

HÁRMAS HATÁROK NÉPRAJZI ÉRTELMEZÉSBEN
AN ETHNOGRAPHIC INTERPRETATION OF TRI-BORDER AREAS

HÁRMAS HATÁROK NÉPRAJZI ÉRTELMEZÉSBEN

Szerkesztő
Turai Tünde

Budapest, 2015

Hármas határok néprajzi értelmezésben
An Ethnographic Interpretation of Tri-Border Areas

Szerkesztő
Turai Tünde

A kutatási program vezetője
Balogh Balázs

Fordítók
Rachel Jane Maltese és Vásárhelyi Ágnes

Tördelő
Komor Judit

Borítótervező
Szilágyi Levente

ISBN 978-963-567-062-8

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Néprajztudományi
Intézet

© MTA BTK Néprajztudományi Intézet
A kiadásért felelős az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Főigazgatója.

OIKA

Megjelent az OTKA támogatásával (NK 84283).

A nyomdai munkákat a Kapitális Nyomdaipari Kft. végezte.

Tartalom

Balogh Balázs: Hármashatár vizsgálat / Tri-Border Studies	7
--	---

Határkutatás és migráció

Mészáros Csaba: A határkutatás néprajzi megközelítései	13
Balogh Balázs: Vázlat a magyarországi migrációs folyamatokról (Áttekintés a <i>migránshullámmot</i> megelőző száz esztendőről)	26
Helena Ruotsala: „ <i>Ez a határ akkoriban még nem volt itt.</i> ” Transznacionalizmus és multilokalitás Tornio és Haparanda testvérvárosokban	36
Gráfik Imre: A hely... amely hármashatár (és konferenciá/zó/k helyszíne)	53

Magyar-osztrák-szlovén hármashatár

Mészáros Csaba: A kvalitatív kutatás esélyei a magyar-osztrák-szlovén hármashatár térségében	73
Bednárík János: „ <i>Langsam woche ma zam</i> ”, avagy lassan összenövünk? A magyar-osztrák-szlovén hármashatár-régió néhány <i>gyenge kötése</i>	85
Mód László: „ <i>A határ, ami elválaszt és összeköt.</i> ” Emlékművek és ünnepek a magyar-szlovén államhatáron	95
Kardos Ferenc: Határon átjáró és határt kerülő romák. Roma közösségek a magyar-osztrák-szlovén hármashatár övezetében	105

Magyar-román-szerb hármashatár

Turai Tünde: Három határ – három válasz. Eltérő értelmezések és attitűdök a délkeleti hármashatár különböző oldalain	135
Laszák Melinda: Egymás tükrében – identitásnarratívák a magyar-szerb határrégióban	159
Klamár Zoltán: Kulturális identitás kapcsolathálói a hármashatár közelében – észak-szerbiai és dél-magyarországi példák	180
Papp Árpád: Kubikosok a Holdon	192
Apjok Vivien: Határ? Tudat? Határtudat? – a <i>határmentiség</i> kérdése Makón	205

Magyar-román-ukrán hármashatár

Borbély Sándor: Informális gazdasági stratégiák a magyar-ukrán határvidéken	217
Szilágyi Levente: Egészségturizmus a magyar-román-ukrán hármashatár-térségben	246
Lovas Kiss Antal: Migráns élethelyzetek a transznacionális térben	269
Marinka Melinda: <i>Brücke</i> – a szatmári svábok identitásformálásának határon átívelő jelenségei	280

Balogh Balázs

Hármas határok vizsgálata

2011-ben kezdtük meg a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének¹ égisze alatt a *Hármas határok vizsgálata Magyarország délnyugati, délkeleti és északkeleti térségében* címmel kutatásunkat az Országos Tudományos Kutatási Alap pályázati támogatásával.² A négyéves projekt, éppen a Magyarországot elérő *migránsválság* kezdete előtt, 2015 júniusában zárult. A Néprajztudományi Intézet öt kutatójához³ csatlakozva más intézmények munkatársai is részt vettek a tudományos munkában.⁴

A vizsgálatok megkezdését azért határoztuk el, mert a rendszerváltozást követő két évtized olyan gyors változásokat hozott Kelet-Közép-Európa térségében, amelyek az országhatárok jellegét, minőségét, szerepét a legkülönfélébb módokon alakították át. Elég, ha arra utalunk, hogy alig negyedszázada még öt állammal voltunk határosak, most héttel, és az akkori öt ország közül csak Ausztria és Románia nem valamely felbomlott posztkommunista ország területileg is átalakult utódállama. Hiszen a Szovjetunió helyett Ukrajnával, Csehszlovákia helyett Szlovákiával, Jugoszlávia helyett pedig Szerbiával, Horvátországgal és Szlovéniával lettünk határosak.

Magyarország sokféle határral rendelkezik. Ausztriánál kezdődik az, amit hagyományosan *Nyugatnak* nevezünk. Ausztriával valamikor közös államalakulatba tartoztunk, később pedig szögesdróttal – *vasfüggöny* – zárták le a két ország közötti határt. Szlovéniával és Szlovákiával együtt léptünk be az Európai Unióba – ezek az országok a Schengeni Egyezmény tagjai is. Románia már EU-tag, de még nem lépett be a schengeni övezetbe. Ukrajna és Szerbia pedig még nem része az Európai Uniónak, így itt maradt mindig legerősebb a határellenőrzés. Amilyen kicsi tehát Magyarország, olyan sokszínű a határ menti világa: szinte minden szomszédjával más a kapcsolata, ami a határok mellett élő közösségek életét is nagymértékben befolyásolja. Főként arra voltunk kíváncsiak, hogy a hármashatáron az egyes közösségekre hogyan hatott a fentiekben vázolt átrendeződés, a határ menti települések kapcsolatrendszerének milyen kulturális, társadalmi és gazdasági dimenziói vannak. A kiterjedt néprajzi terepmunka és a három vizsgált hármashatár mindegyikén elvégzett 300-300 kérdőíves gyűjtés mellett nagy hangsúlyt fektettünk a vizuális adatrögzítésre, a fényképes dokumentálásra is. A négy év során vándorkiállítás formájában mutattuk be vizsgálataink részeredményeit, főként a fotó-dokumentációra támaszkodva. Igyekeztünk – a kutatást vezető budapesti intézményben tartott bemutató kivételével – olyan határon túli és vidéki kiállítási helyszíneket választani, amelyek az általunk vizsgált hármashatárok körzeteiben fekszenek.⁵ A gyűjtési adatok feldolgozásával és a dokumentumok digitalizálásával karöltve egy saját internetes honlapon tettük hozzáférhetővé

¹ Az OTKA pályázat elnyerésekor és a kutatás megkezdésekor MTA Néprajzkutató Intézete, majd 2012-től MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézete.

² OTKA NK 84283 sz. kutatás.

³ Balogh Balázs, Bednárík János, Mészáros Csaba, Szilágyi Levente és Turai Tünde.

⁴ A projektben mindvégig résztvevő kutatók: Borbély Sándor (Miskolci Egyetem, Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem), Klamár Zoltán (Váci Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjtemény) és Mód László (Szegedi Tudományegyetem). Kiegészítő kutatásokat végeztek: Kardos Ferenc (Halis István Városi Könyvtár, Nagykanizsa), Laszák Melinda, Murányi Veronika (ELTE) és Papp Árpád (Szabadkai Városi Múzeum). Dokumentumfilmet készített: Gál Anasztázia. Az adatbázisok munkáltaiban részt vettek: Kucsera Csaba (MTA TK SZI, European Commission IS Unit) és Nagy Károly Zsolt (MTA BTK NTT). A délnyugat-dunántúli és a recens kérdőíves kutatás lebonyolításában, az adatok feldolgozásában és digitalizálásában segítettek az ELTE, a Szegedi és a Miskolci Tudományegyetem néprajz szakos hallgatói (Apjok Vivien, Balogh Zsolt, Bánhalmi Lilla, Báthori Kinga, Fliegauf Katalin, Gelencsér Gábor, Király Kitti, Kleiber Katalin, Koronczai Alexandra, Kovács Eszter, Kőrösi Dalma, Kucsera Sándor, Magyar Henrietta, Moravék Bence, Nagy Katalin, Oroszi Borbála, Szabó Gabriella, Szabó Rita, Tar Virág, Tihanyi Anna, Törő Balázs, Urbán Beáta, Zajkás Detti és sokan mások).

⁵ A vándorkiállítást Budapesten, Szatmárnémetiben, Magyaránizsán, Nagykanizsán és Szegeden rendeztük meg.

anyagainkat. Továbbá fontos volt számunkra, hogy eredményeinkről beszámoljunk az érintett terepeken is. Ezért Szatmárnémetiben, Magyarakanizsán, Szentgotthárdon és Dobronakon műhelymegbeszéléseket tartottunk, ahol együtt tanácskoztunk a workshopokra meghívott helyi szakemberekkel.

E tanulmánykötetünk zömmel a kutatásban résztvevő munkatársak legfontosabb vizsgálati eredményeit bemutató dolgozatokat tartalmazza. Ugyanakkor a téma nemzetközi relevanciáját jelezve külföldi, más terepen munkálkodó kutatót is felkértünk szerzőnek. Közvetlen előzményként tekinthetünk arra a kétnyelvű kiadványunkra, amelyet *Hármas határok néprajzi nézetben* címmel jelentettünk meg a pályázati ciklus záróévében.⁶ Voltaképpen együtt kellene olvasni a mostani tanulmánykötetet ezzel a vizuálanropológiai értelmezést nyújtó könyvvel, amely a hármas határok térségében a *hármasság*, a határforgalom, a gazdasági kapcsolatok és a kulturális emlékezet tematikáin keresztül mutatja be a helyben élők hétköznapi határjárási gyakorlatait, az identitásképző és -kifejező tényezőket, a gazdasági aspirációkat, a közösségszerveződés jellemző vonásait és még sok minden mást.

Mikor kézbe vesszük ezt a kötetet, a határokról már más jut az eszünkbe. A *migránsválságnak* nevezett modern kori népvándorlás egészen új helyzetet teremtett a határvizsgálatok kérdésében is. Például a fotódokumentációban gyakran szereplő magyar-román-szerb hármashatár-émlékműnél most már szögesdrótkerítést láthatunk kifesztítve. Az eddig lokális jelentőségű, két-, illetve háromoldalúan nemzetközi határkérdés egy csapásra európai dimenzióba lépett, sőt globális politikai-ökológiai-gazdasági és vallási-kulturális összefüggésrendszerben vált vizsgálандóvá és értelmezendővé. Egy biztos: a hármas határok vizsgálatának választása kutatási témaként négy évvel ezelőtt problémaérzékenységünket igazolta. Az elmúlt évszázad határmódosításai, különösképpen a rendszerváltozás óta eltelt időszaknak a helyi közösségekre gyakorolt hatása és annak feltárása csak a mostani helyzet előzményeként fogható fel. Azért foglaljuk össze a kötetben a mostani migránsjelenséget megelőző száz év határátlépéssel járó migrációs folyamatait is, hogy egy újabb – és meggyőződésünk, hogy elodázhatatlanul fontos – kutatáshoz, a többi tanulmányban összefoglalt tapasztalattal együtt igazodási pontul szolgálhasson.

⁶ Turai Tünde – Mészáros Csaba (szerk.): *Hármas határok néprajzi nézetben*. Budapest: MTA BTK NTI. 2015.

Balázs Balogh

Tri-Border Studies

In 2011, with the financing of the Hungarian Sciences Research Fund (OTKA), the Institute of Ethnology¹ at the HAS Research Centre for the Humanities embarked on a four-year study entitled *An Examination of Tri-Border Areas in the South-Western, South-Eastern, and North-Eastern Regions of Hungary*,² a project that concluded in June of 2015, just prior to the commencement of the country's recent migration crisis. Participating in the work for this study were five researchers from the Institute of Ethnology,³ along with scholars from various other institutions.⁴

The decision to conduct a study of this nature arose in response to the series of political changes in Eastern-Central Europe that commenced in 1989, developments that, over the course of the next two decades, affected the character, quality, and role of national borders in the widest possible variety of ways. In support of this claim, it is sufficient to note that just a quarter century ago, Hungary was bordered by five other nations; today, that number has increased to seven, and of its five previous neighbours, only Austria and Romania have avoided the typical fate of the territorially altered, post-communist successor state. The Soviet Union has given way to the Ukraine as Hungary's immediate neighbour; Yugoslavia to Serbia, Croatia, and Slovenia; and Czechoslovakia to independent Slovakia.

Hungary's borders are of numerous types. Its border with Austria marks the frontier of what has traditionally been termed *The West*; and while in the past, Hungary and Austria belonged to the same geopolitical formation, later, the Austrian-Hungarian border was strung with a fence of barbed wire – the *iron curtain* – that cut off free passage between them. For their part, Slovenia and Slovakia acceded to the European Union at the same time as Hungary and are fellow members of the Schengen Zone. Romania, also an EU member state, is not party to the Schengen Treaty, while the Ukraine and Serbia do not belong to the Union at all and so lie on the other side of Hungary's best-guarded borders. Thus, for a small country, Hungary boasts a border-zone universe that is decidedly multi-faceted: its relationship with nearly every neighbour is different, and this circumstance has significant bearing on the lives of those who live in the areas in question. The study's main line of inquiry concerns the impact of the above-noted political changes on individual border zone communities, along with the nature of various cultural, social, and economic dimensions of the networks that connect them. In scope, the project included extensive ethnographic fieldwork, the collection and analysis of 300 completed questionnaires from each of the three border zones examined, and, notably, the generation of visual documentation. To present the results of the study as they were collected, a travelling exhibition relying heavily on photographic documentation

¹ At the time the OTKA grant was obtained and the project started, the institute's official name was the HAS Institute of Ethnology; from 2012 onward, the name was changed to the Institute of Ethnology at the HAS Research Centre for the Humanities.

² OTKA NK project no. 84283.

³ Balázs Balogh, János Bednárík, Csaba Mészáros, Levente Szilágyi, and Tünde Turai.

⁴ Researchers taking part for the full duration of the project include Sándor Borbély (University of Miskolc, Lomonosov Moscow State University), Zoltán Klamár (Treasury and Collection of the Dioceses of the Cathedral of Vác) and László Mód (Szeged University of Science), with complementary studies conducted by Ferenc Kardos (István Halis City Library, Nagykanizsa), Melinda Laszák and Veronika Murányi (Lóránd Eötvös University of Science), and Papp Árpád (Subotica City Museum). Credit for the project's documentary film goes to Anasztázia Gál, and that for database development to Csaba Kucsera (HAS CSS SI, European Commission IS Unit) and Károly Zsolt Nagy (HAS RCH IE). Assisting in the work associated with the South-Western Transdanubian and current project questionnaire studies, the analysis of findings, and digitisation processes were the ethnography students of the Lóránd Eötvös, Szeged, and Miskolc Universities of Science (Vivien Apjok, Zsolt Balogh, Lilla Bánhalmi, Kinga Báthori, Katalin Fliegaufer, Gábor Gelencsér, Kitti Király, Katalin Kleiber, Alexandra Koronczai, Eszter Kovács, Dalma Kőrösi, Sándor Kucsera, Henrietta Magyar, Bence Moravek, Katalin Nagy, Borbála Oroszi, Gabriella Szabó, Rita Szabó, Virág Tar, Anna Tihanyi, Balázs Törő, Beáta Urbán, Detti Zajkás and many others).

was set up at sites that – with the exception of the sponsoring institution in Budapest – were situated in the very tri-border zones under examination.⁵ Materials were also made available online as information collected for the project was processed and documents digitised. As it was deemed important that the study data be reported to the scientific community in affected territories, workshop discussions were held in Satu Mare (RO), Kanjiža (SRB), Szentgotthárd (HU), and Dobrovnik (SLO), with local professionals invited to attend.

By and large, the present volume contains papers representing project participants' most important research findings, though in light of the subject's international relevance, foreign researchers working in other areas of the world have also been included among its authors. In truth, the present work may be regarded as a companion piece to its immediate antecedent, the bi-lingual volume *An Ethnographic Perspective on Tri-Border Areas*. Published during the closing year of the grant cycle,⁶ this latter work offers a visual anthropological interpretation of the subject matter, discussing, via the specific topics of *triunity*, border traffic, economic relations, and cultural memory, the day-to-day lives of tri-border residents: how they approach border crossings, what factors affect how they create and express identity, what they aspire to economically, how their communities are typically organised, and much more.

By the time this work is published, the average reader will find that the topic of borders brings a different set of problems to mind. Indeed, the modern-day waves of migration now collectively referred to as Europe's *migrant crisis* have created an entirely new situation, and, accordingly, a new topic of discussion within the broader field of border studies. The Hungarian-Romanian-Serbian tri-border monument that figures so prominently in the photo documentation for this project, for example, now stands adjacent to a fence of barbed wire. Thus, almost overnight, an issue of mere local significance affecting at most two or three nations has become a problem of European – even global – dimensions, to be analysed and understood in terms of an entire system of global political-ecological-economic and religious-cultural relationships. In the meantime, however, one thing is clear: the choice of project topics made four years ago underscores our institution's sensitivity to a vital issue. The various changes to Hungary's borders effected in the past century, and, more specifically, the impact of such changes on local communities since the fall of state socialism, must be viewed as the context within which the current situation now unfolds.

Behind this volume, its summary of the trans-border migrations of the past one hundred years, and the experiences represented by its complementary studies stands the hope that the thoughts it expresses might point the way to imperative new research.

⁵ The travelling exhibition was held at sites in Budapest, Nagykanizsa, Szeged (HU), Satu Mare (RO), and Kanjiža (SRB).

⁶ Turai, Tünde – Mészáros, Csaba (eds.): *An Ethnographic Perspective on Tri-Border Areas*. Budapest: HAS RCH Institute of Ethnology. 2015.

ÁLLAMHATÁR

HATÁRKUTATÁS ÉS MIGRÁCIÓ

3,5t

Ausgenommen
Land- und Forst-
wirtschaftlicher
Verkehr

Republik
Österreich

!
Vorbereitung

C.117
1.

Mészáros Csaba

A határkutatás néprajzi megközelítései

Hol húzódnak a határok?

A néprajzi/antropológiai szakirodalomban a határok vizsgálata hagyományosan jelentős szerepet kapott. Az a fogalmi keret, amelyben a néprajzi kutatások értelmezték az országhatárok mentén megnyilvánuló kulturális és társadalmi jelenségeket, mindenekelőtt két egymástól távol eső kutatási hagyományra támaszkodott. Az egyik ezek közül már a 18. századtól kezdve meghatározója volt az akkoriban éppen kialakulófélben lévő néprajzi, etnológiai kutatásoknak. Ez a kutatási hagyomány a kultúrák és társadalmak földrajzi elhelyezkedését, megoszlását, az egyes társadalmak egymáshoz képesti pozícióját kívánta vizsgálni. Az egyes emberi közösségeket mozaikszerűen elhelyezve a glóbuszon igyekezett feltárni azokat a törvényszerűségeket, amelyek a földrajzi tér, illetve a kulturális-társadalmi sajátosságok között megfigyelhetők. Ez a vizsgálati módszer a határokat nem tekinti adottnak, előre kijelöltnek. Ellenkezőleg, azokat a kutatás során létrejött empirikus adatok és a kutatói szemlélet határozza meg. Ezt a módszert akár lehetne induktív eljárásnak is nevezni. Vagyis a határ megléte, a határ elhelyezkedése a kutatási eredmények összegzése során kristályosodik ki a kutató számára. Erre a módszerre az egyik legismertebb nemzetközi példát Eric Wolf és John Cole dél-tiroli kutatása jelenti, ahol a szerzők két egymástól 2 kilométerre fekvő település (a németajkú St. Felix és az olasz Tret) vizsgálata során igyekeztek meghatározni azt a határt, amely a latin Európát elválasztja a germán Európától (Cole – Wolf 1974.). A két szerző tehát kutatásai során egy olyan kulturális határt kívánt meghatározni, amely korábban nem volt nyilvánvaló, és nem is politikai entitások hozták létre.

A másik kutatási keret és hagyomány, amely a határkutatásokat meghatározza, a nemzetállamok léte, működésére, illetve a nacionalizmus jelenségére összpontosít. Ezek a vizsgálatok abból indulnak ki, hogy az országhatárok eleve léteznek – ezeket a néprajzkutatóknak nem kell meghatározniuk, felismerniük. A nemzetállamok léte ugyanis megköveteli az országhatárok fennállását – ahogy fordítva is igaz, államok nélkül nem nyernek értelmet az államhatárok. Ezeket a határokat nem a néprajzi, antropológiai munkák határozzák meg, hanem a politikai entitások egymáshoz képesti, történetileg változó viszonya (Wilson – Donnan 1998.). Ezt a megközelítést nevezem deduktív módszernek. Vagyis a néprajzi kutatás kiindulópontjával egy külsődleges, adottnak tekintett kategória, a politikai egységeket meghatározó határ szolgál, a kutatás kérdése pedig az, hogy ez a határ miképpen hat a határtérségben élő vagy a határok által meghatározott népekre. Erre a megközelítésre hoz példát Peter Sahlins, aki a Pireneusokban, a francia-spanyol határon átnyúló Cerdanya-völgyben élő lokális közösség gazdasági és politikai stratégiáit írja le (Sahlins 1989.). A vizsgálat kiválóan mutatja be azt a folyamatot, ahogy a helyi népesség céljainak elérésére felhasználja a völgyet kettéosztó határ jelenlétét, illetve manipulálni igyekszik a nemzeti identitás jelenségét. Ez esetben egy fordított (induktív jellegű) munkamódszer figyelhető meg. Az adottnak tekintett határ és a készen kapott nemzeti identitások helyi felhasználása, befolyásolása, vagyis a határ helyi alkalmazása, társadalmi élete kerül a középpontba.

A két módszer ötvözésére is lehet példát hozni. Vagyis arra, amikor egy korábban létező politikai határt olyan helyen kell újra felfedezni, megtalálni, ahol annak ma már nincsen semmiféle politikai relevanciája. Az a nemzetközi fantomhatár-kutatás, amely Közép- és Kelet-Európára összpontosít, éppen ezt a kérdést veti fel, vagyis azt, hogy milyen társadalmi és kulturális szempontból értelmezhető – a kutatás által feltárható – nyomai maradtak egy-egy korábban politikai jelentőséggel rendelkező határnak. Ezeknek a kutatásoknak kiváló helyszínt ad Közép- és Kelet-Európa, hiszen itt a politikai határok többször is változtak az elmúlt száz évben. A 2010-es lengyelországi elnökválasztási adatok, vagy Romániában a vízközművekhez

való csatlakozás formája olyan földrajzi térben is értelmezhető jelenségek, amelyek egy-egy korábbi határ hollétéről tanúskodnak.¹

Annak érdekében, hogy a hármas határok kutatásának néprajzi távlati és lehetőségei, illetve a kutatócsoport tagjai által alkalmazott kutatási módszerek kontextusba kerüljenek, érdemes számba venni mindkét munkamódszer sajátosságait és eredményeit. A kultúrák térbeli kiterjedésére, illetve a nemzetállamokra és határaikra vonatkozó szakirodalom számbavételét követően azt kívánom bemutatni, hogy milyen módon értelmezhető a határok hármassága néprajzi szempontból, végül pedig arra fogok rávilágítani, hogy milyen eszközökkel járulhat hozzá eredményesen a néprajzi/antropológiai kutatás azokhoz a megélenkült diskurzuszokhoz, amelyek Magyarország határainak működését teszik mérlegre.

A kultúrák térbeli kiterjedése és a határok

A határjelenségeket, illetve azok földrajzi kiterjedését jellemzően kétféleképpen értelmezte a kutatás. Egyrészt egyáltalán nem volt tekintettel a fizikai térre, és a társadalmi csoportokon vagy az etnikus identitásokon belül megfigyelhető földrajzilag nem vagy csak nehezen értelmezhető különbségeket mutatta be olyan határjelenségek vizsgálatán keresztül, melyek nem vagy nehezen köthetőek a fizikai határhoz. A csoportokon belüli nem térbeli határok kialakulására az egyik legismertebb antropológiai példát Gregory Bateson új-guineai sepi és iatmulok között végzett kutatásai során kikristályosodott *skizmogenezis* elmélete jelenti. A skizmogenetikus folyamatok társadalmi csoportok egymás mellett élésének, egymáshoz való viszonyának típusait írják le. Szimmetrikus skizmogenetikus kapcsolat a hasonló egyének/csoportok között jön létre, ami rivalizáláshoz vezet; komplementáris skizmogenetikus kapcsolat pedig eltérő egyének/csoportok között jön létre, amely ezáltal hierarchikus viszonyokat hoz létre. Mindkét kapcsolattípus a társadalom, a közösség felbomlásához, belső határok kiépüléséhez vezet, a szimmetrikus skizmogenezis esetében az állandó verseny és feszültség miatt, a komplementáris skizmogenezis pedig a túlzott elkülönülés okán. Egy-egy közösségben éppen ezért mindkét irányú skizmogenetikus folyamatnak jelen kell lennie, hogy a rivalizálás és az elkülönülés ne szakítsa szét a közösséget (Bateson 1936.).

Ennél azonban jóval gyakrabban kívánja térbeli kontextussal ellátni a kulturális különbségeket a néprajzkutatás. Ez nemcsak egy relatív elhelyezést jelent, hanem azt is, hogy megfelelő földrajzi koordináták szerint kívánja meghatározni és lecövekeltetni a fizikai térben. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a térben elhelyezni kívánt jelenségek valójában rendelkezzenek térbeli kiterjedéssel, ahogy az is csupán elvonatkoztatás eredménye, hogy e jelenségek miképpen köthetőek a földrajzi tér egy-egy pontjához.

A néprajzi kutatás elemző módszereivel ugyanis olyan jelenségeknek is tulajdoníthat térbeli kiterjedést (elterjedtséget), amelyek valójában nem is rendelkeznek térbeli dimenzióval. Erre talán a legjobb példát a finn földrajzi-történelmi iskola működése hozza. A folkloristák a népmesék, mondák, szokások elterjedéséről, területi mintáiról, elhatárolásának kérdéseiről kötetek sokaságát írták (Krohn 1926., Frog 2013.). A népmesék területhez kötésének egyik fogalmi eszköze a Carl von Sydow javasolta oikotípus, amely egy-egy mesetípus földrajzilag, történelmileg kialakult helyi redakcióját, helyi típusát jelenti (Sydow 1948.). Az oikotípusok meghatározása, helyhez kötése során a néprajzi elemző tevékenység térbeli tulajdonságokkal övezi fel a szóbeli alkotások egy csoportját. A kulturális jelenségek elhelyezése és térhez kötése absztrakciók változatos tárházát igényelheti. Voigt Vilmos megkülönbözteti a tárgyrendszerek, illetve a metarendszerek térbeliségét. Míg az előbbi esetében a térbeliség a vizsgált jelenségek velejáró, szorosan hozzátartozó tulajdonsága, az utóbbi esetében a térbeliség az elemzés fogalma. Voigt Vilmos összesen nyolc (három tárgyrendszerhez kapcsolható, és öt metarendszerként működő) típusát megkülönbözteti meg annak, hogy miképpen tulajdoníthat térbeliséget a néprajzi kutatási hagyomány egy-egy kulturális szempontból is értelmezhető jelenségnek (Voigt 1984.).

¹ <http://phantomgrenzen.eu/das-projekt> (letöltés: 2015.09.05.)

A természeti környezet és a szociokulturális tér kölcsönhatására már a kezdetektől fogva tekintettel volt a néprajzkutatás. Sőt éppen a földrajzi kutatásokból sarjadt ki Európában ez a tudományág. Az európai *Völkerkunde* kialakulásában ugyanis óriási szerepe volt azoknak a földrajzi felfedezéseknek, illetve azoknak a természettudósoknak, akik a göttingeni egyetem és az Orosz Tudományos Akadémia munkájához kapcsolódva hajtották végre földrajzi expedícióikat Oroszország ázsiai részében. Munkájuk révén alakították ki a 18. században az idegen népek leírásának módszerét, illetve teremtették meg elsőként Európában a néprajztudomány intézményes kereteit. A Göttingenben tanult és a nagy kamcsatkai expedícióban résztvevő Gerhard Friedrich Müller volt az első olyan kutató, aki a népismereti leírást (*Völker-Beschreibung*) elválasztotta a történettudománytól, illetőleg a népek történetének leírásától (*historia gentium*) (Vermeulen 2008: 272.). Müller 1734-ban dolgozta ki a népismereti adatgyűjtésre vonatkozó (*Von Beschreibung der Sitten und Gebräuche der Völker*) útmutatóját is (Bucher 2002: 30.). Ezek a munkák, illetve a földrajzi expedíciók nyomán megélenkült népismereti diskurzusok jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a néprajzi kutatások a kezdetektől fogva kiemelt szerepet adjanak a kultúrák térbeliségének. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az orosz birodalomban végzett földrajzi feltáró munkák és népleírások teremtették meg Európában a néprajzi kutatások bázisát (Sárkány 2012.).

A kulturális jelenségek térbeli kontextussal való ellátása alapvető igénye volt a néprajzi kutatásnak már a 18. századtól kezdve. A földrajztudomány etnográfira gyakorolt hatását erősítették meg később azok a földrajztudományon belül folytatott 19. századi viták is, amelyek az emberi kultúrák földrajzi elhelyezkedéséből fakadó meghatározottságát kívánták értelmezni. E viták a továbbiakban komoly és közvetlen ösztönzést adtak a kibontakozó hazai néprajztudomány számára is (Keményfi 2004: 255–257.). Friedrich Ratzel mellett érvelt, hogy az egyes kultúrák, közösségek fejlődésének útját és lehetőségeit mindenképp az azokat körbevevő természeti környezet határozza meg (Ratzel 1882–1891.). Ezt a mechanisztikus viszonyt kérdőjelezte meg Paul Vidal de la Blache (Vidal de la Blache 1950.), aki a természeti meghatározottság helyett a földrajzi elhelyezkedés jelentőségét elsősorban a kulturális kontaktusok kiépítésének lehetőségében látta. Vagyis Vidal de la Blache nézete szerint egy-egy társadalom fejlődésének a motorja nem a természetföldrajzi környezet, hanem az, hogy melyik más társadalmakkal kerülhet kapcsolatba, mely társadalmakkal áll módjában technológiai, tudásbeli transzfert végrehajtani.

A nemzetközi antropológiai kutatásban a 19. század végéig elsősorban az unilineáris fejlődési elmélet volt az uralkodó, amely az emberiség kultúráját fokozatos fejlődések, differenciálódások sorozataként értelmezte. Az antropológiai munkát pedig ezen állomások feltérképezéseként értelmezték. Mind Lewis Henry Morgan az Egyesült Államokban, mind Edward Burnett Tylor és James George Frazer Nagy-Britanniában elsősorban a történeti-genetikai kapcsolatokra – és nem pedig a térbeli viszonyokra – összpontosítottak (Carneiro 2003.). Az ő kutatásaikhoz képest hozott új perspektívát, és vezette be újból a földrajzi szemléletet Franz Boas, aki maga is földrajzot tanult Németországban, jól ismerte Ratzel tevékenységét, hiszen mestere és mentora az az Adolf Bastian volt, aki Ratzel kérelmelhetlen ellenfele volt az emberi kultúra és gondolkodás egységességéről szóló vitákban (Bunzl 1996: 40–45.).

Az elkötelezett empirista Bastian hatásaképpen Boas az egyes kultúrák kataszterszerű leírásának volt a híve, amely módszert később Marvin Harris és Leslie White egyszerűen elméleti igénytelenségnek tekintett (Lewis 2001: 382.). Boas és a nevével fémjelzett kulturális relativizmus iskolája mellett érvelt, hogy minden kultúrát elsősorban a saját maga rendszerében lehet csak megérteni, értékelni. Ehhez kapcsolódik a történeti partikularizmus látásmódja is, miszerint minden kultúra saját történelemmel rendelkezik, és nem egyetlen nagy emberi kultúra fejlődésének stádiumait érdemes megfigyelni bennük. A boasi fordulat az antropológiai kutatásban a térbeli elterjedésre, a földrajzi meghatározottságra tette a hangsúlyt – ellentétben a genetikai viszonyokat történeti szemszögből megvilágítani kívánó, az emberi kultúra fejlődését vizsgáló evolucionizmussal.

Boas Bastian tanítványaként nem értett egyet a ratzeli gondolattal, hogy a földrajzi környezet határozza meg az egyes kultúrák sajátosságait. Sokkal meghatározóbbnak vélte az egyes kultúrák érintkezését. Szemléletére jó példát hoz az óriási területet (a Csendes-óceán teljes északi peremét) átfogó Jesup-expedíció

megszervezése (Vakhtin 2001.). Az 1897 és 1902 között végrehajtott expedíció főszervezője és irányítója, Franz Boas a diakrón kutatást elsősorban akképpen tartotta fontosnak, ha az a változatlanak tekintett földrajzi környezettől függetlenül fejlődő kulturális jegyek vizsgálatára terjed ki. Boas Alfred Kroeber kritikájára adott válaszában amellest érvelt, hogy a kultúrák földrajzi meghatározottsága túlértékelt (Boas 1936: 137.), a földrajzi és ökológiai változások helyett pedig az egyes kultúrák kölcsönhatásaira, kölcsönzéseire érdemes figyelni (Degler 1989.).

Annak ellenére, hogy Boas tiszttában volt az egymás melletti csoportok kulturális kapcsolatainak jelentőségével, valójában sosem fordított kellő figyelmet ezekre, illetve ezek határterületeire. Éppen ezért sokan úgy tekintenek Boas örökségére, mint amely a többé-kevésbé elszigetelt *kultúrák* archipelágóját hozta létre (Hann 2004: 291.). Vagyis a földrajzi sokszínűség megállapítása eleinte nem járt együtt a határzónák és kontaktusterületek vizsgálatával.

A boasi módszert, amely a kultúrákat a maguk jogán vizsgálta, kívánta meghaladni George P. Murdock. Célja egy empirikus alapokon nyugvó, megbízható, ellenőrizhető, de ugyanakkor összehasonlító módszer kidolgozása volt (Lemov 2011: 131–135.), amely túllépve az egyes kultúrák vizsgálatán az egész emberiségre vonatkozóan képes érvényes megállapításokat tenni. Ezzel Murdock rehabilitálni akarta az antropológián belül azokat az univerzális kérdéseket, amelyek megválaszolásához egyszerre több kultúra együttes vizsgálata volt szükséges. A leginkább nagyratörő vállalkozás e téren a *Human Relation Area Files* adatbankja, amely az emberi kultúrák sajátosságait veszi számba és helyezi el a világtérképen. A társadalmi és kulturális sajátosságok helyhez kötése, a kulturális és társadalmi határok megtalálása hagyományosan a néprajzi/antropológiai kutatás egyik legjelentősebb célkitűzése és kutatási módszere volt (Gupta – Ferguson 1997.). Murdock és munkatársai a különböző kultúrákat nem elszigetelten kívánták szemlélni és kutatni, hanem kölcsönhatásukban és összefüggésükben. Az egyes kultúrák azonban e rendszerben csak az összehasonlítás, vagyis az elemzői szemlélet által hoztak létre egységes területeket, övezeteket – a földrajzi térben elhelyezett kultúrák azonban diszkrét és monolit entitások. Ezt mi sem szemlélteti jobban, minthogy a *Human Relation Area Files* az egyes kultúrákat nem lehatárolt területekkel jelöli, hanem egy-egy ponttal a térképeken. Vagyis e szemlélet szerint a kultúrák úgy léteznek egymás mellett, hogy nincsenek határaik, kontaktzónáik, magukon belül azonban egységesek.

A kulturális kontaktusok sokszínűségére hangsúlyt fektető kutatók e szemléletet többször is kritizálták. A kultúrák és közösségek közötti határok, a határjelenségek megfigyelése, illetve a perifériák sajátos működésének megértése olyan megközelítést kívánt, amely nehezen összeegyeztethető a murdocki, boasi kérdésfelvetésekkel. Itt most csak két írást mutatnék be röviden, amelyek e fordulatban igen jelentős szerepet játszottak.

Az egyik Igor Kopytoff 1987-es munkája, a *The Internal African Frontier – The Making of African Political Culture* című terjedelmes bevezető tanulmánya volt, amely a Kopytoff szerkesztette *The African Frontier – The Reproduction of Traditional African Societies* című kötet elméleti megalapozását adta. A szerző amellest érvel, hogy nem szabad lebecsülni a határterületek (*frontier*) szerepét a kutatás során, sőt az afrikai társadalmak és politikai entitások esetében éppen ezeknek a határterületeknek kellene a kutatás homlokterében lenniük, hiszen a határterületek voltak a kulturális és társadalmi kontinuitás és konzervativizmus lókusztái (Kopytoff 1987: 3.). A határterületeken a központi politikai vezérlés és ellenőrzés ereje lecsökken, a terület így politikai szempontból nyitott lesz és a társadalmi intézmények rugalmasabbak. A határterület ezen tulajdonságai lehetőséget adnak arra, hogy a különféle központi területek társadalmi mintái (olykor jelentős késéssel) megjelenjenek. Éppen ez a késés és a nyitottság az oka annak, hogy a határterületek olyan társadalmi és kulturális jegyeket képesek megőrizni, amelyek a jobban ellenőrzött központi területeken már kikoptak. Kopytoff tehát fontosabbnak és gyümölcsözőbbnek tartja a határterületek lakóinak kutatását, mint a központi területekét.

Hasonlóan paradigmaváltoztató hatása volt Fredrik Barth munkásságának is. Az egyes kultúrákat kontaktusok sokaságából építkező entitásként értelmező kutató újszerű szemléletmódja azokból a terepmunkákból származott, amelyet Dél-Kurdisztánban, Dél-Iránban, illetve Nyugat-Pakisztánban folytatott.

Barth az állattartó, legelőváltó gazdálkodással foglalkozó csoportok között tevékenykedve a nomádok társadalmi és gazdálkodási viszonyairól fogalmazott meg olyan gondolatokat, amelyek szemléletváltást hoztak a 20. századi antropológiában. Barth egy teljesen új nomád képet rajzolt meg ellentétben az 1950-es években elterjedt felfogással, amely a nomádokat önálló, független, önellátó csoportoknak tekintette, ahol a jószág elsősorban presztízsértékkel bír, a csoporton belül nincsen erős hierarchizáltság, és akik harciasságukkal tűnnek ki a többi csoport közül.² Mindenekelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy a nomádok igenis szoros kapcsolatokat ápolnak a környező földműves népséggel, és sokszor olyan politikai alakulatokba tagozódnak be (szervesen és sikerrel), amelyekhez földművesek is tartoznak (Barth 1961.). A termelési viszonyait, gazdálkodásukat is elsősorban a kereskedelem és ennek megfelelően a piacra termelés határozza meg, nem pedig az önellátás (Barth 1956.).

Amikor tehát kialakult Barth szemlélete az 1950-es években az etnicitás mibenlétéről, akkor saját terepmunka-tapasztalatai alapján kiemelt figyelmet fordított az etnikus csoportok érintkezéseire. Nem diszkrét pontokként és kevésbé monolit egységekként képzelte el az egyes etnikus csoportokat, hanem az egyes közösségek közötti kontaktusok sokaságára hívta fel a figyelmet. Az etnikus identitás e rendszerben nem állandó, örökké való és megváltoztathatatlan (primordiális) kategória, hanem a kontaktusok során kialakított és szituatív attribútum (Barth 1969.). A murdocki szemléletet ez a megközelítés alapján kérdőjelezte meg, és óriási hatással volt az etnikus kapcsolatok, valamint a határok kutatására. A határterületek egyre fontosabb szerepet kaptak az antropológiai vizsgálatok során, és immár nemcsak egy magterülethez képest értelmezhető peremhelyzetű közösségként értelmezte őket a kutatás, hanem saját jogukon.

A mai határkutatások egy további kontextusát jelenti a posztkoloniális antropológia, illetve a részben ebből a tudományos örökségből táplálkozó, a határok jelentőségét megkérdőjelező globális néprajzi kutatások. A posztkoloniális tanulmányok egyik ága amellet érvel, hogy éppen a transznacionális migráció volumenének köszönhetően, illetve a gyarmatosító és gyarmatosított kultúra együttélésből fakadó folyamatos kölcsönhatások eredményeképpen a 20. század második felétől egyre nehezebb elválasztani azt, hogy mi tartozik az uralkodók és mi az alávetettek kultúrájához. A mimikri és a hibriditás jelensége két olyan szimptomája a posztkoloniális társadalmaknak, amelyek a kultúrák és társadalmak földrajzi határok mentén történő elválasztásának lehetőségét és értelmét kérdőjelezi meg. A mimikri a (néhai) gyarmatosítók kultúrájának felvételét, az azzal való azonosulást jelenti (Bhabha 1994: 85–86). A hibriditás pedig azt a jelenséget, amikor az egyes kultúrák jegyei egymással keveredve jelennek meg a posztkolonialitás közegében.

Bhabha szerint a hibridizáció nem valami boldog, konszenzusos keveréke a különböző kultúráknak. Ellenkezőleg az egy olyan stratégiai, translációs folyamat, amelyben értékeket, megszólalási módokat, megjelöltséget és pozíciókat – vagyis hatalmat – ad át a korábbi hegemon tekintélyelvű rendszer annak a felemelkedő kulturális folyamatnak, amely újra elhelyezi és megismétli a kulturális értékeket. Ezzel versenyhelyzetet teremt és egy olyan feleselő, újszerű képét hozza létre a másságnak, amely a közlési helyzetekben a szubjektum és az objektum viszonyát kérdésessé teszi (Bhabha 1994: 85–86.).

Niedermüller Péter ezt a posztkoloniális szemléletmódot igyekezett lefordítani és a közép-európai nemzetállamok közegében alkalmazni. Nézete szerint „A kreolizáció és a hibridizáció fogalmak arra mutatnak tehát rá, hogy a modernitásnak az az oppozíciója, amely a kulturális különbségek megőrzését a kulturális asszimilációval állította szembe, nem vagy csak egyre kevésbé képes a késő modern társadalmak konfliktusainak kezelésére. Mindebből következően az etnicitást, az etnikai és a nemzeti identitást sem lehet egyszerűen a múltból, a kulturális hagyományok összefüggésében levezetni, s nem lehet azt valami »természetesnek«, adottnak és megváltoztathatatlannak tekinteni.” (Niedermüller 2007: 79.).

² Talán a legszemléletesebb példát Kroeber összefoglaló munkája adja, amelyben a legelőváltó pásztorkodást folytató társadalmakról mára sztereotípiának tűnő jellemzést készít a szerző (Kroeber 1948: 276–277.). Ez a nomád kép részben annak is köszönhető, hogy a korban a legjelentősebb nomádokról szóló szakirodalom elsősorban az afrikai nomádokat vette számba, köszönhetően olyan terepmunkáknak, mint Evans-Pritchard dél-szudáni kutatásai (Evans-Pritchard 1940.). A kétfajta nomadizmus különbségéről és a Fredrik Barth kutatásait megelőző időszak nomadizmus képéről jó összefoglalást ad Patai (Patai 1951.).

A politikai határok szerepének csökkenésével számolt az a kutatási irányzat is, amely a globális transznacionális áramlásokat és folyamatokat tekinti át. Ez a kutatási irányzat alapvetően másképp szemléli a közösségeket, a nemzeteket és az államokat. A körülhatárolható, meghatározható közösségek helyét egymásba hatoló, változó és többszörös terek vették át, amelyekben az etnikus, a gazdasági, a technikailag közvetített, illetve a mediálisan átfogott terek egymástól eltérő elvek mentén jönnek létre és hoznak létre dinamikusan alkalmazkodó határokat (Appadurai 1996., Lewellen 2002: 125–126.). Az államok és kontinensek között létrejövő interakciók sokasága, illetve a nemzetközi mobilitás megnövekedése úgy tűnt, hogy a határok porózusabbá és az átjárhatóság könnyebbé válásával, valamint fokozott kulturális kapcsolatok létrejöttével kecsesgét (Inda – Rosaldo 2002: 5.).

A nemzetközi néprajztudományban, illetve antropológiában megragadható az a változás, amelyik a határok és a kontaktusok semmibe vételéből a határok létére, a kontaktzónák jelentőségére tette a hangsúlyt, a határ és a határjelenségek egyre kifejezettebb megfogalmazását igényelte. A posztkolonialis kutatási hagyomány a képet annyiban árnyalta, hogy rámutatott: a határ nem azonosítható a fizikai tér egy pontjával, sőt mi több a politikai határok sem azonosíthatók kulturális és társadalmi határokkal. Az egyes csoportok közötti határok megállapítása éppen ezért egyre összetettebb feladatnak tűnik, és a határ fizikai megállapításának kérdése háttérbe szorult a nemzetközi kutatásokban. Sokkal jelentősebb ma az az igény, hogy az érintkezési övezetek, vagyis a határterületek működését figyeljék meg a kutatók.

Ez az elméleti irányultság ma már szinte a kutatások hiányosságának is tűnik. Ugyanis míg a határtérségek és kulturális kontaktusok, illetve a határ két (vagy több) oldalán kialakult transznacionális közösségek kutatása virágzik, a feltárás nem fordít kellő figyelmet azokra a politikai, gazdasági érdekekre és törekvésekre, amelyek a határok újbóli megerősítését tűzik ki célul (Wilson – Donnan 1998: 11.). A következő részben éppen ezért azokat a kutatásokat fogom számba venni, amelyek a nemzetnek mint politikai közösségnek, illetve a nemzetállamok határainak nagy jelentőséget tulajdonítanak.

Nemzetállamok – politikai és etnikai határok

Mi sem mutatja jobban a határkutatások és a nemzetállamok kérdésének összefüggését, mint az, hogy az előbbiek egyik legfontosabb kézikönyvének elméleti bevezetőjében Thomas Wilson és Hastings Donnan megállapítják, hogy a határ elsősorban az állam és a nemzet kérdésköréhez tartozik, és ekképpen a nemzetkutatások keretében értelmezhető (Wilson – Donnan 1998: 7.).

Kétségtelen, az államhatár és az állam léte egymást feltételezik. Európában pedig, ahol az államok túlnyomó többsége nemzetállamként értelmezhető, a határok és nemzetek egymással dialektikus viszonyban állnak. A határok nélkül nehezen lehet értelmezni a territorializált közép-európai nemzeteket, és fordítva, a határok nem nyernek értelmet azon erőfeszítések nélkül, amelyek azok fenntartását, valamint infrastrukturális, kulturális kijelölését célozzák meg. A határok léte jelzi az egyes országok szuverenitását. Egy nemzet csak az államhatáraival együtt hozhatja létre egy nemzetállamban azt az elképzelt közösséget, amely az egyének közötti kohéziót megteremti (Anderson 2006.). A nemzetállamok rendszerében egy meghatározott terület és egy meghatározott politikai egység között olyan kapcsolat jön létre, amelyet az individuumok a rájuk vonatkozó szabályok által közvetítenek (Agamben 2000: 42.). Éppen emiatt a nemzetállamokban az emberi élet is átpolitizált jelenség, a pusztá biológiai élet az első pillanattól fogva politikai szempontból megjelölt létté válik. Nem véletlen, hogy a nemzés és a nemzet szavak, ahogy *nation* és a *native* szavak is, szoros kapcsolatban állnak egymással. A nemzet politikai-jogi diskurzusa ekképpen egy politikai jelentésekkel felövezett emberi individuumot hoz létre (az állampolgárt), illetve melléktermékként egy nehezen definiálható *maradékot*, a pusztá emberi létezését (Schütz 2000: 121.).

Felmerül a kérdés, hatot-e másképpen is az individuumokra a nemzetállamok kialakulása. Létrehozta a (nemzeti és etnikus) identitás jelenségét. Az identitás olyan térben és időben behatárolt jelenség, amely

elsőként a modernkori Európában nyert értelmet. Egyáltalán nem általánosan érvényes ugyanis az, hogy egy-egy kultúrában önazonossággal rendelkező, diszkrét és tudatos individuumok halmazaként értelmeződnek a közösségek (Ewing 1990.). Az a világnézet, amely individuumokat lát az emberekben, a közösségi tevékenységeket pedig ezen egyének mozgósítása által képzelel el, szintén európai jelenség (Dumont 1998.). Az identitás ebből a szemszögből egy olyan konstrukció, amely az individuumokként értelmezett személyek csoportját képes összefogni. A nemzeti identitás pedig nemcsak politikai egységbe forrasztja össze az egyéneket, hanem azzal az igénnyel lép fel, hogy egy lemoshatatlan és megváltoztathatatlan attribútummal jelölje meg az egyéneket.

Ez az attribútum természetesen sokféle lehet. Az egyes európai államok kohézióját megeremtő ideológia ugyanis nem egységes. Már a 19. században egyértelműnek tűnt a kutatók számára, hogy az európai nemzeteket két csoportba lehet osztani annak alapján, hogy milyen ideológiai konstrukció teremti meg az összetartozás tudatát a nemzet tagjai között. Eszerint a *Kulturnation* kifejezés azon nemzeteket írja le, amelyek belső kohéziója elsősorban a kulturális, nyelvi hasonlóságra, a közös eredetre és az egyező morális értékekre apellál. Ilyen nemzetként írja le a szakirodalom Németországot vagy a keletközép-európai nemzeteket. A *Staatsnation* esetében ettől eltérő elvek szerint jön létre az összetartozás tudata. Itt a politikai elem szerepe nagyobb, vagyis a nemzeti kohéziót nem az azonos nyelvi, kulturális sajátosságok határozzák meg, hanem az azonos jogrendszer, a közös állam fenntartásának ténye. Erre a legjobb példát Európában Nagy-Britannia vagy éppen Belgium adja. A határok szerepe is eltérő értelmezést kap e két nemzettípusnál. Míg az államnemzetek határait élesen jelölik ki a politikai határok, és a fizikai határok változása szoros kapcsolatban áll azzal, hogy ki tartozik bele a nemzetbe, addig a kultúrnemzetek esetében az államhatárok elhelyezkedése csak másodlagos jelentőséggel bír.

A két nemzettípust, mint egymást kölcsönösen kizáró formát, egyre több kritika érte a 20. században. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a nemzeteket (bármilyen erős legyen is a kulturális összetartozás tudata) nemcsak megerősíti az államiság léte (és annak szimbólumrendszere, illetve diszkurzív aktusai), hanem egyúttal konstituálja is. Ez természetesen fordítva is igaz, az államnemzetek létehez hozzátartozik valamilyen kulturális egyöntetűség kialakulása, megléte is (ha más nem, a jogi környezet egységességéből adódó jogi kultúráé). Vagyis a *Kulturnation* és a *Staatsnation* fogalma inkább ideáltípusként fogható fel, mintsem az egyes nemzeteket osztályozó kategóriákként (De Cillia et al. 1999: 169.). Példák sokasága mutatja – az államisággal nem rendelkező kurdoktól kezdve egészen a kulturális és nyelvi egyöntetűséggel alig jellemezhető Oroszországon keresztül –, hogy eltérő mértékben, de mind az államiságra, mind a kulturális, nyelvi egyöntetűsége apelláló diskurzusok részt vesznek az egyes nemzetek összetartozás-tudatának kialakításában.

Annak ellenére, hogy a politikai diskurzusnak, illetve a nemzetépítési folyamatoknak az a szándéka, hogy az etnikus és nemzeti identitást egy-egy csoport sajátosságaként határozza meg, a jelenkori társadalomtudományi kutatások szinte egyöntetűen azt a nézetet képviselik, hogy az etnikus és nemzeti identitás nem egy öröktől való és lemoshatatlan, megváltoztathatatlan jegy, amely bizonyos kulturális értékeknek individuumok csoportjához való tartozásából jön létre (Brubaker 2004.). Az etnikai és nemzeti csoportokat nem célszerű olyan entitásokként kezelni, amelyek kifelé lehatároltak, befelé pedig egyöntetűek. Az etnikai és nemzeti identitás ugyanis csoportok közötti intenzív érintkezés során formálódik meg és érlelődik ki, vagyis egy olyan dinamikus és szituatív jelenség (Eriksen 2008.), amelynek igen nehéz meghatározni a térbeli kiterjedését.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem léteznek kulturális és nyelvi különbségek, és ezeket nem lehet területekhez kötni. Ellenkezőleg, éppen ezeknek a megélt és mindennapi kulturális különbségeknek a létezése teszi lehetővé azt, hogy a diskurzusban azok etnikus és nemzeti jelleget öltsenek (Malešević 2004.). Vagyis az etnicitás és a nemzet e nézet szerint egy politikai tartalmakkal rendelkező társadalmi folyamat, amely éppen abban tér el a kulturális különbségtől, hogy ez utóbbi csak ritkán rendelkezik politikai tartalommal.

A kollektív politikai identitás is a modernkori Európa terméke, akárcsak a nemzet. Ezt egyrészt a hagyományos közösségi hálók meggyengülése, másrészt a feudális hierarchiák összeomlása eredményezte (Malešević 2006: 21–23.).

Történeti elemzések sokasága mutatott rá arra a társadalmi-gazdasági konstellációra, amelyben a nemzet, illetve nemzetállammá formálódás végbement (Hobsbawm 1997.). Ezek az elméletek elsősorban a termelési viszonyok átalakulásában, illetve a gazdasági változások által megkövetelt politikai standardizációban látják a nemzetállamok létrejöttének szükségességét (Gellner 2009.). A politikai centralizáció természetesen együtt járt azzal is, hogy a kormányok képessé váltak arra, hogy hatékonyabban ellenőrizzék, és pontosabban meghatározzák a határaikat (Diener – Hagen 2010: 6.). Ez a kontroll egyben a határ két oldalán lakó népesség (vagyis az állampolgárok közösségeinek) fokozatos elválasztásával is együtt járt, illetve a határok folyamatos védelmének és őrzésének defenzív stratégiáját is magával hozta (Knippenberg – Markusse 1999: 6–7.). A nemzetállamok határainak létrejötte tehát egy olyan európai társadalomtörténeti nóvum volt, amely új állami igényeket és korábban szükségtelen állami infrastruktúrát (határőrizet, illetve határrendészet) hozott létre (Zaiotti 2011: X–XI.).

Ennek a történeti folyamatnak a részeként alakult ki, erősödött meg és intézményesült a 19. századi Európában a néprajztudomány is. Nem is meglepő, hogy az egyes nemzetek kulturális sajátosságainak, a nemzetekhez tartozó nemzetállamok határainak már a kezdetektől fogva nagy jelentőséget tulajdonított ez a szakirány. Ez részben annak is köszönhető, hogy az európai néprajztudomány születése szoros kapcsolatban állt a magukat javarészt etnikus alapon meghatározó és meghatározott területekre igényt formáló nemzetállamok kialakulásával (Smith 1987.). Ugyanazok az érdekek hozták létre a *Volkskunde* típusú kutatásokat Európában, mint amelyek a nemzetállamok határainak kijelölésében, a nemzeti alapon szerveződő államok létrehozásában voltak érdekelték.

Azonban a határ a néprajzkutatás számára kezdetektől fogva nem kizárólag természeti jellegű képződmény, hanem társadalmi és történeti eredetű, és ekképpen a társadalmi változásoknak kitett, azok által meghatározott (Mayall 1990: 80.). Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az emberi közösségek által belakott környezet átjárhatóságában, homogenitásában megmutatkozó különbségek nem segíthetik elő a hegységek, a folyók vagy éppen a terméketlen területek esetében a nyelvi, kulturális különbségek lokalizálódását. Ezek a földrajzi különbségek azonban csak akkor hoznak létre a néprajzi kutatás számára is értelmezhető határokat, ha az ott élő nemzeti közösségek valamiképpen megjelölik a két terület találkozását. Ez történhet emlékművek felállításával, de még fontosabb annak a komplex határinfrastruktúrának és a hozzákapcsolódó bürokráciának a létrehozása, amely jelek tömegével látja el a határon való átkelést.

A nemzetállamok határai politikai képződmények, vagyis olyan érintkezési felületek, amelyen keresztül emberek, javak és információk áramolhatnak két politikai entitás között. Ekképpen a határok jellege az államok szuverenitásának, gazdasági szervezőerejüknek, továbbá a szomszédjaikkal fenntartott viszonyainak leképződéseiként értelmezhetők. A gazdasági kapcsolatok kiépítésében érdekelt feleknek a hármass határok mindhárom oldalán az a céljuk, hogy termékeiket és szolgáltatásaikat eljuttathassák a határ túloldalára. Az állam ugyanakkor abban érdekelt, hogy az állami szabályozás ne gyengüljön a határ mentén, és a központ a peremvidékeken is képviselni és érvényesíteni tudja azokat az érdekeit, amelyeket az ország egyéb területein is. A határok mentén ezért kettős játék zajlik a szomszédok irányába mutató gazdasági érdekek centrifugális ereje és az állami politika által szabályozott nemzeti piac centripetális ereje között. Ez fokozottan igaz a hármass határok térségére, ahol egyszerre két szomszédos állam nyújt a határtérség munkavállalói, vállalkozói és befektetői számára az államon belül nehezen elérhető lehetőségeket.

A (nemzet)államok határaival, azok térségében bekövetkező társadalmi-gazdasági folyamatokkal, illetve a határhoz tartozó kultúrájával foglalkozó antropológusok sajátos helyzetet figyelhetnek meg. Az államhatárokat, amelyeket politikai entitások hoznak létre, és amelyek helye a földrajzi térben rögzített, olyan jelenségekként kezelik a kutatók, amelyek a nemzetről és az etnicitásról szóló politikai diskurzus termékei, miközben tisztában vannak azzal, hogy sem a nemzet, sem az etnicitás kategóriája nem merev, és konkrét helyhez nehezen köthető. Az egyik legáltalánosabban alkalmazott megoldás erre a kettősségre, hogy a határterületet sajátos kontaktzónaként értelmezik, a határ menti közösségeket pedig a határ közegében élő, a határ két oldala között kapcsolatot létrehozó és fenntartó csoportokként. Ekképpen az antropológiai

határkutatások számára sokszor inkább a határ menti közösség jelenti a határt, és nem a politikai egység kiterjedése (Flynn 1997.).

A néprajzi megközelítés lehetőségei a határkutatásban

A néprajzi/antropológiai kutatások eddig is jelentősen hozzájárultak a határok működésének megértéséhez. Amiképp a fenti rövid szemle is mutatja, a határok a néprajzkutatás számára elsősorban nem politikai határokat jelentenek, de a politikai (közigazgatási) határok kutatása is releváns kutatási kérdésként jelentkezett a néprajzkutatásban. Ma már nehéz lenne különbséget tenni az emberre és a közösségekre összpontosító antropológiai határkutatások, illetve a nemzeti és regionális kultúrákra, valamint a nyelvi és etnikus sokszínűségre hangsúlyt fektető néprajzi megközelítések között. A sokféle szemlélet és munkamódszer közötti kapcsolatot elsősorban a néprajzi/antropológiai vizsgálat puha, kvalitatív adatokra való fogékonysága teremti meg. Vagyis a néprajzi megközelítés éppen ezáltal elsősorban a terepi jelenlétben és kutatáson alapuló vizsgálati módszerek használatával járulhat hozzá azokhoz a diskurzushoz, amelyek a határok mibenléte és működésére vonatkoznak.

Tanulmányomban arra igyekeztem rámutatni, hogy a néprajzi/antropológiai kutatás legfontosabb hozadéka a társadalomtudomány számára határtémában, hogy a határokat egyre kevésbé kezeli rögzített, merev entitásokként. Ellenkezőleg, arra hívja fel a figyelmet, hogy a határok dinamikusan változó jelenségek. Igaz ez akkor, amikor a határok a kutatás során kerülnek kijelölésre. Ilyenkor a határok egyes társadalmi- kulturális jelenségek függvényében jelennek meg a kutatói absztrakció szintjén – és e jelenségekkel együtt változnak, tolódnak. Mi több, dinamikusan értelmezi a földrajzi térben meghatározott határt is a néprajzi vizsgálat, ugyanis a néprajzi terepmunka módszerei elsősorban a határral kapcsolatba kerülő, azt használó közösségekre kíváncsi. E közösségek viszonya a határokhoz és elhelyezkedése ehhez képest folyamatosan változik.

A néprajzi kutatás erőssége éppen az, hogy egy-egy határtérségben mintegy belülről kifele képes rámutatni a határ és az ember többszörösen rétegzett viszonyára. Ezáltal képes felfedni a tudottak, ismertnek vélt határjelenségekben az ismeretlent, és fordítva: az ismeretlennek, újdonságnak tűnő megfigyelésekben képes felmutatni az ismert viselkedési és kulturális mintákat. A kötet tanulmányai egytől-egyig e kvalitatív módszer alapján kívánják megérteni Magyarország hármashatárait, hozzájárulva a határokról szóló hazai társadalomtudományi eszmecserékhez.

Szakirodalom

AGAMBEN, Giorgio

2000 *Means without End: Notes on Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

ANDERSON, Benedict

2006 *Elképzeltek közösségei: gondoltok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

APPADURAI, Arjun

1996 *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

BARTH, Fredrik

1956 Ecological Relationships of Ethnic Groups in Swat. North Pakistan. *American Anthropologist* 58. 6. 1079–1089.

1961 *Nomads of South Persia*. Oslo: Oslo University Press.

- 1969 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. London: George Allen – Unwin.
- BATESON, Gregory
1936 *Naven: A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of a Culture of a New Guinea Tribe Drawn From Three Points of View*. Stanford: Stanford University Press.
- BHABHA, Homi
1994 *The Location of Culture*. London: Routledge.
- BOAS, Franz
1936 History and Science in Anthropology: A Reply. *American Anthropologist, New Series* 38. 1. 137–141.
- BORSOS Balázs
2002 A régi jó régió. A magyar népi kultúra számítógép meghatározta területi egységeinek elnevezése kérdéséről. *Néprajzi látóhatár* 11. 1–4. 103–112.
2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- BRUBAKER, Rogers
2004 *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- BUCHER, Gudrun
2002 „Von Beschreibung der Sitten und Gebräuche der Völker“. *Die Instruktionen Gerhard Friedrich Müllers und ihre Bedeutung für die Geschichte der Ethnologie und der Geschichtswissenschaft*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- BUNZL, Matti
1996 Franz Boas and the Humboldtian Tradition: From Volksgeist and Nationalcharakter to an Anthropological Concept of Culture. In STOCKING, George W. (ed.): *Volksgeist as Method and Ethic: Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*. 17–78. Madison: University of Wisconsin Press.
- CARNEIRO, Robert L.
2003 *Evolutionism in Culture: A Critical History*. Boulder: Westview Press.
- DE CILLIA, Rudolf – REISIGL, Martin – WODAK, Ruth
1999 The Discursive Construction of National Identities. *Discourse & Society* 10. 2. 149–173.
- COLE, John W. – WOLF, Eric R.
1974 *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. New York: Academic Press.
- DEGLER, Carl N.
1989 *Culture versus Biology in the Thought of Franz Boas and Alfred L. Kroeber*. German Historical Institute, Annual Lecture Series No. 2. New York – Oxford – Munich: Berg.
- DIENER, Alexander C. – HAGEN, Joshua
2010 Introduction: Borders, Identity, and Geopolitics. In DIENER, Alexander C. – HAGEN, Joshua (eds.): *Borderlines and Borderlands: Political Addities at the Edge of the Nation-state*. 1–14. Lanham: Rowman and Littlefield publishers.
- DUMONT, Louis
1998 *Tanulmányok az individualizmusról*. Budapest: Tanulmány Kiadó.
- ERIKSEN, Thomas Hylland
2008 *Etnicitás és nacionalizmus – Antropológiai perspektívák*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör.
- EVANS-PRITCHARD, Edward E.
1940 *The Nuer*. London: Clarendon Press.
- EWING, Katherine P.
1990 The Illusion of Wholness: Culture, Self, and the Experience of Inconsistency. *Ethos* 18. 3. 251–278.

- FLYNN, Donna K.
1997 "We Are the Border": Identity, Exchange, and the State along the Bénin-Nigeria Border. *American Ethnologist* 24. 2. 311–330.
- FROG
2013 Revisiting the Historical-Geographic Method(s). In LUKIN, Karina – FROG –KATAJAMÄKI, Sakari (eds.): *Limited Sources, Boundless Possibilities. Textual Scholarship and the Challenges of Oral and Written Texts*. 18–33. Helsinki: University of Helsinki.
- GELLNER, Ernest
2009 *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- GUPTA, Akhil – FERGUSON James
1997 Culture, Power, Place: Ethnography at the End of an Era. In GUPTA, Akhil – FERGUSON, James (eds.): *Culture, Power, Place. Explorations in Critical Anthropology*. 1–32. Durham – London: Duke University Press.
- HANN, Chris
2004 The Cartography of Copyright Cultures versus the Proliferation of Public Properties. In KASTEN, Erich (ed.): *Properties of Culture – Culture as Property*. 289–304. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- HOBBSAWM, Eric J.
1997 *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas.
- ILYÉS Zoltán
2002 A szakrális térszerkezet változásai a Keleti-Kárpátok egy vallási kontakzónájában. In Fülekgyörgy (szerk.): *A táj változásai a Kárpát medencében. Az épített környezet változása*. 261–273. Gödöllő: Szent István Egyetem.
- INDA, Jonathan Xavier – ROSALDO, Renato
2002 Introduction: A World in Motion. In INDA, Jonathan Xavier – ROSALDO, Renato (eds.): *The Anthropology of Globalization: A Reader*. 1–33. Malden – Oxford: Blackwell.
- KEMÉNYFI, Róbert
2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontakzónák elemzési lehetőségei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- KNIPPENBERG, Hans – MARKUSSE, Jan
1999 19th and 20th Century Borders and Border Regions in Europe: Some Reflections. In KNIPPENBERG, Hans – MARKUSSE, Jan (eds.): *Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800-2000. Views from Geography and History*. 1–21. Dordrecht: Springer.
- KOPYTOFF, Igor
1987 The Internal African Frontier – The Making of African Political Culture. In KOPYTOFF, Igor (ed.): *The African Frontier – the Reproduction of Traditional African Societies*. 3–84. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.
- KROEBER, Alfred L.
1948 *Anthropology*. New York: Harcourt.
- KROHN, Kaarle
1926 *Die folkloristische Arbeits-methode: Begründet von Julius Krohn und weitergeführt von nordischen Forschern*. Oslo: Aschehoug.
- LEMOV, Rebecca
2011 Filing the Total Human: Anthropological Archives. In CHARLES, Camic – GROSS, Neil – LAMONT, Michéle (eds.): *Social Knowledge in the Making*. 119–150. Chicago: University of Chicago Press.
- LEWELLEN, Ted C.
2002 *The Anthropology of Globalization: Cultural Anthropology Enters the 21st Century*. Westport – London: Bergin and Garvey.

- LEWIS, Herbert S.
2001 Boas, Darwin, Science, and Anthropology. *Current Anthropology* 42. 3. 381–406.
- MALEŠEVIĆ, Siniša
2004 *The Sociology of Ethnicity*. London: Sage.
2006 *Identity as Ideology Understanding Ethnicity and Nationalism*. Houndmills. New York: Palgrave Macmillan.
- MARTÍNEZ, Oscar J.
2006 *Troublesome Border*. Tucson: University of Arizona Press.
- MAYALL, James
1990 *Nationalism and International Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NEMES NAGY József
1998 *A tér a társadalomkutatásban*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- NIEDERMÜLLER, Péter
2007 Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. In A. GERGELY András – BALI János (szerk.): *Városantropológiai vázlatok és változatok. A városmegismerés kérdőjeleiből*. 67–86. Budapest: Könyv Kiadó – MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont – ELTE BTK Néprajzi Intézet.
- PATAI, Raphael
1951 Nomadism: Middle Eastern and Central Asian. *Southwestern Journal of Anthropology* 7. 4. 401–414.
- RATZEL, Friedrich
1882–1891 *Anthropogeographie. Die geographische Verbreitung des Menschen*. Bd I–III. Stuttgart: Verlag von J. Engelhorn.
- SAHLINS, Peter
1989 *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: University of California Press.
- SÁRKÁNY Mihály
2012 Etnográfia, etnológia és az antropológiai perspektíva – fogalmak egy tudomány születésekor. In TÓTH Arnold (szerk.): *Néprajz – muzeológia: Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. 11–21. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet.
- SCHUBERT, Frank N.
2011 *Hungarian Borderlands From the Habsburg Empire to the Axis Alliance, the Warsaw Pact and the European Union*. London: Corridor.
- SCHÜTZ, Anton
2000 Thinking the Law with and against Luhmann, Legendre and Agamben. *Law and Critique* 11. 2. 107–136.
- SMITH, Anthony D.
1987 *The Ethnic Origins of Nations*. Basil Blackwell: London.
- SYDOW, von Carl Wilhelm
1948 *Selected Papers on Folklore*. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.
- TIMOTHY, Dallen J.
2014 *Tourism and Political Boundaries*. (Routledge Advances in Tourism) London: Routledge.
- VAKHTIN Nikolaj
2001 Franz Boas and the Shaping of the Jesup Research in Siberia. In KRUPNIK, Igor – FITZHUGH, William W. (eds.): *Gateways: Exploring the Legacy of the Jesup North Pacific Expedition, 1897–1902*. 71–89. Washington D. C.: Arctic Studies Center – National Museum of Natural History – Smithsonian Institution.

- VERMEULEN, Han
 2008 *Early History of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment: Anthropological Discourse in Europe and Asia, 1710–1808*. PhD Thesis University of Leiden. Proefschrift Universiteit Leiden.
- VIDAL DE LA BLACHE, Paul
 1950 *Principles of Human Geography*. London: Constable.
- VOIGT, Vilmos
 1984 Van-e határa egy népi kultúrának? In KUNT Ernő – SZABADFALVI József – VIGA Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. 75–88. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- WIBER, Melanie – TURNER, Bertram
 2010 *Moral Talk: The Ontological Politics of Sustainable Development*. Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers No. 123. Halle/Saale: Max Planck Institute for Social Anthropology.
- WILSON, Thomas M. – DONNAN, Hastings
 1998 Nation, State and Identity at International Borders. In WILSON, Thomas M. – DONNAN, Hastings (eds.): *Border Identities. Nation and State at International Frontiers*. 1–30. Cambridge: Cambridge University Press.
- ZAIOTTI, Ruben
 2011 *Cultures of Border Control: Schengen and the Evolution of European Frontiers*. Chicago: University of Chicago Press.

CSABA MÉSZÁROS

An Ethnographic Approach to Border Studies

Given the swift changes undergone by Europe's political borders in recent decades, border studies have, during the same period, come to occupy a central place in ethnographic/anthropological scholarship in both Hungary, and the rest of Europe. Specifically, two separate research traditions have played a key role in delineating the conceptual framework within which anthropological border studies are conducted. The first, which focuses on cultural patterns and the spatial structure of human activity, aims at positioning each culture or cultural dialect regionally or globally to create an archipelago of discrete cultures/societies. Scholars associated with what has been termed “the Finnish historic-geographic method”, along with Franz Boas and his disciples, have examined the geographical extent of human cultural patterns using an approach that does not consider borders as fixed entities, but defines them (and cultural areas, as well) as the outcome of data analysis. The second research tradition seeking to establish a dialectical relationship between (nation) states and borders has conceptualised the latter as political entities of historical origin. Accordingly, anthropological/ethnographic research, rather than determining the location of borders, has instead aimed at studying the social life of borders, and examining how they feature in both local, and national discourse. By juxtaposing the agendas of these two approaches, the author provides a short overview of the history of border research from an epistemological perspective.

Vázlat a magyarországi migrációs folyamatokról (Áttekintés a *migránshullámot megelőző száz esztendőről*)

Tanulmányomban megkísérlem fölvezetni Magyarország 2010-es éveket megelőző száz esztendejének főbb migrációs eseményeit. Elsősorban az országhatárokat átszelő, külső vándorlások áttekintésére vállalkozom. Ez összetett feladat, mert Magyarország államhatára többször változott a vizsgált időszakban, ami a háborús események mellett önmagában is az egyik fő kiváltó oka volt az országból való önkéntes, illetve kényszerű ki- és bevándorlásnak.

A migráció, azaz a térbeli mobilitás nem függetleníthető az etnikus identitás kérdéskörétől sem, hiszen az önazonosságtudat ereje, összetett tartalma befolyásolja, illetve meghatározhatja a helyben maradás vagy elvándorlás dilemmáját.¹

Külön figyelmet érdemel témánk szempontjából az 1989-90-es politikai rendszerváltozás utáni két évtized. Ennek az időszaknak két megkerülhetetlen fordulópontja Magyarország Európai Unióhoz, később a schengeni övezethez való csatlakozása.

Úgy vélem, a Magyarországot 2015-ben elérő népvándorlásszerű migránshullámot megelőző száz esztendőnek a fentiekben vázolt szempontok szerinti áttekintése sok szempontból hasznos lehet az új kihívások által megfogalmazódó kérdések megválaszolásában.

A migráció típusai: vándorlás, telepítés, menekülés, deportálás, disszidálás, agyelszívás, megélhetési kivándorlás

A 19. század végén, a 20. század elején tömegesen vándoroltak ki a mostoha agrárhelyzet miatt Magyarországról is Amerikába (Balogh 2007.). A századfordulón tengeren túlra történő tömeges kivándorlási hullám általános jelenség volt Dél- és Kelet-Európa-szerte. Az első világháborút megelőző öt évtizedben 25 millió európai vándorolt ki (Jones 1992: 361.), köztük mintegy 2 millió magyar állampolgár. Elvándorlásuk nem okozott gazdasági válságot Magyarországon, mert elsősorban a földnélküli szegényparasztok próbálták szerencsét Amerikában, tehát a felesleges munkaerő áramlott ki. Az első világháború után (a bevándorlási törvények szigorodásával), 1920 és 1928 között már csak kevesebb mint 30 ezer személy hagyta el az országot, majd ez a szám az 1930-as években nem érte el a 6 ezret sem (Kollega Tarsoly 1997: 219–220.)!

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békediktátum úgy határozott, hogy a háborúban vesztes Magyarország (mint az Osztrák–Magyar Monarchia egyik utódállama) területének kétharmadát elvette, és Romániához, a Szerb-Horvát-Szlovén királysághoz, Ausztriához, Olaszországhoz, Lengyelországhoz és az addig nem is létezett, akkor alakult Csehszlovákiához csatolta. A területi veszteségek mellett mintegy 3,3 millió magyar rekedt az új országhatárokon kívül (Grenville – Wasserstein 2001: 93–95.). Ez indította meg azt a menekülési hullámot, amelynek következtében 1920 és 1924 között körülbelül 350 ezer magyar hagyta el az elcsatolt területeket és vándorolt az összezsugorodott méretű Magyarországra (Kollega Tarsoly 1997: 220.). Elsősorban értelmiségiek, a középosztály csoportjai, az államapparátus tagjai menekültek családjaikkal együtt. A háborúban lerongyolódott országot nemcsak területileg csonkították meg példátlan mértékben, hanem komoly jövátételi kötelezettséget is előírtak számára. Ilyen körülmények között a

¹ Az identitás, illetve a társadalmi integráció kérdésköreinek a migrációval kapcsolatos összefüggéseit ebben a dolgozatban nem tárgyaljuk.

menekültek befogadása, lakáshoz juttatása rendkívüli nehézségeket okozott. A menekültek egy jó része még hosszú évekig a rendező pályaudvarokon felállított *vagonvárosokban*, vasúti kocsikban lakott.

Gyakoriak voltak a második világháború és az azt közvetlenül megelőző, illetve követő évek időszakában a politikai indítékú migráció különféle változatai. 1947-ben 247 752 főt tartottak számon Magyarországon, akik 1938 és 1947 között vándoroltak be (Grenville – Wasserstein 2001: 285.).

A fasizmus előretörésével, Ausztria és Csehszlovákia németek által történő bekebelezésével 1938–1939-ben tízezerrel érkeztek politikai okokból üldözöttek Magyarországra, akik főként zsidó származásúak voltak. Nagyrészüket a továbbmenekülésben segítette Magyarország, de akadtak letelepedők is. Németország 1939-ben lerohanta Lengyelországot, ekkortól óriási lengyel menekülthullám lepte el Magyarországot és Romániát. De amíg az utóbbi a menekült lengyel kormányt internáltatta, addig Magyarország a – német ellenpropaganda dacára is – segítette a mintegy 100 ezer lengyel menekültet. Többségüket, körülbelül 70 ezer személyt segített a továbbjutásban, az itt maradt körülbelül 30 ezret pedig munkavállalási engedéllyel látta el, polgári elhelyezésükről gondoskodott, és mintegy 30 lengyel elemi iskolát működtetett a második világháború éveiben. 1940 őszétől menedéket kérő szökött katonák és hadifoglyok is letelepedtek országunkban Franciaországból, Hollandiából, Belgiumból, Angliából, Olaszországból és Oroszországból. Ugyancsak a világháború éve alatt érkezett mintegy 10 ezer délszláv menekült (Kollega Tarsoly 1997: 221.).

1944 tavaszán Németország megszállta hazánkat is. Ekkor a Magyarországon talált lengyel és egyéb katonai menekülteket szökött foglyoknak minősítették, és visszaküldték őket saját országaikba. Ezzel egyidőben megindul a magyarországi zsidók gettóba gyűjtése és közel félmillió vidéki zsidó haláltáborokba való deportálása.

1938 és 1941 között Magyarország visszaszerezte az első világháborút követően elveszített területeinek egy részét. Az akkor elmenekült magyarok közül többen visszavándoroltak eredeti lakóhelyükre. Ugyanakkor az addigra odatelepített nem magyar nemzetiségű népesség jó része elvándorolt az újra Magyarországhoz csatolt területekről. A legnagyobb népességmozgást az 1940-ben történt Észak-Erdély visszacsatolása váltotta ki (L. Balogh 1999: 259.), legalább 100 ezer magyar hagyta el a Romániának hagyott Dél-Erdélyt és menekült a hozzáuk csatolt észak-erdélyi területekre, és körülbelül ugyanennyi román döntött a fordított irányú migrációról (Benkő 2002.).

A második világháború speciális vándorlástörténetéhez tartozik a hadifoglyok kérdése. A mintegy 900 ezer fogságba esett magyar katona és civil kétharmada orosz, egyharmada pedig angol-amerikai-francia hadifogságba esett. Az összesen csaknem negyedmillió vissza nem tért magyar hadifogoly az ország népességét jobban csökkentette, mint a tényleges harcokban elhunyt 120-140 ezres áldozatok száma.

A második világháborút követően a győztes hatalmak által működtetett Szövetséges Ellenőrző Bizottság 500 ezer főben állapította meg a Magyarországról kitelepítendő németek számát. A Közép-Európa több országában élő német nemzetiségi kisebbséget mindenhol háborús bűnösnek nyilvánították, a határozat szerint a németiség egészére kollektíven bűnösnek tekintettek a világháború szörnyűségeiért. Ezért az egy-éves csecsemőtől a nyolcvanéves nagymamáig mindenki számára a Németországba való telepítés sorsát szánták. Végül Magyarországról mintegy 200 ezer németajkú magyar állampolgárt deportáltak marhavagonokban 1946 és 1948 között (Balogh 1994.).

1945 után a csehszlovákiai kormányzat a magyarokat és a németeket – szintén a kollektív bűnösség elve alapján – megfosztotta csehszlovák állampolgárságuktól. A szlovák-magyar lakosságcsereként elnevezett egyezmény értelmében mintegy 120 ezer magyart tettek ki Csehszlovákiából úgy, hogy személyenként 20 kg-os csomagot vihettek magukkal (Kollega Tarsoly 1997: 222.).

1956. október 23-án Budapesten kitört a szovjet megszállók és a kommunista hatalom elleni forradalom és szabadságharc. A szovjet hadsereg a szabadságharcot vérbe fojtotta. A megtorlásoktól való félelem miatt mintegy 200 ezer főleg fiatal, zömében szakképzett férfi vagy egyetemista menekült nyugatra (Hablicsek – Illés 2007.).

1957-ben lezárták a határokat, ezért Magyarország nem kapcsolódhatott bele az 1960-as és 1970-es évekre jellemző nagyarányú munkaerő-vándorlásba, amelyet elsősorban a nyugat-európai országok gazda-

sági fejlődése okozott. A politikai rendszerváltozásig, 1989-90-ig, évente mintegy 4-5 ezer fő hagyta el az országot, és hozzávetőlegesen csak 1-2 ezer fő vándorolt be (Kollega Tarsoly 1997: 223.). Ebben az időszakban, ha valaki elhagyta a szocialista magyar népköztársaságot, disszidálásnak számított, tehát nem utazhatott vissza látogatóba sem. Az a pár ezer elvándorló, aki évente elhagyta az országot, elsősorban megélhetési okokból, a jobb anyagi körülmények miatt ment el. A legképzettebb tudományos szakemberek az akkor is működő *agyelszívás* hatására, a jobb munkafeltételek miatt vándoroltak az USA-ba és Nyugat-Európába.

Az 1989-90-es politikai rendszerváltozás óta eltelt évtizedek főbb migrációs folyamatai

Magyarországon a migráció tekintetében az 1980-as évek végén egy máig tartó új szakasz kezdődött (Gödri – Tóth 2005: 213.). Az addig elsősorban vándorlókat kibocsátó Magyarország elsősorban tranzit-, másodsorban befogadó országgá vált, többen léptek be az ország területére, mint ahányan kiléptek. Ez a folyamat jellemezte a migráció irányát és dinamikáját egészen a 2010-es évekig, amikortól erőteljesen felgyorsul a magyar lakosság elvándorlása (Kováts 2014: 334.). A hazánkat Ausztriától valódi vasfüggőnyvel elválasztó nyugati határ megnyitása után (Grenville – Wasserstein 2001: 926.) nem következett be tömeges méretű kivándorlás, értelmét veszítette az illegális kiutazás is. A kelet-európai politikai változások azonban más országokban nagyobb megrázkódtatások árán mentek végbe, mint nálunk. Ezen tényezők miatt a nemzetközi népességvándorlás méretei megnöttek (Szabó 2006: 256.). A rendszerváltást közvetlenül megelőző és követő években, 1988 és 1992 között 212 320 fő érkezett menekültként és bevándorlóként Magyarországra (Kollega Tarsoly 1997: 224.). Több menekülthullámmal kellett megbirkózni ezalatt a néhány év leforgása alatt. Az 1980-as évek második felében, egészen Nicolae Ceaușescu diktátor 1989. decemberi kivégzéséig folyamatos volt a Romániából jövő magyar menekültek beáramlása (Kováts 2014: 329–345.). 1989-ben a Német Demokratikus Köztársaság mintegy 12 ezer állampolgára Magyarországon keresztül szeretett volna eljutni a Német Szövetségi Köztársaság területére. A Magyarországon rekedt keletnémeteket az akkori magyar kormány úgy engedte tovább útjára, hogy 1989. május 2-án az országot nyugatra lezáró vasfüggőnyt lebontotta.² Ezzel szimbolikusan és tárgyi valóságában is felszámolta az eszmék, gondolatok és az emberek szabad mozgását évtizedekig akadályozó elektromos- és műszaki zárat. A vasfüggőny nyomvonalán ma turistaút van. Az 1989-es eseménysorozatról évente megemlékeznek, a német kormány számos kitüntetéssel, állásfoglalással fejezte ki elismerését, háláját és megbecsülését a magyarok iránt. A vasfüggőny lebontása az egyik legfontosabb előzménye a két német állam 1990. október 3-án megvalósult újraegyesítésének. Helmut Kohl, akkori német kancellár 1990 őszén elmondott beszédében úgy fogalmazott, hogy a Brandenburgi kapu alatti föld magyar föld is, mivel a német újraegyesítés felé az első lépést Magyarország tette meg.³

A harmadik nagy menekülthullám pedig az 1991 nyarán kirobbant délszláv háborúval indult meg. A délszláv háború a Balkánon elterülő volt Jugoszlávia hat tagköztársaságának függetlenedési törekvései nyomán kirobbant, összességében tíz évig tartó háború, amely több mint 300 ezer halálos áldozatot követelt, és egymilliónál is többen vannak azok, akik elhagyni kényszerültek szülőföldjüket.⁴

Az 1988 és 1992 között érkezettek közül 93 853 fő szándékozott Magyarországra bevándorolni, akik nagyrészt munkaképes korúak és szinte mindannyian magyar származásúak voltak, döntő többségük Romániából jött (66 408 fő). Ugyanakkor 118 467 ember menedéket kért, ők Jugoszláviából, Romániából vagy

² A hirtelen meginduló keletnémetek áradatának oka az volt, hogy bíztak a kerítés megnyitásában, de nem tudhatták, hogy nem zárul-e be majd újra a határ. Lásd Grenville – Wasserstein 2001: 925–926.

³ Rede von Dr. Helmut Kohl, Bundeskanzler. Deutscher Bundestag. <https://www.bundestag.de/kulturundgeschichte/geschichte/gastredner/gorbatschow/kohl/247410> (letöltés: 2015.10.27.)

⁴ Egyes kutatók szerint 1,7 millió ember menekült el már 1992-ig. Lásd Grenville – Wasserstein 2001: 899.

az egykori Szovjetunióból érkeztek. Többségük magyar nemzetiségű volt, de a Jugoszláviából menekültek között nagy számban voltak horvátok, bosnyákok és más nemzetiségűek is (Kollega Tarsoly 1997: 224.).

A fentiekben részletezett menekülthullámok elcsitulásával kiegyensúlyozottabbá, ezáltal kiszámíthatóbbá vált a Magyarországra való bevándorlás üteme. Amíg az 1988-tól 1992-ig terjedő 5 évben évente átlagosan mintegy 45 ezer külföldi állampolgár érkezett, addig az utóbbi két évtizedben évente átlagosan 15–20 ezer bevándorlóval számolhattunk, míg a magyar állampolgárok kiutazása átlagosan évi 5 ezer fő alatt maradt. Ez egy kiegyensúlyozott, éves 15 ezres migrációs gyarapodást jelent Magyarországon (*Népszámlálás* 2011: 11.).

A bevándorló külföldiek jelentős része európai, jórészt a környező országokból származik. 1995-től 2004 végéig Romániából 63 ezren, Ukrajnából közel 16 ezren és Jugoszláviából (Szerbia⁵ és Montenegró) mintegy 9 ezren érkeztek, túlnyomó többségük (75%) magyar nemzetiségű. Az Európai Unió országai-ból ugyanezen időszak alatt valamivel több mint 10 ezer fő jött hozzánk, főleg Németországból (3 584 fő), Nagy-Britanniából (1 468 fő) és Franciaországból (1 214 fő). Ázsiából 14 ezren érkeztek, ezen belül a legtöbben Kínából (5 253 fő), Vietnámból (1 438 fő) és Japánból (1 204 fő). Említést érdemel még az Egyesült Államok, ahonnan tíz év alatt 3 003 fő érkezett (Sárosi 2005: 1.). 2004. május 1-jén Magyarország 10,05 milliós lakosságával belépett az Európai Unióba,⁶ majd 2007. december 21-én csatlakozott a schengeni övezethez, és ezért migrációs politikájában igazodnia kell az Európai Unió elvárásaihoz. Magyarország nyolc másik európai állammal egyszerre lépett be a schengeni övezetbe (Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Málta, Szlovákia, Szlovénia). Azóta megszűnt az állandó határellenőrzés Magyarország északi és nyugati határain, azaz a magyar-osztrák, a magyar-szlovén és a magyar-szlovák határon, ami azonban azzal jár, hogy a határtól akár 30 km távolságra is találkozhatunk fokozott rendőri ellenőrzéssel, és továbbra is szüksége van mindenkinek érvényes úti okmányra (személyi igazolványra), ha másik schengeni ország területére akar lépni. Az egyezmény ellenére többször előfordult, hogy egyes tagországok hatóságainak tájékoztatlanabb munkatársai jogszerűtlenül útlevelet követeltek, aminek hiányában szintén jogszerűtlen intézkedéseket (bírság, kitoloncolás) foganatosítottak. Az ilyen eljárás sérti a schengeni határellenőrzési kódexet, és helyszíni vitákhoz, valamint elhúzódozó igazgatásrendészeti és jogi konfliktusokhoz vezethet (Zámbó 2010: 293–305.).

A schengeni szabályok tehát vízumkényszert írnak elő a Szerbiában és Ukrajnában élő magyar nemzetiségű kisebbségek számára. A schengeni vízumok kiállításának szabályai a különböző országok konzulátusa-in alapvetően megegyeznek, a vízumdíjak egységesek.⁷ Ezt rendkívül sérelmesnek érzik azok a szomszédos országokban élő kisebbségek, akiket elválaszt a schengeni határ Magyarországtól. Példaként említem, hogy ugyanolyan vízumkötelezettségek vonatkoznak egy valamikor Magyarországhoz tartozó területen született, de a világháború után elcsatolt és most Szerbiához vagy Ukrajnához tartozó, a magyar határtól 5 kilométerre fekvő településen élő magyar nemzetiségű, de szerb vagy ukrán állampolgárra, mint egy paraguayi vagy ausztrál beutazóra.

Magyarországnak számos előnye származik abból, hogy egy közös piaccal rendelkező térséghez csatlakozott, amelyben az állampolgárok szabadon, ellenőrzés nélkül közlekedhetnek. További gazdasági kérdés, hogy az euró bevezetésére sor kerül-e. A Fitch Ratings nemzetközi hitelminősítő cég 2010. május 6-án kiadott értékelésében még 2015-re tette Magyarország lehetséges legkorábbi csatlakozását az eurózónához, azóta a JP Morgan legkorábban 2019-re változtatta ezt az időpontot.⁸

⁵ A Szerbiából való elvándorlás mélyebb társadalmi okairól lásd Gordy 1999: 230.

⁶ A magyar EU-tagság története. Európa-politikai kormányzati honlap. <http://eu.kormany.hu/a-magyar-eu-tagsag-tortenete> (letöltés: 2015.10.27.)

⁷ Külföldiek beutazása. A Magyar Köztársaság Külügyminisztériumának honlapja http://www.mfa.gov.hu/kum/hu/bal/Konzuli_informaciok/Kulfoldiek_beutazasa/schengen/kulf_beut_schengen.htm (letöltés: 2015.10.27.)

⁸ Hungary likely to join euro zone in 2019 - JP Morgan. Intellinews. <http://www.intellinews.com/hungary-1014/archive/hungary-likely-to-join-euro-zone-in-2019-jp-morgan-297775124/> (letöltés: 2015.10.27.)

A csatlakozási előnyök mellett azonban számos nehézséggel találja magát szemben Magyarország. Már az Európai Unióhoz való csatlakozási felkészülés során az a nemzetpolitikailag kényes kérdés tűnt a legnehezebbnek, hogy a magyar állam anyaországgként miként tudja vízum- és határellenőrzési rendszerét úgy igazítani az uniós előírásaihoz, hogy közben előnyöket tudjon nyújtani a szomszédos államokban élő magyar kisebbség számára. A schengeni határ miatt a szintén az övezethez tartozó Szlovákiában élő jelentős számú magyar lakos minden gond nélkül közlekedhet Magyarországra, amint a Szlovéniában és Ausztriában élő csekély számú magyarság is.

Ugyanakkor jelentősen megszigorodott az ellenőrzés a magyar-horvát, a magyar-román, a magyar-szerb és a magyar-ukrán határokon. A már szintén uniós tag, de a schengeni egyezményhez egyelőre nem csatlakozó Románia esetében az államhatár személyi igazolvánnyal is átléphető.

A magyar országgyűlés 2010. május 26-án módosította a magyar állampolgárságról szóló törvényt. Az új törvény értelmében kettős állampolgársághoz juthatnak az azt igénylő határon túli magyarok, ezzel a beutazásuk, munkavállalásuk jelentősen könnyebbé válik. A kettős állampolgárságot 2011 januárjától lehet igényelni.⁹

Mindenesetre ennek az új törvénynek a meghozatala azt jelzi, hogy Magyarország megpróbál saját migrációs politikát kialakítani. Egészen a legutóbbi időkig nem létezett hivatalos szakpolitikai állásfoglalás, amely egyértelműen meghatározta volna a mindenkori kormányzat által támogatott migrációs irányvonalat (Petóváry 2009.). Csak nyilatkozatok szintjén fogalmazódott meg néhány gondolat, amelyek elsősorban a határon túli magyarok bevándorlására irányultak.¹⁰ Központi kérdés, hogy Magyarország aggasztó demográfiai mutatói hogyan alakulnak a jövőben. A 2010-es évekig jellemző, évi átlagosan 15 ezer fős vándorlási többlet (azaz 15 ezer fővel több a bevándorló, mint a kivándorló) sem volt képes ellensúlyozni a népességfogyást. Ezt tetézi az a felgyorsuló elvándorlás, ami az utóbbi 5-6 évben markánsan jellemzi a migrációs helyzetet (Kováts 2014: 329–345.). Magyarországon európai összehasonlításban átlagosnak mondható a lakosság méretéhez viszonyított születésszám, ugyanakkor nagyon magas a halálozási arány és a születéskor várható élettartam rövid. A több mint két évtizede tartó állandó népességcsökkenést súlyosbítja, hogy a külföldi agyelszívás következtében bizonyos felsőfokú végzettséghez kötött foglalkozások hiányszakmává váltak. Hiány van egészségügyi dolgozóknak, mérnökökben, informatikusokban, tudományos kutatókban. Helyüket a rendszerváltás óta elsősorban a határon túli területekről érkező magyar szakemberek pótolták az utóbbi évekig. Ezzel egy speciálisan magyar nemzetpolitikai kérdéshez érkezünk: mi szolgálja jobban a magyar állam érdekeit? A rövid távú szemlélet látszik teret nyerni, vagyis a munkaerőpiac szükségleteit zömében a határon túlról érkező magyarokkal elégítik ki, ami egyúttal javít a negatív népesedési mutatókon is. Ez ellentmond annak a hosszú távú nemzetstratégiai alapállásnak, ami azt szorgalmazza, hogy a határon túli magyarságot a helyben maradásra ösztönözze és a szülőföldjén való érvényesülésében támogassa az anyaország (Feischmidt – Zakariás 2010.). Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az elmúlt húsz esztendőben a szomszédos országokból kitelepült közel 700 ezer magyar közül 200 ezernél kevesebb telepedett csak meg véglegesen Magyarországon, a többiek Nyugat-Európába vagy a tengerentúltra (zömében az Egyesült Államokba) vándoroltak.¹¹

Világosan kirajzolódik, hogy létezhetne egy harmadik megoldás is – amely a 2015-ben Magyarországot is elérő *migránsválság* kapcsán a tudományos diskurzusokban meg is jelent –, hogy nem magyar származású külföldiek bevándorlásával enyhítheti az ország a szakképzett munkaerőhiányt. A nagyon rossz korfájú, elöregedő magyar társadalom egyelőre nem számíthat ilyen jellegű *frissülésre*, és sem politikai, sem társadalmi szinten nem merül fel ennek az alternatívának az igénye. Az ország gazdasági helyzete és munkaerőpiaci viszonyai folytán egyelőre nem számít vonzó célországnak a nem magyar nemzetiségű külföldiek számára.

⁹ Határon Túli Magyarok i-Központja. <http://www.htmik.hu/allampolgarsag/> (letöltés: 2015.10.27.)

¹⁰ Országgyűlési Napló. http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet_naplo (letöltés: 2015.10.27.)

¹¹ Kissé bizarr módon illusztrálja a helyzetet, hogy például a táncházairól és hagyományőrzéséről nevezetes erdélyi település londoni munkavállalói, a mezősegi székiek, saját zenekart alakítottak Angliában. Vagy egyes nagy hagyományú amerikai magyar tánccsoportokat már csak az Erdélyből jött fiatalok tartanak fenn (lásd Detroitban).

Egyértelmű, hogy a migráció szempontjából is nagyon sok minden megváltozott a schengeni csatlakozás következtében. Megváltozott a *külföldi* fogalma, amely magyar szempontból a szintén az övezetbe tartozó, szabad mozgással rendelkezők csoportjára és az úgynevezett harmadik ország állampolgáira vonatkozik. Hasonlóan más közép-európai schengeni országhoz, Magyarország tranzitfolyosó-szerepe felerősödött a keletről nyugatra irányuló migrációs mozgásban. (Itt újra hangsúlyoznom kell, hogy még a *migránsválság* előtti időszakot elemezzük.) Sok bevándorló kihasználta a szabad mozgás lehetőségét, aminek jelentős része ki sem mutatható (Sik 2013.). Sokan szereztek Magyarországra érvényes tartózkodási engedélyt, és közben másik schengeni tagállamban vállalnak munkát. Jól jellemzi a schengeni rendszer nyújtotta sokkal intenzívebb belső mozgáslehetőségeket, hogy már a csatlakozás évében, 2007-ben mintegy 20 000 román állampolgár folyamodott öt éves magyarországi tartózkodási engedélyért. Tudjuk, hogy jelentős részük nem Magyarországon vállalt utána munkát, de számszerűen nem tudjuk követni a folyamatot, nincs ellenőrzési eszköz a kezünkben (Petőváry 2009.). Magyarország hatáskörében csupán a legális bevándorlók integrációjának a feladata maradt.

Nem tekinthetünk el attól, hogy röviden ne szóljunk a nem magyar külföldiek Magyarországra való bevándorlásáról, azon belül is elsősorban a nem európai népek közül egyértelműen vezető számban tapasztalható kínai migrációról.

A kínaiak Magyarországra vándorlása az egész világot behálózó nemzetközi migráció rendkívül összetett jelenségköréhez tartozik.¹² Az Európai Uniónál háromszor nagyobb népességű Kínából érkező bevándorlók kulturális háttere rendkívül sokszínű (Pieke et al. 2004.), Magyarországon sem alkotnak közösséget, nem alakítottak ki Kínai negyedet, bár Fujianból és Zhejiang tartományból származnak a legtöbben (Petőváry 2009.). Magyarországon való nagyszámú megjelenésük a rendszerváltozás időszakára esik. Több körülmény kedvező együttállása teremtette meg a bevándorlás tömeges lehetőségét. A két ország közötti vízumkényszer 1988-as eltörlése után három éven belül a nulláról 30 000 főre nőtt a hazánkban regisztrált kínaiak száma. Becslések szerint az 1990-es évek elején közel 40 000 volt a valós számuk. A kellő anyagi, emberi és kapcsolati tőkével rendelkező, vállalkozó kedvű kínaiak számára 1989-ben a Tienanmen téren történt események hatására megnőtt a kivándorlási kedv. Attól tartottak, hogy egy keményvonalas kínai vezetés hatalomra kerülésével gazdasági visszarendeződés történhet. További inspirációt jelentett, hogy Közép-Európában ekkor zajlott a politikai rendszerváltozás, ami új gazdasági helyzetet teremtett (Kováts 2014: 334.). Felismerték, hogy ők hivatottak annak a vákuumnak a betöltésére, amely a poszt szocialista országok kiskereskedelmi hálózatában keletkezett. 1992-ig tartott a nagyütemű bevándorlás, amikor a magyar hatóságok visszaállították a vízumkényszert. E rövid időszak alatt azonban kialakult Budapesten az úgynevezett *Kínai piac*, és az 1990-es években szerte a vidéki településeken is megjelentek a kínaiak által üzemeltetett boltok. Kezdetben a Transzszibériai Expresszel nevetséges összegért utazhattak a kereskedők Pekingig. (Fejenként kb. 5 dollárért!) Magyarországon ezt nevezték a *Selyemút II.*-nek, utalva a híres ókori keleti kereskedelmi útvonalra. A kezdetben bőröndökkel szállított árucikkeket felváltotta a konténeres szállítás (Bagyarik et al. 2007.). Magyarország kulcsszerepet játszott a közép-európai térségben a kínai kereskedelmi hálózat kialakításában. Ez volt az egyik első működési terület a régióban, amely hamar a kínai kereskedelem bázisává vált. Kedvezett a piac gyors ütemű fejlődésének, hogy a szocializmus szürke évtizedei után megnőtt a vásárlási igény, és az addig KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) országok kiskereskedői (elsősorban lengyelek) által működtetett piac megszűnt. Ezzel egy időben magas volt az infláció és nagy a munkanélküliség, az embereknek olcsó könnyűipari termékekre volt szükségük. A magyarországi kínai közösség gazdasági helyzete speciálissá vált, mert olyan területet vettek a kezükbe, amelyen csak belső (egymás közötti) verseny van, nincs semmilyen külső versenytársuk a piacon (Petőváry 2009.). A Magyarországra érkezett kínaiak jellemzően vállalkozók, gazdasági aktivitásuk nagyon erős. Általában fiatalok vagy

¹² A nemzetközi migráció komplexitása miatt tengernyi szakirodalmat idézhetnénk, amely az óvatos következtetések levonására ösztönöz. Lásd Badie – Smouts 1999.

középkorúak, akik nem folyamodnak magyar állampolgárságért. Ennek egyik oka, hogy a kínai jogszabályok nem ismerik el a kettős állampolgárságot. A másik oka, hogy ez a mobilitáshoz szokott, rugalmas kereskedői érzékkel rendelkező vállalkozói réteg nem véglegesen képzei el itt tartózkodását. Az idősebbek, akik valamilyen kis magántőkére tettek már szert, és nem bírják a megfeszített munkát, általában haza is utaznak öregségükre. Ezért nem is törekednek az – egyébként nagyon nehéz nyelvtani struktúrájú – magyar nyelv tökéletes elsajátítására, csak olyan mértékig tanulják meg, amennyire az okvetlenül szükséges üzletvitelükhöz. (Jellemzően csak tegezve beszélnek a kuncaftokkal is, ami némi visszatetszést szül az idegenekkel magázódva társalgó idősebb magyarok körében.)

Budapestnek meghatározó szerepe van a külföldiek befogadásában: minden harmadik, egy éven túl Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgár Budapesten él (Sárosi 2005: 2.). A kínaiaknak azonban több mint háromnegyede a fővárosba van bejelentve. (Ennél vannak nagyobb koncentrációban élő külföldi csoportok is, hiszen a Magyarországon élő körülbelül 4-5 000 vietnámi mind Budapesten él.) A 2010-es évekre nagyjából 10 000 főre esett vissza a kínaiak száma, ennyien tudják nyereségesen működtetni vállalkozásaikat.

Kína számára Magyarország továbbra is az Európai Unió és Kelet-Európa felé kapuként, áruelosztó és termelő bázisként szolgál, amit a magyar kormány igyekszik támogatni.¹³ Mindenesetre mostanra Magyarország felismerte, hogy kulturális és gazdasági téren is fontos a kínaiak jelenléte az országban. Az 1990-es években még közel 40 ezres kínai közösség ugyan egyharmadára zsugorodott, de akik itt maradtak, azok tartósan Magyarországon kívánnak tartózkodni. Ezért indult el Budapesten 2004-ben egy Magyar-Kínai Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola (Németh 2010.).

A nemzetközi felmérések szerint Magyarország nem szokta meg az idegeneket, és az Európai Unió tagállamai közül a külföldieket inkább elutasító országok közé tartozik. A Budapesten élő kínaiak körében végzett vizsgálatok is azt támasztják alá, hogy a mindennapi életben, az utcán, a tömegközlekedési eszközökön előfordul, hogy éreztek már hátrányos megkülönböztetést (Simonovits – Szalai 2013.). A felmérések azonban azt is tartalmazzák, ami talán a legfontosabb, hogy az idegenekkel szembeni atrocitások Magyarországon kifejezetten ritkák Európa más országaihoz képest. Bizonyos elzárkózás azonban érzékelhető az idősebb magyarországi kínaiak körében a nem kínai többségi társadalom felé is. Ennek a korosztálynak a tagjai a második generációs kínaiakról így nyilatkoznak: „*A fiatalok jó része banán: kívül sárga, belül fehér.*” Ez a kis rosszallást kifejező hasonlat azt jelenti, hogy külsőleg mások (kínaiak) mint belsőleg (magyarok), azaz kulturálisan is asszimilálódtak.¹⁴

A 2010-es évekkel kezdődően Magyarországon megváltozott a migrációs folyamatok főiránya és dinamikája. A rendszerváltozástól addig eltelt két évtizedben a bevándorlás évről évre nagyobb arányú volt, mint a kivándorlás. Ez gyors ütemben változott meg, az utóbbi 5-8 évben az elvándorlás mértéke lett magasabb. Ebben a helyzetben éri 2015-ben a Balkán felől érkező migránshullám Európát, aminek az egyik legfrekvenciáltabb ütközőpontja épp Magyarország. Minden bizonnyal felértékelődik a néprajz, antropológia, szociológia tudományterületeiben felhalmozott ismeretanyag, a módszertani és vizsgálati tapasztalat, amelyek segíthetnek a migránskérdés helyi, országos és globális kezelésében.

Szakirodalom

BADIE, Bertrand – SMOUTS, Marie-Claude

1999 *Le Retournement du monde. Sociologie de la scène internationale*. Paris: Presses de Sciences Po / Dalloz (Amphithéâtre).

¹³ Határozott kormányzati politika a *keleti nyitás*.

¹⁴ Több, a magyarországi kínaiakkal foglalkozó publicisztikában lehet találkozni ezzel a hasonlattal. Lásd Vágvölgyi 2009., Szalai 2009., Wirth 2007.

- BAGYARIK Cecília et al.
2007 Kínaiak Magyarországon. *Hetek* 3. 9. http://www.hetek.hu/fokusz/200703/kinaiak_magyarorszagon (letöltés: 2015.10.27.)
- BALOGH Balázs
1994 Ungarndeutsche in Geretsried. *Ethnologia Europaea* 24. 59–66.
2007 Vázlat a nyugat-pennsylvaniai magyar közösségek társadalmáról. *Ethno-Lore*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve. 89–111. Budapest: MTA BTK NTI.
- L. BALOGH Béni
1999 Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939–1944 között. *Régió* 3–4. 226–242.
- BENKŐ Levente
2002 Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944). *Pro Minoritate* 3. 7–41. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf964.pdf (letöltés: 2015.10.27.)
- FEISCHMIDT Margit – ZAKARIÁS Ildikó
2010 Hazatérő idegenek – Az etnikai migráció formái, okai és hatásai a Kárpát-medencében. In HÁRS Ágnes – TÓTH Judit (szerk.): *Változó migráció, változó környezet*. 57–86. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- GORDY, Eric D.
1999 *The Culture of Power in Serbia. Nationalism and the Destruction of Alternatives*. Pittsburgh: Penn State University Press.
- GÖDRI Irén – TÓTH Pál Péter
2005 *Bevándorlás és beilleszkedés. A szomszédos országokból Magyarországra irányuló bevándorlás az ezredfordulón*. KSH NKI Kutatási Jelentések 80. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- GRENVILLE, John – WASSERSTEIN, Bernard
2001 *The Major International Treaties of the Twentieth Century*. London: Routledge.
- HABLICSEK László – ILLÉS Sándor
2007 Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai. *Statisztikai Szemle* 85. 2. 157–172.
- JONES, Maldwyn Allen
1992 *American Immigration*. The Chicago History of American Civilization. Chicago: The University of Chicago Press.
- KOLLEGA TARSOLY István (szerk.)
1997 *Magyarország a XX. században. II. kötet. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Szekszárd: Babits. <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/207.html> (letöltés: 2015.10.27.)
- KOVÁTS András
2014 Migrációs helyzetkép Magyarországon. In TARRÓSY István – GLIED Viktor – VÖRÖS Zoltán (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban*. 329–348. Pécs: Publikon.
- NÉMETH Lilla
2010 Gyökerek és új haza. Magyar gyerekek kínai iskolában. *Nyelv és Tudomány* 2. 12 <http://www.nyest.hu/hirek/magyar-gyerekek-kinai-iskolaban> (letöltés: 2015.10.27.)
- Népszámlálás
2013 2011. Évi Népszámlálás 3. Országos adatok. Budapest: KSH. http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/18/tables/load1_2.html (letöltés: 2015.10.27.)
- PETŐVÁRI Bence
2009 *Migrációs és vízumpolitika Magyarország schengeni tagságát követően. Stratégiai Kutatások. A változó Kína III. A magyar-kínai kapcsolatok fejlesztésének néhány területe*. Budapest: MTA – Miniszterelnöki hivatal.

- PIEKE, Frank N. – NYÍRI, Pál – THUNO, Mette – CECCAGNO, Antonella
2004 *Transnational Chinese. Fujianese Migrants in Europe*. Stanford: Stanford University Press.
- SÁROSI Annamária
2005 Magyarországon élő külföldiek. *KorFa* 2–3. 1–2.
- SIK Endre
2013 Migráció a mai Magyarországon. *Magyar Tudomány* 3. 242–243.
- SIMONOVITS Bori– SZALAI Boglárka
2013 Idegenellenesség és diszkrimináció a mai Magyarországon. *Magyar Tudomány* 3. 251–262.
- SZABÓ A. Ferenc
2006 *A nemzetközi migráció és korunk biztonságpolitikai kihívásai*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- SZALAI Anna
2009 Kínaiak Magyarországon: hamvak és banánok. *Népszabadság* 11. 21. http://www.nol.hu/belfold/20091121-hamvak_es_bananok (letöltés: 2015.10.27.)
- VÁGVÖLGYI B. András
2009 Kínaiak-szindróma. *Népszabadság* 11. 21. <http://www.nol.hu/belfold/20091121-kinaiak-szindróma> (letöltés: 2015.10.27.)
- WIRTH Zsuzsanna
2007 Véget ért a kínai aranykor Pesten. *Origo* 12. 10. <http://www.origo.hu/itthon/20071123-a-magyarorszagon-elo-kinai-kozosseg.html> (letöltés: 2015.10.27.)
- ZÁMBÓ Katalin
2010 A Schengeni egyezmény jelene és jövője. Meddig húzzuk még határok nélkül...? In GAÁL Gyula – HAUTZINGER Zoltán (szerk): *Tanulmányok „Quo vadis rendvédelem? Szabadságjogok, társadalmi kötelezettségek és a biztonság” című tudományos konferenciáról*. 293–305. Pécs: Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoport.

BALÁZS BALOGH

An Outline of Hungarian Migratory Processes (An Overview of the Hundred Years Prior to the Recent Wave of Migration)

The study attempts to provide an outline of all major migration events occurring in Hungary during the one hundred years prior to the 2010s, with particular reference to those involving the crossing of national boundarylines by external groups. Hungary's borders were subject to modification on more than one occasion during the period in question, which, along with events occurring during the war, was one of the driving forces behind a number of voluntary and forced migrations into and out of the country. The study briefly discusses various types of migration, touching upon the phenomena of itinerancy, resettlement, refugeeism, deportation, defection, the brain drain, and impelled migration for reasons of economic survival. Special attention is paid to the period encompassing the two decades following the political changes of 1989-1990, the two inevitable turning points of which were Hungary's accessions to the European Union and, later, the Schengen Zone.

At the end of the 1980s, Hungary, which had formerly been a place from which people tended to emigrate, became a transit and – to a smaller degree – destination country for immigration, meaning that more people entered its territory than left it. This process typified the direction and dynamic of migration until as late as the 2010s, when the rate at which residents of Hungary chose to leave the country began to accelerate rapidly.

For ethnic Hungarians living outside Hungary, the opportunity of applying for dual citizenship was granted in 2011. This measure was the first indication that the country was attempting to develop its own, independent migration policy. At the same time, Hungary's entrance into the Schengen Zone has redefined what is meant by the term *foreigners*, which from the Hungarian perspective is now divided into two groups: those who belong to the zone and therefore are free to move about, and the rest, termed *third-country* residents, who are not.

With this survey of the hundred-year period prior to the migration wave of 2015, the author hopes to provide a resource that will prove manifoldly useful in addressing the issues surrounding the latest migration challenges.

Helena Ruotsala

„Ez a határ akkoriban még nem volt itt”

Transznacionalizmus és multilokalitás Tornio és Haparanda testvérvárosokban

Amikor a 2011-es jégkorong-világ bajnokság döntőjének végén felcsendült a dudaszó – jelezve, hogy Finnország válogatottja 6:1-es győzelmet aratott a svéd csapat felett –, a tornio-völgyi hokirajongók útnak indultak, hogy megünnepeljék győzelmüket. Autók, kerékpárok és mulatozó, különböző méretű finn zászlókat lengető emberek százai léptek át a határ svéd oldalára. A harsogó autódudák, illetve a szurkolói dalokat éneklő és ordító emberek nem sok kétséget hagytak Haparanda belvárosának lakóiban afelől, hogy melyik csapat lett a jégkorong világbajnoka.

Azon a 2011-es májusi éjszakán, amikor a finn zászlók kék keresztjei átvették az uralmat Haparanda belvárosa felett, jóval több kérdés merült fel bennem, mint amennyit egy győzelmi felvonulás feltételezne, pedig – mivel a sport olyasfajta dolog, ami szimbólumok használatára készíti az embereket – ez az esemény csakugyan nagy jelentőséggel bírt a helyiek identitására nézve. Az ünneplés egyebek mellett azt a kérdést is felvetette, hogy egy határvidék lakói hogyan aknázzák ki a határ közelségében rejlő lehetőségeket. A határvidékek lakóinak határátkeléssel járó mindennapos tevékenységeit a helyiek nézőpontjának figyelembe vételével kell vizsgálnunk. Azokat a személyeket, akik képességeiket a határmenti területek forrásainak kiaknázására használják, illetve ennek révén fejlesztik tovább, Tom O’Dell *regionautáknak* (*regionauts*) nevezi (O’Dell 2003: 31., 2010: 45.). A regionauták megtanulják, hogyan használják fel a földrajzi közelségen, valamint a különböző államok fennhatósága alatt álló terület közös történelmében, kultúráján és nyelvén alapuló regionális és helyi tudást. A mobilitás, a migráció és a transznacionalizmus nem a jelenkor szüleménye, hiszen az emberek mindig is folyamatos mozgásban voltak: ingáztak otthonuk és munkavégzésük helye között, vagy határokon átívelő életet éltek. Mindezt nagyobb horderejű társadalmi és gazdasági folyamatok is befolyásolták, amelyek különböző időkben különböző módokon mozgatták az embereket egyik helyről a másikra. A regionauták határokon átnyúló mindennapi életét egyaránt alakítja a rutin és a mobilitás (O’Dell 2010: 49–51.).

Tornio és Haparanda lakóinak életében – más határvidékek lakosaihoz hasonlóan – a térbeli közelség a mindennapokban is szerepet kap. A határvidéki lakóhely kiaknázásának módja mindig is saját képességeiken és érdekeltségeiken, illetve a határt felügyelő hatóságok aktuális eljárási rendjén múlt. Adatközlőim egyike Tornio-völgy meghatározó vonásának nevezte azt, hogy a terület évtizedeken, sőt évszázadokon át anyagi javakat és jólétet biztosított lakóinak: „*Sok mindent nagyon olcsón vásárolhattunk meg Svédországból, a korona árfolyamától függően. Ezt persze ki is használtuk.*” (TYKL/kk/2094)¹

A határok és a határvidékek mindig is vonzó témát jelentettek az etnológusok számára, kutatásuk relevanciáját és jelentőségét pedig a világszerte zajló változások is igazolják. A finn kutatók különösen Karéliát tették mélyreható vizsgálat tárgyává (lásd pl. Fingerroos 2010., Lähteenmäki 2004.). Tornio-völgy kutatásával a közelmúltban geográfusok (pl. Prokkola 2008., Häkli 2009.) és nyelvészek (Vaattovaara 2009., Arola 2006.) foglalkoztak. Hasonló európai határvidékeken etnológusok és más diszciplínák képviselői is végeztek már kutatásokat (lásd pl. Lozovik 2009., Wille 2008., Becker 2004., Löfgren 2010., Linde-Laursen 2010.).

A határjelzéseket kőbe vésik, de maguk a határok nem örökkévalóak. Geopolitikai értelemben a határ mindössze egy képzeletbeli vonal, amely csekély információt hordoz az általa kettészelt régiókról és azok történelméről. Nem tanúskodik egyébről, mint a tér feltétel nélküli felosztásáról, és semmibe veszi a ha-

¹ A tanulmány terepmunkán (etnográfiai interjúkon és résztvevő megfigyelésen) alapul, amelyre főként álnevekkel és személynevekkel ellátott szó szerinti idézetek vagy korábban már archivált anyag segítségével hivatkozok. Utóbbi esetben a TYKL (Turkui Tudományegyetem Európai Etnológia Tanszékének archívumai) megjelölést használom.

tárt megtapasztaló lakosok számára nagyon is lényeges történeti eredetű különbségeket, folytonosságokat és átfedéseket. A határokról szóló elképzelések napjainkra összetettebbé és árnyaltabbá váltak: dinamikus jelenségekként, társadalmi (és megkonstruált) intézményekként és szimbólumokként gondolunk rájuk. A határok a társadalmi tér rendszerének megnyilvánulásai, és részét képezik annak a folyamatnak, amelynek során az emberek tereket és téridentitásokat hoznak létre. Doreen Massey szerint (Massey 2003: 73–74.) a határok meghúzása közösségi formában történik, és végeredménye a társadalmi teret formáló egyéb viszonyokat is keresztülszeli: meghatározza a tőke és az emberek mozgását. A határok szabályozzák a társadalmi teret, és megrajzolásuk a hatalomgyakorlás egyik módjának tekinthető.

Az Európai Unió tagállamait elválasztó határok nyitottak, az átkelők és az útlevelek ellenőrzésének megszüntetésével pedig gyakorlati és szimbolikus értelemben is figyelmen kívül hagyják azokat. A határok feloldására vagy megszüntetésére irányuló törekvések és intézkedések ellenére azonban az Unió belső határai továbbra is fennállnak és szabályozzák az emberek, javak és szolgáltatások mozgását. A tanulmány tárgyát képező határ viszont szinte mindig nyitott volt: a politikusok és a helyiek – akárcsak az érintett államok és azok hivatalnokai – egyaránt gondoskodtak arról, hogy ne is nagyon hasonlítson határra.

Az Øresund régióban kutató Orvar Löfgren professzor szerint sok határvidék továbbra is inkább a politikai álmok terepének mondható, mintsem a határokon átívelő stabil integráció élő példájának (Löfgren 2008: 1.). Az együttműködés és az interakció fokozódása ellenére – ahogyan azt például Anssi Paasi és Eeva-Kaisa Prokkola geográfusok is megállapították (Paasi – Prokkola 2010: 28.) – még mindig a nemzeti határok alakítják a mindennapi regionális öntudatot és identitásokat. A hétköznapi rutintevékenységek megszervezésének és kivitelezésének társadalmi és térbeli kereteit nemzeti szinten tehát a határok szolgáltatják. A tornio-völgyi integráció azonban komoly történeti háttérrel bír, és – mint ahogyan jelen tanulmányból is kiderül majd – a völgy lakosainak határon átívelő mindennapjaira is hatással van.

Tanulmányom empirián alapuló részében a multilokalitás fogalmának segítségével vizsgálom Tornio és Haparanda testvérvárosok lakóinak mindennapi életét. Testvérvárosokon jelen esetben két olyan, egymás közelében fekvő, sőt többé-kevésbé összeolvadt várost értek, amelyek között államhatár húzódik. A határ két évszázados fennállása során a kollektív identitás keretei változtak, írásom azonban ezúttal nem foglalkozik azokkal a tartalmakkal és jelentésekkel, amelyekkel adatközlőim elbeszélései és tapasztalatai ruházzák fel a Tornio-völgyet, illetve Tornio és Haparanda kettősét. A régiót átszelő határ története – amelyet itt csak röviden mutatok be – nagymértékben összefügg az identitások differenciálódásával és a megkülönböztetést szolgáló narratívákkal.² Tanulmányom a Tornio és Haparanda városaiban 2009 és 2013 között, valamint 2015 során végzett terepmunkámon alapul.³

George E. Marcus megfogalmazásával élve terepmunkám többhelyszínűként jellemezhető, hiszen – mivel a terep több kisebb terepből állt – a lokalitás számos jelentésárnyalatát vonultatta fel. Az ilyesfajta etnográfiai terepmunka különböző módszerek egyidejű alkalmazását és több különböző célkitűzés megjelölését követeli meg. Terepem emellett transznacionálisnak és multilokálisnak mondható, ami a kutatás helyszínei közötti kapcsolatok feltárását is megkerülhetetlenné teszi (pl. Marcus 1986: 165–170.). A *transznacionális* (vagyis *határokon átívelő*) kifejezést röviden az interakció, a függés és a kapcsolatok azon hálózataira használok, amelyek határokon túlnyúlva vagy azokat keresztülszelve jönnek létre egyének, családok, etnikai csoportok, cégek vagy politikai mozgalmak között. A kulturális sokszínűség és a különféle kulturális jelentések mind a transznacionalitás fogalmának vizsgálatában, mind saját kutatásomban központi szerepet töltenek be (Hannerz 1998: 235–240.). Mielőtt még rátérnék a *hely* és a *multilokalitás* fogalmának elemzésére, szükségesnek tartom a Torniot és Haparandát övező régió történetének áttekintését.

² A regionális identitás vagy öntudat kérdését itt szintén nem tárgyalom. Lásd pl. Paasi 1986: 30–33., Löfgren 2010: 95. és Sinner 2011: 194–199.

³ A tanulmány alapjául szolgáló terepmunkát a Kone Alapítvány és a Finn Tudományos Akadémia (13808-as határozat) segítségével tette lehetővé.

Egységes területből határvidék

A Tornio vagy Haparandába tartó alkalmi utazó manapság nem feltétlenül veszi észre, hogy hol húzódik az államhatár. A két várost összekötő E4-es úton a határt legfeljebb egy kék fénysáv jelzi, amely csak sötétben látszik az úttesten. A határkövet elvitték innen, amikor elkészült a torony, amelyet a két település közötti területen – régi nevén a Határ téren, mai nevén a Victoria téren – építettek fel. A Krannikatu utca, amelynek két vége két különböző államhoz és városhoz tartozik, szintén uniós pénzből épült meg. A városiak sem feltétlenül tudják, hogy éppen melyik állam területén intézik napi teendőiket, hiszen a svéd oldalon álló üzleteknek finn neve van, Tornio-ban svéd üzletláncok is képviseltetik magukat, és fizetőeszközként mindenhol elfogadják az eurót és a koronát is. Gyakorlatilag minden haparandai bolt biztosít finn nyelvű kiszolgálást, a tornioi üzletek pedig svéd nyelvtől – holott a finnek svéd nyelvtudása köztudottan gyengének mondható. A határon átnyúló üzleti tevékenység azonban – annak ellenére, hogy a helyiek számára már régóta szokványosnak számít – nem volt mindig olyan zavartalan és biztonságos, mint manapság.

A helyiek számtalan személyes tapasztalattal rendelkeznek arról, hogy Tornio-völgy olyan határvidék, ahol a politikai határok nem esnek egybe a kulturális és nyelvi határokkal. Finnország háborújának végéig és a haminai béke 1809-es megkötéséig a régió Finnország egészéhez hasonlóan Svédországhoz tartozott. Kulturális és gazdasági szempontból viszonylag egységes terület volt, ahol az emberek ugyanazt a nyelvet beszélték, ugyanazt a – laestadionizmusnak nevezett – vallási megújulási mozgalmat követték, és hasonló módon próbáltak boldogulni az életben.

Az anyagi kultúra számos vonása árulkodik közös múltról és közeli kapcsolatokról. Finnország népi kultúrájának területi tagozódásáról szóló munkájában Ilmar Talve megállapítja, hogy a Tornio-völgy egy Észak-Finnország többi részétől különböző, jellegzetes kultúrájú régió volt, amelyet a Muonio folyóban folytatódó Tornio tett egységessé azáltal, hogy a vízi útvonal emberek, javak és eszmék áramlását tette lehetővé (Talve 1979: 407.).

Amikor Finnország az Orosz Birodalom autonóm területévé vált, a nemzetek között húzódó határ drámai módon szakította ketté a finn anyanyelvű Tornio-völgyet. A helyiek mindennapi életére nézve súlyos következményekkel járt az, hogy Oroszország első javaslatától eltérően az új határt nem a Kalix (finnül Kainuu) folyónál húzták meg – amely egyébként is természetes választóvonalat képzett a finn és a svéd nyelvű területek között –, hanem a Tornio mentén. A maguk részéről a svédek keletebbre akarták tolni a határt, a Kemi folyóhoz. A cár végül a Tornio és a Muonio közé tervezett határt hagyta jóvá, így Tornio városa orosz fennhatóság alá került (Lähtenmäki 2004: 30–31.).

Az új határ településeket, plébániákat, földbirtokokat, gazdaságokat és családokat szakított ketté, és körülbelül 40 000 finn anyanyelvű lakost száműzött a svéd oldalra. A határ számos régi családi és szomszédági viszonyt számolt fel, és több hagyományos kereskedelmi terület egységét bontotta meg. A folyó mentén szinte minden települést kettévágott, amelyek így elvesztették területük és lakóik egy részét. Ezért van az, hogy a határ két oldalán még ma is találhatóak ugyanolyan nevet viselő falvak – mint például Kuttanen és Kuttainen, Karesuvanto és Karesuando, Pello és Pello. A határ meghúzását követően az emberek sok helyen még évekig *idegen állam földjébe* temették a halottaikat, mert a plébánia létesítményei a határ másik oldalára kerültek, és az új templomok felépítése időbe telt. Tornio kereskedelmi szerepén komoly csorba esett, és ezzel egy időben svéd nyelvű városból fokozatosan átalakult finn nyelvű várossá (Teerijoki 2007: 144–145.).

Tornio városát II. Gusztáv Adolf alapította 1621-ben azon a mocsaras vidéken, ahol a Tornio folyó a Botteni-öböl északi részébe torkollik. A határ meghúzásakor Tornio nagy múltú vásárváros és kereskedelmi központ volt, amelyen észak felé tartó jelentős kereskedelmi útvonalak haladtak keresztül. 1821-ben elvesztésének ellensúlyozásaként Svédország új kereskedelmi telepet létesített a Tornio folyó partján. Az eredetileg Haaparanta nevet viselő falu 1842-ben az önkormányzati jogokkal együtt kapta meg a svéd Haparanda nevet.

Mivel az új államhatár kezdetben csak közigazgatási jelentőséggel bírt, a helyiek élete és kapcsolatai továbbra is átíveltek a folyón. A határ ugyanakkor mégiscsak határvidékké változtatta a Tornio-völgyet, ami

olyan régi, megszokott helyeken is megnehezítette és szabályozta az emberek mozgását és tevékenységét, mint gyermekkori otthonuk, rokonaik lakhelye vagy családtagjaik végső nyughelye. A legnagyobb változások az 1800-as években mutatkoztak meg, amikor a kereskedelem és az átkelések ellenőrzése fokozódott, a határt pedig már csak a bevett átkelőhelyeken lehetett átlépni. 1824-től ehhez útlevelet kellett felmutatni, és azokat az utazókat, akik nem rendelkeztek ilyen okmánnyal, visszatoloncolás fenyegette. A határvidéken azonban még annak ellenére is szokványos dolognak számított útlevél nélkül utazni, hogy a lebukás letartóztatással és a javak elkobzásával járt (Lähteenmäki 2004: 66–67.).

A 19. század végétől a svéd oldalon rekedt finn nyelvű népesség a svédesítési politika célpontjává vált. A finn nyelv használatát fenyegetésnek tekintették, és beszélőit, akik egy *idegen faj* képviselőinek számítottak, elkezdték hatósági ellenőrzés alá vonni. Könyörtelenül igyekeztek kigyomlálni a finn nyelv használatát, és a svédesítési folyamat eredményeként sokan át is tértek a svéd nyelvre. Az iskolákban például azzal torolták meg, ha egy tanuló tiltott anyanyelvén szólalt meg, hogy az egész osztály büntetést kapott (vö. Bladh – Kuvaja 2006: 32.). Számos életrajzi ihletésű elbeszélő munka dolgozta fel ezt a témát – például a *Näkymätön Elina* ('Láthatatlan Elina') című film Klaus Härö (2002) rendezésében.

A nyugati oldalon rekedt lakosság annak ellenére is megőrizte a finn nyelvet, hogy a határ meghúzását követően a Svéd Királyság egyik kis létszámú nyelvi kisebbségévé vált. A hagyományokhoz híven a fiatalok továbbra is a finn oldalról választottak házastársat, és a Svédország területére házasodott finn nők a szigorú nyelvpolitika ellenére is nagymértékben elősegítették a finn nyelv megmaradását. Tornio-völgy népessége jelenleg különböző nyelvű és kultúrájú csoportokból áll: Tornio-völgy öslakosaiból, akik a méenkielit, vagyis a tornio-völgyi finn nyelvet beszélik, valamint finnekből, svédekből, svéd nyelvű finnekből, illetve kis csoportokat képező bevándorlókból és külföldi diákokból. Tornio népessége körülbelül 22 400 főből áll, Haparandáé pedig körülbelül ennek feléből, 10 200 főből. Jelenleg Haparandában él Svédország legnagyobb lélekszámú finn közössége, a város lakóinak 74,6%-a ugyanis finn származású,⁴ 60%-uk – többségében idős – pedig beszéli is a finn nyelvet. A legutóbbi felmérések alapján Haparanda lakosainak körülbelül egy harmada finn állampolgár (SCB; Haparandastad, Kisebbségi Nyelvprogram).

A tornio-völgyinek nevezett finn nyelv – vagy méenkieli (szó szerinti fordításban 'a mi nyelvünk') – a Tornio svédországi partján csak az 1990-es években vált hivatalos kisebbségi nyelvvé. 2000. április 1. óta hivatalos és bírósági ügyek lebonyolítása már finn és méenkieli (valamint számi) nyelven is lehetséges. Haparanda városában és más északi svéd településeken ezen a nyelven is lehet bölcsődei és óvodai gyermekfelügyeletet, illetve oktatást kapni. A finn oldalon elvileg mindenki, aki járt általános iskolába, tanult svédül is, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a helyiek valóban rendelkeznek svéd nyelvtudással.

A Tornio-völgyből indult, laestadionizmusnak nevezett vallási megújulási mozgalom jelentősen hozzájárult a határon átívelő kapcsolatok fennmaradásához. Az államhatár nem tudta meggátolni, hogy a laestadionizmus Finnország területén is elterjedjen. A vallás egyesítette a különböző államok területén élő embereket, a mozgalom *lingua sacra*ja pedig a finn lett, ami elősegítette a nyelv megőrzését. A finn nyelv emellett a határ túloldalán élő hittestvérekkel való kapcsolattartást is lehetővé tette. A Tornio-völgy prédikátorainak többsége finn anyanyelvű volt, és a svéd államegyházat a helyiek idegen intézménynek tekintették – korábban legalábbis így volt (Fjällström 2001: 90.).

A határ meghúzása miatt elszenvedett gazdasági és társadalmi veszteségek, illetve az ezekből következő elkülönülés fokozatosan a múltba vesztek. A völgy nyugati oldala Svédország és a svéd történelem részesévé vált, míg a keleti oldal sorsa Finnország történetével fonódott össze. A második világháborút és a lappföldi háborút követő tragikus időszakban a közös történelem, nyelv, vallás, valamint a változatos társadalmi kapcsolatok és kontaktusok kulcsszerepet játszottak a túlélésben. A háborúk ellenére ugyanis a határ nyi-

⁴ A csoportba a finnországi születésű személyek tartoznak, illetve mindazok, akiknek legalább egyik szülője vagy nagyszülője Finnországban született. 2008-ban Haparanda lakosságának 28%-a finn állampolgár volt, és ez az arány az elmúlt években tovább nőtt. Lásd Haparandastad, Kisebbségi Nyelvprogram 2010.

tott maradt, és a határvidék – különösen a völgy finn oldala – jelentősen hozzájárult Finnország egészének gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődéséhez. A határvidék tehát hasznosnak bizonyult.

Tornio-völgy ma arra törekszik, hogy egy olyan nyitott határvidék képét mutassa, ahol tényleg megvalósul az egymással határos államok és települések közötti együttműködés – a régiót ezzel próbálják vonzóvá tenni az új vállalkozások és a potenciális új lakosok számára. Ahogyan azt Jouni Häkli is megállapította – aki az egyik határokon átnyúló projektet vizsgálta –, a Tornio és Haparanda között megvalósuló együttműködésben és számtalan speciális projektben fontos szerepet játszik a bizalom és a társadalmi tőke (Häkli 2009: 211–212.). A települések vezetői az 1980-as évek eleje óta tartanak együttműködést szolgáló találkozókat, de az összefogás első fontos jelei már korábban is megmutatkoztak a Haparanda fürdőinek közös használatát biztosító megegyezés és a közös víztisztító telep megépítéséről született 1971-es döntés formájában (Nousiainen 2011: 433–434.). 2014-ben megépült az első transznacionális múzeum is: a Tornio Folyó Völgyének Múzeuma egyszerre két állam fennhatósága alatt áll, és fenntartási költségeinek fedezéséből Haparanda városa is kiveszi a részét. A múzeum vegyes kuratórium irányítása alatt áll, és gondoskodik mind a finn, mind a svéd oldal kultúrtörténetének bemutatásáról.

A közös múlt, kultúra és nyelv, a határokon átívelő kapcsolatok és tevékenységek széles skálája, illetve a közös tornio-völgyi identitás mellett a helyiek saját nemzetükkel is erősen azonosulnak. A korábban közösen használt helyből így az állami intézmények és szimbólumok mennyiségének növekedésével két, eltérő jelentésekkel átszőtt hely jött létre: mindkét oldal megalkotta a maga történetét a határról, vagyis a *mi*-ről és a túloldalon élő *ők*-ről (Prokkola 2005: 177.).

Kulturális régiókból multilokalitás

A kapcsolatok és összeköttetések manapság is korábról – a népkultúra területi tagozódása feltérképezésének idejéből – származó előfeltételek mentén alakulnak. Az embereket azonban mindennapi életvitelük, egészen pontosan a megnövekedett mobilitás mára szembeszökően multilokálissá, illetve nemzetközivé tette. Az emberek, jelenségek és tárgyak határokon és identitásokon átnyúló mobilitása mindenhol fokozódott, így a fentebb említett elképzelés, miszerint a kultúra egyetlen adott területre korlátozódik, többé már nem lehet a kutatások megfelelő kiindulópontja. Hasonlóképpen már azt sem vehetjük magától értetődőnek, hogy az emberi tevékenység csupán egyetlen helyre korlátozódik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az embereket már semmi sem köti össze, vagy hogy közös helyeik elvesztették a jelentőségüket. A lokális élet kora még korántsem ért véget; inkább arról van szó, hogy napjainkra új formái, változatai és lehetőségei alakultak ki. A helyet nem szabadna sem homogénnek és pusztán fizikai természetűnek, sem pedig elzártnak és változatlanak tekinteni; sokkal inkább lehetőségek és tettek találkozáspontjaként, valamint összeköttetések és kapcsolatok, hatások és mozgalmak – és az ezekben való részvétel – küzdőtereként kellene elgondolni (Gupta – Ferguson 2002: 65–80., Massey 2003: 51–84.). Ahogyan azt Benedict Anderson 1983-ban megállapította, a közösségek lehetnek elképzelték, és anélkül is egyesíthetik az embereket, hogy megkövetelnék tőlük azt, hogy egymás közvetlen közelében éljenek, személyesen ismerjék egymást, vagy közvetlen kapcsolatban álljanak egymással.

A helyek összekapcsolódásán alapuló multilokalitás fontos globális jelenség, amelyet az utazás és a nyaralók, illetve más mobilis kultúrák és jelenségek kutatásában is figyelembe vesznek. A multilokalitást úgy is elgondolhatjuk, mint egy adott személy mindennapi életkörülményeinek meghatározó vonását, ha ez a személy holisztikus módon tapasztalja meg azt, hogy élete több jelentős helyszínen zajlik, amelyek között ismétlődő mozgást végez. Johanna Rolshoven etnológus a multilokalitást a mozgás és a tájékozódás tágabb kulturális rendszerének tekinti: az élet kontextualizálásának egyik stratégiájaként és gyakorlataként vizsgálja, amely olyan személyeket – például migránsokat, elvált szülők gyermekeit, ingázókat, idénymunkásokat, lakókocsiban élőket és hajléktalanokat – is a vizsgálat körébe von, akik nem a nyaralási szokásaik miatt mond-

hatók multilokálisnak (Rolshoven 2007: 22–25., 2008: 17, 22–23.). A multilokalitás szerinte lehetőséget teremt az újrakezdésre, illetve arra, hogy az emberek aktív tevékenységet végezzenek különböző környezetekben, vagy éppenséggel kivonuljanak azokból. Emellett a mozgékony aktorok stratégiájának mondható, amelyet inkább kapcsolatteremtésre használnak, mint távolságtartásra. A multilokalitás rolshoveni definíciója összhangban áll Arjun Appadurai azon koncepciójával, amely a lokalitást – a cselekvő szemszögéből nézve – az élet kontextualizálására irányuló folyamatként, stratégiaként és gyakorlatokként határozza meg (Appadurai 2003: 178–199.).

A multilokalitás, a helyek folytonosságai és hálózatai, valamint a mobilitás olyan újszerű lokális identitások és közösségi szerepek kialakulásához vezethetnek, amelyek eltérhetnek a helyek és emberek viszonyára vonatkozó hagyományos értelmezésektől (Haukkala 2011: 9.). Megkérdőjelezi továbbá az etnológia és más, ahhoz szorosan kapcsolódó tudományok egyetlen helyre összpontosító korábbi elképzeléseit és perspektíváit is. A hellyel, területtel és lokalitással kapcsolatos etnológiai kérdésvetetések változáson mennek keresztül: a diszciplína korábban a népkultúra területi tagozódásának kutatásával és feltérképezésével foglalkozott, ma azonban a mobilitás, a multilokalitás, a transznacionalizmus, a *második otthon* jelenség, az állandó mozgáshoz és a nem-helyekhez kapcsolódó modern identitások, illetve a genderizált tér és hely áll érdeklődésének középpontjában.⁵ Mivel a kultúrát helyhez kötöttként gondolták el, a regionális vagy lokális identitás egyszerű és jól körülhatárolható kutatási témát jelentett. Ez azonban a korszak bevett identitás-koncepciójából fakadt: úgy vélték, hogy az emberek identitása egyetlen helyre – az otthonukat képező régióra – korlátozódik. Ez a megközelítésmód ma már nem állja meg a helyét, mivel az emberek különböző okokból kifolyólag állandóan úton vannak, mozgékony életet élnek. A nyaralóhely otthonná válhat – illetve egy személynek akár több otthona is lehet –, és az emberek több helyhez is kötődhetnek, amelyek mozgásukat és munkájukat keretező egyfajta hálózatként működnek.

Milyen hatással bírhat az életre az idő-tér konstelláció, amely alatt Doreen Massey a térben zajló mozgást, a társadalmi kapcsolatok térbeli kiterjedését és az abból fakadó tapasztalatokat érti (Massey 2008: 21.)? Van-e értelme helyekről és lokalitásról beszélni, amikor egyre szembezőkőbbé válik a kultúrák keveredése, illetve a nemzetközi migráció és a gazdaság globalizációja, ami az idők során Tornióban és Haparandában is egyre csak fokozódott? A növekvő mobilitás és a globalizáció – amelyekhez a világ kiszámíthatatlanságából fakadó bizonytalanságérzet társul – vajon továbbra is megkérdőjelezzik a hely stabil fogalmát és a régi, ismerős és biztonságos hely utáni vágyakozást? A kutatásom középpontjában álló testvérvárosok lakóinak helyekkel és saját identitásukkal kapcsolatos elképzelései és tapasztalatai kapcsán ugyanezek a kérdések merülnek fel.

Teresa Haukkala egyik beszámolója – amely a finn függetlenségi ünnep támogatási alapja (Sitra) számára készült – a multilokalitás vizsgálatának lehetőségeivel foglalkozik (Haukkala 2011: 11.). A beszámoló értelmében az egyik lehetőség a funkcionális középpontba állítása, példának okáért a lakhatás, a munka, a szabadidő vagy az identitás tényezőjének figyelembe vételével. A másik lehetőség az, hogy a kutató arra a kérdésre alapozza a vizsgálatot, hogy szabad akarat vagy kényszer eredménye-e a multilokalitás. Jelen tanulmány a funkcionális megközelítést használja. Ha az otthon és a munkahely közötti ingázás során valakinek nap mint nap át kell kelnie a határon, az lehet önkéntes és kényszerű cselekvés is attól függően, hogy milyen lakhatási és munkalehetőségek állnak az illető rendelkezésére. A multilokális munkavégzés a korábbinál gyakoribbá vált, és Haukkala beszámolója alapján a keresőképes korú finnek közel 35%-a máshol él, mint ahol dolgozik (Haukkala 2011: 25.).

⁵ Arról, hogy a hely és a tér fogalmának használata hogyan változott az etnológia története során, lásd Rolshoven 2003.

Multilokalitás a Tornio-völgyben – közös háttér és közös tapasztalatok

A határ menti élet sajátos ízt és színt visz a helyiek mindennapjaiba, bár egyik adatközlőm szavaival élve „*ezt a hétköznapi életet észre sem veszed*”. A közös történelmi háttér alapozta meg azt a transznacionális életet, amelyet Tornio és Haparanda lakói napjainkban élnek. A két város sikeres együttműködése részben a személyes kapcsolatoknak és a közös történelmi háttérnek köszönhető (lásd még Wilson 2012: 92.). A svédesítési politika és a különböző korlátozások ellenére a tornio-völgyiek mindig is kapcsolatban álltak a határ túloldalán élőkkal. A sokoldalú és élénk interakciót a közös nyelv, a közös vallás, a rokonsági viszonyok és a régi ismeretségek tartották fenn. A helyiek nem törődtek bele abba, hogy a határ elválasztja őket egymástól; ehelyett nagy hangsúlyt fektettek közös múltjukra, nyelvükre és kultúrájukra:

„*És ez az emberekre is vonatkozik, hiszen ez a határ akkoriban még nem volt itt. Szóval sokaknak élt egy-egy testvére a másik oldalon, rengeteg volt a keveredés, nem tartották határnak. [...] Még ha svédnek is vagyunk, az anyanyelvünk a finn, az anyanyelvünk a finn volt, igen. Azt a svéd nyelvet az iskolában tanultuk.*” (Pekka)

Az első világháború már az 1917-ben kivívott finn függetlenség előtt is nyomot hagyott ezen a vidéken. Oroszország további fegyveres erőket rendelt ki a határ felügyelésére, számos fiatal finn önkéntes azonban Svédországon keresztül titokban Németországba utazott, hogy gyalogoskiképzést kaphasson – szándékuk Finnország függetlenségének kivívása volt. Később, a második világháború során Svédország több mint 70 000 finn gyermeket fogadott be, akiknek többsége vonaton kelt át a Tornio és Haparanda között húzódó határszakaszon. Sokuk többször is megtette ezt az utat, néhányuk Svédországban maradt, mások pedig csak később tértek vissza oda. A határvidék közös múltja és tragikus tapasztalatai 2005-ben egy *Ero* ('Elválás') névre keresztelt hadigyermekek-szobor formájában öltöttek testet, amelyet a határtól egy kőhajításnyira, a haparandai vármhatósági parkban állítottak fel. A szobrot Anna Jäämeri-Ruusuvuori készítette a svédországi és a finnországi Finn Hadigyermekek Társaságának megbízásából. A műalkotás egy törékeny, csupasz lánygyermeket ábrázol, aki tenyerébe temeti az arcát. Egyedül van, mintha egy egészségügyi vizsgálat miatt lenne meztelen, és mintha éppen most érkezett volna Svédországba azt követően, hogy búcsút kellett vennie szüleitől és megszokott környezetétől. A szimbolikus elhelyezkedésű emlékmű egyrészt a határvidék közös múltjára emlékezteti az itt élő közösségeket és az erre járókat, másrészt köszönetet mond a svédok segítségéért (Kuusisto-Arponen 2008: 169, 180.).

Tornio-völgy a téli háború és a folytatódó finnországi keleti frontjától távol helyezkedett el, ám 1944 őszén az úgynevezett lappföldi háború az itteniekhez is elhozta a fegyveres konfliktus borzalmait. A második világháború utolsó szakaszában több mint 220 000 német katona állomásozott Lappföldön, akik Finnország területéről harcoltak a Szovjetunió ellen. Lappföld népessége ekkoriban jelentősen alacsonyabb, körülbelül 142 000 fő volt (Lähteenmäki 2004: 185.). A Szovjetunióval kötött békeegyezség értelmében Finnországnak ki kellett űznie Lappföldről korábbi szövetségeseit, a németeket. A németek azonban visszavonulásuk során az úgynevezett felperzselt föld taktikát alkalmazták, vagyis felégették maguk mögött az épületeket, valamint elpusztították az utakat és a hidakat. A finn civil lakosságot ki kellett menekíteni az új ellenség elől, a legrövidebb és *legkézenfekvőbb* út pedig a határfolyó mentén fekvő Tornio-völgy volt, amely sokak számára korábbról már ismerős terepnek számított, és ahol a határmenti falvak lakóinak voltak a másik oldalon barátai és rokonai. Mindent egybevetve Svédország 57 000 finn menekültet fogadott be, 47 000 főt pedig Finnország más részeibe menekítettek át a lappföldi háború idején (Runtti 1994: 87.).

A svédországi evakuáció időszaka olyan mély nyomot hagyott az emberekben, hogy emlékét a következő generációknak is továbbadták. Az emberek egyrészt hálások voltak a svéd államnak és a svéd embereknek azért, hogy befogadták őket otthonaikba, és számos egyéb módon is segítették a menekülteket. Másrészt viszont az olyan negatív és kínos élmények is maradandónak bizonyultak, mint például a tetvetlenítés, amelyen minden Svédországba menekülő finn civilnek át kellett esnie, és amely az evakuáció időszakáról szóló összes történetben és visszaemlékezésben szerepel valamilyen formában (lásd pl. Hiilivirta 1996: 44.).

A menekültek egy része a hatóságok által kijelölt evakuációs pontokra került, mások pedig rokonoknál vagy ismerősöknél kötöttek ki. Egyik adatközlőm – egy 1921-ben született asszony, aki egy határ menti faluból, Karunkiból származott – a következőképpen mesélt saját evakuálásáról:

„Éppen lefektettem a gyerekeket, amikor jött a férjem, és azt mondta, hogy itt az ideje útnak indulni, jönnek a németek. És aztán el kellett mennem. Szörnyű volt az egész, volt egy két és fél éves gyerekünk, egy csecsemőnk, és már úton volt a következő is... [szünet]. De szívesen fogadtak minket, igen, a svédek szívesen fogadtak minket. Néhányan ismerősökhöz mentek, mások egyszerűen arra, amerre láttak. Mi rokonoknál voltunk. [...] És amikor ott voltunk a rokonainknál Svédországban, akkor láttuk az ablakból, hogy finnek vannak a faluban, és visszamentünk. [...] Először egyedül mentem haza, hogy körülnézzek. Micsoda felfordulás volt!

HR: Az otthonuk épiségekben maradt?

Az otthonunk megmaradt. Szalmát és más éghető dolgokat halmoztak föl a padláson, de nem gyújtották meg. Könnyen megúsztuk!” (Birgitta)

Kevés menekült otthona maradt épen. Néhányuknak a svéd oldalról kellett végignézniük, ahogy falujuk lángba borul, és saját házuk is hamuvá ég. Sok munka állt előttük, amikor végre biztonságban hazatérhettek.

Az életkörülmények Svédországban anyagi szempontból jobbak volt, mint a háború sújtotta Finnországban, hiszen előbbi nem vett részt a háborúban, és szomszédjától eltérően annak következményeit sem szenvedte el. Az emberek az ott töltött idő alatt új szokásokat és javakat ismertek meg, illetve új barátságokat és házasságokat kötöttek. Az ekkoriban született szoros kapcsolatok békeidőben is nagy jelentőséggel bírtak. Sok egykori menekült hálával emlékszik a Svédországban töltött időre.

A feldúlt Lappföld újjáépítése a második világháború és a lappföldi háború után vette kezdetét, amikor szinte mindenből hiány volt. Az emberek jegyre kapták az élelmiszert, és kávé sem lehetett venni Finnországban. Komoly hiány mutatkozott építőanyagokból és -eszközökből is, de ezeket meg lehetett vásárolni a svéd oldalon, és a tornio-völgyiek rászoktak arra, hogy a szükséges javakat svéd ismerőseiktől szerezzék be. A *joppaaminen*, vagyis az árucsempészet sokak számára jövedelmező tevékenységnek bizonyult:

„Hát, Svédországról beszélünk. [...] A régi időkben Svédország volt a támaszunk és a menedékünk. Sem a háborúk után, sem a háborúk előtt nem szenvedtünk szükségét, egyáltalán nem. Ha elfogyott a liszt, kaptunk Svédországból.” (Olavi)

A helyi aktorok kérdésének szempontjából a csempészet a határon átívelő mindennapi tevékenységek egyik érdekes példája: különböző érdekeket, csoportokat, értékeket és morális megfontolásokat egyesít magában. A helyi közösségekben fontos volt, hogy ki-ki megmutassa, melyik csoporthoz tartozik és kihez fűzi lojalitását. A helyi falvak lakói, a kereskedők és a csempészek otthoni fogyasztásra szánták a csempészarut, a profik azonban kereskedelmi mennyiségű árut próbáltak átjuttatni a határon. A határőrök ezt különféle eszközök segítségével igyekeztek megakadályozni. A sikeres csempészethez helyi tudás, valamint helyek és személyek határon átívelő hálózatai szükségeltettek (Ruotsala 2009: 38–40.).

„Ez a csempészedolog eléggé szokványos volt itt a folyó mentén. Még csak illegálisnak sem tartották. Egyáltalán nem számított bűncselekménynek. Sokan csinálták úgy, hogy kis mennyiségű holmit hoztak át Svédországból. Aztán persze voltak olyanok is, akik ebből akartak meggazdagodni. És aztán úgy alakult, hogy én még a feleségemet is onnan csempészttem. Szóval a feleségem Svédországból származik.” (Bengt)

Az évtizedek során a csempészet bűncselekményből (mindamellett hogy a helyiek sosem tartották annak) a helyi és regionális kulturális örökség jellegzetes elemévé vált, amelyet ráadásul gyakran marketing-eszközzé is tettek. Egyes mai helynevek régi csempészhelyek és csempészaruk nevét őrzik, a nosztalgikus és heroikus csempésztörténetek nyomán pedig könyvek, dalok, sőt 2005-ben még egy opera is született. Az embereket továbbra is élénken foglalkoztatják ezek a történetek, amelyeket ma már nyíltan el is mesélhetnek (lásd pl. Lanki 2005.). A *joppaus* ('csempészet') kifejezés a svéd *jobba* igenévből származik, amelynek

jelentése 'elvégezni egy munkát, spekulálni, rászedni'.⁶ Helyi és regionális specifikumként a csempészet új jelentéstartalmat kapott, hozzájárult a régió arculatának megteremtéséhez, valamint az identitásépítéshez és – a turistaigények kiszolgálásával – annak gazdasági kiaknázásához is. Mindez egyáltalán nem mondható egyedülálló jelenségnek: lényegében mindenhol – de Európa határvidékein különösen gyakran – zajlanak hasonló folyamatok, sokszor az Unió által finanszírozott tervezetek formájában.

A Lappföldi Ipartestület 2008 és 2013 közötti időszakra szóló programjának üzleti stratégiája is pozitív példaként használja a csempészetet (*joppaus*): a többnyelvűséget és a *joppaust* (a javak és szolgáltatások cseréjét) a régiót jellemző határtalan életmód lényegi vonásaiként, a határtalanságot pedig egyenesen az északi vidék közösségi életének alapjaként tünteti fel (Lapin Liitto 2008.). A csempészetet tehát a határon átívelő integráció és az észak-skandináviai régióban tapasztalható széleskörű együttműködés megalapozójának tekintik.

Gyermekfelügyelet, iskola, tanulás vagy munka a határ túloldalán

A következőkben Tornio és Haparanda lakosainak mindennapi életét vizsgálom a multilokalitás szempontjából. A vizsgált településeken a multilokalitást funkcionális indítékok vezérlik: a helyiek gyakran a határ túloldalára járnak (vagy oda viszik őket) bölcsődébe és óvodába, iskolába, dolgozni és ügyeket intézni. A határátlépés leggyakoribb indoka a vásárlás, a szabadidő-eltöltés és a társasági élet. Ebben a tanulmányban nem tárgyalom az országhatárokon belüli multilokalitás témáját, amely az interjúk és a terepmunka során szintén felmerült.

A munkavégzés helyétől függően az emberek autóval, gyalog vagy kerékpárral ingáznak. A munkába utazást szükséges rosszként fogják fel, amelyet azért kell elviselniük, hogy így ne kelljen másik országba költözniük a munka kedvéért. Előfordul, hogy az emberek telekocsival utaznak a távolabbi munkahelyekre:

„Lett volna hol lakni ott is, de mindegy, el tudsz innen jutni oda, és ez Haparandából volt, és aztán voltak, akik csapatostól mentek a finn oldalról, csak 46 kilométer volt odafelé. [...] Finn idő szerint délután ötkor véget ért a munka, és az ember hazajött és evett, és nem nagyon tudott már mit csinálni, úgyhogy csak ücsörgött egy darabig a meleg autóban.” (Timo)

A városok között ingázó emberek, akik saját életritmusuknak megfelelően változtatják a helyüket, azért nem veszik észre a határt, mert átlépése rendszerint nem is igazán tűnhet fel nekik. A határ elhalványul, pedig egyes adminisztratív tényezők (bizonyos gyakorlatok különböznek a két államban) akár meg is erősíthetnék. A közlekedési eszközök és az ingázás útvonalai az évszaknak és a munkahely által támasztott követelményeknek megfelelően eltérhetnek a fentebb említettektől.

Vannak olyan adatközlőim is, akik egyazon településen élnek és dolgoznak, de munkaköri kötelességeik miatt rendszeresen – egyes esetekben hetente, más esetekben ritkábban – át kell lépniük a határt. A határátlépés leggyakrabban digitális formában vagy telefonhívások révén történik meg. A két város kulturális hatóságai – amelyek immár jó húsz éve szoros együttműködésben szervezik a határ mindkét oldalának kulturális rendezvényeit – az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján arra törekednek, hogy kiiktassák a határ létezéséből fakadó különbségeket. Az átkelőknél például tájékoztatják az embereket az időeltolódásról – amiről a helyiek tudnak, de a távolabbról érkezők általában nem.

A határvidék lakói a másik állam gyermekfelügyeleti intézményeit és oktatását is igénybe vehetik. A regionauták mindkét ország oktatási és ellátási rendszerét jól ismerik, és az is előfordul, hogy a jobb társadalombiztosítás miatt hazát váltanak:

⁶ Szinonimájaként a *kulanssi/kulassi* szót használják. A *kulassi*, *kulanssi* szó a *gulash* – magyarul 'gulyás' – kifejezésből származik, amely egy paprikával ízesített húsetelt jelöl. A terminust már az első világháború során is használták: olyan személyeket illették a *gulyásbáró* megnevezéssel, akik a hadsereg ellátásából gazdagodtak meg. Lásd *Nykysuomen sanakirja* 1 A-1.

„Nos, elismerem, hogy Svédországban jobb a társadalombiztosítás, mint Finnországban, és az ellátás is jobb. Olcsóbb a lakhatás, mint itt. [...] És aztán ott van még az iskola is. Finnországban a lukiót [gimnáziumot] például nem finanszírozzák, és a továbbtanulást sem, nem, az állam nem fizet, a svéd oldalon viszont igen, és kifizetik az összes tankönyvet, és aztán még azért is fizetnek, hogy tanulj.” (Hannu)

A haparandai diákok tornioi iskolákba járnak, a tornioi iskolások pedig közös fenntartású nyelviskolába. Egyik adatközlőm, aki Svédországban élő finn szülőktől született, Tornioiban végezte a gimnáziumot. Azért választották ezt az iskolát, mert úgy vélték, hogy Svédországban nem kapna eléggé színvonalas oktatást. A svéd állam kifizette a gimnáziumi tandíjat, majd adatközlőm a továbbtanulás mellett döntött, és felsőfokú tanulmányait szintén Finnországban tervezte elvégezni:

„Egyértelmű, hogy Finnországba megyek tanulni, már nem akarok Svédországba költözni; az a felszínesség, az a gyűlölködés Svédországban! Szörnyen hangzik, de azután, hogy ilyen közel éltem a finn határhoz, ostobaságnak tűnik Luleåba költözni, és ez a város [Haparanda] nem annyira svédes. Diákcsere voltam Lundban, nagyon szép hely – Stockholm környékén megváltoztak a dolgok. Szerettem ott lenni, olyan európai volt.” (Anneli)

Munkavégzésének jövődöbéli helyét illetően Anneli rugalmas. Biztos abban, hogy svéd nyelvtanári végzettséggel jó állást fog találni, és még azt is lehetségesnek tartja, hogy ez Svédországban történik majd meg. A többi ingázóhoz hasonlóan ő is azt mondja, hogy a határ – különösen iskolaidőben – nem is érzékelhető. Most, hogy már máshol él, a határ létezése sokkal nyilvánvalóbb annál, mint amennyire gimnáziumi éveit során volt.

Ügyintézés és szabadidős hálózatok

A valutaárfolyamok változása és ingadozása, illetve az árakra gyakorolt hatásuk a határ menti mindennapok szerves részét képezik. A helyiek megtanulták, hogyan aknázhatják ki a két állam különbségeiben rejlő lehetőségeket, beleértve az árfolyamingadozást is, amelynek figyelemmel kísérése a speciális helyi tudás – a helyi *határtartan* – egyik fontos eleme. Ha az egyik ország valutájának értéke csökken, akár egy éjszaka alatt is drasztikusan megváltozhat a bevásárlóutak iránya. Az 1970-es és 1980-as években az emberek *vajbeszerző kirándulásokat* tettek Haparandába – mert a vaj, a margarin és a cukor ott jelentősen olcsóbb volt, mint Finnországban –, a svédok pedig húsipari termékekért jártak át a szomszéd államba. A mozgást ekkoriban leginkább a gazdasági tényezők határozták meg. Svédország közelsége azt is jelentős mértékben befolyásolta, hogy Finnország északi részén hogyan és hová jutottak el az ifjúsági kultúra trendjei, ruhadivatjai, populáris zenéje és filmjei (Ruotsala 2010: 403–405.).

A határ túloldalán intézett bevásárlások sok tornioi és haparandai lakost tesznek legalább ideiglenesen multilokálissá. Vásárlásra és egyéb ügyek elintézésére hetente többször is sor kerülhet. Egyik adatközlőm kéthetente utazott át bevásárlás céljával szülővárosába, Haparandába, mert az általa kedvelt élelmiszerek ott olcsóbbak voltak. Ő pillanatnyilag Svédországban él, de a finn oldalra jár dolgozni. Finnországban élő családjának nincs szüksége arra, hogy külföldi bevásárlóutakra induljon, mert lakóhelyükön minden szükséges élelmiszer beszerezhető. Finn kenyeret Haparandában is lehet kapni, és még olcsóbb is, mint Finnországban:

„Egyszer voltam egy rendezvényen, amin Haparandában élő nyugdíjasok is részt vettek, és ők mesélték, hogy ez meg az ott kevesebb koronába kerül. Nagyon képen voltak az árakat illetően. [...] Amikor a felvágott és a zöldség olcsóbb volt Finnországban, ott vettem meg azokat.” (Marja-Liisa)

Marja-Liisa úgy vélte, hogy íz tekintetében például nincs nagy különbség a Finnországban és a Svédországban kapható élelmiszerek között. Adatközlőim szerint a Finnországban kedvelt élelmiszerek Svédországban is kaphatók és vice versa. Másrészt sokan hangsúlyozták, hogy a többség ma már nem az alacsonyabb árak miatt vásárol a másik ország boltjaiban, hanem azért, mert új ízekre vágyik (Ruotsala 2010: 405–406.).

Az emberek a határ túloldalán nemcsak élelmiszert vesznek, hanem mindenféle egyéb árucikket is. Mivel Haparandában nincsenek nőruha-üzletek, a nők Tornioba járnak ruhát vásárolni – a túraöltözéket és a túrafelszerelést azonban egy svéd oldalon található márkaboltban szerzik be. A helyiek tudják, hogy vászásték, árak és valutaárfolyam alapján melyik üzletben érdemes vásárolni. Ugyanezeket a tényezőket veszik figyelembe akkor is, amikor például fodrászt vagy optikust választanak. Egy svéd anyanyelvű adatközlőm, Erik több mint tíz évig Tornioba járt borbélyhoz, holott ő maga nem beszél finnül, és állandó borbélyja, aki már évtizedek óta Haparandában él, nem beszél svédül. A szóban forgó finn borbélyüzletben csak úgy hemzsegnek a svéd anyanyelvű vendégek, pedig Haparandában svéd nyelvű borbély is van.

A multilokális tevékenység egyik legfontosabb formája a szabadidő-eltöltés. A két város már több évtizede szervez közös kulturális rendezvényeket, amelyek további vonzerőt jelentenek az idelátogatók számára. Az emberek leggyakrabban táncelőadások, mozi, sportolási lehetőségek, színdarabok, koncertek és éttermek kedvéért lépik át a határt, de a könyvtárakban az anyanyelvű irodalom is keresett cikknek számít. A határ a kulturális intézmények neveiben is érezteti a jelenlétét: Haparanda könyvtára a Határtalan Könyvtár nevet viseli, Tornioban pedig *Rajakartano*, azaz 'Határ menti Kastély' néven egy könyvtárral egybevonat művészeti múzeum is működik. A Tornio folyó völgyének közelmúltban felújított múzeuma szintén itt található. A multilokalitás ezen kívül az autók rendszámabláin is megmutatkozik: egyik adatközlőm megjegyezte, hogy rokonlátogatásai során, illetve a határ közelében épült nyaralók udvarain mindig sok svéd rendszámú autót lát.

A multilokalitást a határvidék számos lakója leginkább virtuális értelemben tapasztalja meg, mivel a televízióműsorokhoz és az internethez való hozzáférést a lakóhely nem befolyásolja. A határtól távolabbra dolgozó személyek finn és svéd SIM-kártyával is rendelkeznek, az internet- és a telefonhálózatok pedig mindkét irányban jócskán lefedik a határ menti területet. Amikor 2010-ben a terepmunka miatt Haparandában éltem, a finn szélessávú mobilhálózatot is használni tudtam, és mobiltelefonom az ott töltött idő nagy részében a finn hálózatra csatlakozott. Ez tovább csökkentette azt az érzetet, hogy a határ szerepe tulajdonképpen az volna, hogy elválasszon egymástól két helyet. A bankkártya-használat a fizetőszközök különbségét is jelentéktelenné tette – a helyiek is kártyát használnak, amikor anélkül szeretnének profitálni az árfolyamkülönbségből, hogy folyton figyelemmel kellene követniük annak változását.

Honvág vagy gazdasági megfontolások?

A tornioi régióban a völgy másik oldalára költözni mindennapos dolognak számít: az emberek a munka, egy jobb lakás, a házastársuk, egy-egy bölcsőde és óvoda vagy a kedvezőbb társadalombiztosítási feltételek kedvéért gyakran meg is teszik ezt. Haparandát nemcsak azok tartják vonzóknak, akik egyenesen Finnországból költöznek ide, hanem meglehetősen sok Svédországban élő finn is: a város újabban a svédországi finn nyugdíjasok kedvelt lakóhelye lett. Némelyikük megtartotta finn állampolgárságát, mások azonban svéd állampolgárok. A lakóhely megválasztását sokféle tényező befolyásolja, és ezek egy része személyes természetű. Sok nyugdíjas kimondottan Finnország közelsége és a nyelvhasználat miatt költözik ide, hiszen finn nyelven könnyedén el lehet boldogulni Haparandában, a határ túloldalán pedig különféle finn szolgáltatásokat is igénybe lehet venni.

Egyik adatközlőm, Anja, aki férje és munkája miatt költözött az egykori Häme tartomány területéről Dél-Svédországba, körülbelül húsz éve él Haparandában. Lappföldről származó férje kedvéért települt oda, aki nyugdíjba vonulásakor szeretett volna szülőföldje közelébe költözni, és korábban már épített a környéken egy nyaralót. A költözéssel jelentősen lerövidült a nyaralóba utazás időtartama, és döntésük mellett szólt az is, hogy eredeti szándékaiknak megfelelően így Finnország közelében, de mégis Svédországban élvezhették a jól megérdemelt nyugdíjas éveket. Adatközlőmet a férjén kívül semmi nem fűzte az északi országgrészhez, de a férfi halála után is itt maradt, mert *„hová költözhetnék, az otthonomtól távol, ennyi*

idősen? Jól érzem itt magam.” Az asszonyt még az sem akadályozta meg abban, hogy a nyarakat „szeretett vityillójában” töltsse, hogy autó híján az évek múlásával egyre nehezebben tudta megközelíteni a szegényes berendezésű nyaralót.

Kutatásom azt mutatja, hogy a gazdasági megfontolások (például a nyugdíjak utáni kedvezőbb adózás) és egyéb gyakorlatias indokok mellett a svédországi finn nyugdíjasok leginkább azért költöznek Haparandába, mert hiányzik nekik szülőföldjük vagy annak közelsége (Saarivuori 2006: 103.). Motivációik között a rokonság és más fontos kapcsolathálók közelsége is előkelő helyet foglal el. Sokan az itt élő és ápolásra szoruló idős szüleik miatt ingáznak két település között.

A honvágy és a gazdasági megfontolások mellett az időskor is egyike azon tényezőknek, amelyek a nyelvi értelemben cselekvőképtelen személyeket költözésre sarkallhatják. Ahogy a fent említett nyugdíjas asszony is megállapította, az egyébként is korlátozott svéd nyelvtudás teljesen leéppül, ha otthon nem használják. Ha egy egynyelvű idős ember kórházba vagy idősok otthonába kerül, nehezen boldogul úgy, hogy nem értik, amit mond, és ő sem tudja magát megértetni másokkal (pl. Anja, Matias).

Marjukka Saarivuori felmérte, hogy a Haparandába költözők közül hányan származtak eredetileg a határvidék finn oldaláról (Saarivuori 2006: 109.). A költözéssel ők valójában csak délebbre kerültek Svédországon belül, de azzal, hogy Haparandába települtek, közelebb voltak a szülőhazájukhoz, és kiegyensúlyozottabb életet tudtak élni. Saarivuori szerint a határvidékről származó személyeket boldoggá tette a visszaköltözés, mert a lakóhelyváltás azzal az érzéssel töltötte el őket, hogy visszatértek a gyökereikhez (Saarivuori 2006: 121.). Itt is voltak ismerőseik, és ők is könnyedén ki tudták aknázni a határon túli területekben rejlő lehetőségeket.

Adatközlőim és családtagjaik között számos olyan, munkaképes korú svédországi finn volt, akik új munkahelyük miatt költöztek Haparandába, példának okáért Dél-Svédországból, Stockholmból vagy Luleából. Néhányuk eleve a határ közelében keresett munkát, és amint megnyílt egy jónak ígérkező állás, meg is ragadta a lehetőséget. Ezekben a kihívást jelentő munkahelyeken gyakran erős finn nyelvtudásra is szükség van. Egyikük, aki az ideköltözés előtt Dél-Svédországon dolgozott, a következőképpen nyilatkozott erről:

„Meghirdették az állást, én pedig elintéztem a papírokat. Elfogadták a bérigényemet, és most itt vagyok. Lehetnék máshol is. Ha szembe jön velem egy izgalmasnak ígérkező projekt, jelentkeznem fogok rá, és ha nekem való, megyek is tovább. Még nem tudom; ha szembe jön valami, biztosan továbbállok.” (Eila)

Eila élvezte a munkáját, de a jövőjét Európának egy másik részén – Svédországon és Finnországon kívül – is el tudja képzelni. Napi munkája során a tornioi oldalon élőkkel is kontaktusba kerül, munkavégzésének helyszíne pedig részben Tornio.

Azok, akik házastársuk miatt költöztek Svédországba, a későbbiek során gyakran saját céget vagy vállalkozást indítanak. A határ számukra legfeljebb gyakorlati természetű dolgokban, bürokratikus szempontból jelent tényezőt. Hannele a következőképpen jellemezte svédországi pályafutását: *„Hasznunkra fordíthatjuk mindkét államot és az eljárási rendjeiket, a határ mindkét oldalán találunk ügyfeleket, és mindkét nyelvet, a finnt és a svédet is beszéljük.”*

Egyik fiatal adatközlőm, Anneli finn szülei a munkájuk miatt költöztek Haparandába. Az apa Finnországban is kapott volna állást, de Haparandát választotta, mert *„egyszerűbb itt maradni, mint Finnországba menni, mert ott nehezebb volna beszerezni apa gyógyszereit; emiatt egyszerűbb. [...] A jobb nyugdíj miatt továbbra is ott fognak élni.”* A mindennapi ügyintézés során a család gyakran a tornioi szolgáltatásokat vette igénybe, adatközlőm pedig később a tornioi gimnáziumban tanult tovább.

Egy regionauta helyei

Terepmunkám azt mutatja, hogy a tanuláshoz, munkához, szabadidőhöz és társasági élethez kapcsolódó különféle helyek közötti ingázás közben Tornio-völgy lakosai könnyedén és okosan aknázzák ki a határ

közelségében rejlő lehetőségeket. Lakóhelyük vagy munkájuk megválasztása során sokuk számára a nemzet nem jelent fontos tényezőt, más dolgok azonban igen. Az idők során azt is megtanulták, hogyan kell egyszerre két valutát használni és két időzónában élni – habár az egy órás különbség sok szervezést igényelhet, és a mindennapokban akár komoly nehézséget is jelenthet. Egyik adatközlőm például elmesélte, hogy milyen megpróbáltatást jelent a fiának, amikor reggelente az átlagosnál jóval korábban kell óvodába mennie, hogy anyja nyolc órára Kemibe érhesse, és hogy a gyermek így svéd idő szerint jóval hét óra előtt kezdi a napot. Egy Finnországban élő szülő, aki Svédországban járhatja iskolába a gyermekét, éppen ellenkező tapasztalatokról számolt be:

„A munkanapok egyik állandó kérdése az, hogy a gyerek hogyan jut el az iskolába, mert a többi gyerekhez hasonlóan reggelente ő is nehezen kel, de mivel itt [az interjú Haparandában készült] egy órával később kezdődik, és ez nagy különbséget jelent, a kölyök sokkal könnyebben el tud indulni az iskolába.” (Hannu)

A jégkorong-világbajnokság döntőjének példája ugyanakkor azt mutatja, hogy a multilokális életet élők számára egyáltalán nem jelentéktelen, hogy kik ők, és kinek szurkolnak. Lehet, hogy egy idegen országban végzik a munkájukat, és ugyanitt járnak iskolába, szórakozni és vásárolni, de sportversenyek alkalmával ragaszkodnak a saját nemzeti szimbólumaikhoz, például a zászlóhoz. Nemzetiségüket és életük színtereit elkülönítik egymástól:

„[Svédország] ebben az értelemben a hagyományos ellenség. Járjanak jó vagy rossz idők, ez így van. Egészen biztosan közrejátszik ebben egyfajta eltűzött feszültség és az érdekek is. És különösen éppen itt, a határon, egy ottani talán meg sem érti, de itt, a határon ilyen a kapcsolat Svédországgal, és teljesen mindegy, hogy ki győz, amíg az nem Svédország.” (Hans)

Tanulmányomban egy olyan esetet vizsgáltam, amelyben a multilokalitás egy államhatár átlépését jelent. A határ továbbra is erősen meghatározza Tornio és Haparanda (és lényegében az egész Tornio-völgy) lakóinak gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyait. Mindez a helyi élet szerves részét képezi, és egyfajta banális nacionalizmusként határozható meg (lásd Billig 1995.). Ha a multilokalitást generációs perspektívába helyezzük, a Tornióból és Haparandából származó példaim Eeva-Kaisa Prokkola megállapításait támasztják alá arról, hogy a fiatalok esetében a határról és a határon túli munkáról szóló tapasztalatok és narratívák a napi rutin körébe tartoznak, az idősök azonban meghatározó élményekként tartják számon a háborús idők, az újjáépítés és a délen töltött munkaévek tapasztalatait (Prokkola 2008.). A határvidékeken élő regionauták mindennapi élete nemcsak transznacionális és multilokális, hanem egyúttal multivokális és sokszínű is, és nagy jelentőségnek örvendenek benne az érzelmi kötelékek (bár ez nem minden esetben mondható el). A mobilis élet, a fiatal családok és a multilokális hétköznapiak az identitásalkotásra, illetve a régiók és helyek megkonstruálásának módjára is hatással vannak. Tornio és Haparanda városai a közeljövőben még izgalmas terepet szolgáltathatnak a fenti kérdések vizsgálatához.

Fordította Vásárhelyi Ágnes

Szakirodalom

ANDERSSON, Benedict

1983 *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

APPADURAI, Arjan

2003 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.

AROLA, Laura

2006 Asenteellista menoa – tornionlaaksolaiset nuoret ja vähemmistökieli. In HAURINEN, Olga – SULKALA, Helena (toim.): *Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan*. 15–29. Oulu: Oulun yliopiston suomen kielen, informaatiotutkimuksen ja logopedian laitos.

- BOCKER, Franziska
2004 Schrumpfende Stadt, Ortsbezogenheit und Imagination. Transformationsprozesse in einer ostdeutschen Grenzstadt. *Volskunde in Sachsen* 16. 9–40.
- BILLIG, Michael
1995 *Banal Nationalism*. London: Sage.
- BLADH, Gabriel – KUVAJA, Christer
2006 Yhdestä valtakunnasta kahdeksi kansallisvaltioksi. In BLADH, Gunnar – KUVAJA, Christer (toim.): *Kahden puolen pohjanlahtea 1. Ihmisiä, yhteisöjä ja aatteita Ruotsissa ja Suomessa 1500-luvulta 1900-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- FINGERROOS, Outi
2010 *Karjala utopiana*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- FJÄLLSTRÖM, Maire
2001 Ruotsin Torniolaakson meänkielinen vähemmistö – murteesta kieleksi. *Torniolaakson vuosikirja* 82–96.
- GUPTA, Akhil – FERGUSON, James
2002 Beyond Culture: Space, Identity, and the Politics of Difference. In INDA, Jonathan Xavier – ROSALDO, Renato (eds.): *The Anthropology of Globalization. A Reader*. 65–80. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- HANNERZ, Ulf
1998 Transnational Research. In BERNARD, H. Russel (ed.): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. 235–255. London: Altamira Press.
- HALL, Stuart
1999 *Identiteetti*. Tampere: Vastapaino.
- HAUKKALA, Teresa
2011 *Monipaikkaisuus – ilmiö ja tulevaisuus*. Sitran selvityksiä 14. Helsinki: Sitra.
- HIILIVIRTA, Kaija
1996 Kaksi pientä pakolaista. In *Sota ja evakuointi Pohjoiskalotilla 1944–1945. Krig og evakuering på Nordkalotten 1944–1945*. 43–56. Rovaniemi: Rajakuntien kulttuuriyhteistyön työryhmä.
- HÄKLI, Jouni
2009 Boundaries of Trust: Building a Transnational Space in Haparanda-Tornio. In HÄKLI, Jouni – MINCA, Claudio (eds.): *Social Capital and Urban Networks of Trust*. 205–231. London: Ashgate.
- KUUSISTO-ARPONEN, Anna-Kaisa
2008 Identiteettipoliittista rajankäyntiä: muistot evakko- ja sotalasten paikkatunteen rakentajina. *Terra* 120. 3. 169–182.
- LANKI, Susanna
2005 *Joppaus kulttuurisena ilmiönä. Matkailullinen näkökulma paikalliskulttuuriin ja sen tuotteistamiseen*. Turku: University of Turku. Kézirat az European Ethnology számára.
- LAPIN, Liitto
2008 *Lapin luovan toimialan strategia 2008–2013*. Rovaniemi: LAPIN, Liitto.
- LINDE-LAURSEN, Anders
2010 *Bordering. Identity Processes between the National and Personal*. Surrey: Ashgate.
- LOZOVIK, Petr
2009 *Grenzegebiet als Forschungsfeld. Aspekte der ethnografischen und kulturhistorischen Erforschung des Grenzlandes*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.
- LOW, Setha M. – LAWRENCE-ZÚÑIGA, Denise (eds.)
2003 *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*. Oxford: Blackwell Publishing.

- LÄHTEENMÄKI, Maria
 2004 *Kalotin kansaa. Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1808–1889*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LÖFGREN, Orvar
 2008 Regionauts: The Transformation of Cross-Border Regions in Scandinavia. *European Urban and Regional Studies* 15. 3. 195–209.
 2010 Hur finns regionen? In LÖFGREN, Orvar – NILSSON, Fredrik (red.): *Regionauterna – Öresundsregionen från vision till vardag*. 95–113. Göteborg – Stockholm: Makadam.
- MARCUS, George
 1986 Contemporary Problem of Ethnography in the Modern World System. In CLIFFORD, James – MARCUS, George E. (eds.): *Writing Culture*. 165–193. Berkley: University of California Press.
- MASSEY, Doreen
 2003 Paikan käsitteellistäminen. In LEHTONEN, Mikko – LÖYTTY, Olli (toim.): *Erilaisuus*. 51–84. Tampere: Vastapaino.
 2008 *Samanaikainen tila*. Tampere: Vastapaino.
- NYKYSUOMEN SANAKIRJA 1 A-I
 1992 Helsinki: WSOY.
- NOUSIAINEN, Ritva
 2011 Provincia Bothniensis – Haparanda-Tornio – Ainutlaatuinen kaksoiskaupunki. *Torniolaakson vuosikirja 2008–2010*. 433–450. Haparanda – Tornio: Torniolaakson Neuvosto – Torniolaakson maakuntamuseo.
- O'DELL, Tom
 2003 Öresund and the Regionauts. *European Studies* 19. 31–53.
 2010 Regionauternas ankomst. Rutinmässig rörlighet och hemkänslor. In LÖFGREN, Orvar – NILSSON, Fredrik (red.): *Regionauterna – Öresundsregionen från vision till vardag*. 49–66. Göteborg – Stockholm: Makadam.
- PAASI, Anssi
 1986 *On the border of the western and eastern worlds: the emergence of the utopia of the Värttilä community in Eastern Finland*. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- PAASI, Anssi – PROKKOLA, Eeva-Kaisa
 2010 Territorial Dynamics, Cross-border Work and Everyday Life in the Finnish-Swedish Border Area. *Space and Polity* 15. 13–29.
- PROKKOLA, Eeva-Kaisa
 2005 Torniolaakso arjen paikkana – kertomuksia Suomen ja Ruotsin rajalta. *Terra* 117. 3. 177–188.
 2008 *Making Bridges, Removing Barriers: Cross-border Cooperation, Regionalization and Identity at the Finnish-Swedish Border*. Nordia Geographical Publications 37. 3.
- ROLSHOVEN, Johanna
 2003 Von der Kulturraum- zur Raumkulturforchung. *Zeitschrift für Volkskunde* 99. 189–213.
 2007 The Temptations of the Provisional. Multilocality as a Way of Life. *Ethnologia Europaea* 37. 1–2. 17–25.
 2008 Kultur-Bewegungen: Multilokalität als Lebensweise in der Spätmoderne. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* LXIII. 112.
- RUNTTI, Susanna
 1994 *Naapuriin evakkoon*. Helsinki: Suomalais-ruotsalainen kulttuurirahasto.
- Ruotsala, Helena
 2009 From Crime to Cultural Heritage. Cross-border Activities and Relationships in the Tornio River Valley. *Anthropological Journal of European Cultures* 18. 1. 20–49.

- 2010 "On se muutaki ku Ikea". Ylirajaisten käytänteiden ja kulttuuriperinnön jäljillä Tornio-Haaparannan kaksoiskaupungissa. *Torniolaakson vuosikirja 2008–2010*. 396–414. Haparanda – Tornio: Torniolaakson Neuvosto – Torniolaakson maakuntamuseo
- SAARIVUORI, Marjukka
2006 *Kahden kulttuurin välissä: paluumuuttotutkimus ruotsinsuomalaisista eläkeläisistä*. Turku: Turun yliopisto. Kézirat az European Ethnology számára.
- SINNER, Kathri
2011 *Schleswig-Holstein – das nördliche Bundesland. Räumliche Verortung als kulturelles Identitätskonstrukt*. Münster – New York – München – Berlin: Wagmann.
- TALVE, Ilmar
1979 *Suomen kansankulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- TEERIJOKI, Ilkka
2008 *Tornion historia 2, 1808–1918*. Tornio: Tornion kaupunki.
- VAATTOVAARA, Johanna
2009 *Meän tapa puhua. Tornionlaakso pellolaisnuorten subjektiivisena paikkana ja murrealueena*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- WILLE, Christian
2007 Zum Modell des transnationalen sozialen Raums im Kontext von Grenzregionen. Theoretisch-konzeptionelle Überlegungen am Beispiel des Grenzgängerwesens. *Europa Regional* 16. 1. 22–32.
- WILSON, Thomas M.
2012 Revisiting the Anthropology of Policy and Borders in Europe. In JAGETIC, Dorte et al. (eds.): *The Border Multiple. The Practicing of Borders Between Public Policy and Everyday Life in a Re-scaling Europe*. 76–95. Surrey: Ashgate.

HELENA RUOTSALA

“Back Then There Was No Border”: Transnationalism and Multilocality in the Twin Town of Tornio-Haparanda

This autumn, people have once again fastened their eyes on the segment of the Finnish-Swedish border that stretches through the twin municipalities of Tornio and Haparanda, as it regains its status as a hot spot in world politics. Long recognised as a *borderless border*, the demarcation in question has generally been traversed freely by both locals and tourists, who do not recognise its locality. Recently, however, thousands of refugees have crossed into Tornio to seek asylum in Finland, a situation closely resembling those of earlier crises, in which refugees, soldiers, emigrants, and smugglers have crossed the border in the opposite direction – as the present paper discusses – from Finland into Sweden. The border’s open nature has been mostly fortunate for the Finns, as it was during the 1944 War of Lapland, when Finnish refugees were able to cross easily into Sweden.

As both states have been members of the European Union since 1995, it has been deemed important that the towns be permitted to grow together and the border kept open. Thus, a street by the name of Krannikatu, or Neighbour’s Street, was constructed between them, and it is this route that the refugees have used to enter Finland. In a number of demonstrations held this autumn, a desire was expressed that this symbolic avenue be closed, and with it, the border itself, despite its having formerly been open at all times, except in war. In fact, some people cross it several times a day, either to go to work or school, to transport children to day-care, or to shop or engage in other leisure time activities.

In this article, I discuss various historical periods associated with the border, paying particular attention to its role in the day-to-day lives of those it affects. Since its inception in 1809, focus with regard to the border has always been on its *borderless* quality – it has even been called the most peaceful border in the world. Thus, the demonstrations calling for its closing this autumn not only counteract all previous developments and policies in this regard, but also undermine the co-operative state of affairs that has always existed between nation states and the towns they govern.

Gráfik Imre

A hely... amely hármashatár (és konferenciá/zó/k helyszíne)¹

1. kép. A Magyar Néprajzi Társaság Nemzetiségi Szakosztályának szentgotthárdi konferenciájának résztvevői a hármashatár-kőnél. Fotó: Kozár Mária.

A tanulmány az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézete keretében folyó *Hármashatárok vizsgálata* című OTKA-kutatás projektzáró tanácskozásán elhangzott előadás anyagára épül. A tanulmány célja, hogy megkísérelje – a szerző nyugat-magyarországi térségben végzet helyszíni vizsgálódásai alapján (az irodalomjegyzékben föl idézett korábbi ilyen tárgyú publikációk tanúságait fölhasználva) s szerény nemzetközi kitekintéssel – föl vázolni a határhelyzet különleges típusának, a *hármashatárnak*, *hármashatárpontnak* (az ún. *triplek*) alakulástörténetét, tér- és táj földrajzi változatait, valamint az ehhez kapcsolódó/ kapcsolható politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális (*kultúr gazdagsági*), turisztikai vonatkozásait. Magyarország és a vele határos országok esetében az alapvető kérdés az, hogy a történelmi-politikai események által az utóbbi évtizedekben fölértékelődő hármashatár-helyzet kínál-e korszerű tartalmakkal föl tölthető új lehetőségeket? Felül tud-e emelkedni az etnikailag vegyes régiók népessége a történelmi múlt által terhelt örökségen, illetve kialakítható-e egy minőségileg új, típusában sajátos *nemzetközi kiserégió-identitás* – az egykor is megvolt – multikulturalitásban tovább fejleszthető pozitív elemek föl erősítésével és revitalizálásával.

A határ fogalmáról

A köznyelvben gyakori szóhasználat ellenére indokolt föl tenni a kérdést: Mi a határ?

Határ: A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára azt valószínűsíti, hogy a határ szó a *hat* igéből alakult ki. „Valószínűleg származékszó: a *hat* igéből *-ár* deverbális névszóképzővel. Az alapszó 'előremegy, előrehatol'

¹ A cím utalás egy új jelenségre, amiről itt lehet részletesebben olvasni: Kozár 1999., Gráfik 2003., 2004., 2005.

jelentésének megfelelően a *határ* eredetileg azt a helyet, pontot, vonalat jelenthette, ameddig az előrehatolás lehetséges volt. Kevésbé valószínű, hogy az alapszó más jelentésárnyalatához kapcsolódva a határ a valaki által birtokolt, valakinek a hatalmában levő területet jelentette volna.” Ennek az uráli korból származó szónak az elsődleges jelentése „területek közötti választóvonal, sáv, illetőleg az ezt jelző tárgy vagy természeti alakulat” (Benkő 1970: 73–74.).

Különleges határ: az államhatár. Az államhatár fogalma történelmileg változó kategória, amíg a birtokhaktártól eljut az államhatárig. Először a jogelkülönítő szerepe bontakozik ki. Birtokjogok elkülönítése a természetes határjelek megállapítása révén, ha ez nem volt, akkor mesterséges határjelek felállítása útján történt meg.

Magyar vonatkozásban a 18. században fogalmilag kialakul, és a század végén a valóságban is, megszilárdulnak a magyar állam határai.

Az államhatár vonalként történő megjelenítése hosszú folyamat volt. Az államhatárok vonalként történő megjelenítése a 17–18. században egyrészt írásban – a békeszerződések mellékleteként rögzített határleírásokban –, másrészt térképeken rögzítettek.

A *határkérdés* megoldása három módon lehetséges: az *államigazgatásiszervezet révén* határmegállapító bizottság kiküldése; *jogi úton*, amely lehet magánjogi per (magánszemély–magánszemély, magánszemély–jogi személy), közigazgatási per (magánszemély–állam, jogi személy–állam), és nemzetközi per (állam–állam); továbbá *lehet katonai erővel* (pl. az 1918. május 7-i Bukaresti béke esetén létrejött határkiigazítás) (Suba 2006: 47–48.).

Mindezen ismeretek birtokában tovább pontosítandó/pontosítható a kérdés: mi az államhatár?

Az *államhatár* egy olyan képzeletbeli vonal, amely az államok területét egymástól, illetve az állami felségjog alatt nem álló területektől elválasztja. A határ tehát mindig különböző nemzetközi jogi helyzetű területeket hivatott egymástól elválasztani. Az államhatárok rendszerint részben természetes, részben mesterséges határok. E megkülönböztetésnek jogi szempontból nincs jelentősége. A határ tehát mindkét esetben azonos fogalom: az érdekelt államok megegyezésével megállapított vonal, illetve az arra merőlegesen elhelyezkedő sík. A *természetes határ* egybeesik egy földrajzi adottsággal: hegyvel, folyóval vagy állóvízzel. Ezzel szemben *mesterséges határ* esetében a határvonal mindenféle természetes terepalakulattól függetlenül, kizárólag elméleti úton megállapított vonal.

Az államhatárok jellegük szerint (rendszerint) lehetnek:

1. *Ortografikusok*, azaz olyanok, amelyeknek természetes a jellegük. A természetes terepviszonyok mentén fordulnak elő, például a hegygerinceken, a vízfolyások, a vízválasztók mentén stb. Ilyen jellegűek a Kárpátokon lévő államhatárok egyes részei, vagy a vízfolyások (Lajta, Dráva, Duna stb.) mentén.

2. *Geometrikusok*, azaz olyanok, amelyek az egyik ponttól a másikig húzódnak, tekintet nélkül a természetes felszíni alakulatokra és viszonyokra. Az ilyen határok általában figyelemmel vannak a lakosság alapvető életérdekeire, például nem elzárni ők a vízforrásoktól, az egyes tulajdonost nem elválasztani a telkétől, nem megzavarni a lejtős területeket, nem kettéosztani a helységeket, a falvakat stb. A pontok összekötő vonala rendszerint az egyik határjeltől a másik határjelig húzódó egyenes mentén terül el (Suba 2007: 58–59.).

A határ kijelölése, kimérése (Vas megyei példa)

A trianoni határvonal konkrét, részleges megjelölését, kitűzését, térképezését, a határokmányok elkészítését a Szövetséges és Társult Hatalmak által létrehozott nemzetközi határmegállapító bizottságok, a korabeli szóhasználatnál élve az úgynevezett *határrendező bizottságok* végezték 1921–1925 között. A bizottságok munkája két szakaszra osztható. Az egyik a békeszerződésben leírt politikai határvonal megállapítása és kijelölése a terepen. A másik pedig a határkitűzés, amikor a térképen bejelölt pontokat a terepen különböző határjelekkel kellett megjelölni, állandósítani. Ezt követően került sor a határvonal felmérésére, ami tulajdonképpen a határvonal és környéke térképezését jelenti a meghatározott sávban.

Akadnak, adódhatnak azonban különös helyzetek, mint például a magyar-osztrák határvonal Alsócsatár községben, Hódosi Márton házánál, ahol a határvonal megkerüli a lakóépületet, a disznóolat Ausztriának hagyva, a ház végénél a C 21/15-ös határkő található (Suba 2000.).

A határjelekről

A határvonal rögzítése különböző módokon és formákban lehetséges. Egyik módja a határokmányokban, a másik a határjelekkel történő rögzítés. Az államhatárok fizikai megjelölése határjelzők, határjelek révén valósul meg. Más jeleknek az állami határokon (állami címert viselő tábla elhelyezése, oszlopok gyakran nemzeti színekkel kifestve, különböző táblák elhelyezése stb.) nincs határjelző jellege, csak kifejezi az államhatárok irányát, vagy figyelmezteti az embereket az államhatárok közelségére és helyére. A határjelek alakját, méreteit és idomformáját a szerződésekben határozzák meg, esetleg az érdekelt államok vagy azok szervezetei által megkötött más közös dokumentumokban. A határjelek szerepe a határvonal rögzítése, így téve lehetővé az államhatalom gyakorlása térbeli kiterjedésének egységes értelmezését, ismeretét (Suba 2007: 60–61.).

A különös eset: a hármas határ

A hármas határ olyan földrajzi pont, ahol három egyenrangú terület találkozik (leginkább ország, de lehet megye, járás vagy más közigazgatási, táji egység). Más megfogalmazásban: A hármas határ: három különböző státuszú térnek, területnek, helynek összetalálkozó szöge, pontja.

Magyarországon belüli példánk az Alföld híres, természetvédelmi területe, melyet népdal is megörökít:

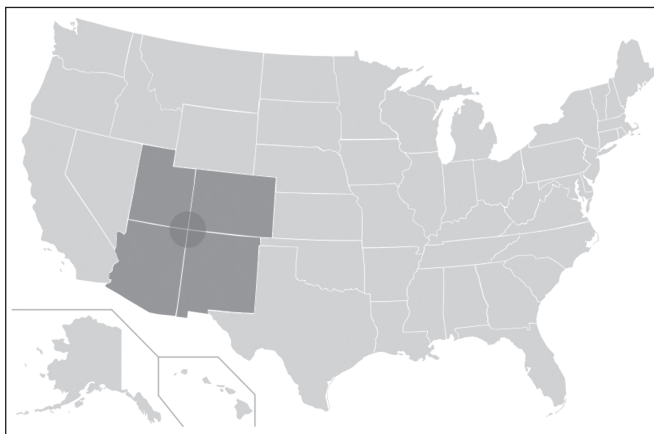
*„Hortobágyi hármas határ,
Irted lettem babám betyár.
Viselem a betyár nevet,
Szenvedek írte eleget.”*

A „Hortobágy-pusztta sem földrajzilag, sem politikailag nem határolt terület. Nevét a Tisza egyik keleti fagyúhajtásától, a Hortobágy folyótól vette. Debrecen határára esik ebből 50 000 k. hold. Hortobágnak nevezi a nép mindazokat a pusztai területeket, melyek a Hortobágy-folyó két partjára esnek és legeltetési célra szolgálnak. Ebből az következik, hogy nemcsak Debrecen városának van Hortobágy pusztája, hanem a Hortobágy felső folyásánál Hajduböszörménynek, Balmazújvárosnak, a debreceni határtól délre Nádudvarnak, Kunmadarasnak, Karcagnak, Püspökladányak is.” (Ecsedi – Bodnár 1927: 5., 135.)

Többes (négyes) határ

Többes (négyes) határ sem csak országok között fordulhat elő. A magyarországi négyes határpontra (felirata: Határoszlop Győr, Sopron, Vas és Veszprém vármegye találkozásánál; Marcaltó, 1792) méltán lehetünk büszkéek.

Országok közötti négyes határpontról nincs ismeretem. A leghíresebb négyes határpont (az ún. négyes sarok), a Four Corners az Amerikai Egyesült Államok területén van. Az elnevezés arra a földrajzi pontra utal, ahol az Arizona, Colorado, Új-Mexikó és Utah államok észak–déli és kelet–nyugati irányban futó határai találkoznak. A határponton a *Négyeshatár Emlékmű* áll, ami nem pontosan az eredetileg tervezett helyen van, azonban az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága úgy döntött, hogy a határok kerülnek át az emlékmű középpontjába. Nevezetességét nemcsak az adja, hogy az Amerikai Egyesült Államok egyet-

2. kép. Négyes határ az Amerikai Egyesült Államokban. Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Four_Corners (letöltés: 2015.04.03.)

de a mai napig senki sem tudta bizonyítani, hogy ennyi szín minden normál térkép jó színezéséhez elegendő – ez a híres négyszín-probléma.²

len négyes határcsatlakozása, hanem egyben fontos régészeti kultúrák lelőhelye és indián rezervátumok, valamint nemzeti parkok területe. Itt van a navahó nemzeti park és az utah indiánok rezervátuma is.

Megjegyezzük, hogy több mint 100 éve Cayley vetette fel a problémát: vajon hány szín elegendő bármilyen normál térkép jó színezéséhez? A 2-es képen látható térkép négy országának jó színezéséhez négy szín szükséges, hiszen a négy ország közül bármely kettőnek van közös határa, azaz a négy ország páronként szomszédos. A kérdéses minimális színszám tehát legalább négy. Az eddig felrajzolt normál térképek mind-egyikét sikerült négy színnel jól színezni,

Hármas határok országok között

Az országhatárok hármass határ pontjait több helyen emlékmű is jelzi. Ismereteink szerint 2008-ban 157 hármass határt tartottak nyilván, ebből ötvenötöt Afrikában és csak kettőt Közép-Amerikában. Talán nem meglepő, hogy a legtöbb hármass határa Kínának van.³

A hármasshatár-jelek három állam határának találkozási pontján, azaz hármasshatár-ponton helyezkednek el. Szerepük az, hogy a három állam határának találkozási pontját jelöljék meg.

A gúla alakú jeleket általában hármass, szakasz- és fő határjelként, a hasáb és henger alakúakat pedig fő, illetve egyéb határjelként alkalmazzák.

Hármas határok Európán kívül

Egy különleges hármass határ a Paraguay, Brazília és Argentína határainak találkozásánál lévő vízesés. Évezredekkel a fehér ember érkezése előtt a vízesések szent temetkezési helyként szolgáltak a tupi-guaraní és a paraguas törzsek számára. Bár az 1541-ben erre járó spanyol Don Alvar Nuões elnevezte a vízesést Saltos de Santa Marianak, a vízesés megtartotta ősi tupi-guaraní nevét (iguacu, azaz 'nagy víz'). A vízesés – mely szubtrópusi őserdőben található – nevének kiejtéséről ma sincs megegyezés: Brazíliában Iguacu, Argentínában Iguazú, míg Paraguayban Iguassu névre hallgat (Penszka et al. 2007: 241.).

Hármas határ Argentína, Brazília és Paraguay között, valamint Monte Roraimánál Brazília, Guyana és Venezuela között.

² Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Four_Corners (letöltés: 2015.04.03.)

³ Lásd: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Hármasshatár> (letöltés: 2015.04.03.)

3. kép. Hármashatár-jeloszlop Argentína, Brazília és Paraguay között. Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Hármashatár> (letöltés: 2015.04.03.)

4. kép. Hármashatár-jeloszlop Monte Roraimánál Brazília, Guyana és Venezuela között. Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Hármashatár> (letöltés: 2015.04.03.)

Hármas határok Nyugat-Európában

Európa-emlékmű: Németország, Belgium és Luxemburg között.

Basel: Svájc, Németország és Franciaország között.

Hármas határ Hollandia, Németország és Belgium között.

5. kép. Hármas határon lévő Európa-emlékmű Belgium, Luxemburg és Németország között.

6. kép. Hármes határ Baselnél Franciaország, Németország és Svájc között.

7. kép. Hármes határ Belgium Hollandia és Németország között.

Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Hármashatár> (letöltés: 2015.04.03.)

Hármas határok Közép-Európában

Hármas határ a hegytetőn (Arnoldstein) Ausztria, Olaszország és Szlovénia között.

Hármas határ az erdőben (Cserne) Csehország, Lengyelország és Szlovákia között.

Folyó menti hármashatár (Zittau) Csehország, Lengyelország és Németország között.

8. kép. Hármas határ a hegytetőn (Arnoldstein).

9. kép. Hármas határ az erdőben (Cserne).

Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Hármashatár> (letöltés: 2015.04.03.)

Hármas határ Észak-Európában

Különleges hármashatár az északi tavakon Finnország, Norvégia és Svédország között.⁴

Magyarország (régi-új) hármashatárai:⁵

1. Rajka – Németjárfalu (Ausztria) – Pozsony (Szlovákia), koordináták: é. sz. 48° 00' 24", k. h. 17° 09' 39"
2. Záhony – Kistárkány (Szlovákia) – Tizzasalamon (Ukrajna), koordináták: é. sz. 48° 24' 19", k. h. 22° 08' 26"
3. Garbolc – Nagypalád (Ukrajna) – Szárazberektelep (Románia), koordináták: é. sz. 47° 57' 16", k. h. 22° 53' 53"
4. Kübekháza – Óbéba (Románia) – Rábé (Szerbia), koordináták: é. sz. 46° 07' 34", k. h. 20° 15' 50"
5. Hercegszántó – Küllöd (Szerbia) – Kiskőszeg (Horvátország), koordináták: é. sz. 45° 55' 15", k. h. 18° 53' 27"
6. Muraszemenye – Dékánfalva (Horvátország) – Pince (Szlovénia), koordináták: é. sz. 46° 28' 06", k. h. 16° 36' 36"
7. Felsőszőlnök – Magasfok (Szlovénia) – Rábaszentmárton (Ausztria), koordináták: é. sz. 46° 52' 09", k. h. 16° 06' 49"

⁴ Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Hármashatár> (letöltés: 2015.04.03.)

⁵ Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Hármashatár> (letöltés: 2015.04.03.) Tanulmányunkban nem minden magyarországi hármashatár-pontra térünk ki. Ennek oka, illetve magyarázata kettős. Egyrészt az eddig végzett vizsgálódásaink, a téma- és a tárgykörben folytatott kutatásaink, helyszíni terepmunkáink nem minden hármashatár-pontra terjedtek ki. Másrészt az 5. és 6. hármashatárok Jugoszlávia szétesése után jöttek létre, mégpedig úgy, hogy a kialakult jelenlegi határpontok nem rendelkeznek – szemben az összes többivel – korábbi határpont-jellegű funkcionális előzményekkel. (Ebből következően viszont a jövőben éppen ezért érdemes kutatás, illetve vizsgálat tárgyává tenni ezeket is!)

1. hármas határ: Rajka – Németjárfalu (Ausztria) – Pozsony (Szlovákia)

10. kép. Hármahatár-kő és oszlopjel Ausztria, Magyarország és Szlovákia között.

11. kép. Hármashatár-emlékjel (szimbolikus szobor) Rajka–Németjárfalu (Ausztria)–Pozsony (Szlovákia) között.

Forrás: <http://www.geocaching.hu/caches.geo?id=2698> (letöltés: 2015.02.06.)

Az 1947. évi XVIII. törvény (a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában) I. Rész I. Cikk 4. c, bekezdése alapján: „Magyarország átengedi Csehszlovákiának Horvátjárfalu, Oroszvár és Dunacsun községeket a jelen Szerződéshez I/A. alatt csatolt térképen megjelölt kataszteri területükkel együtt. Ennek folytán a csehszlovák határ ezen a szakaszon a következőképpen állapíttatik meg: attól a ponttól kezdve, amely Ausztriának, Magyarországnak és Csehszlovákiának 1938. évi január hó 1-jén fennállott határai között közös volt, Ausztria és Csehszlovákia között a jelenlegi magyar-osztrák határ lesz a határ addig a pontig, amely a 134. magassági ponttól délre körülbelül 500 méterre (a rajkai templomtól északnyugatra 35 kilométerre) fekszik, ez a pont lesz ezentúl az említett három állam határainak közös pontja; innen az új határ Csehszlovákia és Magyarország között keletre fordul Rajka község északi kataszteri határát követve a Duna jobb partjáig addig a pontig, amely a 128. magassági ponttól északra körülbelül 2 kilométerre (a rajkai templomtól keletre 3,5 kilométerre) fekszik s amely pontnál az új határ csatlakozik a Duna hajózási fővonalában az 1938. évi január hó 1-jén fennállott csehszlovák-magyar határhoz; a Rajka község határán belül fekvő zsilip és visszaeresztő csatorna magyar területen maradnak.”⁶

A hely a Schengeni határnyitás előtt 7:00 és 19:00 között kerékpáros és gyalogos átkelés (turisztikai céllal) már engedélyezett volt. Jelenleg bármelyik ország területéről szabadon látogatható.

2. hármas határ: Egykor volt magyar-csehszlovák-szovjet hármas határ

Az első világháborút lezáró párizsi békeszerződés következtében új politikai-földrajzi helyzet állt elő Magyarország északkeleti határán is. Szovjetunió Kárpátalja megszerzésével megjelent a Kárpát-medencében, és így közös határa lett Magyarországgal.

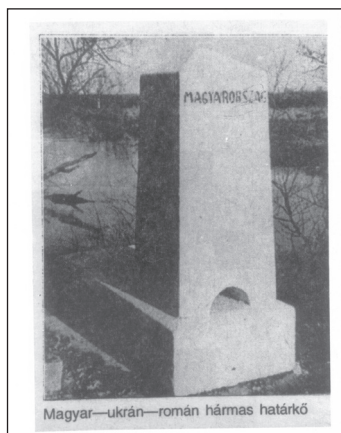
A volt magyar-szovjet-csehszlovák hármashatár-pont a Tisza medrében volt. Ezt a pontot három háromszögletű gúla határozta meg. A három gúla közül kettő a Tisza jobb partján, egyik a szovjet, másik a csehszlovák oldalon a határvonaltól 25 méterre, a harmadik magyar területen a Tisza bal partján állt. A három gúla egy egyenlő szárú háromszöget alkotott, amelynek magassági vonalán az alaptól 91,7 méterre volt a csúcsa, a magyar gúlától 117,7 méterre volt a hármas határ találkozási pontja.

⁶ Forrás: <http://www.geocaching.hu/caches.geo?id=2698> (letöltés: 2015.02.06.)

A hármashatár megállapítása és jegyzőkönyvi átvétele 1947. december 15-én történt meg, ahol mindhárom állam kiküldöttjei jelen voltak (Suba 2012: 121., 123–124.).

3. hármashatár: Garbolc – Nagypalád (Ukrajna) – Szárazberektelep (Románia)

Ez a hármashatár az úgynevezett Tripont (Jeloszlop a Túr partján).

12. kép. Hármashatár-kő grafikai vázlata: Garbolc – Nagypalád (Ukrajna) – Szárazberektelep (Románia).
Forrás: Gráfik 2000. 4. kép.

13. kép. Felújított hármashatár-kő: Garbolc – Nagypalád (Ukrajna) – Szárazberektelep (Románia).
Forrás: <http://www.panoramio.com/photo/52203465> (letöltés: 2015.02.06.)

4. hármashatár: Kübekháza – Óbéba (Románia) – Rábé (Szerbia)

Ennek a hármashatárnak a jellege a Romániában lezajló rendszerváltozással és Jugoszlávia fölbomlásával változott meg. E folyamatok eredményezték a határponthoz köthető újabb eseményeket.

Először 1997 májusában nyílt meg a kübekházi hármashatár ott, azon a ponton, ahol Magyarország, Románia és Szerbia határai találkoznak, majd ugyanezen év novemberében Szegeden megalakult a nevezett országok együttműködését előmozdító Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió. Azóta minden év május végén találkoznak a régió megyéinek képviselői, hogy együtt ünnepeljék meg az országok és a lakosság közeledését, a jószomszédi viszonyt.

Az esemény évtizedek óta megmozgatja a környék lakosságát. „A legnagyobb problémája ezeknek az országoknak, hogy egymás mellett élnek és nem egymásért. Pedig rá vagyunk kényszerítve az együttműködésre. Erre kell a jövőben nagyobb hangsúlyt fektetni, hogy összefogjunk, új dolgokat találjunk ki, elősegítsük az emberek közötti kapcsolatok kialakulását” – hangsúlyozta Molnár Róbert, Kübekháza polgármestere.⁷

Kübekházán május utolsó hétvégéjén határnyitással és változatos szórakoztató programokkal várják a falunap alkalmából érkező vendégeket. Ilyenkor két napig (9–17 óra között) szabad az átjárás a szerbiai Rábé, a magyarországi Kübekháza és a romániai Óbéba között. Az egyik kerékpáros fiatal 2014-ben így fogalmazott: „Én szeretném, ha minden évben legalább három-négyszer megnyitnák ezt a határt.

⁷ Forrás: http://www.magyarorszo.com/hu/2347/kulfold_magyarorsag/111761/Szombaton-Kubekhazanal-megnyilik-a-harmashatar.htm (letöltés: 2015.04.03.)

Jó lenne a szomszéd településeken a fiatalokkal ismerkedni, mert valójában a szomszéd faluból érkezünk mi is, csak itt van ez a határ.” Nyilván az lenne a legjobb, ha mielőbb a határ is eltűnne.⁸

14. kép. Hármashatár-kő Kübekháza
– Óbéba (Románia) – Rábé (Szerbia)
között. Fotó: Turai Tünde.

7. hármas határ: Felsőszölnök – Magasfok (Szlovénia) – Rábaszentmárton (Ausztria). Az úgynevezett triplex (vö. Bacsa 1997.)

Ez a határpont a magyarországi hármas határok között *dobogós helyen* van: A világhálón a magyar hármas határok között a legtöbb képpel hivatkozott hely. Rendkívül népszerű és látogatott hely, az Őrséget fölkereső kirándulók többsége megfordul a jól kiépített határpontonál. Egy internetes bejegyzésben ezt az élménybeszámolót olvashatjuk:

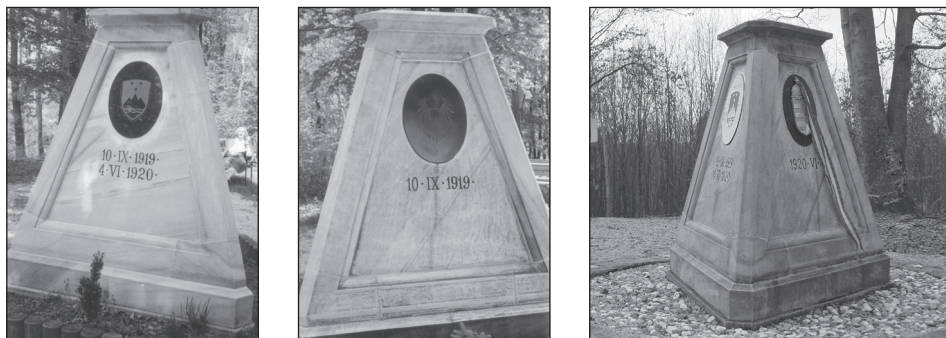
„Az elmúlt hetet Szentgotthárdon és környékén töltöttem. Csörötneken, Felsőszölnökön, Kétvölgyön, Apátistvánfalván és még néhány közeli településen. Ez volt az első olyan hét Őhi születése óta, amelyet nem töltöttem otthon. Mindenki nagyon hiányzott persze, és ez az egy hét elég is volt. De most akkor jöjjön egy-két kép, és néhány megdöbbenő részlet. Felsőszölnök mellett van a hármashatár-pont, ahová kényelmes sétával el lehet jutni a faluból. A határponton egy emlékmű jelzi, hogy hol találkozik a három ország.

A magyar oldal azonban tartogat egy kis meglepetést. Na nem hátrafelé nyilazó Emese szobrot, sem turultollal fába rótt »welcome« feliratot, hanem egy indiai jógi jókívánságait, amely a magyar oldalról felvezető kaptató (úgyis mint Sri Chinmoy Straße) végén található.

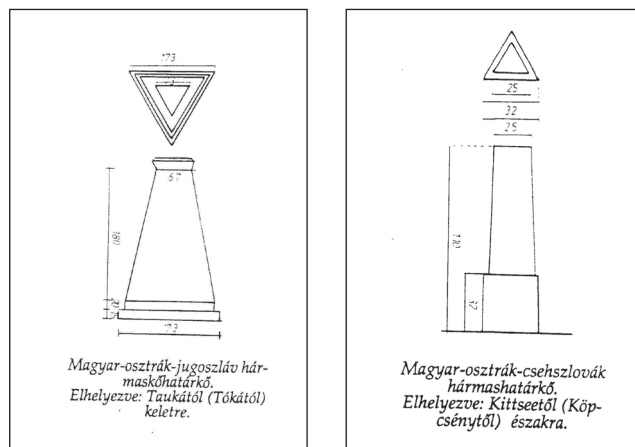
Sri Chinmoy ezt követően ékes szlovén nyelven (a magyar, a német és az angol mellett) hívja fel a figyelmet a népek barátságára, és a lélek megállíthatatlan áradására. Kétségtelen, hogy a lelkeség terén már megint felülmúltuk a sógorokat és persze a szlovéneket is. Magyarország legnyugatibb pontján igazi keleti pillanatokot élhettem át.”⁹

⁸ Forrás: http://www.magyarsozso.com/hu/2347/kulfold_magyarsag/111761/Szombaton-Kubekhazanal-megnyilik-a-harmashatar.htm (letöltés: 2015.04.03.)

⁹ Forrás: <http://fulesesatobbiek.blogspot.hu/2012/09/harmashatar.html> (letöltés: 2015.04.03.) Erről a hármas határról további fotók és információk itt találhatóak: Turai – Mészáros 2015.

15a, b, c. kép. Hármashatár-kő Felsőszölnök – Magasfok (Szlovénia) – Rábaszentmárton (Ausztria) között (szlovén oldal, osztrák oldal, magyar oldal). Fotó: Gráfik Imre.

16a, b. kép. Hármashatár-kő Felsőszölnök – Magasfok (Szlovénia) – Rábaszentmárton (Ausztria) között (grafikai vázlat). Forrás: Gráfik 2000. 2-3. kép

A két világháború közötti évekből különleges helytörténeti dokumentum áll rendelkezésünkre e hármas határhoz fűződő eseményekről:

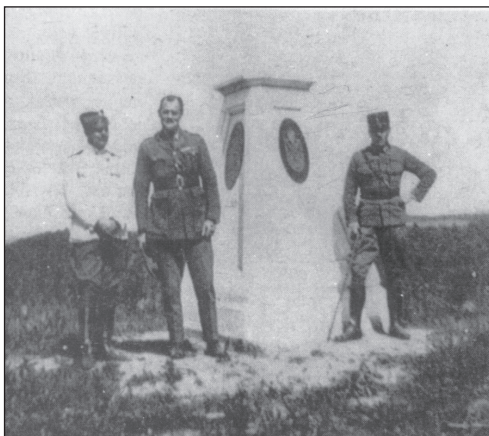
„Amikor a kiránduló csapatok felálltak, azonnal el is indultak gyalog a Hármashatárhoz. A kiránduláson résztvettek a szomszéd vend községek iskolái: a szakonyfalvi, apátistvánfalvi, rábatótfalui s az alsószölnöki iskolák.

Gyönyörű, szép erdőkön mentek keresztül. Ahol nem volt meredek az út, ott vidám nótára gyűjtöttek. Minden egyes iskola túl akart tenni a másikon.

Körülbelül egy órai gyaloglás után egy szép tisztáshoz értek. A tisztás egyik szélén egy oszlop volt, amely három ország (Csonkamagyarország, Ausztria, Szerbia) határát jelezte.

A csapatok körülállották az oszlopot és megkezdték az ünnepélyt. Himnusszal kezdték. Messzire elhangzott a szívből jövő, lelkes ének. A körülötte levő erdők hangosan adták vissza az ének utolsó szótagjait. Szinte hihetetlennek látszott, hogy ezt a helyet, amelyet a magyar ezer évig birtokolt, a szomszéd államoknak osztották szét.” (Dezső 1930: 15, 19.)

A hely legújabbkori története során a szűkebben vett hármashatár-térség életében 1989 látványos fordulatot hozott. „Magyar oldalról a Hazafias Népfront járási hivatala kezdeményezte az ún. Barátság találkozót. A szlovéniai magyarok szemléjének eseménynaptára a május hónapban történekmel kapcsolatban a következőket jegyzi fel: »Barátság találkozót szerveztek a hónap végén a jugoszláv-osztrák-magyar

17. kép. Az első világháborút lezáró Nemzetközi Hátármegállapító Bizottság tisztjei a hármashatár-kőnél. Forrás: Dezső 1930.

18. kép. Kiránduló iskolás gyermekek a felsőszölnöki hármashatár-kőnél a két világháború között. Forrás: Dezső 1930.

hármashatáron. Muraszombat, Körmend és Fürstenfeld vezetői s a három község polgárai a rövid művelődési műsort követően üdvözlő táviratot küldtek mindhárom ország vezetőinek.«” (Napló 1989: 165.)

A maga nemében különleges esemény emléké a helyszínen emléktáblák őrzik mindhárom ország területén. Az osztrák oldalon az alábbi szöveg olvasható márványtáblán:

„Am 27. Mai 1989 haben sich hier bei einem

Internationalen Friedenfest

Die Bürgermeister der Staedte

Körmend Murska Sobota Fürstenfeld

Kercsmár Jenő Gerencer Andrej Kospach Erich

Getroffen und haben in Anwesenheit zahlreicher Ehrengaeeste und vieler Mitbürger aus den 3 Laendern

Ungarn-Jugoslawien-Österreich in feierlicher Form die gemeinsamen Bemühungen ihrer Staedte und

Laender um Frieden und Freundschaft in unserer gemeinsamen Heimat Europa bekundet.”

Az egykori jugoszláv (ma szlovén) oldalon egy kőtáblára vésvé ugyanez a szöveg olvasható teljes terjedelmében szlovén nyelven.

A magyar oldalon kopjafás oszlopok közé foglalt fatáblába vésvé rövidebb szöveg olvasható: „*Határmenti találkozó a Békéért – Muraszombat, Fürstenfeld, Körmend 1989. május 27.*”

Az 1989-es találkozó emléke a fenti tárgyi emlékeken túl élénken él a résztvevők emlékezetében is. Ez az esemény sok tekintetben azonosságot mutat a később európai hírnévre szert tett soproni úgynevezett páneurópai piknikkel. Ott az osztrák-magyar határon 1989. augusztus 19-én „Több száz Magyarországon tartózkodó német menekült vágta, futva tört át az őrizetlenül hagyott határszakaszon Ausztriába.” (Pozsgay 1993: 170.)

A történeti hűség megköveteli, hogy felidézzük: Felsőszölnökön, ha nem is ilyen látványosan, de mintegy három hónappal korábban ugyancsak megvalósult egymást rég nem látott (tiltott határátkelést végrehajtott) rokonok – elvileg tiltott – találkozója. Felsőszölnökön is sor került előzetes hatósági engedélyek nélkül a határok szimbolikus és valóságos átlépésére, és megértően, engedékenyen, toleránsan viselkedtek mindhárom ország hivatalos szervei, határőrei. Továbbá Felsőszölnökön is felforrósodott a levegő, egyfajta eufórikus érzés (*az emberek és az eszmék szabad áramlása*) vett erőt az embereken abban az időben.

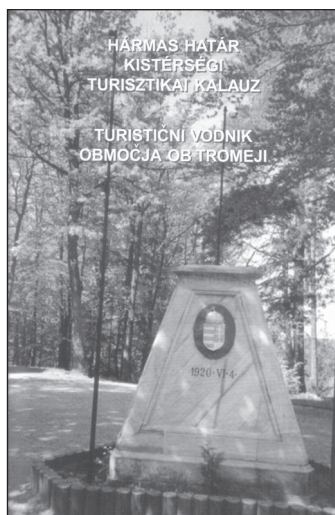
Lényeges különbség azonban a felsőszölnöki és a soproni események között, hogy a szlovéniai hármashatár térségében az előzmények évek óta folyamatosak voltak, s a mikro-regionalitás keretei között érlelődtek, illetve formálódtak. A találkozót egyrészt a megismételhetőség igényével készítették elő, másrészt az mindvégig a szervezethez keretei között zajlott. Továbbá nélkülözötte a Magyarországon tartózkodó kelet-

német turisták látványos, s a spontaneitás ellenőrizhetetlen eluralkodását eredményező – országos, illetve nemzetközi kihatású – menekültügyi problematikáját. Ilyenformán a hármashatár térségének találkozója megmaradt regionális jellegűnek (Gráfik 2000: 131–132., 2013: 215–216.).

E tény jelentőségét Andrásfalvy Bertalan is hangsúlyozza: „Az 1980-as évektől e pont a három ország békeszerető lakóinak találkozási pontja lett, melyen részt vettek a három legközelebbi város polgármesterei is, Körmendről, Muraszombatról (Murska Sobota) és Fürtenfeldből (Fölöstömből), később Szentgotthárdról és Gyanafalváról (Jennersdorfból) is. A 'Határmenti találkozó a Békéért' Felsőszölnökön három hónappal megelőzte a soproni 'Páneurópai Pikniket'. A világtörténelemben teljesen új jelenség színhelyévé lett a hármashatár. Különböző országokban lakó, különböző nyelvű és műveltségű népcsoportok békés találkozója, személyek, családok, helyi közösségek között, a politika, a közélet, gazdaság, kereskedelem, kultúra, sport, turizmus, természetvédelem és a mindennapi gondok megtárgyalására – békés együttműködés és a kölcsönös gazdagodás jegyében. Lehet, hogy ez az új társadalmi-politikai-kulturális együttműködési forma 'megfertőzi' az egész világot? Mint tudományos kutatási téma is merőben új a politikai és a néprajzi szakirodalomban.” (Andrásfalvy 2014: 366.)

Mindemellett kívánatos a helyszínre vonatkozó, a hármashatár-kő emblemikus jellegét kiemelő, rendezvény-centrikus vonzerő – távolabbi vidékekre kiterjedő és ható – megfelelő reklámmal (egyfajta jól föl-épített *Hármashatár* és/vagy *Hármashatár-kő* márkanév, illetve brand kidolgozásával, használatával) való köztudatba vitele. E téren is vannak kezdeményezések, például kerékpárút kiépítése, de itt sok még a lehetőség, a tennivaló. Csak szlovén részről megoldott az autós turisták fogadása (közeli parkoló kiépítése). A gyalogos turisták részére szolgáló létesítmények (pihenők) is a szlovén oldalon a legjobbak, a magyar részen elfogadhatók, osztrák oldalon hiányoznak. Az infrastruktúra és a fogadó, szolgáltató egységek terén szükséges a különböző országok összehangolt tervezése és kivitelező, karbantartó programjának kidolgozása és biztosítása. Mindezek hiánya a kevés, de létező rendezvény(ek) látogatottságát szinte protokollárissá szűkíti.

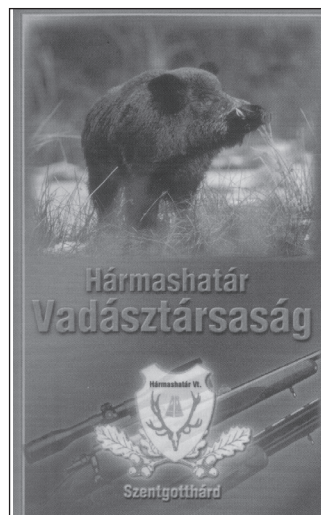
- A magyar oldal: 19a, b, c képek (Gráfik 2000.)
- A szlovén oldal: 20a, b, c képek (Gráfik 2001.)
- Az osztrák oldal: 21a, b, c képek (Gráfik 2007.)

19a. kép. Hármashatár-kistérségi (kétnyelvű) turisztikai kalauz címlapja. Fotó: Gráfik Imre.

19b. kép. Hármashatár-kő elnevezésű vendégház leporellójának címlapja. Fotó: Gráfik Imre.

19c. kép. A szentgotthárdi Hármashatár Vadásztársaság zsebnaptára. Fotó: Gráfik Imre.

20a. kép. Szlovén nyelvű turisztikai füzet címlapja. Fotó: Gráfik Imre.

20b. kép. Képeslap a szlovéniai Kuzmáról. Fotó: Gráfik Imre.

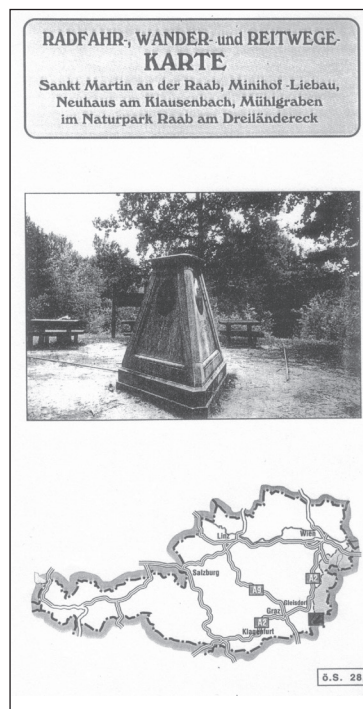
20c. kép. Hármashatár-kőről emléktárgy (a szerző tulajdonában). Fotó: Gráfik Imre.

Következtetések: Legyen a hely és térsége...

A terepmunka tapasztalatai alapján úgy vélem, hogy a nyugat-magyarországi régióban, itt a magyar-osztrák-szlovén hármashatár térségében nem lenne lehetetlen egy – több régióalkotó előzményre épülő – új nemzetközi kisrégió életre hívása. Arra ugyanis aligha lehet számítani, hogy a 21. században jelen körülmények között, természetes úton létrejöhetne és /vagy spontán erők hozhatnák létre.

21a. kép. Képeslap az ausztriai Oberdrosenről. Fotó: Gráfik Imre.

21b. kép. Német nyelvű kerékpártúra-
térkép címlapja. Fotó: Gráfik Imre.

21c. kép. Képeslap az ausztriai Hirtenfeldről. Fotó: Gráfik Imre.

21d. kép. A Raab-Örség-Goričko
Naturpark grafikai emblémája. Fotó:
Gráfik Imre.

Ám, ha a fenti módon, azaz természetes alakulással vagy spontán módon nem is, akkor mesterségesen (kívülről, felülről) vajon kialakítható-e s egyáltalán érdemes-e ezzel a kérdéssel foglalkozni, e lehetőséggel számolni? Annál is inkább, mert mióta mindhárom ország az Európai Unió tagja, semmi nem akadályozza

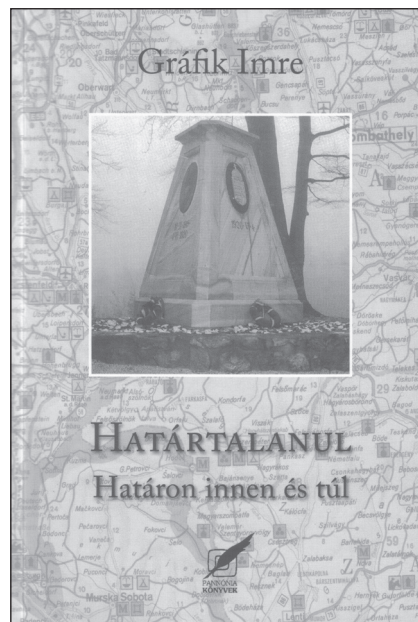
az érintett/érdekelte települések és lakói térkapcsolatainak – egykor volt – újraéledését/újraélesztését, illetve dinamikájának megnövelését, netán kiterjesztését.

Fölvetődő kérdések még: Szükség van-e tudományos megalapozottságú előkészületekre, a motivációs igények fölmérésére? A közélet (politika, gazdaság, kultúra) mely szereplői (ki és kik, intézmények, civil szervezetek, stb.) kezdeményeznek, hozzák létre és működtetik? Mi lehet az ideális kiterjedése az újonnan létrehozandó s revitalizált kistérségnek? Avagy a kistérség fölfogható flexibilis módon, egyfajta elasztikus kiterjedésként? (Gráfik 2009a, b., 2010., 2015.)

A fölvetődő kérdésre, miszerint a hármastárs térsége úgynevezett kistérség volt-e korábban a történelem folyamán, a jelenben értelmezhető-e annak, s a jövőben válhat-e ilyenné, az általam adott, talán kissé talányos és mindenképpen további kutatást igénylő válasz az alábbiakban fogalmazható meg:

- a múltba nézve: valószínűsíthető, rejtetten meglévő, bár kérdéses;
- a jelenben vizsgálva: alternatívaként fölvethető/fölvetődő, pillanatnyilag inkább föltételezett, elképzelt;
- a jövőbe tekintve: elméletileg lehetséges, megfontolandóan indokolt, gyakorlatilag létrehozható.

(Gráfik 2014., Andrásfaly 2014., A. Gergely 2014., Illés 2014., Vargyas 2014.)

22. kép. A szerző *Határtalanul* című könyvének címlapja. Fotó: Gráfik Imre.

Szakirodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

2014 Gráfik Imre: *Határtalanul*. *Vasi Szemle* LXVIII. 3. 365–366.

A. GERGELY András

2014 Marginális határvilágok, mindennapi hősök, emlékezetkutatás (rendhagyó könyvszemle). *Vasi Szemle* LXVIII. 2. 229–230.

BACSA Gábor

1997 *Határtörténelem*. A triplexek 2–4. rész. *Ország Határ* 52. 20–21–22. 44–45.

BENKŐ Loránd (főszerk.)

1970 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

DEZSŐ Lipót

1930 Kirándulás Felsőszölnökre és a Hármashatárhoz. In uő. *Az én szülőföldem.* 15–22. Szombathely: Dunántúli Nyomdavállalat.

ECSEDI István – BODNÁR Lajos

1927 *Hortobágyi pásztor- és betyár-nóták.* Debrecen: Szerzők – Debrecen város és a Tiszántúli ref. egyházker. Ny.

GRÁFIK Imre

2000 Hármashatár – Közép-Európai nemzeti traumától a népek találkozási helyéig. *Néprajzi Látóhatár* 9. 3–4. 117–149.

2001 Tromeja – Od srednjeevropske nacionalne travme do sticisca narodov. In KOZAR, Marija (szerk.): *Etnologija Slovencev na Madzarskem.* 9–32. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

2003 "Triple Frontier" – From National Trauma to Meeting Place of the Peoples. In KORHONEN, Teppo – RUOTSALA, Helena – UUSITALO, Eeva (eds.): *Making and Breaking of Borders. Ethnological Interpretations, Presentations, Representations.* Studia Fennica, Ethnologica 7. 129–146. Helsinki: Finnish Literature Society.

2004 Hármashatár. Gondolatok a határokon átnyúló „territoriális identitás” és/vagy a „választott identitás” lehetőségéről. In A. GERGELY András – KEMÉNY Márton (szerk.): *Motogoria. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára.* 106–109. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Könyv Kiadó Kft. – ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport.

2005 Kontaktzónák és regionális kutatások. In KLAMÁR Zoltán (szerk.): *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében.* Múzeumi Füzetek (Aszód) 53. 196–201. Aszód: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

2007 Das „Dreiländereck” – vom Nationaltrauma zum Treffpunkt der Völker. *Zeitschrift für Balkanologie* 43. 1. 1–17.

2009a Fedinec Csilla (szerk.): Értékek, dimenziók a magyarságtudományban. *Vasi Szemle* LXIII. 4. 364–367.

2009b Living and Learning in Border Regions (Cross Border Learning Activities, Issues – Methods – Places). *Vasi Szemle* LXIII. 5. 633–634.

2010 A regionális magyarságtudomány lehetőségei (Gondolatok a nemzeti emlékezet tudományáról). In FENYVESI Ottó (szerk.): *Tudományos előadások.* 167–206. Veszprém: MTA – VEAB.

2013 *Határtalanul. Határon innen és túl. – Grenzenlos – auf Seiten der ungarischen Grenze / Without frontiers – inside and outside Hungary.* Pécs: Pro Pannonia Kiadó.

2014 A régió fogalmáról (különös tekintettel a kulturális régióra, kitérve annak hasznára és kárára). In KESZEG Vilmos – SZÁSZ István Szilárd – ZSIGMOND Júlia (szerk.): *Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák.* Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. 437–456. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2014.

2015 Gondolatok egy lehetséges nemzetközi kistérség tárgyában. *Vasi Szemle* LXIX. 1. 67–83.

ILLÉS Péter

2014 Megismerhetők-e a multikulturális közösségek társadalmi struktúrái? (Gráfi Imre: Határtalanul – Határon innen és túl c. könyvéről) *Pannon Tükör* 19. 5. 58–61.

KOZÁR Mária

1999 Regionális nemzetiségi néprajzi konferencia Szentgotthárdon. *Vasi Szemle* LIII. 4. 552.

Napló

1989 Napló. In SZÚNYOGH Sándor (szerk.): *Naptár 1990. A szlovéniai magyarok szemléje.* Murska Sobota: Pomurski Tisk.

- PENKSZA Károly – GYULAI Ferenc – CENTERI Csaba
 2007 A világ természetvédelmének története 1934–1939 között (Védett területek alapítása). Néhány példa ismert védett területek alapítására (1934–1939). *Tájökológiai Lapok* 5. 2. 239–247.
- POZSGAY Imre
 1993 Határmenti piknik Habsburg Ottóval. In uő. *Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban*. 168–171. Budapest: Püski.
- PUSZTAY János
 2015 Gráfik Imre: Határtalanul. Határon innen és túl. *Kisebbségkutatás* 24. 2. 168–175.
- SUBA János
 2000 Adalékok a trianoni határ megállapításához Vas megyében. *Vasi Szemle* LIV. 3. 302–309.
 2006 A magyar-román határ pontosítása a dualizmus idején. In ZÁN Krisztina (szerk.): *Határrendészeti Tanulmányok* III. 1. Különszám. 47–60.
 2007 Az állam szuverenitásának jelképe a földrajzi térben: az állam határjelei. *Jogtörténeti Szemle* Különszám. 55–63.
 2012 Szovjetunió és Magyarország közötti határvonal kitézése 1847–1949. *Rendvédelem-történeti Füzetek* XXII. 26. 120–132.
- TURAI TÜNDE – MÉSZÁROS Csaba (szerk.)
 2015 *Hármas határok néprajzi nézetben. An Ethnographic Perspective on Tri-Border Areas*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- VARGYAS Gábor
 2014 Gráfik Imre: Határtalanul... *Ethnographia* 125. 3. 488–489.

IMRE GRÁFIK

That Place We Call the Tri-border Zone (Land of Conferences)

The study builds on the material of a lecture delivered at the final meeting for the Hungarian Scientific Research Fund project *An Examination of Tri-border Zones*, conducted under the auspices of the Institute of Ethnology at the HAS Research Centre for the Humanities. Based upon on-site investigations conducted by the author in the south-western region of Hungary, previous publications on the subject as listed in the index, and a modest review of international sources, the paper outlines the development of a special type of border location, the *tri-border zone* or *tripoint/triplex*, to examine its spatial and regional geographical manifestations and to map out its (potentially) related political, social, cultural-economic, and tourist aspects. With regard to Hungary and its neighbours, the fundamental question is whether through historical-political events, the tri-border position, which has grown in perceived value during recent decades, has anything new to offer – any opportunities that can be imbued with modern content. Also, can the population of an ethnically mixed region rise above the heavily encumbered past it has inherited? Finally, by strengthening and revitalising the positive elements of that heritage, aspects of life that might be advanced through multi-culturalism both existing and historical, can a qualitatively new and peculiar type of *international microregional identity* be created?

MAGYAR-OSZTRÁK-SZLOVÉN HÁRMAS HATÁR

10-IX-1919
4-VI-1920

1920-VI

A kvalitatív kutatás esélyei a magyar-osztrák-szlovén hármás határ térségében

A hármás határok kvalitatív kutatása és az esettanulmányok jelentősége

Az elsősorban kvalitatív adatokat feldolgozó néprajzi kutatás a határokat rugalmasan igyekszik kezelni. Vagyis a földrajzi térben kijelölt határmezsgyén túl áramlásában, működésében, elhelyezkedésüktől függetlenül törekszik megragadni azokat a társadalmi és kulturális jelenségeket, amelyek létrejöttében szerepet játszik két politikai entitás térbeli érintkezése. A jelen tanulmány amellettt érvel, hogy egy-egy kulcsjelenség megragadásával, esettanulmányok segítségével képessé válhat a néprajzi kutatás arra, hogy az egyes határtérségeket plasztikusan leírja. A magyar-osztrák-szlovén hármás határ térsége egyike annak a három kutatási terepnek, ahol 2011-től az MTA BTK NTI szervezésében kutatómunkára került sor az OTKA támogatásával. Mindhárom határtérségben eltérő irányt vett a feltáró munka annak függvényében, hogy mely kérdések tűntek hangsúlyosnak/hangsúlyozandónak a terepmunkát követően.

Magyarország legnyugatibb határtérségében számos olyan kutatási téma merült fel, amelyek külön-külön is tartalmas perspektívát nyújtottak volna egy mélyebb néprajzi kutatáshoz. Ilyenek voltak például az Ausztriát megcélzó munkamigráció és ingázás, a hármashatár-térség kistalvas övezetének előregedése, a magyarországi szlovén falvak akkulturációs folyamatai. Azonban ezek a kutatási kérdések vagy megfigyelhetők más térségekben is, vagy pedig a határ hármassága nem tekinthető esetükben meghatározó tényezőnek.

A kvalitatív kutatás során az egyik legfontosabb feladat az, hogy a kutató rendelkezésére álló puha adatok feldolgozása által olyan esettanulmányt helyezzen vizsgálata középpontjába, amely jelentősen hozzájárul egy szélesebb kérdéskör megértéséhez. A jól kiválasztott eset ugyanis sokszor mélyebb megértést eredményezhet, mint a jelenségeket szélesebb körben vizsgáló kvantitatív technikák (Woodside 2010: 6.). Az antropológiában sűrű leírásként ismert eljárás egy-egy jelenség minél alaposabb kontextualizálását javasolja – függetlenül attól, hogy a kontextus milyen módszerrel jön létre (pl. résztvevő megfigyelés, mélyinterjú, fotóanalízis stb.).

A másik előnye a terepmunkán alapuló esettanulmány általi elemzésnek, hogy kiemeli az énikus szempontokat. Ez nem egyszerűen látásmódbeli különbséget jelent, hanem episztemológiai és politikai jellegűt is. Az esettanulmány során ugyanis a kutató nem felülről, hanem a témába beolvadva válhat a megértési folyamat részévé – vagyis a helyi közösségek bevonásával és nem a tudományos megismerés módszertanának parancsoló erejével (Simons 2009: 23.) tesz kísérletet egy-egy jelenség megragadására. Ekképpen az elemzés során a megszólalás helye részlegesen áthelyeződik a központokból a peremvidékekre.

A néprajzi terepmunka által nyert puha adatok esettanulmány formájában való elemzése a magyar-osztrák-szlovén hármás határ környékén különösen gyümölcsözőnek tűnik. Egyrészt a határtérség már meghatározásában is hordozza a marginális helyzetet, amelybe belehelyezkedni éppen az esetelemzések által lehet. Másrészt – a vizsgált térségek közül – ebben az övezetben figyelhető meg leginkább az eltérő értékrendek, életformák egymásmellettiége, amelyek elemzésére a puha adatokra építő kutatás különösen alkalmas.

A magyar-osztrák-szlovén hármashatár-pont egyik Európában is egyedülálló sajátossága, hogy három természetvédelmi terület találkozásánál fekszik. Ugyan mindhárom természetvédelmi terület eltérő státuszt foglal el a saját országán belül, de létrehozásuknak célja hasonló: a természeti értékek megőrzésével és artikulálásával a terület karakterét meghatározni. A három említett ország közül Magyarországon a leginkább hangsúlyos a természet szervezett keretek között megvalósuló védelme. A 2002-ben alapított Őrségi Nemzeti Park Magyarország legújabb nemzeti parkja: 43 927 hektáros területén 44 település található. A szlovén oldalon elterülő *Goričko* Tájvédelmi Park 46 200 hektáron (köszönhetően a területre jellemző

szórt településrendszernek) 91 településre terjed ki. Az osztrák oldalon található *Dreiländer Naturpark Raab* nemcsak kiterjedésében a legkisebb (14 213 hektár) hanem mindösszesen 7 önkormányzat (*Gemeinde*) területén helyezkedik el. A három szervezet közül az Őrségi Nemzeti Park tekinthető a legjelentősebbnek, és nemzeti parkként a magyarországi természetvédelmi szervezetek hierarchiájának csúcsán található.

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a természetvédelem és az ökológiailag tudatos turizmus fejlesztése milyen lehetőségeket nyújt a térség számára, továbbá azt tárom fel, milyen szerepet kaphat a néprajzi kutatás a helyi és központi érdekek összehangolásában. A tanulmány elején a néprajztudomány határról és határtérségekről alkotott elképzeléseit vázolom röviden, ezt követően a magyar-osztrák-szlovén határ működésének történeti sajátosságait mutatom be – vagyis az elzártság és a határnyitás történeti folyamatát. A határnyitással együtt járó gazdasági és kulturális együttműködési lehetőségek számbavétele után a határon túli gazdasági együttműködés távlatait ismertetem, illetve azt, hogy milyen *más* (vagyis nem a határ közelségére, hanem a marginalitásra apelláló) gazdasági lehetőségek mutatkoznak a hármás határ közelében. Végül megkísérlem leírni az ökoturizmus és a környezetvédelem helyi összefüggéseit a vizsgált térségben.

A magyar-osztrák-szlovén hármás határ átjárhatóságának története

A néprajzkutatás számára a határ elsősorban nem természeti jellegű (Mayall 1990: 80.), habár a gazdálkodási rendszereket és a táji, kistáji csoportokat egyszerre megfigyelő néprajzi kutatás mindig is nagy súlyt fektetett a földrajzi környezet kultúrát befolyásoló hatására. Az államhatárok kialakulásában, illetve az államhatárok néprajzi kutatásában a földrajzi meghatározottság elenyésző szerepet kap a néprajzi diskurzusokban. Sokkal inkább a nemzet, állam és határ hármasságában értelmezi Európában a határjelenségeket szaktudományunk. Az egyes nemzetek, közösségek emlékezetpolitikája változatos módokon jelölheti meg és értelmezheti azt a határt, amely őt elválasztja a környező nemzetektől, országoktól (Kürti 2006.). Térségünkben, vagyis Közép-Európában, ahol az államok többsége nemzetállamként határozza meg magát, az államhatárok egyben a nemzetek határait is igyekeznek meghatározni. E tekintetben azonban változatos kapcsolat figyelhető meg a politikai entitások, illetve az egyes nemzetek között. Olyan közép-európai politikai formációk, mint például Ausztria vagy éppen a volt Jugoszlávia, jól példázzák azt, hogy nemcsak kultúrnemzetek, hanem államnemzetek létrehozására is voltak törekvések térségünkben.

A néprajzi kutatás számára a 20. században különösen fontos volt az etnikumok, nemzetek és kulturális területek közötti összefüggések feltárása. E tekintetben a magyar-osztrák-szlovén hármás határ több szempontból is tanulságos példával szolgál. Egyfelől, ez a határtérség fekszik talán a legközelebb a trianoni határokhöz, és talán itt van a magyar nyelvhatár a legközelebb a mai országhatárokhöz. Sőt, éppenséggel jelentős német nyelvsziget volt egészen a második világháborút követő kitelepítésig a Felső Rába-völgyben. Továbbá, a szlovénok lakta Szentgotthárdtól délre eső völgyek, amelyet együttesen Vendvidékként ismer a néprajzi szakirodalom, még ma is a magyarországi szlovénság legjelentősebb településterülete. 1902-ben Balogh Pál ekképpen írja le a mai hármás határ térségének nyelvi és nemzetiségi megoszlását: „A Rába-völgyben a magyar nyelvhatár hegyes ékvonalat képez, mely két szárával egyfelől a hienc, másfelől a vend terület közé ékelődik s a csúcspontja Szt-Gotthard... Az utolsó német faluk, melyekkel a magyarság a Pinka, Strém és Lapincs torkolata körül találkozik: Német-Büks, Felső- és Alsó-Rönök, Jakabháza, Füzes, Németlak és Nagyfáivá, az első vend faluk pedig, melyek a Felső-Rábánál útjába esnek: Tótfalu, Szakonyfalu, Balázsfalu, Istvánfalu és Orfalu.” (Balogh 1902: 18.)

A nemzetállamok határán való átkelés megjelölése éppen Középkelet-Európában vált úti okmányokkal és ellenőrzési technikák sokaságával felövezett tevékenységgé és rituálévá. Egészen 1877-ig kellett várni arra, hogy a magyar útlevél egy papírlapból kis füzetecskévé nője ki magát. A 19. században a nemzetállamok közötti utazás alig volt korlátozva. Az I. világháborút követően azonban a határátlépés ellenőrzése szigorúbbá vált, habár ez a szigor az osztrák-magyar határt kevésbé jellemezte (Schubert 2011: 22.). A két

világháború között a határok védelmi vonalként való kiépítése elterjedt jelenség volt egész Európában. A Siegfried-vonal, a Maginot-vonal vagy a Mannerheim-vonal kiépítése jelzi azt a folyamatot, amely a határok és határövezetek infrastruktúrájának kibővülésével járt együtt. A második világháborút követően csak tovább folytatódott a határinfrastruktúra megerősítése. A vasfüggöny kialakítása és működtetése egészen a megszűntetéséig nemcsak fizikai határzárát jelentett, hanem olyan infrastruktúrát is, amely a határőrség és a belügy jelentős állományát kötötte le.

1948-tól Szentgotthárd és környéke az osztrák és (részben) a jugoszláv határsáv fokozott ellenőrzése miatt zárt övezet volt. Csak 1968-ban csökkentették a határtól 4–12 kilométeres mélységűre az ellenőrzött zóna kiterjedését. Ebbe a zónába természetesen a közvetlenül a határon fekvő Szentgotthárd, Rábfüzes és Felsőszölnök is még beleesett. A fellazulás egyik első jeleként Szentgotthárd 1983-ban visszakapta városi rangját, és az 1980-as évektől kezdetét vette a határon túli kapcsolatok ápolása Ausztria és Szlovénia irányába. A határátkelők mindennapos használata ekkor azonban még váratott magára. A határon átnyúló kulturális kapcsolatok kiépítésének első fázisa kulturális és sportjellegű eseményekben merült ki. Jó példa erre a szentgotthárdi és a heiligenkreuzi gyerekek kölcsönös táboroztatása, vagy éppen a szentgotthárdi és a jennersdorfi zeneiskola növendékeiből megalakult (és ma is működő) zenekar, a *Raabtaler Jugendorchester* létrehozása, illetve sportkapcsolatok kiépítése is.

A határ kinyílásának és a térségbeli kapcsolatok bővülésének eredményeképpen a vallási kapcsolatok is egyre inkább határon átívelő jelleget öltöttek a térségben. Az 1990-es évek közepétől kezdett el Ivan Camplin atya rendszeresen átjárni Szlovéniából Felsőszölnökre misézni. Ettől kezdve alkalmanként Apátistvánfalván is miséztek szlovéniai papok. Ausztria irányába szintén megerősödtek a vallási kapcsolatok, amelynek kezdeményezője a Keresztény Megmozdulásokért Egyesület Szentgotthárd volt. A 2007-ben alapított egyesület a hármashatár-térség osztrák oldalán elhelyezkedő Mariabildbe, a távolabbi Mariazellbe, illetve a szlovéniai Gradba (Felsőlendva) szervez minden évben zárandoklatot.

Az Ausztriát Magyarországtól elválasztó vasfüggöny lebontása 1989. május 2-án kezdődött meg Rajkánál. Felsőszölnökon már 1989. május 27-én találkozott a hármashatár-kőnél a muraszombati, a fürstenfeldi és a körmendi polgármester. Ezzel ünnepélyesen megnyitották a hármashatár-emlékhelyet a látogatók előtt. A korábban is üzemelő Rábfüzesi határátkelő mellett sorozatosan nyíltak meg 1990 után a további átkelők: Mogersdorf (Nagyfalva), St. Martin an der Raab (Rábaszentmárton), Heiligenkreuz (Rábakeresztúr) felé az osztrák oldalon, valamint Martinje (Magasfok) és Čepinci (Kerkafő) felé a szlovén oldalon. Ma Magyarország határátkelőikkel legsűrűbben ellátott határszakasza a szlovén-magyar határ, itt a határsűrűség az országos átlag fele (Hardi 2002.). Csak Szentgotthárd Ausztria irányába négy közúti és egy vasúti határátkelőhellyel rendelkezik. Emellett nem aszfaltozott úton számos helyen át lehet kelni az országok között Felsőszölnök és Orfalu között, utalva arra a természetes kapcsolatra, amely összekötötte a magyarországi és a szlovéniai falvakat egymással.

A határjárás a környéken ma már teljesen általános, amelynek Magyarországról a legfőbb motiválójá a bevásárlás és a munkavállalás, osztrák oldalról pedig a szolgáltatások (fürdő, éttermek, kozmetika, fodrászat, masszázs-szalón, fogászat) igénybevétele, szlovén oldalról pedig a kulturális kapcsolatok ápolása a szlovén falvak népességével. A határjárás mindenekelőtt a határ közelébe (annak 30 kilométeres mélységéig) összpontosul (Hardi 2005.). Az elvitathatatlan sikerek mellett a magyar-osztrák-szlovén hármashatár példája arról is tanúskodik, hogy Magyarország legzártabb határtérségében azáltal, hogy a legnyitlabb, leginkább átjárható határtérséggé változott, miképpen merültek fel új társadalmi és gazdasági kihívások.

Peremhelyzet, hármashatár és határon átnyúló kapcsolatok

A hármashatárok általában peremhelyzetű területek saját országukon belül, ami önmagában rendszerint hátrányt jelent. Ha azonban egy perifériális térség szoros kapcsolatban áll a szomszédos, a határ túlsó ol-

dalára eső határtérsséggel, akkor a peremhelyzetből származó hátrányokat előnnyé lehet fordítani, és a határ elkülönítő szerepe helyett lassanként a határ integráló tulajdonságai nyernek jelentőséget. Sokféle funkcióban léphet fel a hármás határ, nemcsak akadályt jelenthet, vagy éppen szűrőt, hanem kapcsolódási lehetőséget is másképp nehezen elérhető erőforrásokhoz vagy kulturális javakhoz (Nemes Nagy 1998., Martínez 2006.). A peremhelyzetet elfoglaló határterületek a centrumban élők számára kiemelt jelentőséggel bírnak. Egyrészt a határtérsségek függő, alárendelt pozícióját kívánja megerősíteni a centrum, másrészt pedig saját emlékezetpolitikai céljai számára mintegy kisajátítja a határterületet, és saját érdekei szerint formálja annak épített környezetét (Kürti 2006.). Ezekben a régiókban ezért rendszerint magasabb a marginalizált csoportok aránya, az értelmiségi munkahelyek száma alacsony, és az ingázás iránya a központi területek felé mutat (Éger 2000.).

A hármás határok közelsége a legtöbb esetben nem jár együtt automatikusan a háromoldalú kapcsolatok kiépülésével. Ez igaz a magyar-osztrák-szlovén hármashatár-térsségre is. Nemcsak a három határtérsség közötti gazdasági és kulturális különbségek okozzák azt, hogy elsősorban a kétoldalú kapcsolatok működőképesek, hanem az is, hogy az EU PHARE CBC pályázatai elsősorban a kétoldalú együttműködések számára nyújtottak anyagi támogatást (Hardi 2002.). A háromoldalú kapcsolatok kiépülését gátolja továbbá az is, hogy gazdasági és közlekedési szempontból Szentgotthárd és környéke történelmileg elsősorban Jennersdorf (Gyanafalva) irányába volt nyitott, ugyanis a Rába folyó völgye meghatározza, hogy milyen irányban haladhatnak a területet átszelő fő kereskedelmi útvonalak. A burgenlandi falvak és a magyarországi kisvárosok közötti mai gazdasági kapcsolatok mintegy felelevenítik a trianoni határmódosítások előtti Vas megyei centrum-periféria viszonyokat (Hardi – Nárai 2001.). Ez igaz az új 2014 és 2020 közötti támogatási időszakra is. Ekkor ugyanis Szlovénia *Pomurska* és *Podravska* régiója és Magyarországon Vas, illetve Zala megye részesült Interreg V-A támogatásban az Európai Uniótól. Háromoldalú jelentős mértékű együttes fejlesztési programja azonban nincsen az Európai Uniónak a térségben.

Nem meglepő, hogy a magyar-osztrák-szlovén hármás határnál nem alakultak ki nagy volumenű, életképes háromoldalú együttműködések, valamint az sem, hogy az együttműködések egy külső aktornak (ez esetben az Európai Uniónak) kell támogatnia. A hármás határok közelsége ugyanis nem jelenti azt, hogy az érintkező államok készen állnak, alkalmasak és igénylik a közös gazdasági, kulturális tevékenységeket. A hármás határok közötti együttműködést nagyban segíti az, ha a határtérsségek:

1. között már hosszú ideje állnak fenn intenzív gazdasági kapcsolatok,
2. hasonló fejlettségűek,
3. a közigazgatási és jogi környezet harmonizál egymással a határ mindkét (mindhárom) oldalán,
4. nyelvi és kulturális különbségek nem terhelik az együttműködést.

Amennyiben e tényezők közül egyik vagy másik nem teljesül, az természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes országok között nem jön / nem jöhet létre együttműködés, de mindenképpen kihívást jelent annak működtetése. Azokon a területeken, ahol ezek az adottságok nincsenek meg, még a célzott, a határokon átívelő háromoldalú gazdasági-kulturális együttműködést segítő támogatások abszorpciója sem kielégítő. Ez még olyan viszonylag fejlett hármás határok esetében is elmondható, mint az olasz-osztrák-szlovén országhatárok találkozásának térsége.¹ Ott a legsikeresebbek Európában a határon átnyúló programok, ahol erre mind a négy fentebb említett adottság megtalálható. Az európai kék banán területén megfigyelhető transznacionális gazdasági tevékenységek sikerei arról árulkodnak, hogy Európa Milánótól Londonig nyúló magterületén sokkal hatékonyabban lehet megszervezni és működtetni a határon átnyúló kapcsolatokat (Knippenberg – Markusse 1999: 6–7., Miosga 2008: 26–29.).

¹ Ezt állapítja meg az a tudományos-gazdasági együttműködést támogató konzorcium is, amelynek feladata a határon átívelő kapcsolatok támogatása: http://www.transfrontier.eu/?page_id=640 (letöltés: 2015.08.08.)

Gazdasági kapcsolatok a magyar-osztrák-szlovén hármás határ térségében

Az európai magterülettől távol eső magyar-osztrák-szlovén határnál sem adott minden tényező ahhoz, hogy a háromoldalú együttműködések zökkenőmentesek legyenek. Ennek következtében Ausztria irányába elsősorban a gazdasági kapcsolatok fontosak, Szlovéniával pedig a kulturális kapcsolatok erősebbek. Ennek legfőbb oka az, hogy Szentgotthárdtól délre a hét szlovén falu (Alsószölnök, Apátistvánfalva, Felsőszölnök, Kétvölgy, Orfalu, Rábatótfalu és Szakonyfalva), vagyis egybefoglaló néven a vend- vagy szlovénvidék (Kozar-Mukič 1984.) igen erősen kötődik kulturálisan és identitásában Szlovéniához. E kapcsolatok letéteményese a Szentgotthárdon székelő Magyarországi Szlovének Szövetsége (*Zveza Slovencev na Madžarskem*), amely 10 kulturális egyesületet tart fenn, és hatékonyan szervezi a határon átnyúló kulturális és sportkapcsolatokat. A kapcsolattartás fordított irányban is erős. A magyar-szlovén határ déli részén a muravidéki magyarság kulturális eseményeit a lendvai székhelyű Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet szervezi. Ausztria irányában a kulturális kapcsolatok gyengébbek, és nem nemzeti-etnikus alapon szerveződnek, hanem a turisztikai szolgáltatások mentén.

A határsávok megszűnésének és a vasfüggöny lehullásának gazdasági értelemben talán a legnagyobb nyertese a nyugat-dunántúli régió, és azon belül is a hármás határok térsége. Volumenében és jelentőségében ugyan sokkal hangsúlyosabb az a gazdasági élénkülés, amely a nyugat-dunántúli régió északi részét, vagyis a magyar-osztrák-szlovák hármás határ térségét lendítette fel, de Vas megye és a szentgotthárdi kistérség is jelentős fejlődésnek volt részese 1990 után. Burgenland és Nyugat-Magyarország városai között az együttműködés megfelelt a történelmi hagyományoknak és a terület településszerkezetének. Az osztrák-magyar gazdasági kapcsolatok megerősödésével Szentgotthárd is (elsősorban a szolgáltatások területén) némiképp visszaszerelte területi szervezőfunkcióját Ausztria irányába. A határ közelsége igen erősen hat a térség fejlődésére. Vas megyében a határ közelében fekvő, Rábán túli kisvárosok (és köztük Szentgotthárd is) sokkal jelentősebb fejlődésen mentek át a rendszerváltást követően, mint az ország belseje felé eső társaik (Lenner 2000: 141.). Ezek a településeken az országos átlaghoz képest magasabb szintű az átlagos képzettség, és ami különösen feltűnő: igen magas a nonprofit, civil szervezetek száma (Bucher – Pirisi 2010.).

A határon átnyúló gazdasági kapcsolatok mikro- és makroszinten egyaránt jelentősek Ausztria irányába, Szlovénia felé azonban csaknem elhanyagolhatók a hármás határ közvetlen közelében. Az Ausztriával fenn tartott gazdasági kapcsolatok sokrétűek. Mivel Burgenland Ausztrián belül agrárjellegű tartomány, ezért kézenfekvő a mezőgazdasági együttműködés. Elsősorban az idényjellegű munka vonz sokakat a mezőgazdasági szektoron belül Szentgotthárd környékéről. E munkavállalókra az jellemző leginkább, hogy bejelentés és képzettség nélkül, *feketén* dolgoznak a határ túloldalán (Hardi 2005.). A mezőgazdasági termelés a határ innenső oldalán is hasonló mintát mutat. A nagy élőmunka igényű időszakos munkákra az osztrák gazdák az általuk művelt területeken alacsony képzettségű magyar munkaerőt vesznek igénybe (Kozma 2011.).

Az ipari jellegű gazdasági kapcsolatok volumenükben annak ellenére gyengébbek, mint a szolgáltatások terén megfigyelhetők, hogy Európa egyetlen két országra kiterjedő, de egy területen elterülő ipari parkja található itt, Szentgotthárdon és Heiligenkreuzban (Rábaszentkereszt) (Hardi – Nárai 2001.). Ausztriában sem elsősorban az ipari termelésben vállalnak munkát a magyar munkavállalók, hanem a szolgáltatási szektorban (Pogátsa 2014.). Ezen a területen rendkívül erős kapcsolatok figyelhetők meg Ausztria és Magyarország között a szentgotthárdi kistérségben. Középpontjában a kereskedelem és az idegenforgalom áll. Míg Magyarországról elsősorban vásárolni mennek át a helyiek Ausztriába (elsősorban a jobb minőségű termékeket és a nagyobb választékot előnyben részesítve), addig az osztrákok inkább szolgáltatásokat vesznek igénybe Magyarországon. Az 1990-es években szinte burjánzó butikok és bazársorok, amelyek elsősorban az osztrák bevásárlóturizmusra építettek, javarészt eltűntek (különösen Rábafejesen) a 2000-es évekre (Váradi – Wastl-Walter 2009: 88.). Ennek a bevásárlóturizmusnak mára egyetlen nyoma maradt Szentgotthárdon, az úgynevezett Novák piac, ahol 1992-es nyitása után eleinte lengyel, kínai és török árusok kínálták a portékájukat, mára a piacozók többsége Romániából érkezik, és német, szlovén, román, illetve

magyar nyelven árusítják termékeiket. Mindazonáltal az osztrákok ma már elsősorban a vendéglátóipart részesítik előnyben. A szentgotthárdi éttermetek és a rönöki *székely tanya* csárdát, valamint a 2006-ban megnyitott szentgotthárdi fürdőt előszeretettel látogatják az osztrák vendégek. A Novák piac is átalakult, a korábbi kis büféből egy igazi magyaros étterem lett, a piacon pedig műkörmösök, fodrászok, masszörök és kozmetikusok tevékenykednek.

A hármashatár brandesítése

A szlovén-osztrák-magyar hármashatár-pont egy domb tetején található, ahol a hármashatár-obeliszk pontosan a három állam találkozásának földrajzi koordinátájában helyezkedik el. Egy-egy nemzet, közösség emlékeztetőpolitikája változatos módokon jelölheti meg és értelmezheti azt a határt, amely őt elválasztja a környező nemzetektől, országoktól (Kürti 2006.). A határ pedig – hol inkább, hol kevésbé szakrális – épített környezetével emlékeztetésre, azonosulásra vagy éppen megértésre hívja a határt használó közösségeket (Ilyés 2002.).

A határok megjelölt helyei kiváló terepet nyújtanak a lokális és nemzeti emlékeztető megformálásának. Emlékművek, határjelek sokasága található a magyar-osztrák-szlovén hármashatár térségében is. Ezek közül a hármashatár-ponton álló hármashatár-kőnek (és a hozzá kapcsolódó rítusoknak) van a legnagyobb jelentősége. A két világháború között például a szlovén falvak szlovén és kisebb részben német nemzetiségű tanulóit magyar tanáraik május utolsó vasárnapján évente egyszer elvitték a hármashatár-kőhöz, ahol megemlékeztek az első világháború magyarországi áldozatairól. Az ekkor még látogatható hármashatár-követ a helyi iskolások gondozták, és környékét is rendben tartották (Dezső 1932., Gráfik 2000.).

Az 1950-es évektől a hármashatárhoz legközelebb fekvő szlovén falvak lakosai elsődleges célpontjai voltak a Rákosi korszak terrorjának (Munda-Hirnök 2013.). A traumatizált határ menti lakosság és a kommunista elnyomás emlékeztető jelenleg nem jelenik meg kollektív rítusokban a hármashatár térségében, utalva arra, hogy a felejtés igénye legalább olyan fontos szerepet tölt be a helyi emlékeztető szervezésében, mint az emlékeztetés (vö. Kovács 2002.). Az emlékeztetés és felejtés kettősségéről vall az is, hogy a határőrség laktanyái ma részben a kommunista terror és a hermetikusan elzárt határsávbéli élet emlékhelyeivé váltak, részben pedig teljesen más funkciót öltöttek: az apátistvánfalvi laktanya ma határőr-emlékhelyként és múzeumként működik, a felsőszölnöki viszont paintball játékoknak ad otthont.

A magyar-osztrák-szlovén hármashatár térségében a hármasság egyesületek, utcák, vendéglátóhelyek nevében jelenik meg, és sajátos helyi identitást kölcsönöz az ott élőknek. Szentgotthárd egyik legnépszerűbb kávézója a *3-as Club*, Szentgotthárdon *Hármashatár vadásztársaság* működik, 2011-től pedig *Hármashatár szépe* versenyt rendeznek ugyanitt. A hármashatár közelsége valóban alkalmassá válhat a határ menti turisztikai ágazat fellendítésére (Timothy 2001: 42.). A határ menti helyzet brandesítése éppen a terület elzártságára, érintetlenségére és környezeti értékeire apellál, és alternatívát kíván nyújtani a magyar turisták számára – az osztrák és szlovén beutazók mellett. A hármashatár-brand építésének egyik fontos része lehet a természetvédelem kiemelt módon való kezelése is. E térség kultúrtája, vagyis a magyarországi szlovén falvak szórt településrendszere, illetve hagyományos gazdálkodása, amelynek alapját a rétgazdálkodás és a gyümölcsös kertek jelentették, alkalmasak arra, hogy a nyilvánosság terein egyfajta idilli, rusztikus környezetet mutassanak be. Ezzel összhangban a táj és a benne élő faluközösségek a hármashatár-márkajegy erős alkotóelemeivé léphetnek elő.

Természetvédelem, ökoturizmus és a szlovén falvak

Az előbb említettek miatt érdemes kiemelten tárgyalni a természetvédelem és az ökoturizmus kérdéskörét. Ennek nemcsak az az oka, hogy Európában egyedülálló módon itt három nemzeti park érintkezik egymás-

sal, hanem az is, hogy mindhárom térségben jelentős a növekedési potenciál az öko-, egészség- és falusi turizmus területén.

A természetvédelem ugyanakkor nemcsak lehetőségeket rejt magában, hanem feszültséget is kelthet (jó példát hoz erre a Rába habzása, a BEGAS Heiligenkreuzba tervezett szemétegetője) a környéken. Paradox módon nemcsak negatív hatással voltak a határon átnyúló együttműködésre a környezetszennyezés eredményezte konfliktusok, hanem pozitívvá is. Éppen ezek az érdekkülönbségek ágyaztak meg azoknak a civil együttműködéseknek, amelyek a környezetszennyezés megállítására törekedve az osztrák és a magyar egyesületeket közelebb hozta egymáshoz. Kiemelt szerepet töltött be e folyamatban a PRONAS (Pro Natura St. Gotthard Civil Összefogás) egyesület, amely nemcsak a határon innen, de a határon túl is (Ausztriában és Szlovéniában egyaránt) számos partnert tudott sikeresen mobilizálni a tervezett szemétegető megépítése ellen. Mára nemcsak a Rába habzása szűnt meg, de 2012-ben az osztrák Közigazgatási Bíróság formai okokra hivatkozva visszavonta az égetőre kiadott építési engedélyeket. Ez a konfliktus jelentős hatással volt az osztrák és magyar fél közötti bizalom csökkenésére, amely különösen annak fényében jelent drasztikus változást, hogy korábban éppen a megbízhatóság volt egyike azon fontos erényeknek, amely a magyar fél számára vonzóvá tette az együttműködést az ausztriai partnerekkel (Csizmadia 2005.).

A természetvédelem az egész régió számára komoly fejlődési lehetőséget jelent, amely nemcsak összefogásra sarkallhatja a civil szervezeteket, de jelentősen hozzájárulhat a térségi identitás megerősödéséhez is (Fehérvölgyi 2010: 136–138.). Vagyis a hármass határ térségének a tiszta és érintetlen környezettel összefüggő önképe összhangban van azzal a turizmusfejlesztési iránnyal, amely a három nemzeti parkot meghatározza. A magyar oldali fejlesztések, mint a Szlovén Vidék Kht. által felépített és üzemeltetett Alma-lak, és az ahhoz kapcsolódó Alma-fesztivál, a Rába-völgyi gyümölcsút, a PRONAS által létrehozott közösségi kert, mind olyan projektek, amelyek a fenntartható, de hagyományos gazdálkodást szem előtt tartva kívánnak alternatív programokat kínálni a környékre látogatók számára. A magyarországi szlovén falvakban számos kulcsos ház, falusi szálláshely található, amelyek kifejezetten a hátizsákos és/vagy kerékpáros ökoturizmus számára nyújtanak kiváló infrastruktúrát. Szentgotthárd idegenforgalmi fejlesztési programjában éppen ezért eminens szerepet kapott az ökológiailag tudatos turistákat megszólító szolgáltatások és termékek létrehozása (Szentgotthárd város 2005.). Ez a turisztikai irány egyelőre elsősorban az egyes országokon belül kíván alternatívát nyújtani. E tekintetben a szlovén oldalon Pomurshe régió és a magyar oldalon Vas megye is országos viszonylatban meghatározó szerepet tölt be a belföldi turizmusban.

Annak ellenére, hogy objektív korlátai vannak a széleskörű és sikeres háromoldalú gazdasági és kulturális kapcsolatoknak a térségben, a kétoldalú együttműködések mellett van egy olyan terület, amely mindhárom országban egyszerre vált fontossá a határok megnyitása óta. Mégpedig a természetvédelem és az ökoturizmus.

A környezet- és természetvédelem kategóriái

Az Egyesült Államok környezetvédelmi törekvései során formálódott ki az a különbségtétel, amely a természetet az emberi felhasználás számára megóvó (*conservationist*), illetve a természetet a maga jogán értékékként kezelő és ekképpen az emberi beavatkozástól megvédeni szándékozó (*presevationist*) eljárásokat elhatárolja egymástól (Fisher 2008: 98.). E különbségtétel nem egyezik meg a magyar nyelvben ismeretes környezetvédelem és természetvédelem közötti jelentésbeli eltéréssel. Az első fogalom magyarul a természetes és mesterséges környezetnek a káros emberi tevékenységektől való megóvását jelöli, az utóbbi pedig a természeti értékek védelmét, oltalmazását (vö. Kerényi 2003.).

Egy olyan területen, mint az Őrségi Nemzeti Park, illetőleg a Vendvidék nagyon nehéz megállapítani, hogy hol kezdődik az antropogén táj, és hol lép kapcsolatba az ember az *érintetlen* természettel.² Sőt inkább azt lehet mondani, hogy e terület egésze kultúrtájként értelmezhető, ahol az antropogén hatásokat nem célszerű izolálni (Tímár et al. 2002.). Éppen ez a kultúrtáj az egyik legjelentősebb értéke az Őrségi Nemzeti Parknak. Vagyis a természetvédelmi tevékenység e helyen egyszerre irányul az antropogén hatásra létrejött kaszálók, legelők védelmére, valamint a helyi biodiverzitás megőrzésére. E kettős cél betöltése bonyolult és nehéz feladat. Nemzetközi esettanulmányok sokasága tanúskodik arról, hogy a természeti értékek megőrzése egy olyan közegben, ahol a helyi gazdák, közösségek használni kívánják a földjeiket, rengeteg konfliktust eredményezhet (Kontoleon et al. 2008.).

A *conservationist* típusú természetvédelem mellett foglal állást, hogy igenis jogában áll hatni az ott élő embernek a természeti környezetre, ahogy jogában áll az is, hogy abból gazdasági hasznot vegyen – ha azt fenntartható módon teszi. A Vendvidék mozaikos kultúrtája jó példája annak, hogy a hagyományos gazdálkodás nemcsak megőrizte a jelen számára a biodiverzitást, de még értéket is termelt általa, hogy változatos ökotópokat hozott létre. Ezzel szemben a *preservationist* álláspont úgy érvel, hogy a természet nem attól válik értékessé, hogy az ember mit tud (fenntartható módon) elsajátítani belőle, hanem önmaga jogán. Vagyis, az emberi termelő tevékenység semmiképp sem kívánatos egy természetvédelmi területen, hiszen a természet önmagában is értéket képvisel. Az ember a védett területeken pedig inkább látogató, megfigyelő legyen, mintsem a táj aktív alakítója.

A nemzetközi természetvédelemben jelentős problémát jelent, hogy a természeti értékek megóvására vonatkozó elvek kialakításában a helyi közösségek nem – vagy csak alig – hallathatják a hangjukat. E tekintetben jelentős különbség van az észak-amerikai és az európai felfogás között. Míg az Egyesült Államokban a természetvédelmi szabályozásban partnernek tekintik a helyi (őslakos) közösségeket, addig Európában jellemzőbb az, hogy a hatóságok általános természetvédelmi elveket kívánnak alkalmazni (Turner 2005: 11–16.). Annak a jogi és ellenőrzési rendszernek a kialakításában, hogy milyen mértékű lehet az elsajátítás, és azt milyen módszerekkel szabad megtenni, a helyi közösségeknek ma alig van szavuk.³

Ez nyilvánvalóan feszültséget gerjeszthet, hiszen ilyen közegben a természetvédelmi szervezetek, és mindenképp a Nemzeti Park, a helyiek szemében egyszerűen *gyűtmenteknek* tűnhetnek, akik inkább hatóságként, sőt ellenfélként válnak aktívvá a közösen használt térben, mintsem partnerként. Ennek a veszélye különösen erős a Vendvidéken, hiszen a szlovén falvak történelmi tapasztalata (itt elsősorban a Rákosi- és Kádár-korszak izoláló, ellenőrző törekvéseire gondolok) abban a meggyőződésben erősítette meg a helyieket, hogy a hierarchikus, központ-periféria alapon működő intézményekkel szemben tanácsos óvatosnak, gyanakvónak lenni. A szlovén falvak elzártsága a 20. század második felében igen erős kötő jellegű társadalmi tőkét (*bonding social capital*) hozott létre a térségben, amely mára meglehetősen kohézív faluközösségeket teremtett, ami előnyei mellett együtt jár azzal is, hogy az áthidaló, gyenge kötések mennyisége relatíve alacsonyan maradt. Ez a helyzet a faluközösségeket, illetve a gazdag gyenge kötésekkel és áthidaló jellegű társadalmi tőkével rendelkező betelepülteket, illetve a kifelé jól működő kapcsolatokkal rendelkező Nemzeti Parkot radikálisan eltérő kapcsolathálóban helyezi el.

A betelepültekkel kapcsolatos helyi értékítéleteknek az egyik alapja éppen az, hogy azok nem befelé irányulnak a helyiek érdekeit képviselve, hanem kifelé egy tágabb környezet számára kommunikálnak. A természetvédelemmel foglalkozó szervezetek tevékenységét (mivel gyengén ágyazódtak be a települések társadalmába) hasonlóképpen bizalmatlanság övezi, akár csak a Nemzeti Park aktivitását. Véleményem szerint a Vendvidék példája jól mutatja, hogy az intenzív és komoly hagyománnyal rendelkező helyi gazdálkodás

² A Kárpát-medence ökológiai változásainak antropogén tényezőit a néprajzkutatás is számba vette. A legjobb összefoglalás e témában Andrásfalvy – Vargyas 2009.

³ Néhány örvendetes kivételre azért van példa Európában is. Larsén 2008.

létrehozta kultúrtájakat kezelő Nemzeti Parkoknak fokozott figyelemmel kell lenniük a helyi gazdálkodók és faluközösség igényeire, és fontos azzal összhangban lenniük.

A természetvédelem és az ökológiailag tudatos tájhasználat kérdése szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy a megvédendő területen milyen közösségek találhatóak, és azok milyen gazdálkodást folytatnak. Nagy dilemma, hogy a természetvédelemmel foglalkozó állami intézmények és civil csoportok miképpen tudják kommunikálni értékeiket és érdekeiket a helyi közösségek számára. A nemzetközi példák azt mutatják, hogy csak akkor jön létre megfelelő együttműködés a tájat használó közösség és az ökológiai értékeket megőrizni szándékozó csoportok között, ha az ember környezeteként tekintenek a tájra a természetvédelemmel foglalkozó állami szervek és civilek (Wiber – Turner 2010.). Vagyis a természetet nem az embertől, hanem az ember számára érdemes megóvni.

E tekintetben, sajnos, jól tetten érhető az az érdekkülönbség és kommunikációs deficit, amely a hármashatár környékének szlovén többségű falvait, illetve a helyi természetvédelmet szembeállítja.

Erre csak egyetlen példa a Védegyelet és Kétvölgyet Felsőszőlőnkkel összekötő út esete. Ez az út, amelyet a helyiek felsőszőlőnői miseútnak neveznek, köti össze a két egymással párhuzamos völgyben lévő, de egymással közúttal össze nem kapcsolt szlovén falvakat, Apátistvánfalvát és Felsőszőlőnköt. Az utat korábban is használták, hiszen a kétvölgyiek gyalogszerrel itt jártak át Felsőszőlőnkre misére. A 2014. január 10-én átadott út körüli konfliktusok kiválóan világítanak rá arra, hogy a szlovén falvak, illetve a magyar természetvédelem közötti kapcsolaton elsősorban úgy lehetne javítani, ha a felek kölcsönösen megértenék egymás motivációit, érdekeit. A néprajzi terepmunka nyújtotta puha adatok éppen ebben az irányban képesek elmélyíteni az ismereteket közvetítve az émius és étikus rendszerek között. A további néprajzi kutatások célja a térségben tehát az, hogy a stratégiai jelentőségű természetvédelem és az ökológiailag tudatos gazdálkodás, valamint a turizmus kérdéskörét ma még meghatározó félreértések eloszlításában segédkezzen.

Szakirodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan – VARGYAS GÁBOR (szerk.)

2009 *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest: L'Harmattan.

BALOGH, Pál

1902 A nyelvterületek túl a Dunán. *Ethnographia* 13. 11–20.

BUCHER Eszter – PIRISI Gábor

2010 Nonprofit szektor a kisvárosokban. *Tér és Társadalom* 24. 4. 195–205.

DEZSŐ Lipót

1932 Kirándulás Felsőszőlőnkre és a Hármashatárhoz. In uó. *Az én szülőföldem: két szentgotthárdi fu barangolása Vas megyében*. 15–22. Szombathely: Martineum Nyomda.

CSIZMADIA Zoltán

2005 Határ menti társadalmi kapcsolatok a Nyugat-dunántúli régióban. *Tér és Társadalom* 19. 2. 47–63.

ÉGER György

2000 *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. Szempontok a határregiók vizsgálatának elméleti megközelítéséhez*. Doktori Értekezés. Budapest: BKE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/108/1/eger_gyorgy.pdf (letöltés 2015.10.26.)

FEHÉRVÖLGYI, Beáta

2010 *Határtalan lehetőségek a határ mentén*. Doktori disszertáció. Veszprém: Pannon Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudomány Doktori Iskola. http://konyvtar.uni-pannon.hu/doktori/2010/Fehervolgyi_Beata_dissertation.pdf letöltés (2015. 10.23.)

FISHER, Douglas E.

- 2008 Legal and Paralegal Rules for Biodiversity Conservation: A Sequence of Conceptual, Linguistic, and Legal Problems. In JEFFERY, Michael I. – FIRESTONE, Jeremy – BUBNA-LITIC, Karen (eds.): *Biodiversity Conservation, Law + Livelihoods. Bridging the North–South Divide*. 94–131. Cambridge: Cambridge University Press.

GRÁFIK Imre

- 2000 Hármashatár – Közép-Európai nemzeti traumától a népek találkozási helyéig. *Néprajzi Látóhatár* 9. 3–4. 117–149.

HARDI Tamás

- 2002 A szlovén–magyar határon átnyúló kapcsolatok lehetőségei a szlovén regionalizmus tükrében. *Tér és Társadalom* 16. 4. 63–85.
- 2005 Határon átnyúló ingázás, munkavállalás az osztrák–magyar határtérségben. *Tér és Társadalom* 19. 2. 65–81.

HARDI Tamás – NÁRAI Márta

- 2001 A határmenti területek jellegzetességeinek átalakulása a XX. század végi Nyugat-Magyarországon. *Tér és Társadalom* 15. 2. 107–129.

ILYÉS Zoltán

- 2002 A szakrális térszerkezet változásai a Keleti-Kárpátok egy vallási kontakzónájában. In FÜLEKY György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát medencében. Az épített környezet változása*. 261–273. Gödöllő: Szent István Egyetem.

KERÉNYI Attila

- 2003 *Európa természet és környezetvédelme*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

KNIPPENBERG, Hans – MARKUSSE, Jan

- 1999 19th and 20th Century Borders and Border Regions in Europe: Some Reflections. In KNIPPENBERG, Hans – MARKUSSE, Jan (eds.): *Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800–2000. Views from Geography and History*. 1–21. Dordrecht: Springer.

KONTOLEON, Andreas – PASCUAL, Unai – SMALE, Melinda (eds.)

- 2008 *Agrobiodiversity Conservation and Economic Development*. London: Routledge.

KOVÁCS Éva

- 2002 Határmítoszok és helyi identitásnarratívák az osztrák–magyar határ mentén. *Replika* 47–48. 6. 143–156.

KOZAR-MUKIČ, Marija

- 1984 *Slovensko porabje – Szlovénvidék*. Szombathely – Ljubjana: Savaria Múzeum – ZIFF Univerza Edvarda Kardelja.

KOZMA Ágota

- 2011 A külföldiek termőföldszerzésének korlátai és azok következményei. *Glossa Iuridica* 2. 1. 98–103.

KÜRTI László

- 2006 Határkutatás – a regionális tudományok új ága? *Magyar Tudomány* 167. 1. 29–37.

LENNER Tibor

- 2000 A kisvárosok modernizációjának társadalomföldrajzi áttekintése Vas megyei példákon. *Tér és Társadalom* 14. 2–3. 139–146.

LARSÉN, Karin

- 2008 Farmers' Participation in Agrienvironmental Programs and Impact on Farm Performance. An Empirical Analysis Applied to Swedish Agriculture. In KONTOLEON, Andreas – PASCUAL, Unai – SMALE, Melinda (eds.): *Agrobiodiversity Conservation and Economic Development*. 392–405. London: Routledge.

- MARTÍNEZ, Oscar J.
2006 *Troublesome Border*. Tucson: University of Arizona Press.
- MAYALL, James
1990 *Nationalism and International Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MIOGA, Markus
2008 Implications of Spatial Development Policies at European and National Levels for Border Regions: The Case of Germany. In LEIBENATH, Markus – KORCELLI-OLEJNICZAK, Ewa – KNIPPSCHILD, Robert (eds.): *Cross-border Governance and Sustainable Spatial Development. Mind the Gaps!* 15–32. Berlin: Springer Verlag.
- MOHOS Mária (szerk)
2002 *A határ, amely elválaszt és összeköt: a Pécsi Tudományegyetem a „Mandulavirágzás tudományos napok” keretében 2002. március 5-én lezajlott tudományos konferencia szerkesztett előadásai és hozzászólásai*. Pécs: Egyetemi Kiadó.
- MUNDA-HIRNÖK, Katalin
2013 Represija nad Slovenci v Porabju v času Rákosijevga režima (1948–1956). *Prispevki za novejšo zgodovino* 53. 1. 201–212.
- NEMES NAGY József
1998 *A tér a társadalomkutatásban*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- POGÁ TSA Zoltán (vez. kut.)
2014 *A magyar-osztrák határtérség munkaerő-piaci folyamatainak alakulása az elmúlt 10 évben*. Sopron: Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar.
- SCHUBERT, Frank N.
2011 *Hungarian Borderlands From the Habsburg Empire to the Axis Alliance, the Warsaw Pact and the European Union*. London: Corridor.
- SIMONS, Helen R.
2009 Whose Data are They? In SIMONS, Helen R. (ed.): *Case Study Research in Practice*. 96–111. London: Sage.
- SMITH, Anthony D.
1987 *The Ethnic Origins of Nations*. London: Blackwell.
- Szentgotthárd város
2005 Szentgotthárd város idegenforgalmi fejlesztési koncepciója és stratégiai programja. <http://nagyarakos.hu/szentgotthard/download.ashx?type=file&id=381> (letöltés 2015.10.26.)
- TÍMÁR Gábor – ÓDOR Péter – BODONCZI László
2002 Az Őrségi Tájvédelmi Körzet erdeinek jellemzése. *Kanitzia* 10. 109–136.
- TIMOTHY, Dallen J.
2001 *Tourism and Political Boundaries*. (Routledge Advances in Tourism) London: Routledge.
- TURNER, Nancy
2005 *The Earth's Blanket*. Vancouver – Toronto: Douglas & McIntyre.
- VÁRADI, Monika Mária – WASTL-WALTER, Doris
2009 A szomszédság színe és fonákja: határok, konfliktusok, diskurzusok. *Regio* 20. 1. 85–116.
- WIBER, Melanie – TURNER, Bertram
2010 *Moral Talk: The Ontological Politics of Sustainable Development*. (Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers No. 123.) Halle/Saale: Max Planck Institute for Social Anthropology.
- WOODSIDE, Arch G.
2010 *Case Study Research. Theory, Methods, Practice*. Bingley: Emerald Publishing.

Prospects for Qualitative Research in the Austrian-Hungarian-Slovenian Tri-border Area

The Austrian-Hungarian-Slovenian tri-border zone is home to one of the few trilateral national park systems in Europe, a unique and carefully preserved landscape, across which human settlements, vineyards, orchards, meadows, and thriving fields of various cultivated crops lie scattered in mosaic fashion. Given the region's marginal position, as well as the degree of isolation it experienced throughout the late 20th century, economic modernisation efforts have had only a minor impact on its landscape. Seeking to capitalise on the well-preserved, diverse cultural landscape that the region has to offer on both sides of the border, state and EU development programs have aimed at enhancing ecologically conscious tourism there; conversely, as tourism and related services offer the most lucrative business opportunities in the area, preservation of the region's traditional cultural and agricultural landscape is of eminent importance. However, nature preservation issues tend to both challenge local communities, and create tension between smallholders and the Órség National Park management. Local people do not exactly identify themselves with the state's preservation policies and regard the national park as an external authority that imposes penalties on local farmers without displaying insight into local needs and pursuits. At the same time, park management faces difficulties in communicating to the local population its message regarding the importance of sustainable, environmentally friendly agriculture.

Since for the purposes of tourism, the *untouched* cultural landscape is the most valuable resource in the area, these parties would best be served if they could reach a compromise and find a common language that would allow them to capitalise on the region's unique assets and enhance tourism without endangering the natural environment. It is the hope of the participants in this project that qualitative research focusing on soft data and participant observation will give voice to local interpretations of landscape utilisation and traditional agricultural activities and promote communication and cooperation between environmentalists and local farmers.

Bednárík János

**„Langsam wochs ma zam”, avagy lassan összenövünk?
A magyar-osztrák-szlovén hármashatár-régió néhány gyenge kötése**

A címbeli kérdést egy Magyarország és Szlovénia EU-csatlakozásának előestéjén Jennersdorfbán megjelent kiadvány (Binder et al. 2003.) címéből (és egyben egy népszerű osztrák dalszerzeményből) kölcsönöztem. A magyar-osztrák-szlovén hármashatár-régió elmúlt évtizedeinek egyik uralkodó víziójáról, törekvéséről van szó, amely nemcsak a közbeszéd, de területfejlesztési stratégiák és tudományos kérdésfeltevések szintjén is gyakran felbukkan. Az kijelenthető, hogy az elmúlt 25 évben a magyar-osztrák-szlovén határtérség az *egy más mellett élő* határtérségekből *kölcsönösen együttműködő* határtérségekké fejlődött (Oskar J. Martinez modelljét idézi Hardi 2004: 992–993.). Továbbra is kérdéses azonban, hogy milyen perspektívái vannak egy valódi régiós integrációnak. Ehhez nem elegendő a politikai határok elválasztó szerepének – mára szinte teljes – megszűnése, sőt a gazdasági különbségek lassú csökkenése sem. Az osztrák-magyar határszakaszt kutatók közül (is) többen rámutattak már arra, hogy a határregiók integrációját az egyes emberek tudatában és a csoportidentitások szintjén létező *mentális határ*, a másikról alkotott elképzelések nagymértékben befolyásolják (Hardi 1999., Nárai 1999., Váradi et al. 2002.). Ebben a tanulmányban olyan informális vagy félig informális csatornákat emelek ki, amelyek – a makro- és mezoszintű társadalmi, gazdasági folyamatokon túl – a határ különböző oldalain élő közösségek közti *gyenge kötések*ként¹ segíthetik ennek a mentális határnak az átértelmezését (határtalálkozók, iskolai partnerség, zárandoklatok). Továbbá körülmények néhány olyan kapcsolódási pontot, témakört (hármasság, közös történelem), amelyek potenciálisan egy közös régiós identitás elemeivé válhatnak.²

A mentális határ kialakulása és jellege

Megállapításaimat, felvetéseimet a dél-burgenlandi jennersdorfi járásban végzett terepmunka tapasztalataira, illetve a nyomtatott és internetes sajtó dokumentumaira alapozva, elsősorban magyar-osztrák viszonylatban fogalmazom meg.³

A jennersdorfi járáshoz tizenkét község tartozik, a térségre jellemző szerves településszerkezetből következik, hogy mindegyikük több-kevesebb apró tartozéktelepülést foglal magába. A járási központ a közel 4300 lakosú kisváros, Jennersdorf (Gyanafalva), amely – ipari üzemeknek, vállalkozásainak köszönhetően – ma már határokon átnyúló vonzáskörzettel bír. Rajta kívül kutatásunkban a Szlovénia felé eső Neuhaus am Klausenbach (Vasdobra), a hármashatár-pontot osztrák oldalról érintő Sankt Martin an der Raab (Rábaszentmárton), a Szentgotthárddal közvetlenül határos Mogersdorf (Nagyfalva) és az egyre népesebb zárandokhelyet (Maria Bild) is magában foglaló Weichselbaum (Badafalva) községekre koncentráltunk. Ezek a települések Vas vármegye Szentgotthárdi járásához tartoztak, a trianoni határvonás után az

¹ A társadalmi hálózatelméletből kölcsönzött kifejezés átvétele önkényes, és szándékosan tágan értelmezett, a tárgyalt jelenségekkel kapcsolatban mégis kifejezőnek tartom. Az eredeti kifejezéssel Mark Granovetter a különböző csoportok tagjai között létező laza interperszonális kapcsolatok fontosságára (hídszerep, a társadalmi kohézió megeremltése) hívta fel a figyelmet. Granovetter 1991.

² A trilaterális Bodensee-térséget vizsgáló Andrea Fritsche és Lucia Studer alapos kutatásának egyik konklúziója, hogy a sikeres, integrált régió előfeltétele valamifajta közös régiós identitás kialakítása (közös értékek, nyelv, történelem, szimbólumok). Fritsche – Studer 2007., különösen 10–12.

³ A terepen töltött viszonylag rövid idő alatt munkatársaimmal kérdőíves felmérést végeztünk (2014. április 3–10.). A kérdőívek eredményeit ebben a tanulmányban – technikai okokból – nem áll módomban felhasználni, így csak a gyűjtés során szerzett tapasztalatokra, megfigyelésekre és néhány hosszabb interjúra hagyatkozhatok.

amúgy is hátrányos fejlődési feltételekkel (Béctől való távolság, rossz mezőgazdasági adottságok, nagyobb városok hiánya) rendelkező térség elvesztette egyébként sem túl jelentős központját. Ezzel a minden városi előzményt nélkülöző Jennersdorf lépett elő regionális központtá, és megnövekedett a szomszédos stájer városok (Radkersburg, Fürstenfeld, Fehring, illetve Graz) szerepe.⁴ A két világháború között – bár a kapcsolattartás nehezedett – a határ két oldalának fejlettségi szintje nem távolodott el egymástól jelentősen. A második világháború és a vasfüggöny leereszkedése után az osztrák oldalon lassú ipari fejlődés és felzárkózás kezdődött, bár ezzel együtt Dél-Burgenlandnak ez a legdélebbi járása hosszú évtizedeken át Ausztria talán leghátrányosabb részének számított (és számít bizonyos értelemben ma is). A magyar biztonságpolitika a határsáv-rendszer kialakításával a lehető leghátrányosabb helyzetbe hozta Szentgotthárd térségét. Az 1980-as évek politikai enyhülése által lehetővé vált kapcsolatokban (bevásárlás, turizmus, kulturális és iskolai partnerségek stb.) és a rendszerváltás utáni fokozatos nyitás során már két, fejlettségben és lehetőségekben egymástól igen messze került régió találkozott (vö. Györi – Jankó 2009.). A szomszédokkal kapcsolatos egyéni és kollektív attitűdöket azonban ma is nagyban befolyásolja az 1989 előtti szinte teljes elzártság időszaka. Osztrák oldalon a mai középgeneráció tagjai, a többség számára a *halott határ* nemcsak a mobilitás, de egyben az érdeklődés határát is megvonta. Ahogy egy 51 éves jennersdorfi férfi fogalmazott: „korábban egyszerűen elképzelhetetlen volt, hogy kelet felé nyissunk... generációk nőttek föl úgy, hogy nem is gondolták, hogy arrafelé bármi is lehet” (ford. B. J.). Az első hármashatár-útikönyv szerkesztője szintén halott sarkokról („*tote Ecken*”) és ismeretlen vidékekről beszél (Stock 1992: 6–7.). A kilencvenes évek határnyitása, Szlovénia és Magyarország EU-s (2004) és schengeni (2007) csatlakozása után a fokozatosan megszűnő határellenőrzés és az egyre szaporodó közúti határátkelők nagyon jó átjárhatóságot biztosítanak.⁵ A fizikai akadályok fokozatos megszűnésével azonban felszínre és testközelbe kerültek azok a nyelvi, kulturális és gazdasági különbségek, amelyek tartósan meghatározni látszanak a magyar és szlovén félhez való viszonyt. Emellett új konfliktusforrások (pl. környezetszennyezés) nyomán új határok jöhetnek létre, „amelyek alapvető értékek, fejlesztéspolitikák mentén választanak el és kötnek össze, szimbolikussá, globálissá válnak.” (Váradai – Wastl-Walter 2009: 115.)

A jennersdorfi járás etnikailag homogénnek tekinthető, néhány kivételtől eltekintve tehát nem beszélhetünk családi, származási alapon szerveződő határon átnyúló kapcsolatrendszerekről (ellentétben a Magyarország és Szlovénia között fennálló intenzív vend-szlovén kapcsolatokkal).⁶ Érdekes például, hogy – bár településnév (Windisch-Minihof) is utal rá – a vend (*windisch*) megjelölést az osztrákok nem vagy csak gúnynévként ismerik. A kérdőívek áttekintéséből kitűnik, hogy a magyar és a szlovén nyelvtudás, sőt a szomszéd nemzetek kultúrája iránti érdeklődés sem különösebben jellemző a határ menti falvak lakosságára egy szűk réteget leszámítva (például Szentgotthárdon 6-10 fővel kezdő magyar nyelvtanfolyam indult, amelynek több osztrák interjúalanyunk is résztvevője volt). A határhelyzet pozitívumait firtató kérdésre sokan említették ugyan a kultúrák találkozásának lehetőségét (*kultureller Austausch*), de a kérdőívek mobilitási adatai azt mutatják, hogy ezzel a lehetőséggel kevesen élnek.

⁴ Györi – Jankó 2009: 224–228. A szerzők (és mások) *gravitációs modell* alapján lefolytatott vonzáskörzet-vizsgálata kimutatta azt is, hogy a stájer városok – a potenciális vonzáskörzet méretéhez képest kisvárosnak tekinthető Szentgotthárd mellett – már Trianon előtt is érezhető vonzásközpontjai voltak a későbbi dél-burgenlandi településeknek (Györi – Jankó 2009: 227.; vö. még: Györi 2006.) Itt most nem foglalkozom azzal, milyen hatással volt Szentgotthárd fejlődésére, hogy vonzáskörzetének több mint felét elvesztette.

⁵ Az osztrák-magyar határszakasz az 1980-as évek közepétől meginduló magyar határkutatások egyik kiemelt terepe volt. Néhány fontosabb kötet: Seger – Beluszky 1993., Nárai – Rechnitzer 1999., a Tér és Társadalom tematikus száma 2005. 19. 2.

⁶ Kivétekként említhetjük például a Szentgotthárd és Heiligenkreuz közötti 1980-as évekbeli kapcsolatok katalizálásában fontos szerepet játszó rábafüzesi német kisebbséget (Váradai – Wastl-Walter 2009: 87.)

Határ menti találkozók

A hármashatár-kőnél 1989. május 27-én került sor az első találkozóra. Ekkor még nem a közvetlenül érintett települések, de még csak nem is a legközelebbi városok, hanem Körmend, Muraszombat és Fürstenfeld polgármesterei találkoztak a *Békeünnepen* (Határmenti találkozó a Békéért).⁷ A kilencvenes években évente követték a hármasság érzését erősítő, szimbolikus jelentőségű találkozók, 1991-1992-ben Jennersdorf és Szentgotthárd polgármesterének részvételével (szlovén oldalról továbbra is Muraszombat képviselői jelentek meg), 1993 óta pedig a közvetlenül érintett települések (Kuzma, St. Martin, Felsőszölnök) szervezésében folytatódtak a hármashatár-találkozók (részletesen lásd Gráfik 2013: 216–218.). Gráfik Imre értékelése szerint – aki 2000-ig kísérte végig a találkozók tematikáját – a kezdeti általános programtól (*béke, barátság*) a pragmatikus térségi törekvésekig (Naturparkok találkozója, Rába-menti nemzetközi régiók) fejlődött (Gráfik 2013: 218.). Elfogadva, hogy a határon átnyúló kooperációk fejlődésével a gyakorlati érdekekhez kapcsolódó tartalom egyre fontosabb szerephez jutott, ki kell emelnünk, hogy a találkozók mindvégig megőrizték elsődlegesen szimbolikus jellegüket. Ennek kiemelkedő példája volt a Magyarország és Szlovénia európai uniós csatlakozásának alkalmából tartott nagyszabású ünnepség (2004. május 1.), amelyet Sri Chinmoy indiai tanító *Világ-Egység-Szív* mozgalmának jegyében tartottak meg. A rendezvény kiemelkedő mozzanatai voltak: fáklyás futás három oldalról a hármashatár-pontig, a polgármesterek *égbe emelése* egy emelőszerkezet segítségével, fehér galambok röptetése és egy négy nyelvű emlékkő felavatása. Az 1989-es *nemzetek közötti béke* helyébe ez alkalommal egy univerzálisabb program lépett: a *nemzetek feletti béke* programja.⁸

A hivatalos hármashatár-találkozók mellett kétoldalú találkozókra is sor került. Alsószölnök és Neumarkt an der Raab között a határon – ahol azóta teljes aszfaltburkolattal rendelkező közúti összekötetés létesült – éveken át közösen állítottak májusfát a két község lakói.⁹

A 2000-es évek második felétől (a 2007-es schengeni csatlakozás után) elmaradtak mind a kétoldalú események, mind a trilaterális találkozók. Tovább éltek viszont azok a kapcsolatok és partnerségi viszonyok, amelyek a pusztán szimbolikus tartalom mellett valamilyen aktivitással, megfogható közös céllal is együtt jártak. Évente megrendezésre kerül például a St. Martin, Alsószölnök és Kuzma közötti, három országon átívelő snapszerparti (*Dreiländerschnapsen*).¹⁰

Ifjúsági és iskolai partnerkapcsolatok

Az osztrák-magyar társadalmi érintkezés az 1980-as évek közepén elsőként gyermek-, ifjúsági és sportkapcsolatok formájában kezdődött meg, elsősorban Szentgotthárd, illetve Jennersdorf és Heiligenkreuz között (gyermektáborok, barátságos focimeccsek).¹¹ 1988-ban alakult meg a jennersdorfi és szentgotthárdi zeneiskolák növendékeiből az úttörőnek tekinthető *Raabtaler Jugendorchester*, amely ma is működik (immár a harmadik-negyedik generáció), és rendszeresen fellép a régió különböző pontjain.¹²

⁷ Illusztráció és további részletek: Turai – Mészáros 2015: 185.

⁸ Lásd http://hu.srichinmoycentre.org/sri_chinmoy/harmashatar (letöltés: 2015.07.31.)

⁹ 60 éves neumarkt-i és 51 éves jennersdorfi férfi közlése.

¹⁰ 60 éves neumarkt-i lakos közlése. A 2014-es partin Kuzmában például Alsószölnök csapata nyert: <http://www.meinbezirk.at/jennersdorf/leute/schnapsen-aus-drei-laendern-verteilt-bummerl-d877074.html> (letöltés 2015.07.31.)

¹¹ A kétoldalú kapcsolatok 1980-as évekbeli fejlődéséről szerzett információk részben a jennersdorfi iskola volt igazgatójával, Karl Brunnerrel folytatott beszélgetésből, részben a következő tanulmányból származnak: Váradi – Wastl-Walter 2009: 87.

¹² legutóbb például a frissen felújított Maria Bild-i kegytemplomban tartott adventi koncerten léptek fel 2014. november 30-án. Vö. <http://www.musikschulwerk-bgld.at/Aktuelles> (letöltés: 2015.07.30.)

Az első trilaterális iskolai partnerprogram 1987-ben indult Neuhaus am Klb., Szentgotthárd és Sveti Jurij általános iskolái között.¹³ A kapcsolat osztrák-magyar viszonylatban az osztrák iskola igazgatójának kezdeményezésére az ifjúsági Vöröskereszt égisze alatt kezdődött. Először az osztrák csoport látogatott el Szentgotthárdra, a szentgotthárdi iskola kórusa és tánccsoportja 1988-ban lépett föl Ausztriában. A szlovén fél valamivel később csatlakozott. Évente két találkozót rendeztek: sportnapot és kulturális esteket. 1992 májusában tartották az első találkozójukat a hármashatár-pontnál, amit később többször is megismételtek. A kilencvenes években a program nagy népszerűségnek örvendett. 1998 és 2002 között egy több állomásból álló partnerprogramot bonyolítottak le, amely a térség hagyományos gazdálkodásával és néprajzi jellegzetességeivel (pl. kézműves foglalkozások, lekvárfőzés, kukoricatörés) foglalkozott.¹⁴ A következő hároméves projekt középpontjában a turizmus állt,¹⁵ a zárórendezvényt pedig a Táborkastélyban (a Neuhaus határában található Batthyány-kastélyban) tartották. Ezután néhány évig még szerveztek sportnapokat (legutóbb 2010-ben), illetve szlovén-osztrák viszonylatban *tanárcsereprogram* is működött (heti 2-2 órában szlovén, illetve német nyelvet oktattak a szomszédos iskolákban). Az utóbbi években azonban megszűnni látszanak a közös projektek. Ennek oka elsősorban az, hogy minden oldalról alábbhagyott az érdeklődés. A határnyitás utáni lendület csökkent, a határok átjárhatóságával a szomszédok megismerésének ígérete vagy a szervezett bevasárlótúra lehetősége már nem jelent különösebb motivációt a potenciális résztvevők számára. Sem a tanárok, sem a gyerekek, sem a szülők nem forszírozzák a programok folytatását. A 2011/12-es tanévtől az iskola csatlakozott az osztrák Naturpark-iskolák (*Naturparkschulen*) hálózatához. Annak ellenére, hogy így egyúttal a hármasságot nevében és programjában is hordozó *Dreiländer Naturpark Raab* partnerintézmény lett, a neuhausi iskola ma már a háromoldalú, határon átnyúló kapcsolatok helyett oktatási programjában inkább a belföldi regionális identitásra és a természetismeretre, természetvédelemre helyezi a hangsúlyt.¹⁶

A hármasság mint régiós imázs – Dreiländer-Naturpark-Raab

A vizsgált településeken gyakran találkozunk a hármashatár-helyzetre vonatkozó reflexiókkal. A hármasság sok helyen tetten érhető a képi, nyelvi kódok használatában.¹⁷

Az utóbbi másfél évtizedben (1998 óta) a *Dreiländer-Naturpark-Raab* néven létrejött szervezet – magyar (*Őrségi Nemzeti Park*) és szlovén (*Krajinski Park Goričko*) partnerével együttműködve – a környezetvédelem és az idegenforgalom mentén próbálja összehangolni a határrégió programjait.¹⁸ A nevében, szimbolikájában és retorikájában a háromoldalúságot erősen hangsúlyozó Naturpark tevékenysége azonban csak részben jelent határon átnyúló, és még kisebb részben trilaterális projekteket. Ennek okai a különböző igények és fejlettség mellett az eltérő célokban és szervezeti struktúrákban keresendők. Az osztrák Naturpark-rendszer a magyar nemzeti parki hálózattól több ponton is jelentősen eltér. A Naturparkok célkitűzéseiben (így a

¹³ Az információk a neuhausi iskola igazgatójával, Otto Sampttal és egyik tanárnőjével folytatott beszélgetésből származnak. További forrásul szolgáltak az iskola dokumentumai, többek közt a 2007-ben készült jubileumi füzet (*Festschrift. 40 Jahre Hauptschule Neuhaus/Klb. 30 Jahre Musikschule. 20 Jahre Internationale Partnerschaft*). Illusztráció és további részletek: Turai – Mészáros 2015: 62.

¹⁴ A rendezvénysorozat a *Weeken wir die schlafenden Elfen* címet viselte.

¹⁵ *Unterwegs im Naturpark Raab-Őrség-Goričko* 2004–2006.

¹⁶ Lásd ehhez az iskola nevelési célkitűzéseit (<http://www.nms-neuhaus.at/index.php?siteid=304000>) és a 2013-tól feltöltött eseménynaplót: <http://www.nms-neuhaus.at/index.php?siteid=203000> (letöltés: 2015.07.29.)

¹⁷ Hogy a legkézenfekvőbb példát említsük: Jennersdorf és St. Martin címerében is megjelenik a hármashatár-obelisk képe, előbbiben egy aranyháromszöggént, utóbbiban kidolgozottabb formában.

¹⁸ A következőkben nagyrészt a Naturpark egyik alapítójával (Walter Dolmanits), illetve a Naturpark-iroda vezetőjével (Karl Kahr) készített interjúkra támaszkodom. Illusztrációk és további részletek: Turai – Mészáros 2015: 47, 59., illetve az ott hivatkozott oldalakon.

Dreiländer-Naturpark-Raab esetében is) a természetvédelem helyett inkább az ökoturizmus és a környezet-tudatos nevelés és komplex régiófejlesztés áll a középpontban.¹⁹ Továbbá míg osztrák oldalon a Naturpark a települési önkormányzatokra (*Naturparkgemeinden*) épül (minimális, 1,5 főt foglalkoztató saját apparátussal Jennersdorfbán), addig a magyar és a szlovén partner esetében a határ menti falvak polgármesterei nem vagy csak közvetetten kapcsolódnak be a turisztikai szervezőmunkába. Magyar részről az is kijelenthető, hogy az Őrségi Nemzeti Park tevékenységi körének csak egy igen kis szeletét teszi ki ez az együttműködés.

A jennersdorfi iroda munkatársa szerint az Őriszentpéteri vagy gradi (felsőlendvai) irodákkal való tárgyalások során nehéz tisztázni a kompetenciákat, és támogatástechnikailag is sok nehézségbe ütközik a háromoldalú projektek finanszírozása. A magyar és szlovén oldalon szerinte kevésbé vannak fölkészülve a turisták fogadására (vendéglők, tájékoztatás), ami megnehezíti a határon átnyúló kínálatok kialakítását. A Naturpark honlapján a Rábán és a Lappincson vezetett kenutúrák, valamint különböző nehézségű, két vagy három országot érintő kerékpártúrák szerepelnek (*Dreiländer-Radweg*) ebben a kategóriában.²⁰ Néhány konkrét túraajánlat a határ, illetve a hármashatár-pont tematikájára épül, és más közeli magyarországi úti-tippeket (apátistvánfalvi határőr emlékhely, Szalafő-Pityerszer, magyarszombatfai fazekasműhely, valamint egy közelebről meg nem határozott helyen található kecskefarm és sajtmanufaktúra) is a látogatók figyelmébe ajánlanak. A szlovéniai ajánlatok hiányoznak, de helyszíni tapasztalataim szerint a felsőlendvai vár viszonylag népszerű célpont az osztrák turisták körében. Időről időre szerveznek közös programokat, túrákat a hármashatár-ponthoz, illetve gyermektáborokat.

Összességében úgy tűnik, hogy a Naturpark (és a résztvevő önkormányzatok) ökoturizmus-programjának elsődleges célja nem a határon átnyúló kapcsolatok erősítése, hanem a térség belföldi – illetve burgenlandi – turizmuskínálatban való pozicionálása, a hármashatár-helyzetből fakadó potenciál kihasználása. Ez a kínálat a *szelíd turizmus* gondolata köré rendeződik, amelyben csak járulékos elemként tűnik fel a határhelyzet hangsúlyozása.²¹ Hasonlóképpen a szlovén és a magyar oldalon is gyakran jelenik meg különböző kontextusokban a hármasság szimbolikája, ez azonban nem mindig jár együtt valódi határon átnyúló kooperációkkal.

A közös történelem mint egy régiós identitás lehetséges eleme

A korábbiakban már volt szó a jennersdorfi járás településeinek 1920 előtti közigazgatási helyzetéről. A történelmi kapcsolat nyilvánvalóan ennél jóval mélyebb gyökerekkel rendelkezik. A terület egy része – kisebb-nagyobb megszakításokkal – a 12. századtól egészen a 20. századig a szentgotthárdi ciszterci apátság fennhatósága alá tartozott (Jennersdorf, Weichselbaum, Mogersdorf)²², a járás délebbre eső települései (a vizsgáltak közül St. Martin, Neuhaus am Klb.) pedig hosszú ideig a Batthyány család földes- és kegyuraságához. Az osztrák, magyar és szlovén oldal 1920 előtti története tulajdonképpen közös *magyar történelem*. A vizsgált osztrák települések területén ennek a múltnak számos épített emlékével találkozhatunk. Témánk szempont-

¹⁹ A szövetség honlapjáról idézve a fontosabb kulcsszavakat: Schutz und Weiterentwicklung der Landschaft, Schaffung von Erholungsmöglichkeiten, ökologische und kulturelle Bildungsangebote, Förderung einer nachhaltigen Regionalentwicklung durch Schaffung von Arbeitsplätzen und Nebenerwerbsmöglichkeiten in Tourismus und Landwirtschaft. http://www.naturparke.at/de/VNOe/Was_ist_ein_Naturpark (letöltés 2015.07.30.)

²⁰ Lásd még Turai – Mészáros 2015: 60.

²¹ Figyelemre méltó, hogy Jennersdorf 2012-ben megalkotott településfejlesztési (egyben turizmusfejlesztési) irányelvei között említés szintjén sem fordul elő a szomszédos országokkal való együttműködés lehetősége. Az egyetlen erre utaló megfogalmazás (2020-ig elérendő célként) a trilaterális Natúrparkon belül a szelíd turizmus (*sanfter Tourismus*) nyújtotta lehetőségek jobb kihasználására vonatkozik. (Rainer 2012., itt különösen: 49.) Egyébként már a térség első, a határ mindhárom oldalára kiterjedő útikönyve is a szelíd turizmust szorgalmazta (Stock 1992: 7–8.). Ez az idegenforgalmi felfogás az Őrségi Nemzeti Park programjában is hangsúlyos helyet foglal el: <http://www.orseginemzetipark.hu/hu/info/rolunk/szelid-turizmus.html> (letöltés: 2015.07.31.)

²² Címerükben ma is látható a ciszterciekre utaló kereszt.

jából azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy ez a történelmi közösség milyen formában és szinteken része az egyéni- és csoportidentitásoknak, és hogy mennyire jelenthet alapot egy régiós identitás kialakításában.

Az imént bemutatott trilaterális együttműködést (*Dreiländer-Naturpark-Raab*) és a települések saját turisztikai kínálatát vizsgálva kijelenthető, hogy abban alárendelt szerepet játszik az 1921 előtti történelemre, a térség közös múltjára való hivatkozás. A Naturpark programjai – a vasfüggönyhöz és a hármashatár-közhöz kapcsolódó túrákat leszámítva – a történelmi-kulturális tartalom helyett inkább a természeti értékeket állítják a középpontba (ökoturizmus, szelíd turizmus). Ennek egyik magyarázata lehet a közélet több területén (politika, egyesületek és vállalkozások arculata) is tapasztalható törekvés egyfajta dél-burgenlandi identitás kialakítására, erősítésére. Ebben a tartományi-regionális imázsban kevés hely jut a Burgenland létrejötté előtti történelmi kapcsolódásoknak.²³ Emellett oka lehet ennek a szerény történelmi identifikációnak a térséggel kapcsolatos, német nyelven elérhető történelmi kutatások hiánya is.²⁴

Természetesen az egyes települések épített történelmi emlékeiket megpróbálják megfelelő átértelmezéssel, új funkciókkal attraktív turisztikai célpontokká tenni. Neuhaus am Klausenbachban a 2000-es évek elején restaurálták a Batthyányiak *Tábor* kastélyát, amely azóta egy egyesület gondozásában működik (Kulturverein Schloss Tábor), legfőbb eseménye az évente megrendezett nagyszabású operafesztivál (jOPERA).²⁵

Az újrainterpretált történelmi múlt megjelenítésére jó példa az 1664-ben lezajlott mogersdorfi (szentgotthárdi) csata (vö. Tóth – Zágorhidi Czigány 2004.) emlékét őrző kultusz.²⁶ Az egyesült keresztény seregek törökök ellen aratott győzelme nemcsak magyar, de európai történelmi kontextusban is jelentős eseménynek mondható. Mogersdorfban számos kisebb-nagyobb jel utal a háromszázötven évvel ezelőtti eseményre: a templom 20. század eleji freskóján a csata jelenetei elevenednek meg, a főút mellett áll az egyik elesett tábornok özvegye által építtetett kis körkáporna (*Annakapelle*, más néven *Türkenkapelle*), és az 1840-ből származó *Türkenkreuz* (vagy *Weißes Kreuz*) is. A falu egyik vendéglője a *Zum Türkenwirt* nevet viseli. A Mogersdorf fölött emelkedő dombon (*Schlösslberg*), ahol valószínűsíthetően a keresztény hadvezetés főhadiszállása volt, korabeli fegyverekből és más tárgyakból álló kamarakiállítás, valamint a csata makettje várja az érdeklődőket. Az ütközet emlékének ébrentartására egyesület is alakult (*Schlösslverein*). Az utóbbi évtizedekben a csata emlékének érdekes átértelmezése figyelhető meg: a természetéből fakadóan erőszakos történelmi epizód a béke gondolatkörével kapcsolódik össze. A csata emlékhelyeit és más, újonnan létesített állomásokat egy békeútnak (*Friedensweg*) nevezett túraútvonal foglalja egységbe.²⁷ A Schlösslbergen – a világháborúban elpusztult neogótikus kápolna helyén a *béke és a tolerancia* messzire látszó mementójaként – már a háromszázadik évfordulóra (1964) modern kápolna és hatalmas betonkereszt épült. A béke tematikáját bontják ki a Schlösslbergre az utóbbi években telepített egyéb tereptárgyak, installációk is (az Európai Béketanulmányok Egyetemi Centruma, egy *konfliktus-átalakító* interaktív alkotás stb.). A számos ötlet közül érdemes még kiemelni az *Über die Grenzen* (A határok felett) állomást, amely a Magyarország (Rábatótfalu, Alsószölnök) felé nyíló panoráma kapcsán a térség történelmi összetartozására kívánja felhívni a figyelmet. Az állomás tábláján a Mogersdorfban, Rábatótfaluban és Szentgotthárdon egyaránt előforduló vezetéknevek listája illusztrálja a háromnyelvű régió közösségét. Bár nem szerves része a békeútnak, jelzésértéke van, hogy a szentgotthárdi Rába híd mellett (Hunyadi út) is elhelyeztek egy, az ausztriai állomásokkal azonos kivitelű, négy nyelvű táblát. A szentgotthárd-mogersdorfi csata és a rá épülő béketematika talán az egyetlen kezdeményezés a hármashatár térségében, amely sikeresen kihasználja a közös – Trianon előtti – történelmi múltban rejlő identitásformáló és turisztikai potenciált.

²³ Ezt a történelemszemléletet tükrözte az a rendhagyó történelemóra is, amelyen St. Martin an der Raab általános iskolájában alkalmam volt részt venni. Az idős helyiekkel folytatott beszélgetés tanulságaként a tanárnő nem a korábbi közös múltat, hanem a *határ jó oldalára kerülés* szerencsésjét emelte ki a gyermekek számára.

²⁴ Erre a problémára utalt a Naturpark munkatársa, Karl Kahr.

²⁵ <http://www.jopera.at/das-festival/> (letöltés: 2015.07.31.)

²⁶ Ehhez lásd még: Turai – Mészáros 2015. 156–157.

²⁷ <http://schloesslverein.mogersdorf.at/> (letöltés: 2015.07.31.)

Mogersdorf kapcsán meg kell említenünk azt az 1969 óta zajló színvonalas nemzetközi kultúrtörténeti tanácskozássorozatot is (*Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf*), amelynek konferenciái évről évre a *pannon térség* történetének, kultúrájának egy-egy tematikáját járják körül. A résztvevő országok, tartományok (Magyarország, Szlovénia, Horvátország, illetve Ausztriában Burgenland mellett Stájerország) váltakozó helyszínein megrendezett találkozók deklarált célja a nemzetek közötti párbeszéd és béke előmozdítása a tudomány eszközeivel, és egyfajta tágabb regionális (*pannon*) összetartozás-tudat erősítése.²⁸ A konferenciáknak ez a szimbolikus programja különösen a vasfüggöny idején bírt nagy jelentőséggel (vö. Seedoch 2009.).

Határon átívelő zarándoklatok

Az utóbbi években – elsősorban magyar-osztrák viszonylatban – a határon átnyúló kapcsolatok egy lényeges formáját jelenti a megélenkülő vallási turizmus. Egy sportkapcsolat révén született személyes ismeretségre vezethető vissza a szentgotthárdiak 2007 óta minden év júniusában megtartott gyalogos zarándoklata Maria Bildre (a Keresztény Megmozdulásokért Egyesület szervezésében),²⁹ amelyet (2010 óta) az 1957-ben meggyilkolt rábakethelyi káplán, Brenner János boldoggá avatásáért ajánlanak fel. A róla elnevezett kápolnától (Szentgotthárd-Zsida) indulva a mogersdorfi Schösslkapelle és Krobotek érintésével érkeznek meg a pócsi kegykép másolatát őrző barokk búcsújáráhelyre. 2013-ban Máriapócs zarándoklatai is csatlakoztak hozzájuk, ezen az eseményen részt vesz Veres András szombathelyi megyéspüspök is.³⁰ 2010 óta a mogersdorfi és Maria Bild-i gyülekezetek képviselői szeptemberben viszonzózzák a látogatást a Brenner-kápolnánál. 2012 óta a Maria Bild-i csoport egy saját készítésű feszülettel érkezik, amit a következő évben visznek vissza a szentgotthárdiak. 2015-ben a zarándoklat szentmiséjét a Mária Rádió is közvetítette.³¹ 2012-ben a zarándoklattal a *PILGRIMAGE AT-HU Zarándoklás és búcsújárás Közép-Európában – Zarándoklatok közép-európai hálózatának kiépítése az osztrák-magyar határtérségben* című projekthez és a Mária-úthoz is kapcsolódtak. A szentgotthárdi egyesület más ausztriai búcsújáráhelyekre is szervez (gyalogos) zarándokutakat (Mariazell, Maria Weinberg), a Maria Bild-iek pedig részt vesznek a KeMeSzE és a szentgotthárdi egyházközség egyéb rendezvényein is.

Ezen kívül más határon átnyúló, vallásos turisztikai programról is van tudomásunk. A jennersdorfi plébánia például 2013. október 26-án (Ausztria nemzeti ünnepén) szervezett 24 kilométeres gyalogoskerékpáros zarándoklatot,³² a 2014. évi egyházközségi zarándoklatuk pedig a szlovéniai Ptujba vezetett.

Összefoglalás

Az eddigiekben egyrészt néhány olyan témakört tekintettem át, amelyek hozzájárulnak régiós identitás kialakulásához. Másrészt olyan határon átnyúló *gyenge kötések*et mutattam be, amelyek a *nagy folyamatokon*

²⁸ A szimpózium eddigi témáit és helyszíneit lásd a mogersdorfi *Schösslverein* honlapján: http://schloesslverein.mogersdorf.at/standard.php?p_id=183&l_id=de&sub=174 (letöltés: 2015.07.31.)

²⁹ Mindezt a Wallendorfbán lakó, de a weichselbaumi (Maria Bild-i) egyházközséghez tartozó Karl Brunnerrel folytatott beszélgetésből tudom. Illusztrációk és további részletek: Turai – Mészáros 2015: 189–193.

³⁰ Duna TV, Élő egyház, 2013. június 29. <http://nava.hu/id/1599894/> (letöltés: 2015.07.31.)

³¹ A szentmise-közvetítés előtt a szentgotthárdi plébánossal, Rimfel Ferencsel és az egyházközségi elnökkel, Pácz Gáborral készített interjú révén a revitalizált barokk zarándoklat, Maria Bild és Brenner János története is országos publicitást kapott. A misét Brenner János testvére, Brenner József püspöki helynök celebrálta. <http://www.kemesze.org/maria-bild-i-szentmise-a-maria-radioban> (letöltés: 2015.07.31.).

³² *Sieben-Kirchen-Lauf* útvonal: St. Martin – Alsószölnök – Rábatótfalu – Szentgotthárd – Mogersdorf – Weichselbaum – Jennersdorf.

(gazdasági-politikai kapcsolatok, munkaerőpiaci tendenciák) túl fontos szerepet játszanak egyes közösségek egymás közötti kommunikációjában és egy régiós kohézió erősítésében, valamint a továbbra is létező *mentális határok* lassú feloldásában. Láttuk, hogy a schengeni csatlakozással (2007) megvalósult teljes határnyitás után az 1980-as évek végétől kezdődő, elsősorban szimbolikus tartalommal bíró találkozók elmaradtak,³³ és más – az 1990-es évek *egymásra találásából* táplálkozó, egymás megismerését célzó – kapcsolatok (pl. iskolai partnerség) is elvesztették a vonzerejüket. Ugyanakkor kialakultak, vagy továbbfejlődtek más, konkrét tevékenységek és célok mentén építkező két- és háromoldalú kapcsolatok. A közös történelmi múltban rejlő identitásformáló potenciált kevésbé használja ki az elsősorban természetközelséget középpontba állító osztrák idegenforgalmi kommunikáció (*szelíd turizmus*). A hármasság, a hármashatár-helyzet identifikációs pontként való felhasználására mindhárom oldalon találunk példákat, ezek azonban nem közös arculatépítésként, hanem egymással párhuzamos törekvésekként jelentkeznek. A kilenc éve kezdődött zárandoklatok kapcsán egy a közösségi és személyes kötődések szintjén is fejlődő, határon átnyúló kapcsolat kibontakozását ismerhettük meg.

A közös régiós identitás és a régiós kohézió kialakulása – minden gazdasági és politikai egységesülési folyamat dacára – lassan halad. A fizikai akadályok megszűnésével más – nyelvi, kulturális, történelmi – problémák kerültek felszínre. Az utóbbi két és fél évtized tapasztalatai után érdeklődve feltűnő, hogy az osztrák oldal lakói földrajzi elhelyezkedésüket továbbra is inkább az elzártság és a periféria fogalmaival kapcsolják össze. Ez nagyban árnyalja az időről időre visszatérő *a térkép széléről Európa közepébe* vagy a *lassan összenövünk* típusú szlogenek vízióit.

Szakirodalom

BINDER, David – JOST, Michael – SAMPT, Thomas

2003 *Langsam wochs ma zam* (könyv és CD-ROM). Jennersdorf: BHAS Jennersdorf.

FRICTSHE, Andrea – STUDER, Lucia

2007 *Grenzüberwindung im Dreiländereck. Wahrnehmungshorizonte und Mobilitätsverhalten der Bevölkerung in der Bodenseeregion*. Regensburg: Roderer.

GRANOVETTER, Mark

1991 A gyenge kötések ereje. In ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. 371–399. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.

GRÁFIK Imre

2013 Hármashatár. Közép-európai nemzeti traumától a népek találkozási helyéig. In uő. *Határtalanul: Határon innen és túl*. 203–231. Pécs: Pro Pannonia.

GYŐRI Róbert

2006 A határ két oldalán. Városi vonzaskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon. In GYŐRI Róbert – HAJDÚ Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. 279–292. Budapest – Pécs: Dialóg Campus – MTA RKK.

GYŐRI Róbert – JANKÓ Ferenc

2009 Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között. *Soproni Szemle* 63. 2. 218–238.

³³ Ellenpéldaként a 2015. május 26-án a hármashatár-kónél tartott informális államfői találkozót kell megemlítenünk (Áder János magyar, Heinz Fischer osztrák és Borut Pahor szlovén köztársasági elnökök részvételével), amelyet az Európai Nemzeti Parkok Napja alkalmából tartottak. <http://www.bundespraesident.at/newsdetail/artikel/-578194b404/> (letöltés: 2015.09.08.), http://www.keh.hu/nyilvanos_programok#cal (itt: május 26., letöltés: 2015.09.08.)

HARDI Tamás

1999 A határ és az ember – Az osztrák-magyar határ mentén élők képe a határról és a „másik oldalról”. In NÁRAI Márta – RECHNITZER János (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ*. 159–189. Pécs – Győr: MTA RKK.

2004 Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. *Magyar Tudomány* 2004. 9. 991–1001.

NÁRAI Márta

1999 A határ mente mint élettér. In NÁRAI Márta – RECHNITZER János (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ*. 129–158. Pécs – Győr: MTA RKK.

NÁRAI Márta – RECHNITZER János (szerk.)

1999 *Elválaszt és összeköt – a határ*. Pécs – Győr: MTA RKK.

RAINER, Astrid

2012 *Zukunftswege. Jennersdorf. Dorferneuerung inc. Lokale Agenda 21. Prozessbegleitung und Leitbilderstellung. Schlussbericht 15.5.2012. Leitbild mit Leitzielen und Projekten*. Kézirat.

SEEDOCH, Hans

2009 40 Jahre Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf – ein persönlicher Rückblick. In *Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2009 / International Historico-Cultural Symposium Mogersdorf 2009 in Balatonszárszó 30. Juni bis 3. Juli 2009* /Band 39./ 147–151. Kaposvár: Somogy M. Közgyűlés.

SEGER, Martin – BELUSZKY Pál (Hrsg.)

1993 *Bruchlinie Eiserner Vorhang. Regionalentwicklung im österreichisch-ungarischen Grenzraum (Südburgenland, Oststeiermark, Westungarn)*. Studien zu Politik und Verwaltung, 42. Wien-Köln-Graz: Böhlau.

STOCK, Wolfgang (Hrsg.)

1992 *Dreiländereck. Das österreichisch-ungarisch-slowenische Grenzgebiet. Ein Reisehandbuch*. Graz: Leykam.

Tér és Társadalom

2005 *Tér és Társadalom* 19. 2. <http://epa.oszk.hu/02200/02251/00020/pdf/>

TÓTH Ferenc – ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs (szerk.)

2004 „Szentgotthárd – Vasvár 1664.” *Háború és béke a XVII. század második felében. Tanulmányok*. Szentgotthárd: Szentgotthárd Város Önkormányzata.

TURAI Tünde – MÉSZÁROS Csaba (szerk.)

2015 *Hármas határok néprajzi nézetben. An Ethnographic Perspective on Tri-Border Areas*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

VÁRADI Monika Mária – VEIDER, Friedrich – WASTL-WALTER, Doris

2002 A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről. *Regio* 2. 85–107.

VÁRADI, Monika Mária – WASTL-WALTER, Doris

2009 A szomszédság színe és fonákja: határok, konfliktusok, diskurzusok. *Regio* 1. 85–116.

JÁNOS BEDNÁRIK

**“Langsam wochs ma zam,” OR Are We Finally Coming Together?
Weak Ties Along the Austrian-Hungarian-Slovenian Tri-border**

The study examines the tendency toward unification that has developed in the region of the Austrian-Hungarian-Slovenian tri-border over the past 25 years, exploring the potential for a dismantling of the

mental border associated with the time of the iron curtain and development of a common regional identity, and discussing a range of *weak ties* (trans-border meetings, school partnerships, pilgrimage routes) and other connectives (tri-partite identity, shared history, *soft tourism*) that span the borders between the three nations. Following the opening of borders that accompanied the accession of Hungary and Slovenia to the Schengen Area in 2007, the conferences, congresses, and festivals that had become common in the 1980s – most of them symbolic in nature – grew increasingly infrequent or were even cancelled, while other connectives aimed at *making acquaintances* and gaining mutual familiarity lost appeal, as well. At the same time, other bi- and tri-partisan relationships centred around concrete activities or objectives were established or cultivated. Austrian tourist-industry communication, which focuses primarily on the idea of getting back to nature (*soft tourism*), makes little use of the identity-forming potential of the area's shared history. Although examples for the use of the tri-border position as a point of identity exist on all three sides, these are generally manifested not as shared image-building, but as parallel initiatives. The pilgrimage routes launched nine years ago, for example, represent a type of trans-border relationship that develops on the community and personal, as well as national levels; yet, regional cohesion – current processes of economic and political unification notwithstanding – is proceeding slowly. With the disappearance of physical obstructions, new problems – linguistic, cultural, and historical – have surfaced. Experience in the field indicates that Austrians continue to view their geographic position in terms of isolation and peripheral existence, an attitude that casts a long shadow on the vision represented by the sorts of optimistic slogans – *From the edge of the map to the centre of Europe*, or *Slowly but surely coming together* – that crop up in the area from time to time.

Mód László

„A határ, ami elválaszt és összeköt” Emlékművek és ünnepek a magyar-szlovén államhatáron

2011 és 2015 között a *Hármas határok vizsgálata* című kutatási projekt keretében főként a szlovén-magyar határvidék szlovén oldalán végeztem terepmunkát, amelynek során több téma vizsgálatának lehetősége körvonalazódott. A 2011-ben összeállított kutatási tervezetben még meglehetősen sokféle kulturális jelenséget vázoltam fel, amelyek közül végül is az államhatárokhöz kapcsolódó emlékezési gyakorlat, illetve rituális cselekmények értelmezésére próbáltam koncentrálni. A terepmunka során arra lettem figyelmes, hogy az egykori határállomások vagy az államhatárokat keresztező utak mellett az 1990-es évektől, különösen az európai uniós csatlakozást követően egymás után hoztak létre a helyi közösségek különböző típusú emlékműveket, amelyeknél alkalmanként napjainkban is szerveznek különféle ünnepeket.

Párhuzamosan az államhatárok eltűnésével, szimbolikusá válásával tulajdonképpen megindult egy olyan folyamat, amely a határokhöz kapcsolódó emlékezet megszerkesztésére irányult. Az államhatárokat manapság láthatóvá, megragadhatóvá különböző információs táblák, illetve számozott és számozatlan határkövek teszik, amelyek közül utóbbiak a töréspontokat jelölik.¹ Mellettük vagy a közelségükben tűnnek fel azok az emlékművek vagy szimbolikus tartalmakat hordozó objektumok, amelyeket különböző céllal hoztak létre. A kutatás korántsem tekinthető lezártnak, mivel a szemünk előtt játszódnak le és bontakoznak ki azok a kulturális jelenségek, amelyeket értelmezni szeretnénk. A terepmunka kezdetekor a következő kérdéseket fogalmaztam meg, amelyekre reményeim szerint választ is tudok a későbbiek során adni:

1. Birtokba veszik-e az emlékműveket, illetve a szimbolikus tartalommal rendelkező objektumokat a határ mentén élő közösségek?
2. Hogyan alakítják át az államhatár bizonyos pontjait rituális térré a közösségek?
3. Történnék-e kísérletek a határőrizet objektumainak öröksséggé alakítására, illetve a vasfüggönyhöz kapcsolódó emlékezet megszerkesztésére?

Tanulmányomban nem foglalkozom az 1922-ben, az osztrák, magyar és szerb-horvát-szlovén államhatárok találkozási pontján felállított emlékművel, amelyet Gráfik Imre elemzett behatóan, aki nemcsak

1. kép. A 419-es határkő Zsitkóc határában. Fotó: Mód László.

¹ Szerbia, Szlovénia és Horvátország Magyarországgal közös határszakaszán a számozott határkövek csónka gúla alakúak, fehérek, jelzéseik feketék és bemélyítettek. Az ún. melléktöréspontokat számozatlan határkövek jelölik, amelyeknek két típusát különböztethetjük el. A nagyobb méretű objektumokon az adott állam nevének hivatalos rövidítése tűnik fel, a kisebbeken sem felirat, sem pedig számozás nem található. Vedó 2009: 141.

a felállítás körülményeit tisztázta, hanem az 1920-as évek elejétől az ezredfordulóig terjedő időszakban nyomon követte az emlékezési és ünneplési gyakorlatot.²

A kutatás helyszíne

Muravidék alatt közigazgatási értelemben Vas és Zala vármegyék délnyugati járásaiából a trianoni határmódosítás után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt térséget értjük, amelyet napjainkban a szlovén köznyelv a Prekmurje, azaz a Murántúl elnevezéssel illet. A területen évszázadok óta több etnikum (magyarok, szlovénok, vendek) élt együtt, ami interetnikus kapcsolatok bonyolult hálózatát eredményezte. Az 1991-es népszámlálás adatai szerint a Muravidéken 7 716 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek (Halász 1999: 19.). Kulturális szempontból a térségben élő magyar közösség nem tekinthető homogénnek, hiszen az általuk lakott települések különböző néprajzi régiókhoz tartoznak. Az északon elhelyezkedő falvak (Hodos, Kapornak stb.) az Őrséghez³ sorolhatók, a Dobronak és Alsólendva közelében fekvők pedig részben a Hetés, tágabb értelemben pedig a Lendva-vidék részét képezik. Sajátos átmeneti zónát alkotnak a Dobronak és Domonkosfa között elhelyezkedő települések, Szerdahely, Pártosfalva, Szentlászló, Csekefa és Kisfalu, amelyek nehezen illeszthetők be a korábban felvázolt kategóriákba.⁴

Bellosics Bálint tevékenysége óta élénken foglalkoztatja a kutatókat a térség népi kultúrájának tagolódása, a kulturális határvonalak elhelyezkedése. 1977-ben Szentmihályi Imre ismertette azokat a próbálkozásokat, amelyek Hetés kiterjedésének értelmezésére, a tájegységhez tartozó települések számának megállapítására tettek kísérletet.⁵ Ő maga 11 falut vett számba, a magyarországi Bödeházát, Gáborjánházát, Szíjártóházát, Szombatfát, Szentistvánlakot, valamint a szlovéniai Bánutát, Göntérházát, Hídvéget, Kámaházát, Radamost és Zsitkócot, ugyanakkor 23 települést tekintett a Lendva-vidék részének, ahova megítélése szerint a hetési falvakon kívül Alsólakos, Alsólendva, Csente, Felsőlakos, Gyertyános, Hármasmalom, Hosszúfalu, Kapca, Kót, Petesháza, illetve Völgyifalu tartozik. Átmenetinek Pincét és részben Újfalut (ma Tornyiszentmiklós) tartotta, azzal a megjegyzéssel, hogy Pince közelebb áll a Lendva-vidékhez.⁶

Legutóbb Halász Albert a muravidéki jeles napi szokások elemzése kapcsán próbált kísérletet tenni a tárgykörben korábban született kutatások összegzésére, valamint a Lendva-vidéki etnikai csoport belső

² A magyar-osztrák-szlovén határkő lépcsőzetes alapon kialakított, csonka gúla formájú építmény, amelynek oldalain az adott országok címerai, illetve a határszakaszokat kijelölő békeszerződések aláírásának dátuma szerepel. Gráfik Imre elemzésében rámutatott arra, hogy az objektum a két világháború között a magyar országos politikában nem kapott közvetlen szerepet, a hősök emléknapijához kapcsolódó iskolai kirándulások célpontja volt. 1945 után megközelítése lehetetlenné vált, mivel a térség tiltott zónának minősült. Az 1989-es esztendő hozott alapvető változásokat, amikor a Hazafias Népfront járási hivatala kezdeményezte az ún. barátságatalalkozót. Gráfik az 1990-es évek eleje óta megrendezett ünnepek szlogenjeit elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a különböző államberendezkedésű és eltérő ideológiai háttérrel rendelkező felek a *béke és a barátság* hívószavakkal igyekeztek megteremteni a kapcsolatokat, a hangsúly pedig egyértelműen a korábbi merev államhatárok átjárhatóságára helyeződött. Gráfik 2013: 203–231.

³ Az Őrség Tartományt alkotó 18 település közé tartozott Szalafő, Őrszentpéter, Ispánk, Nagyrákos, Kistrákos, Pankasz, Szaknyér, Szatta, Kerkáskápolna, Bajánháza, Senyeháza, Dávidháza, Kotormány, Kerca és Szomoróc mellett Hodos, Kapornak, illetve Bükfalja is. A Szlovéniában található őrségi falvakra vonatkozóan lásd bővebben: Göncz – Nagy 1998., Benczik 2005: 13–52.

⁴ Dömötör Sándor az Őrségről készített népszerűsítő munkájában Kogutowitz Károly álláspontjára is utalást tett, aki földrajzi szempontok alapján a tájegység határait 34 településre terjesztette ki, amelyek között feltűnik Domonkosfa is. Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy bizonyos felfogások szerint az Őrség magában foglalja Csekefát és Szerdahelyt is. Dömötör 1960: 9, 15–16.

⁵ Szentmihályi Imre öt különböző megközelítést nevezett meg a tájegység körülhatárolásával kapcsolatban, amelyek közül az ún. történettudati felfogás a Kebele és a Lendva között fekvő 11 települést tartja számon. A második álláspont, ami Szentmihályi megítélése szerint a trianoni határok meghúzását követően született, 4–5 magyarországi, határ menti falut (Gáborjánháza, Bödeháza, Szíjártóháza, Szombatfa, Szentistvánlak) sorol Hetéshez. Harmadikként említi Gönczi Ferenc álláspontját is, amely a Kerka és a Lendva között elterülő 17–18 települést foglalja magában. Szentmihályi külön tárgyalja Bellosics Bálint korai, illetve később módosított nézetét, amelyek közül az előbbi hét darab háza utótagú települést, utóbbi pedig 20-nál több falut tekintett Hetés részének. Szentmihályi 1977: 7–11.

⁶ Álláspontja szerint Hetés népi kultúrája a Lendva-vidék szerves részét képezi. Szentmihályi 1977.

tagozódásának és határainak (földrajzi, nemzetiségi, egyházi) a felvázolására. Továbbgondolva Szentmihályi Imre megállapításait felhívta a figyelmet arra, hogy Hetés és a Lendva-vidék között is léteznek olyan észrevehető különbségek, amelyek csak az egyik vagy csak a másik területen élnek, és bátran nevezhetőek mikrotájú eltéréseknek. Halász Albert meglátása szerint a határváltozások következtében 19 település tartozik a Lendva-vidékhez (Halász 1998: 143–153., 1999: 24–30.).

Felmerülhet a kérdés, hogy a 21. század elején miért is játszhat szerepet a népi kultúra tagolódásának és a kulturális határoknak a kérdésköre a térség jelen állapotának dokumentálása során? Mivel az 1920 után meghúzott államhatárok néprajzi régiókat vágtak ketté, ezért manapság különböző típusú projektek keretében ismét feltűnnek a korábbi kategóriák, mint például az Őrség vagy a Hetés. Az úgynevezett *Mesés Hetés* program segítségével például a Zöldutak Módszertani Egyesület kulturális rendezvényeken keresztül igyekszik újjászervezni az államhatárok által elválasztott települések közötti kapcsolatokat. A szervezet turisztikai útvonalak kialakítását is felvállalta, amelyek a helyi természeti és kulturális örökségelemek sajátos hasznosítására is lehetőséget nyújthatnak. A program célja tehát a magyar-szlovén országhatár által kettészelt Hetés mint néprajzi táj természeti és kultúrtörténeti jellegű tájlemeinek a helyi közösségek részvételével történő felmérése, megőrzése, illetve a fenntartható hasznosítási lehetőségek feltárása.⁷

Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról sem, hogy az Őrségi Napok rendezvénysorozat programjai mind a magyarországi, mind pedig a szlovéniai településekre kiterjednek. Úgy tűnik, hogy a kulturális határok sajátos kontextusban élednek újjá, és átlépik az államhatárokat is, amivel párhuzamosan regionális identitások megszerkesztésére vonatkozó törekvések is kibontakoznak.⁸

Az államhatárok kialakulása és hatása a mindennapokra

Az első világháborút követően létrejövő új államhatárok Magyarország délnyugati részén alapvetően új kihívások elé állították a közösségeket, hiszen évszázadok alatt kialakult, szoros gazdasági-társadalmi kapcsolatrendszerek bomlottak fel. Az új határok kijelölése során a döntéshozók nem vették figyelembe a nyelvi, etnikai, vallási, közigazgatási és közlekedési viszonyokat. Szlovén lakosságú falvak maradtak Magyarországon, illetve magyarlakta települések kerültek az új délszláv állam fennhatósága alá annak ellenére, hogy az etnikai határok évszázadok óta markánsan kirajzolódtak.⁹

A két világháború között az államhatárok még korántsem voltak olyan átjárhatatlanok, mint a vasfüggöny leereszkedését követően. A térségben élők a mezőgazdasági termelést a *kettős birtokosság* intézménye révén a másik ország területén folytathatták, a vallás gyakorlása terén azonban komoly problémák adódtak. A magyarországi határsávbán volt olyan település (pl. Gáborjánháza), ahol az 1930-as években új templomot kellett építeni, mivel a hívek nem látogathatták rendszeresen az új délszláv államhoz csatolt Dobronaki és alsólendvai plébániatemplomokat.

A *vasfüggöny kora* az 1940-es évek második felétől a kommunista rendszerek összeomlásáig tartott. A mindennapokban a *vasfüggönny* azonosították a Nyugat-Európát a keleti blokktól elválasztó határvo-nal őrzésének módjával, illetve a határon lévő műszaki berendezésekkel. Eleinte ez a katonai hadszíntér mintájára kialakított drótkadályból, aknamezőből, nyomsávból és ellenőrzési övezetekből tevődött össze. Később az életveszélyt jelentő aknamező helyébe elektromos jelzőrendszer lépett. A *vasfüggöny* leeresz-

⁷ A program 2015 februárjában elnyerte a Magyar Tájdíjat, amivel részt vesz az Európa Tanács Táj Díja pályázaton.

⁸ Tatiana Zhurzhenko szerint a határokon átívelő együttműködések, eurorégiók és közös kulturális rendezvények a korábbi regionális egységek szimbólumait élesztették fel. Az Európai Unió belső határainak megváltozott a politikai státusza, funkciója, hiszen a megbékélés és a kommunikáció helyszíneivé alakultak át. Zhurzhenko 2011: 63–84.

⁹ Magyarországhoz került északon nyolc olyan település, amelyeknek a lakossága döntően szlovén vagy vegyes lakosságú volt. A térség középső és déli részén tizenegy magyar és egy szlovén falu, valamint Alsólendva környéke vált a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság részévé. Mohos 2008: 46.

kedésével az alsóbbrendű határátkelők megszűntek, ezért néhány kilométeres távolságok megtétele egész napos utazás révén vált lehetségessé, amennyiben az engedélyeket a hatóságok megadták (Lendvai Kepe 2007: 26–29.). A határsáv magyarországi részén különösen szembetűnő volt a falvak lélekszámának jelentős mértékű csökkenése, ami a mezőgazdaság szocialista átszervezésével, a fiatalok elvándorlásával és a kedvezőtlen közlekedési viszonyokkal magyarázható. Jugoszláviában nem történt meg a mezőgazdaság tulajdoni kereteinek radikális átalakítása, emiatt a társadalomban nem játszódott le olyan gyors átrétegződés, mint Magyarországon. Az ágazatból élők aránya jóval nagyobb maradt, ami különösen a muravidéki falvakban érvényesült (Mohos 2008: 69.). Mohos Mária szerint a magyar-szlovén határ mindkét oldalán erős „törpefalvasodási folyamat” játszódott le, amelynek következtében megjelentek az 50 főnél kisebb, valamint az 50–100 fő közötti népességgel rendelkező települések. A magyarországi falvakban egyre gyakoribb jelenség az elhagyott lakóépületek második otthonná alakítása (Mohos 2008: 77.).

1990 után a szlovén-magyar országhatár mentén fekvő települések önkormányzatai (kisebbségi, települési) között intenzív kapcsolatrendszer alakult ki, ami nem egy esetben közös projektek, pályázatok keretében öltött testet.¹⁰ A civil szervezetek, egyesületek, sportklubok (pl. tűzoltó-egyletek, szőlészeti-borászati egyesületek, nótakörök stb.) között is meglehetősen szoros együttműködés formálódott ki, ami közös rendezvények szervezésében is megnyilvánulhat. A bevásárlóturizmus jelenleg Szlovéniából Magyarország felé irányul, a külföldi munkavállalás ezzel szemben fordított tendenciát mutat, aminek hátterében egyértelműen a magasabb szlovéniai kereseti lehetőségek húzódnak meg. Magyar állampolgárok elsősorban mezőgazdasági idénymunkát végeznek, de nem szabad elfeledkeznünk az iparosok tevékenységéről sem.

Emlékművek a magyar-szlovén államhatáron

Az emléktáblák, emlékművek és emlékhelyek szerepének értelmezése során mindenekelőtt utalnunk szükséges a nemzetállamoknak arra a sajátos törekvésére, amivel az általuk uralt területen próbálják kialakítani a nemzethez tartozás egyenletes, folyamatos és homogén terét. Ilyés Zoltán kutatásai során több alkalommal felhívta a figyelmet arra, hogy a hatalmi, uralmi viszonyoknak a tájba történő beírása és a saját kanonizált történelem reprezentálása különösen a határtérségekben, határvidékeken tipikus jelenségnek tekinthető. Egy-egy táj vagy régió szimbolikus, mentális uralása ugyanakkor a történeti emlékezet, a hagyományok és az épített örökség miatt nem feltétlenül az uralkodó nemzet privilégiuma. A határtérségek szimbolikus geográfijának értelmezéséhez kiváló eszközt kínál a finn-orosz Karélia, ahol nemzeti ikonográfiák konfrontálódnak és élnek egymás mellett. Nemcsak a határok és határvidékek a maguk lineáris-areális kiterjedésükben, hanem kitüntetett határpontok is részesei lehetnek a nemzeti geográfiáknak, helyszínei a szimbolikus nemzetépítésnek és örökségésítésnek. Ilyés Zoltán meglátása szerint a szlovákiai Dévénnel szemben a Gyimesi-szorosnak ugyan nincs olyan patinás recepciótörténete, mégis jól példázza a határtérségeknek és a kitüntetett határpontoknak a nemzeti emlékezetben és a nemzeti performanszokban elfoglalt helyét (Ilyés 2010: 114–125.).

A szlovén-magyar államhatár mentén ezek a törekvések néhány kivételtől eltekintve kevésbé jellemzőek, sokkal inkább más üzenetek kapcsolódnak az általam vizsgált objektumokhoz. Az egyik kivételt a 2000. október 5-én Szerdahely és Magyarszombatfa között felavatott emlékmű jelenti, amely a *trianoni határon* a magyar államiság ősiségét, a magyar nemzeti múltat reprezentálja. Az objektumon a következő felirat olvasható: „SZERETETT HAZÁNK MAGYARORSZÁG FENNÁLLÁSÁNAK 1000. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL ÁLLÍTOTTA EZEN EMLÉKMŰVET A VAS MEGYEI ÁLLAMI KÖZÚT-KEZELŐ KHT. A SZOMBATHELYT MURASZOMBATTAL ÖSSZEKÖTŐ EGYKORI 734. SZ. CSÁKÁNYDOROSZLÓ MURASZOMBATI ÚT 32+275 KM. SZELVÉNYÉBEN”

¹⁰ Bajánsenye és Hodos testvértelepülési megállapodással fűzte még szorosabbra a kapcsolatát. Minden évben a helyi politikusok közös önkormányzati ülést tartanak, amelyen kölcsönösen beszámolnak egymásnak az elmúlt év eseményeiről.

Az államhatár jelölésében szerepet játszó objektumok némelyike időnként sajátos szimbolikus tartalommal telítődhet, amikor a határ két oldalán élő közösségek politikai képviselői, vezetői határkő-találkozókat szerveznek köréjük. 2014-től az úgynevezett számozott határkövek közül sorszám szerint a 469-es a Nemzeti Összetartozás Napjához kapcsolódó megemlékezés kontextusában a *trianoni határ* jelképévé vált, ahol a hosszú évtizedeken keresztül egymástól elválasztott határ menti közösségek képviselői szimbolikusan újraegyesülhetnek. A határkövön elhelyezett koszorúk, nemzetiszínű és gyászszalagok az objektumot időlegesen kiemelték mindennapi használatából, és rituális szimbólummá alakították.

A korábbi határállomások vagy az államhatárt keresztező utak mellett elhelyezett emlékművek többsége a 2004. május elsején bekövetkezett európai uniós csatlakozás aktusához kapcsolódik, ahogyan arra a rajtuk feltűnő dátum, illetve a szervezet egyik legfontosabb szimbóluma, a 12 csillag utal. Ezen kívül szerepelhet rajtuk a két ország címere vagy azoknak a településeknek a neve, amelyek között az objektum elhelyezést nyert. Az uniós csatlakozáshoz kapcsolódó emlékművek közül mindössze egy hordoz sajátos jelentéstartalmat. A Göntér Endre elképzései alapján összeállított, kétágú vasoszlop a festőművész szerint az uniós csatlakozással ismételten egymáshoz közeledő közösségek összefogását jelképezi, egyik adatközlőnk felfogásában viszont egy szarvas agancsait jeleníti meg, amivel a szabadságra, a határokon keresztül történő szabad mozgásra utal. Az emléktáblákat, emlékműveket a csatlakozási ünnepek keretei között a jelenlévő politikusok, egyházi képviselők avatták fel.

A schengeni határnyitás alkalmából Kercaszomor és Domonkosfa között, a magyar-szlovén határon 2007. december 20-án békeoszlopot állítottak fel. A felavatást egy *jókívánsággyűjtés* előzte meg, ami azt jelentette, hogy magánemberek vagy közösségek Magyarország bármely részéről elküldhették üzeneteiket. A papírra írott szövegeket vízálló zacskókban helyezték el az objektum belsejében. A békeoszlop avatásával egy időben egy úgynevezett *Hello, szomszéd!* padot is felállítottak, amelyet egy magyarországi cég ajánlott fel erre a célra. Az eredeti elképzések szerint az egyik fele Magyarországon, a másik pedig Szlovéniában foglalt volna helyet, a hatályos nemzetközi egyezmények azonban ezt nem tették lehetővé, emiatt a padot végül teljes egészében a magyar oldalon alakították ki. A magyarországi Zöldutak Módszertani Egyesület projektjének köszönhetően 2014. május 10-én Bödeháza és Zsitkóc között az államhatár közelében avatták fel ünnepélyes keretek között a Hetés Barátság Parkot, ahol 10 évvel korábban a két település lakói együtt ünnepelték Szlovénia és Magyarország európai uniós csatlakozását. Létrehozásának körülményeit Bedő

2. kép. Az uniós csatlakozás emlékműve Hodos és Bajánsenye között. Fotó: Mód László.

3. kép. Az uniós csatlakozás emlékműve Zsitkóc és Bödeháza között. Fotó: Mód László.

Andrea, a projekt egyik vezetője a következőképpen idézte fel a vele készített interjújában:

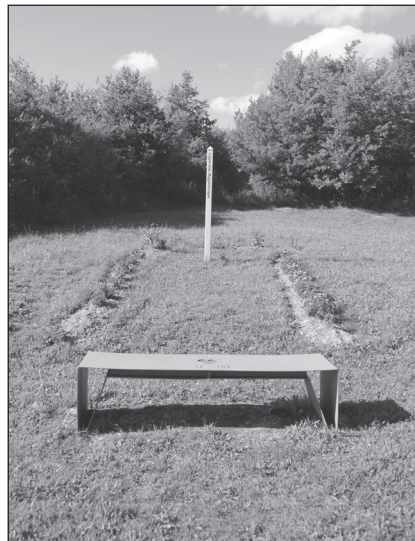
„Én a két évvel ezelőtti rendezvényen voltam először vagy három évvel ezelőtti rendezvényen voltam először, és hát én akkor is vittem a telefonomat. [...] És utána amikor visszamentem erre a rendezvényre, akkor ők már szerveztek rá egy túrát, és én pedig vittem fényképezőgépet, hogy akkor nézzük, mi van ezen a rendezvényen. És fölvettem a beszédet, a dobronaki polgármester beszédét, ami fön van az interneten egyébként, feltöltöttem. Ahol a polgármester azt mondta, hogy és akkor igen, és akkor, hogy itt van ez a rész. Akkor még a határsáv meg az út volt. Akkor még erdő volt mind a négy részen. És hogy akkor itt mindig fejlődik valami. [...] És a polgármester a beszédében mondta, hogy a következő fejlődési lépés lehet, hogy legyen itt egy park. [...] Mindenki ment haza, hogy akkor jó van. És akkor nekem meg úgy el kezdett szöget ütni a fejembe ez a park kérdése, hogy tulajdonképpen hogyha itt jó találkozni és jó beszélgetni. Akkor van egy határsávunk meg egy utunk, és akkor itt állunk. Egy asztalon volt az összes pezső meg itt ácsorgunk meg beszélgetünk. Tehát így ideális helyen vagyunk, hogy ki lehetne alakítani egy jó kis parkot, hogy ez nem butaság, tehát hogy legyen tűzrakóhely. Legyen tényleg egy olyan míting point, ahol találkozhatnak az emberek, akik szeretnék, és jól érzik magukat így muravidéki magyarság szlovéniaiakkal, magyarok együtt. Legyen itt ezzel a parkkal valami!”

Miután konzultált más szakemberekkel is, az a döntés született, hogy a projekt keretében egy új *tájérték*et teremtenek a *Hetés Barátság Park* formájában, ahol helyet kapott Balog Anita és Árvay László képzőművészek *Határtalan madár* című alkotása, amelyet az egykori vasfüggöny összegyűjtött maradványaiból, a szögesdrótból készítettek. Összeállításának körülményeiről a Hetés tájegység honlapja a következő információkat teszi közzé:

„Hetési művészeknek, Balog Anitának és Árvay Lászlónak jutott eszébe az ötlet, hogy a szűrős drótból, ami negatív, alkossanak valamit, ami pozitív. Az elkészült műalkotást itt láthatják a parkban. A <Határtalan Madár> című alkotás, a régi rozsdás vasfüggöny darabjainak felhasználásával készült, s a magyar vasfüggöny darabjai <átrepültek> a szlovén oldalra, ezzel is szimbolizálva a szabadságot és a határtalanságot.”¹¹

4. kép. A Békeoszlop és a *Hello szomszéd* pad Kercaszomor és Domonkosfa között. Fotó: Mód László.

5. kép. A *Határtalan madár* műalkotás a Hetés Barátság Parkban. Fotó: Mód László.

¹¹ http://www.hetesonline.hu/hatartalan_madar/

Sor került ezen kívül a park fatáblájának leleplezésére is, amelyen egy helyi díszítőművészeti szimbólum, az életfa jelenik meg. Az idei év elején a park szomszédságában egy olyan magyarázó táblát helyeztek el, amely a vasfüggöny napjainkban is látható emlékeit veszi számba, egyúttal jelöli a *Vasfüggöny kerékpárút* nyomvonalát. Úgy gondolom, ez egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a határok átjárhatóvá válásával megkezdődött a múltban használatos, határőrizettel kapcsolatos objektumok egyfajta muzealizációja, örökségé alakítása. A táblán olvasható szöveg ezt a törekvést kellőképpen kifejezi:

„... az egykori magyar-jugoszláv határon álló Vasfüggöny több emlékével is találkozhatunk, amelyeket a zöld háromszög jelzésű turistaúton járhatunk be. A domb déli lábánál öt darab, egykor tankcsapdaként funkcionáló gúla alakú betonelemet láthatunk. A dombtető szlovéniai oldalán, szépen művelt kisparcellás szőlők felett egy egykori határőrtorony emelkedik. A lábánál lévő betonbunkert látva még ma is átérezhetjük, hogy milyen viszonyok uralkodhattak a <kegyetlen kerítés> mentén.”

A felsoroltakon kívül a helybeliek előszeretettel hívják fel az arra járó kutató figyelmét az úgynevezett *vasmacskás fára*, ami tulajdonképpen természetes kilátóhelyként szolgált a határőrök számára. A törzsébe L-alakú vasakat vertek, amelyek létrafokokként funkcionáltak. Ezeknek az objektumoknak a kiválasztása és értékekkel történő felruházása megtörtént, a megőrzésükkel és hasznosíthatóságukkal kapcsolatos tervek kidolgozása azonban még várat magára. Felmerült ugyan a Rigányóci-hegyen álló kiállítótorony lefestése, de a munka elvégzéséhez szükséges anyagi források feltárása és megteremtése még nem történt meg. További problémákat jelent az, hogy az objektum a szlovén hadsereg tulajdonát képezi. A *vasfüggöny korának* láthatóvá tételét és reprezentációját célzó törekvésekkel a szlovén-magyar határszakasz más településein is találkozhatunk. Hodoson és Domonkosfán helyi politikusok, illetve önkormányzati képviselők részéről láttak az utóbbi években napvilágot olyan elképzelések, amelyek az államhatár közelében a korábbi határőrizet objektumainak részleges bemutatását szolgálnák bővítve ezzel a helyi turisztikai kínálatot.

Rítusok, ünnepek az államhatáron

A kommunista rendszerek megszűnését követően a szlovén-magyar határszakaszon lehetővé vált olyan ünnepek megszervezése, amelyek rituális keretek között alkalmat biztosítottak az évtizedek óta elszakított közösségek találkozására, kapcsolatrendszerük újjászervezésére. Az előzmények között tarthatjuk számon azt a sajátos alkalmat, amely a Zsitkóc mellett elhelyezkedő Rigányóci-hegyen¹² álló feszülethez kapcsolódott. Az 1990-es években a szakrális kisemléknél rendszeresen tartottak olyan egyházi szertartásokat, amelyeken magyar állampolgárok is részt vehettek, akiknek az úti okmányait a helyszínen ellenőrizték.

A két állam, Magyarország és Szlovénia európai uniós csatlakozásakor, 2004. április 30-án, illetve május elsején a határátkelőknél és az államhatárokat keresztező utak mellett egymás után tartottak különböző típusú ünnepeket, amelyeket Lendvai Kepe Zoltán dokumentált *EU-FÓRIA, avagy az Európai Unióhoz való csatlakozás a muravidéki magyarok és szlovének körében* című tanulmányában. A magyarországi településeken a Lentiben székelő Őrség-Göcsej-Hetés Területfejlesztési Kistérségi Társulás vállalta fel a *Barátság határok nélkül* elnevezésű rendezvénysorozat lebonyolítását. Az ünnepi alkalmakat angol, német, valamint szlovén nyelven is népszerűsítették, amivel a programok nemzetközi jellegét kívánták erősíteni. Lendvai Kepe Zoltán elemzésében rámutatott arra, hogy az ünnepek szerkezete azonos elemeket tartalmazott, ami a központi szervezéssel hozható összefüggésbe (Lendvai Kepe 2005: 215–226.).

Újabb lökést a 2007-es schengeni csatlakozás adott, amikor a határszakasz eltérő pontjain ismét különböző rendezvényeket (pl. 180-as határkő, *Békeoszlop* és a *Hello szomszéd!* pad felállítása) szerveztek. Úgy tűnik, hogy az évfordulós megemlékezéseknek nem igazán lett folytatása, ezzel szemben a határ menti közösségek ki-

¹² A Rigányóci-hegyen a kettősbirtokosság intézményének segítségével az 1940-es évek végéig a magyarországi települések lakói is megtarthatták szőlőbirtokaikat.

alakították sajátos rítusaikat, amelyek szervesen beépültek helyi ünnepeik közé. Az 1990-es évek végétől minden esztendő utolsó napján Dobronak és Gáborjánháza települések képviselői egy közös *koccintást* szerveznek az államhatáron, amelyet 2014-ben gyalogtúrával is kiegészítettek. A rituális ivás immáron a Hetés Barátság Parkban zajlott, ami arra utal, hogy a szervezők a létesítményt egyfajta közösségi térként kívánják hasznosítani a jövőben. A gyalogtúra keretei között a résztvevők a *vasfüggönykorszak* objektumait is megtekintették.

Feltehetőleg az uniós csatlakozás május elsejei dátuma játszhatott szerepet abban, hogy egy korábban széles körben gyakorolt népszokást¹³ kapcsoljanak a térségben élő közösségek az államhatár bizonyos pontjaihoz. A Muravidéken májusfát az elmúlt évtizedekben elsősorban különböző egyesületek állítottak a települések központi részein vagy meghatározott helyszíneken (pl. focipálya, egyesületi székház). Hodoson a helyi művelődési egyesület alkotta újra a hagyományt az 1990-es évek folyamán, amikor a település meghatározott pontján állították fel a májusfát.¹⁴ 2004-ben az uniós csatlakozás alkalmával merült fel annak az ötlete, hogy a májusfát az államhatár közelében helyezték el, amivel a szervezők a helyi tradíciókat kívánták megmutatni a külvilágnak. A Hodoson állított fán papírszalagokat, papírból készített virágokat, illetve egy palack bort helyeznek el. Amíg az asszonyok és a lányok a díszítmények elkészítésével foglalatoskodnak, addig a férfiak a községi erdőből traktorral elszállítják a fát, amelyet az erdész jelöl ki. Manapság főként a határszakasz északi térségében jellemző az, hogy az államhatárral szomszédos, magyarországi és szlovéniai falvak közösen szervezik meg az ünnepet. Egyik évben az egyik település gondoskodik a fáról, a másik pedig a ledöntését vagy *kitáncolását* szervezi meg május végén, következő évben pedig fordítva. 2015-ben Domonkosfa és Kercaszomor lakói is újból megszervezték a közös ünnepet, amivel négyre emelkedett azoknak a pontoknak a száma az államhatáron, ahol májusfát állítottak.

Szalfő és Hodos települések között az első határkő-találkozót 2003-ban szervezték meg, majd a rákövetkező évben, azaz 2004-ben az európai uniós csatlakozást követően egy márványból készített tábla felavatására is sor került. 2007 decemberében a két település a schengeni csatlakozást ünnepelte meg a 180-as számú határkőnél, 2011-ben pedig újból felelevenítették a találkozókat, amelyeket napjainkban több más rendezvény miatt idő hiányában nem szerveznek meg. Totics Rozália, a hodosi magyar önkormányzat korábbi vezetője a következőképpen idézte fel az első határkő-találkozóhoz kapcsolódó emlékeit:

„Nekem személyileg nagyon úgy, most is még majdnem a sírás elfog, amikor először találkoztunk ott Szalfőnél. És jó van, énnékünk sok rokonunk van, de mikor úgy mi úgy odamentünk, mi szabadun mozogtunk, tehát Jugoszlávia alatt lementünk a határig. Minekünk nem volt az, hogy nem szabad a határhoz menni, vagy hogy mit tudom, különösen akinek ott valakinek földje volt vagy ott dolgozott. De a magyar oldalról ez nem volt jellemző, mer ugye be volt szántva meg minden. És amikor úgy jöttek ki abból a sűrű erdőből az emberek, és amikor ott a régi iskolatársak, most már sokan nem élnek ezekből az emberekből. De amikor ott összeölelkeztek azok, az a sírás és csend, amikor 10-20 percig nem tudtak megszólalni. Mer ugye voltak olyanok, akik 40-50 évig nem találkoztak, nem volt lehetőségük. [...] Szokott lennyi kultúrműsor. Átlagba azt mi adtuk eleinte meg akkor ilyen megkínálás. Akkor utóbb ők is meg volt beszélve, hogy egyik évben ők. Akkor így leültünk, vittünk ki asztalokat.”

2014 júniusában a 469-es határkőnél tartott ünnepség a Nemzeti Összetartozás Napjához kapcsolódott szorosán.¹⁵ A megemlékezést az egyik lendvakecskési lakos birtokának közvetlen közelében Lenti és Rédicis önkormányzata, a Muravidéki Magyar Önkormányzat, valamint Magyarország ljubljana-i magyar nagykövetsége Lendvai Konzuli Irodája szervezte meg.

¹³ Halász Albert kutatásai során rámutatott arra, hogy a Muravidéken a májusfa felállítása nem kapcsolódott meghatározott dátumhoz. A fa tetején lombozatot hagytak, amelyet színes szalagokkal díszítettek. Halász 1999: 169–171.

¹⁴ Totics Rozália szerint korábban a májusfákat Hodoson olyan házak előtt állították fel, ahol lányok laktak. Sokszor nem is tudták meg azt, hogy valójában kik állították fel a fát. A népszokás a legények rivalizálására is alkalmat biztosított, ami gyakran abban nyilvánult meg, hogy elfűrészelték a másik által emelt fát.

¹⁵ Az alkalom az 1920-as trianoni békeszerződés aláírásának évfordulójára emlékező, június 4-ére eső nemzeti emléknap, amelyet 2010-ben iktatott törvénybe a magyar országgyűlés.

Összegzés

A 2015-ös esztendő folyamán az általam vizsgált ünnepek többségét ismét megrendezték, ami egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a határvidék közösségei kitüntetett szerepet tulajdonítanak az államhatár bizonyos részeinek, szakaszainak. A Hetés Barátság Parkhoz kapcsolódó objektumok köre az idei évben egy út menti kereszttel bővült, ami megítélésem szerint újabb jelentéstartalommal egészíti ki az egyébként is komplex üzeneteket közvetíteni kívánó emlékhelyet. Az általam vizsgált rítusok segítségével az államhatár közelségében élő, elsősorban magyar nemzetiségű közösségek a több évtizedes szétszakítottságot követően újra és újra lebonthatják szimbolikus formában a *vasfüggönnyt*, amelynek az emléke napjainkban is elevennek mondható. Az ünnepek ugyanakkor a rituális időben és térben lehetőséget teremtenek arra, hogy a közösségek tagjai fizikálisan is kapcsolatba léphessenek egymással. A jövőben további kutatásokat igényel annak vizsgálata, hogy a szlovén-magyar-osztrák hármasság határ közvetlen közelében a szlovén lakosságú települések esetén is megfigyelhetőek hasonló jelenségek vagy sem?

Szakirodalom

BENCZIK Gyula

2005 Hodos, Kapornak és Domafölde története a magyar honfoglalástól a 19. század közepéig. In GÖNCZ László (szerk.): *Hodos és Kapornak története*. 13–52. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.

DÖMÖTÖR Sándor

1960 *Őrség*. Budapest: Gondolat Kiadó.

GÖNCZ László – NAGY Zoltán

1998 *Őrségi végeken – Na robovih Őrséga*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.

GRÁFIK Imre

2013 *Határtalanul. Határon innen és túl*. Pécs: Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.

HALÁSZ Albert

1998 Hetés és Lendvavidék kapcsolatai. *Muratáj 1.* 143–153.

1999 *Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.

ILYÉS Zoltán

2010 Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása, különösen határvidékek, kontaktzónák esetén. In FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom*. 114–125. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet.

LENDVAI KEPE Zoltán

2005 Az uniós csatlakozás a muravidéki magyarok és szlovénok között. In KLAMÁR Zoltán (szerk.): *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében*. 215–226. Aszód: A Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

2007 *Boldogulás Hetésben. Hetés falvai a történelem, a néprajz és az ökológiai antropológia tükrében*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.

MOHOS Mária

2008 *A Rábától a Muráig. A magyar-szlovén határtérség történeti-földrajzi vizsgálata*. Szombathely: Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ Szlovén Filológiai Intézet.

SZENTMIHÁLYI Imre

1977 *Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai*. Zalai Gyűjtemény 7. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár.

VEDÓ Attila

2009 Magyarország államhatárának megjelölése 1947-től napjainkig. *Rendvédelmi-történeti Füzetek* XVI. 19. 137–149.

ZHURZHENKO, Tatjana

2011 Borders and Memory. In DORIS, Waste-Walter (ed.): *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. 63–84. Farnham: Ashgate Publisher.

LÁSZLÓ MÓD

“The Border That Divides and Unites”
Monuments and Festivals Along the Hungarian-Slovenian Border

The majority of the events examined for this study were not merely historical in nature, but were repeated in 2015, a circumstance that demonstrates that the communities in question attribute especial importance to certain parts or segments of the border in their vicinity. This year, the range of structures associated with the Hetés Friendship Park was expanded to include a roadside cross, which, in the author’s view, adds new content to the already complex array of messages the park seeks to convey. By means of the events examined for this study, the communities – primarily Hungarian in nationality – located near the national border now find repeated opportunities, after decades of separation, to symbolically break through the *iron curtain*, the memory of which is very much alive today. At the same time, such festivals offer an opportunity for community members to make real-life contact with one another within the time and space allotted for the occasion. In conclusion, the study underscores the need for further research into whether similar phenomena can be observed in the Slovenian communities of the Austrian-Hungarian-Slovenian tri-border zone.

Kardos Ferenc

Határon átjáró és határt kerülő romák Roma közösségek a magyar-osztrák-szlovén hármashatár övezetében

A *Hármashatárok vizsgálata Magyarország délnyugati, délkeleti és északkeleti térségében* című kutatás keretében fő célunk a határ menti lokális közösségek létének és határhoz való viszonyainak leírása, s e létformák szemszögéből a hármashatárok szerepeinek, társadalomtörténeti és társadalomnéprajzi jellegzetességeinek meghatározása. E kutatócsoport tagjaként a magyar-osztrák-szlovén hármashatár régiójának, illetve a hármashatár mentén élő roma közösségek kutatásában vállaltam feladatokat.

Tanulmányomban a magyar-osztrák-szlovén hármashatár térségében élő roma közösségekről írok, a hármashatárhoz való viszonyukat próbálom felvázolni különböző aspektusokból. Vizsgálom, hogy a térségben élő romák milyen sajátos viszonyrendszert alakítottak, alakítanak ki a hármashatárral kapcsolatban, ez hogy érhető tetten szokásaikban, gazdasági gyakorlataikban, interetnikus kommunikációikban, mely roma közösségek használják ki a határmentiség előnyeit, mely közösségek érzik hátránynak ezt a helyzetet, esetleg kerülik a határt, és mely közösségek közömbösek a határral kapcsolatban akár életmódjukban, akár gondolkodásukban.

A magyar-osztrák-szlovén hármashatár mint kutatási terep

Néprajzi tekintetben a magyar-osztrák-szlovén hármashatár az Őrség és a Vendvidék találkozási pontja, a magyar-osztrák határszakasz az Őrséget, a magyar-szlovén határszakasz a Vendvidéket szeli két részre. Közeli és vizsgálatunk szempontjából is fontos néprajzi tájegység még délre, délnyugatra a Hetés, északnyugatra a Stájer terület.

E hármashatár Trianon után jött létre. 1918 előtt a Monarchián belül, Magyarország (Zala vármegye, Vas vármegye) és Stájerország Kis és Nagy Barkócnál találkozott. A jelenlegi, a korábitól északabbra elhelyezkedő találkozási pont mint jugoszláv-magyar-osztrák hármashatár 1991-ben, Szlovénia megalakulásával vált magyar-osztrák-szlovén hármashatárrá Felsőszölnök, Türke (a szlovén Trdkova), valamint Tóka (Tauka, ma Minihof-Liebau része) között. E hármashatár-pont ma három közigazgatási egység találkozási pontja. Ausztria Burgenland tartományának Gyanafalvi (Jennersdorf) járásában lévő Rábaszentmárton (Sankt Martin an der Raab) mezőváros határa találkozik itt a Vas megyéhez, Szentgotthárd Város és Térsége Többcélú Kistérségi Társulásához tartozó Felsőszölnök község határával és Szlovénia Prekmurje tartományának Pomurska közigazgatási régiójához tartozó Kuzma község (*občina*)¹ határával. A hármashatárhoz a legközelebbi átkelési lehetőség dél felé 1992-ben nyílt meg Felsőszölnök és Magasfok (Marinje) között. Észak felé a legközelebbi átkelés Alsószölnökön át vezet Ausztriába, Farkasdifalva (Neumarkt an der Raab) felé. Fontos fejlemény, hogy csak az Európai Unióba lépésünk óta járhatók ezek az átkelők, korábban a hármashatártól északra csupán Rábafüzesnél, délre pedig Bajánsenye - Őrihodos (Hodoš), illetve Rédic és Lendva (Hosszúfalú) között lehetett átmenni.

A magyar-osztrák-szlovén hármashatár térségében a kutatási terület nagyjából a Körmeny, Muraszombat és Gleisdorf közötti térséget öleli fel. A kutatás céljainak megfelelően (figyelve arra, hogy tulajdonképp

¹ A szlovéniai közigazgatási egység, az *občina* olyan önkormányzatot jelent, mely egy nagyobb település és a hozzá tartozó kisebb települések (fálvak) közös önkormányzata, melyben a fálvaknak is vannak képviselői. Az 5. szintnek felel meg a NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) beosztásban. Ezt az ott lakó magyarok *községnek* és *járasnak* is mondják. Az idősebbek a történelmi hagyomány (az 1921-ig, majd 1941–44 között élő közigazgatás emlékei) okán, illetve a Magyarországra az 1960–70-es években is átjáró lendvaiak a magyar *járasokhoz* hasonlítják működésében. A magyar szóhasználatban a község a szlovéniaiánál kisebb, egy önkormányzattal bíró kisebb települést jelöl.

jelenkutatás, és közvetlenül a határ mentén élők gyakorlatára fókuszál) azonban elsődlegesen ennél kisebb, 15 kilométeres körben vizsgálódtam, figyelemmel a határ menti települések határaitra. Magyar oldalról a hármas határhoz legközelebb eső Felsőszölnök (részeként Békaváros), Kétvölgy, Orfalu, Apátistvánfalva, kicsit északabbra Szakonyfalva, Alsószölnök és a ma Szentgotthárdhoz tartozó kis települések: Zsidahegy, Rábatótfalu, Máriaújfalu, Magyarlak, Csörötnek, Rábafüzes, Jakabháza. E településeken a többségben lévő magyarság mellett korábban jelentős számú német ajkú népesség élt, de a II. világháború utáni kitelepítéseket követően jelenlétük nagymértékben visszaesett. „Különböző identitású szlovén népesség lakja Felsőszölnök, Apátistvánfalva, Alsószölnök, Kétvölgy, Orfalu, Szakonyfalva községeket és Szentgotthárd városát.” (Mohos 2008.) Romák nagyobb lélekszámú közösségei Szentgotthárdon, Csörötneken és Szakonyfaluban élnek, itt nemzetiségi önkormányzatokat is hoztak létre. A kissé távolabbi, de kutandó település roma közösségekre tekintettel a Szentgotthárdi kistérséghez tartozó Rönök és a Körmendi kistérséghez tartozó Csákánydoroszló.

A szlovén részen három község része a kutandó területnek a községhez tartozó falvakkal: a Kuzma községhez (járáshoz) tartozó települések közül Türke (Trdkova), Szentmátyás (Matjaševci), a Gornji Petrovcinához (Péterhegy) tartozó települések közül Magasfok (Marinje), Borháza (Boreča), Nádorfa (Neradnovci), Gyanafa (Ženavlje), Sándorvölgy (Šulinci), valamint a Šalovcihoz (Sal) tartozó települések közül a Felsőszölnökhöz úttal és átkelővel kapcsolódó Kerkafő (Čepinci), Marokrét (Markovci). Még vizsgálandó a hármas határhoz közeli község, Felsőlendva (Grad), melyhez Alsócsalogány (Dolnji Slaveči), Mottolyád (Motolivci), Radófa (Radovci), Vaskorpád (Kruplivnik), Vaskovácsi (korábban Vendkovácsi, Kovačevci) és Vidorlak (Vidonci) falvak tartoznak. Ezekben a településeken kevés magyar és német ajkú népességet találunk, a muravidéki magyarság nagyobb tömbje a Lendva vidéken él.

A határ osztrák oldalán a gyanafalvi járáshoz (Bezirk Jennersdorf) tartozó Rábaszentmárton (Sankt Martin an der Raab) mezőváros a legnépesebb település. Ide tartozik ma Döbör (Doiber), Eisenberg, Farkasdifalva (Neumarkt an der Raab), Gerese (Gritsch), Kölbereck, Rábaőr (Oberdorsen, korábban Alsó- és Felső Strázsa) és Velike (Welten). A szentgotthárdi nagyon szoros gazdasági kapcsolatok miatt még mindenképp kutatópontként kell tekintenünk a hármas határtól északra fekvő Nagyfalvát (Mogersdorf) és Rábakeresztúrt (Heiligenkreuz im Lafnitztal).

Bár ez a kutatás elsősorban a hármas határhoz legközelebbi települések mikrotársadalmainak jelenére és közelmúltjára koncentrálna, a jelenlegi határ menti közigazgatási és infrastrukturális viszonyokat veszi figyelembe, s ennek megfelelően jelöli ki a kutatóterületet, mégis néhány folyamat esetében e területen túli zónákban is kell vizsgálatot folytatni egy-egy társadalmi vagy gazdasági jelenség leírásához. A terepmunka során egyértelművé vált, hogy a gazdasági kapcsolatok sokkal tágabbra vonják a kutatás terepét, 50-60 kilométerre eső településekkel fenntartott kapcsolatokat is figyelembe kell vennünk. Elsősorban Szlovénia és Magyarország felől Graz felé tapasztalható ez a gazdasági aktivitás, függetlenül etnikai meghatározottságtól. A már a történelmi múltban is erős gazdasági kapcsolatok és a közlekedési infrastruktúra fejlettsége egy nagyobb kutatási régiót is kirajzol Graz, Szombathely, Nagykanizsa, Lendva, Muraszombat városok kulturális és gazdasági vonzaskörzeteként, benne kisebb, de jelentős központokkal, mint Szentgotthárd, Körmend, Lenti, Fürstenfeld, Gleisdorf, Güssing, Kuzma. A magyar-osztrák-szlovén hármas határ vidékén élő roma közösségek általi használata szempontjából e tágabb kutatási területen is vizsgálandó jelenségnek tűnik, amit például a használtcikk-kereskedelemmel és hulladékgyűjtéssel foglalkozó roma családok (*lomisok*) jelenléte és gyakorlata az ausztriai határ menti településeken, az Ausztria belsőbb területei felé (Stájer, Észak-Burgenland) irányuló időszakos és szezonális munkaerő-vándorlás, a dél-burgenlandi osztrákok földvásárlásai Vasban, Zalában, s az ehhez kapcsolódó, romák által is végzett mezőgazdasági idénymunka indokol.² E tágabb kutatási zóna esetében egy olyan gazdaságnéprajzi és gazdaságtanpó-

² Nemcsak dél-burgenlandi nyugdíjasok, sőt nemcsak osztrákok, hanem Németországból üdülni idejövő németek is vásárolnak, vásároltak elhagyott vagy olcsón megszerezhető birtokokat Zala, Vas, Veszprém, Somogy megyékben, a Balatonhoz viszonylag közel eső térségekben. E jelenség kutatása fontos volna a néprajz és a kulturális antropológia számára is.

giai megközelítést szükséges érvényesíteni, mely a határ menti közösségek gazdasági kapcsolatrendszerének hatótávolságára és a hármas határt körülvevő nagyvárosok esetében nagyváros és agglomerációja (azaz gazdasági és kulturális centrum-periféria) viszonyára koncentrálnak.

A kutatás különleges térségeknek tekinti a hármas határokat, mert itt egy gazdaságföldrajzi régióban figyelhető meg három egymással találkozó, sokrétű kölcsönhatásban élő nemzeti kultúra átszőve nemzeti-etnikai kisebbségek – jelesül itt magyarul és cigányul beszélő romák, szlovénul megszólaló *vendek*, német ajkú *hienczek*, az osztrák és szlovén határ menti területen élő délburgenlandi és muravidéki magyarok – kulturális jelenségeivel. E határ hol zárt/elzáró, hol nyitott/átjárható. Bokor László *A magyar-szlovén határszakasz történeti áttekintése* című rövid írásában a határ menti területek egyenrangúságának vizsgálatához a Martinez határmodell-elméletet alkalmazva a határzár szigorának vagy e szigor hiányának változásait írja le. Megállapítja, hogy a határ-átjárhatósági változások elidegenedett, egymás mellett létező vagy ellenkezőleg, együttműködő és egyenrangú határvidéket hozhatnak létre (Bokor 2010.). Vajon a magyar-osztrák-szlovén hármas határ mellett élő mikrotársadalmak melyik jelleget öltötték magukra? Ez a felvetés rávilágít a határtörténet kutatásának fontosságára a határvidék társadalomrajzában is.

Kutatások a hármas határ térségében és a szomszédos magyar-osztrák, magyar-szlovén és horvát-magyar határszakaszokon

Az Európai Unió létrejöttével és a magyar csatlakozási folyamat megindulásával elsősorban az európai gazdasági vagy kulturális együttműködésre alkalmas interetnikus kapcsolatok kutatása, illetve a felszabadult határokon folyó migrációs folyamatok feltérképezése vált hangsúlyossá. A kutatások többsége a határmenti térségek, kisebb-nagyobb régiók általános gazdasági és társadalmi áttekintéséhez jutott el, feltérképezve a legfontosabb kulturális kapcsolatokat, megfogalmazva közös gazdasági és kulturális fejlesztési lehetőségeket.

A magyar-osztrák határszakaszon több kutatás is érintette a határkérdést, azonban csak kevés jutott el a gazdasági-statisztikai összevetés adta lehetőségeken túl a mikrotársadalmak, kis közösségek (falvak, nemzetiségek, családok) létének leírásáig. A kevesek egyike a Pinka menti kutatás, mely felhívja a figyelmet a belső, esetekként a felszabaduló országhatároknál erősebben záró, ható gazdasági és kulturális határookra, illetve az individuális narrációkban megfogalmazódó és gyakorlatban létező, egymástól eltérő határérzékelésre (Váradi et al. 2002.).

Nagyon sok kutatót foglalkoztatott az Őrség területi és néprajzi elhatárolása. Nagy Zoltán néprajzi és társadalomtörténeti (Nagy 1999.), Csapó Olga turizmusföldrajzi szempontból közelítette meg ezt a kérdést (Csapó 2008.). Mindketten támaszkodtak az ismert statisztikai, néprajzi és történeti irodalomra, s mindketten megfogalmazták e határvidék különös jellegét: a magyar-osztrák-szlovén határ Európán belüli belső határvidékké vált a történelem során, mely az Európai Unióban végleg elvesztette határvédő szerepét, viszont – különösen Ausztria felé – periférikus jellege és abból adódó zártsága, elsősorban gazdaságtörténeti okokból, máig fennmaradt.

Az utóbbi évtized áttekintései közül kiemelkednek Mukicsné Kozár Mária³ tanulmányai, melyek amellet, hogy áttekintést adnak a vendvidéki szlovénség történetéről, elsősorban az asszimilációs és hagyományörző folyamatokra, azok kölcsönhatásaira irányítják rá a figyelmet. De fontos, sokoldalú összefoglalás Mohos Mária disszertációja is, mely teljes társadalomtörténeti összefoglalásra törekszik, különös tekintettel a történeti előzményekre és a jelenkor lehetőségeire. Mindezt alapos szakirodalmi és terepismerettel teszi, ezért nagyon jól használható áttekintés a rész kutatások társadalomtörténeti hátterének megrajzolásához (Mohos 2008.).

A néprajzi kutatás is foglalkozott a hármas határ térségének folyamataival. Ebből a legnagyobb szabású a Barabás Jenő által 1985-ben elindított *Délnyugat-Dunántúl mikrotájai* című kutatás volt, ami 1987 és 1993

³ M. Kozár és Kozár néven is publikál. Lásd Mukicsné Kozár 2007., 2010.

között folyt le Zala és Vas megyében. A kutatásban részt vettek: Gráfik Imre, Kerecsényi Edit, Petánovics Katalin, Pintér István, Nagy Zoltán, Horváth Sándor, Mukicsné Kozár Mária, Gyurác Ferenc, később Hála József és Horváth Gyula. Közülük többen is publikáltak hármassal kapcsolatos tanulmányokat (Gráfik 2000., Mukicsné Kozár 1999., Barabás et al. 1989.). E kiadványok közül témánkhoz elsősorban Szabó Irén vendvidéki kutatásai adnak adalékot (Szabó 1989.). A mikrotáji kutatás az általunk vizsgálandó hármassal vidékén a Vas megyei Alsószölnököt, Apátistvánfalvát, Bajánsenyét, Csákánydoroszlót, Felsőszölnököt, Orfalut, Óriszentpétert, Pankaszt, Rönököt, Szakonyfalut, Szalafőt, Velemért és a ma Szentgotthárdhoz tartozó Rábatótfalu, Máriaújfalu, Magyarlak, Csörötnek és Jakabháza falvakat érintette. A kutatandó hetési vidéken Lendvadedes, Radamos és a ma Lendvához tartozó Pince, Völgyifalu településen vettek fel adatokat a kutatók. A mikrotáji kutatás általános néprajzi kérdőív alapján folyt minden fontosabb néprajzi témát érintve. Az első fejezet kérdései a történeti tudatra (eredet; történeti, etnikus és családi kapcsolatok; falutörténet; a település helye a szűkebb és tágabb környezetben) és a településen túli, külső társadalmi kapcsolatok felderítésére irányultak. A határhoz kapcsolódó képzetekre és gyakorlatokra ugyan nem tért ki önállóan a kérdőív, de jól használhatók jelen kutatásunkban a településen túlmutató gazdasági (summások, idénymunkások útirányai, a településre idegenből járó kereskedők stb.) vagy társadalmi (például betelepülés, kivándorlás, kiházásodás, búcsújárás) kapcsolatok adatai. Az adatközlők közt nincs roma, és a romajelenlét csak szórványosan jelenik meg az adatok közt, elsősorban zenészként kerülnek említésre.

2001–2004 között a Szabadtéri Néprajzi Múzeum egyik projektjén belül a Mura menti, a magyar-szlovén-horvát hármassal határon lévő Muraszemenye gazdaságtropológiai, illetve gazdaságnéprajzi vizsgálatát Sári Zsolt végezte el, melyben nem említett határon átvéelő fejleményeket (Sári 2005.). E tanulmányból egy, a határnál hermetikusan lezárt falusi gazdasági- és társadalmi rendszer tűnik elő.

A Teleki László Alapítvány 1993-as kutatását kell még megemlítenünk, melynek alapadataihoz sajnos nem lehet hozzáférni. Néhány fontos tanulmány azonban megjelent a regionális és etnikai identitásokról 2001-ben. Közülük a magyar-osztrák határ vonatkozásában a Jánossomorja és Andau, két szomszédos határ menti település rendszerváltást követő gazdasági fejlődéstörténetét (annak előzményeivel) és határmentiségükkel kapcsolatos gazdasági és társadalmi jellegzetességeit vizsgáló tanulmány érdemel témánk szempontjából különös figyelmet (Baumbartner et al. 2001.). Megállapításuk találkozik a mi kutatásunk érdeklődésével: „Az 1988-as határnyitást követő eredmények tudtuk be a nyugati régióban, hogy a határ menti osztrák és magyar települések egymás felé fordultak. [...] a helyiek elindultak fekete- és szezonmunkával ideiglenes munkavállalási engedéllyel szerencsét próbálni [...] kulturális értelemben e falvak egy régióvá váltak, s az ott élők számára sajátos, és csak rájuk jellemző praxisokat, érintkezési formákat teremtettek.” (Baumbartner et al. 2001: 113.) E tanulmány nagyon érzékletesen ír a határ átjárhatóságáról jelezve, hogy a nagypolitikai, helyi politikai és gazdasági helyzethez folyamatosan alkalmazkodik a határ menti társadalom.

Kifejezetten a magyar-osztrák-szlovén hármassal határ körzetére összpontosuló kutatás eredménye Fehérvölgyi Beáta doktori értekezése, mely e vidéknek mint európai uniós mikrorégióknak együttműködési viszonyait és lehetőségeit vizsgálja – elsősorban, de nem kizárólag – a turizmusgazdaság és környezetvédelem szemszögéből, széles szakirodalmi kitekintéssel, melyben a határmentiség vizsgálatának gazdasági, történeti, strukturális, szociológiai és szemantikai szempontjait is megemlíti (Fehérvölgyi 2010.). Vizsgálatunk szempontjából lényeges megállapítása, hogy az „országhatár mentén elhelyezkedő területek az országok közti kapcsolatok érzékeny és aktív térségei. Érzékenyek a szomszédos országokkal szembeni akciókra, a gazdasági kapcsolatok megmerevedését okozza/okozta több, a határon átnyúló környezetvédelmi konfliktus (pl. Rába szennyezés, hulladékégető tervezése a határ mellé). Szlovén viszonylatban elsősorban a magyarországi szlovén kisebbség támogatása vethet fel problémákat, hiszen Szlovénia e tekintetben markáns álláspontot képvisel, és ő maga komoly segítséget nyújt a muravidéki magyar kisebbségnek.” (Fehérvölgyi 2010: 36.) A határon túli, főleg magyar területen történő építőipari személtelhelyezés problémájával terepbejárásomkor is találkoztam, a heiligenkerutzi (rábakeresztúri) személtelhelyező ügye pedig leképezi e kérdés összetettségét.

Tanulmánya jól érzékelteti, hogy a hármas határok vidékének együttműködéseit, köztük az általunk kutattat is, sok tényező gátolja (például a döntésekhez szükséges kompetenciahiány, erőforráshiány, az országok strukturális és gazdasági különbözőségei), és ezért az együttműködést segítő európai uniós források a vártnál kevésbé hasznosulnak, a kezdeti lépések (együttműködést indító akciók, együttműködésre alkalmas intézmények létrehozása) nehezen folytathatók. Ő is felhívja a figyelmet arra, hogy ilyen együttműködések kialakulhatnak egyedi, eseti együttműködésekben (Fehérvölgyi 2010: 32.). Kutatásunk elsősorban ilyen eseti, egyedi együttműködések és az azok mögött álló társadalomnéprajzi folyamatok leírására törekszik, olyanokra, melyek nagyobb részt kívül esnek a hivatalos, európai és magyar politikai szándékok alapján és támogatások felhasználásával szervezett együttműködésekben.

Ez az értekezés ugyanakkor kitér a magyar, osztrák és szlovén „nemzeti kultúrák” identitásaival kapcsolatos kutatások bemutatására is. A hármas határ peremterületeire vonatkozóan megfogalmazza: „Összességében elmondható, hogy mindhárom vizsgált ország keres kapaszkodókat identitásának meghatározásához, mivel történelmük során folyamatos fenyegetettségnek, meghódítási törekvéseknek voltak kitéve. [...] Úgy gondolom, hogy az itt élők, a határ mentén élők pedig különösen egyfajta kisebbséget éreznek más országok lakóihoz képest, és mindannyian érzik, hogy a történelem nem volt igazságos velük. A gazdasági és társadalmi jellemzőkben is megnyilvánuló határ menti periférikus jelleg még saját országukban is tovább növeli az önsajnálatot, a kirekesztettség érzését.” (Fehérvölgyi 2010: 51.) E belső periférikusságra is utaló megállapítások részben egybeesnek a jánossomorjai, előbb említett kutatás eredményeivel is. Terepbejárásaim során magam is azt tapasztaltam, hogy a határon átnyúló kapcsolatokban (vagy e kapcsolatok elutasításában) fellelhető identitáselemek, vélekedések nagyon összetettek, jelentős aktuális szociális-gazdasági tartalommal. A határ menti roma közösségek határral, illetve a szomszédos országok népességével kapcsolatos elképzeléseiben elsősorban a szociális és gazdasági (gazdag-szegény vidék oppozícióban) vonatkozásban érezhető kirekesztettség, a kulturális és történelmi hagyományra visszavezethető vélekedések inkább a magyar és szlovén és (kevésbé) a magyar-osztrák viszonyban érzékelhetők.

Fehérvölgyi értekezésben jelzi, hogy a hármas határon lakó kisebbségeket, így a romákat is lekérdezte. Magyarországon 15, Szlovéniában 7 cigány kisebbségi önkormányzatot keresett meg kérdőívvel. Ezek válaszairól azonban önálló adatot nem közöl.

Kutatásunk során a történeti folyamatok leírásához fontosnak tűnik a helytörténeti adatok feldolgozása is, elsősorban azok a visszaemlékezések, melyek érintik a hármas határ történetének fordulópontjait, és érzékletesen fogalmazznak a határ menti társadalomtörténeti (főleg etnikai, vallási, ideológiai) változásokról. Ilyenek tekinthetők például Muraszombat, Szentgotthárd (Kuntár – Szabó 1981.), Lendva, Felsőszölnök (Mucsikné Kozár 2000.) monográfiái vagy a már említett művek Göncz Lászlótól (Göncz 2000., 2001., 2006.).

Tanulmányom tárgyával, a magyar-osztrák-szlovén hármas határ vidékén élő romákkal kapcsolatban azonban jelentős tudományos áttekintés, résztanulmány nem született újabb kutatások eredményeként. Ennek egyik jelentős oka, hogy a történeti adatokban a romák nem szerepelnek olyan súllyal, olyan mennyiségű adattal, mellyel bekerülhettek volna az említett társadalomtörténeti összefoglalásokba, s miután nagyobb hányaduk anyanyelve magyar, a nyelvészeti kutatások sem érintették őket.

Más határszakaszok vizsgálatait is áttekintve elmondható, hogy a magyar ajkú roma közösségek elsősorban abból az aspektusból kutattak, hogy mikor vallják magukat magyarnak vagy többséginek, s ez hogyan módosítja a magyarlakta terület etnikai képét (és persze mindennek milyen politikai hatásai lehetnek). Témánk szempontjából leginkább a szlovákiai határ menti vizsgálatok szolgálhatnak tanulságokkal, hiszen az ottani magyar ajkú roma népesség demográfiai folyamatai és identitásváltásai szempontjából vizsgált települések nagy része a magyar-szlovák határszakasz mellett helyezkedik el (Németh – Ravasz 2010.).

A délnyugati hármasthatár vidékének etnodemográfiai jellemzői

A délnyugati hármasthatár vidékét nagyobb számban magyarok, németek, szlovénok, horvátok és romák lakják. A magyarság, szlovénség, a ma már kis létszámú horvátság és német ajkú osztrák népesség évszázadok óta él e vidéken, de mára jelentősen megváltoztak létszámarányai a határváltozások, a folyamatos asszimiláció és az erőszakos politikai akciók (leginkább a zsidóság majdnem teljes felszámolása és a magyarországi németiség kitelepítése a vasi településekről) hatására.

A romák is már több száz éve ismert lakói e vidéknek, de sokáig nem nemzetiségként tartották számon őket. Földbirtokaik, városi vagyonuk nem lévén (vagy csak nagyon csekély mértékben) sokkal mobilisabbak voltak más etnikumoknál. Ma szórványként élnek a kutatott térségben, nem alkottak homogén etnikai tömböt.

A népszámlálások már a 19. század második felétől következetesen kérdeznak rá a lakosság nyelvi és vallási hovatartozására. Az 1910-es népszámlálás alkalmával Vas megye muraszombati és szentgotthárdi járásában, mely járásokhoz jelenlegi kutatóterületünk akkor tartozott, az alábbi etnikumokat találjuk az összeírásban:

1. táblázat. A muraszombati és szentgotthárdi járás etnikai összetétele 1910-ben.

	magyar	német	szlovák ⁴	oláh	rutén	horvát	szerb	egyéb	összesen
Muraszombati járás	5 235	1 942	6	0	0	17	0	41 455	48 655
Szentgotthárdi járás	16 350	29 077	33	1	1	51	12	9 823	55 348
ÖSSZESEN	21 585	31 019	39	1	1	68	12	51 278	104 003

Az összeírásban találunk még 690 izraelita vallású lakost is. A magyar nyelvet 42 538 fő, a lakosság alig több mint 40%-a beszélt ekkor. A magukat *egyéb* kategóriába tartozónak vallók többsége valószínűleg a helyi szlovén nyelv, a vend⁵ valamely változatát beszélték, de lehetett közöttük cigány és olasz etnikumhoz tartozó lakos is.⁶ Mohos Mária Lenti és Alsólendva összevetésében érzékletesen mutatta be, hogy az első világháború után Jugoszláviához, majd 1991-ben Szlovéniához került területeken az asszimiláció milyen gyors ütemben változtatta meg az arányokat a szlovénok javára (Mohos 2008: 26–27.).

2001-ben a népszámlálás⁷ már sokkal differenciáltabban kérdezte le a nemzetiségi hovatartozást, mint az 1910-es, különbséget téve a nemzetiségi állapotok és az anyanyelvi állapotok között. 1910-ben Vas megye 268 123 lakosa közül 257 562-en válaszoltak érdemben ezekre a kérdésekre, de csak a lakosság 2,5%-a nyilatkozott arról, hogy milyen nemzetiségű, vagyis mindösszesen 6 668 fő. Közülük 1 706-an vallották magukat szlovénnek, 1 023-an németnek, 2 321-en horvát nemzetiségűnek és 1 378-an cigány etnikum-

⁴ Az összeírásban *tót* népnévvel jelölt.

⁵ A Kossits József által a Tudományos Gyűjteményben 1828-ban Vendus tótoknak is mondott népesség a szlovén nyelv egyik változatát beszéli, így sokszor értették rá a vend kifejezést a szlovénság egészére is, ahogy a tótot a szlávok egészére (e vidéken a horvátokra) is. A vend a német *wint*, *winde*, *windit* szóból ered, amit ők a szlávokra alkalmaztak. Pável Ágoston alapján ma a szlovén nyelv egyik sajátos változatának tekinthetjük. „Voltaképpen csak a szlovénnek egy önálló, nagyobb nyelvjárása, amelytől elsősorban eltérő hangsúlyviszonyaiban, hanglejtésében, a mássalhangzók lágyításának kérdésében és – komolyabb nyelvjárási híján – a modern szókinccs feltűnő szegénységében különbözik.” Pável Ágoston *Vend nyelvtan* című munkájából idézi Mucsikné Kozár (Mucsikné Kozár 2007: 23.). Pável Ágoston ebben a munkájában az általunk vizsgált határszakasz nyelvjárást a Goričkói (hegyvidéki) csoportba sorolja.

⁶ *Népszámlálás* 1912: 71.

⁷ <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek> (letöltés: 2012.05.03.)

hoz tartozóknak. Zalában a 297 404 összeírt lakosból 284 830-an közöltek adatot nemzeti és anyanyelvi hovatartozásukról, 7 516-an vallván magukról azt, hogy valamilyen nemzetiséghez tartoznak.

A 2001-es népszámlálás adatbázisából⁸ kigyűjtöttem a kutatásban érintett területen lévő vagy ahhoz közeli települések etnikumokra vonatkozó adatait. Ebben az esetben a hármasthatár és a Kemenestetődfá-Körmen-d-Zalalövő útvonal közé eső területet tekintem kutatási területnek.

2. táblázat. Német kisebbség a délnyugati hármasthatár térségében 2001-ben.

Német kisebbség	összes lakos	nemzetiségi választ adó	nemzetiséghez tartozók	kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődők	anyanyelvűek	nyelvet családi, baráti körben használók
Szentgotthárd	9 043	619	48	77	37	91
Alsószőlőnk	424	72	23	42	21	67
Rönök	491	18	11	9	13	20
Felsőszőlőnk	682	456	2	2	1	18

3. táblázat. Roma kisebbség a délnyugati hármasthatár térségében 2001-ben.

Roma/cigány (beás, cigány, romani) kisebbség	összes lakos	nemzetiségi választ adó	nemzetiséghez tartozók	kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődők	anyanyelvűek	nyelvet családi, baráti körben használók
Szentgotthárd	9 043	619	30	23	5	5
Szakonyfalu	366	122	17	2	6	0
Csörötnek	953	78	75	0	0	0
Őriszentpéter	1 305	40	37	46	46	46
Magyarlak	817	35	9	10	2	0
Rönök	491	18	17	0	6	1

⁸ <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tabhun/tab15> (letöltés: 2012.05.03.) A táblázatban csak azok a települések szerepelnek, ahol legalább 10 fő vallotta magát valamely etnikumhoz tartozónak vagy anyanyelvi csoport tagjának.

4. táblázat. Szlovén kisebbség a délnyugati hármastárs határ térségében 2001-ben.

Szlovén kisebbség	összes lakos	nemzetiségi választ adó	nemzetiséghez tartozók	kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődők	anyanyelvűek	nyelvet családi, baráti körben használók
Szentgotthárd	9 043	619	503	490	552	363
Felsőszölnök	682	456	451	498	467	468
Apátistvánfalva	404	271	271	297	253	269
Kétvölgy	140	114	110	109	100	115
Szakonyfalva	366	122	101	119	86	80
Alsószölnök	424	72	47	58	73	70
Orfalu	55	51	51	52	50	49
Magyarlak	817	35	18	19	16	14

A népszámlálások bemondáson alapuló etnikai adatai nem adnak pontos képet a valós etnikai viszonyokról, módszertanukról ma is éles vita folyik.⁹ Annyi azonban biztosan meg tudható ezekből az adatokból, hogy mely településeken található hangsúlyosabb kisebbségi jelenlét. Azt is láttatják ezek a táblák, hogy hogyan viszonyul egymáshoz egyes településeken, illetve etnikumok esetében a kisebbségi nyelvi környezet és a nemzeti-etnikai identitás. Sokhelyütt nem vallják magukat ahhoz az etnikumhoz tartozónak, amelyik nyelvét vagy annak valamely változatát beszélik. A határ menti szlovének esetében nem látszik szignifikáns különbség az identitásvállalás és a szlovén anyanyelvűség között, a németek esetében többen beszélnek otthon németül, mint ahányan identitásként is vállalják. Kutatóterületünk magyar oldalán nincs jelentősebb horvát kisebbséggel rendelkező település. Vas megye jelentősebb horvát tömbje azonban nem itt, kutatóterületünkön, hanem északabbra, a magyar-osztrák határ mentén (Felsőcsatár, Horvátszidány, Peresznye, Szentpéterfa térsége) található.

A nyelvi és etnikai adatok nem összevethetők a magyar anyanyelvű roma közösségekben, akik esetében nem „nyelvében él a nemzet”, hanem szokásaiban inkább. Ilyen település kutatóterületünkön például Csörötnek.

Roma közösségek¹⁰ a magyar-osztrák-szlovén hármastárs határ mentén

E fejezetben elsősorban a Rönökön, Csörötneken, Szakonyfaluban, Alsószölnökön, Felsőszölnökön és Szentgotthárdon, illetve Muraszombaton folytatott terepmunka eredményeire támaszkodok. A magyar-osztrák-szlovén hármastárs határ vidékén élő vagy azon áthaladó, ott rövidebb-hosszabb időt töltő roma közösségek mind kulturális (nyelv, szokásvilág), mind gazdasági tekintetben nagyon különbözőek. Semmilyen

⁹ *Vitautlás a népszámlálások nemzeti-etnikai adatairól. 2009. október 6. Műhelykonferencia.* Elsősorban a roma lakosság tekintetében, illetve a jogi kérdések kapcsán hangoztak el érdekes módszertani javaslatok. Internetes összefoglalása Harcsa Istvántól, a KSH vezető főtanácsosától: <http://hirajanlo.hu/nepszamlalas-2011-hirek/nepszamlalas-2011-hirek/vitautles-a-nepszamlalasok-nemzeti-etnikai-adatairól.html> (letöltés: 2012.05.03.)

¹⁰ Sem a tanulmánynak, sem a kutatásnak nem feladata a *Ki a roma? Ki a cigány?* kérdések teoretikus megválaszolása, a társadalomtudományi szakirodalomban folyamatos erről a diskurzus. E viták egy része felteszi azt a kérdést is – Csalog Zsoltot idézve –, hogy: etnikum/faj/réteg? Kutatásunk egyértelműen etnikai csoportokként vizsgálja és tárgyalja a hármastárs határ vidékén élő romákat, melyen belül megkülönböztet speciális társadalmi rétegeket. A kutatás mindenkit roma közösségekben élőknek tart az adatközlők közül, aki annak tartja magát, vagy aki romaként ismert közösségekben él.

vonatkozásban nem írhatók le egy etnikai tömbként, egyetlen kulturális egységként. A roma közösségek meghatározásához három aspektust vizsgáltam:

- nyelvi-kulturális és identitásállapotuk,
- gazdasági-megélhetési stratégiáik,
- mobilitásuk és határhoz való viszonyuk.

Mint már említettem, nem támaszkodhattam a magyar-osztrák-szlovén hármás határ menti roma közösségről írt tanulmányra. Több olyan kutatás is van azonban, és nemcsak határ menti települések kapcsán, mely érint országhatárokkal összefüggő népi gyakorlatokat roma közösségek részéről. Példaként emelem ki a varsányi vályogvető és fémműves hagyományokkal rendelkező romungro családokat, akik átjártak a szomszédos szlovák településekre napszámba vagy üzemekbe is dolgozni, többen közülük már Németországban is megfordultak az építőiparban, a gazdagabb rongykereskedő és zenész família pedig Hollandiába vitt ipari rongyüzletet.¹¹

A hármás határ menti települések roma lélekszáma

A hármás határ vidékén élő roma közösségek esetében is látható, hogy a népszámlálások jóval kisebb létszámadatokkal szolgálnak, mint ahogy a közösségek vélekednek önnön nagyságukról, vagy a közösséget körülvevő helyi társadalom vélekedik róluk (ezt a helyi társadalom sok esetben a szociálpolitikai mérőszámokból állítja elő). E két utóbbi, közösségi vélekedés viszonylag egymáshoz közeli adatokat határoz meg az alább felsorolt hármás határ menti településeken. Vélhetően reális a közösségi vélekedés arról, hogy ki is tartozik az adott település roma közösségébe.

5. táblázat. A roma (cigány) lakosság lélekszáma a 2000-es és 2010-es népszámlálás, illetve a saját adatgyűjtések alapján

Cigány (beás, cigány, romani) kisebbséghez tartozók	Megye	Nemzetiséghez tartozók	Kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődők	A terepbejárás során roma adatközlők szerint	Egyéb adatforrásból
Szentgotthárd	Vas megye	30	23	200	300–350 ¹²
Szakonyfalu		17	2	70	
Csörötnek		75	0	270	200 ¹³
Rönök		17	0	40	
Letenye	Zala megye	98	107	260	
ÖSSZESEN		237	132	840	

¹¹ Saját 2001–2005 között végzett kutatásom agráriumra vonatkozó része már megjelent (Kardos 2005.), a teljes közlés folyamatban van.

¹² *Szentgotthárd Város Önkormányzata* 2010: 121.

¹³ Délnyugat Dunántúl Mikrotájji kutatás Csörötnek IV.10. Öt adatközlő becslése szerint.

Demográfiai és nemzetiségi összevetésében Mohos Mária csak egy helyen említi romákat, mégpedig Lenti és Szentgotthárd vonatkozásában, elsősorban a népszámlálási adatokra támaszkodva: „Lenti lakossága 2001-ben is homogénebb, de a magyarok mellett megjelennek a cigányok (1,2%) és a horvátok (1,1%). Szentgotthárdon a magyarok aránya kilenc évtized alatt jelentősen, csaknem 90%-ra nőtt, a németek drasztikusan csökkent, a szlovéneké több, mint kétszeresére gyarapodott. A város népességében a cigány, a horvát és a román anyanyelvűek mutathatók még ki 0,3–0,2%-os részesedéssel. [...] Utóbbiak lehetnek román anyanyelvű cigányok (beások), vagy Romániából az Opelben munkát vállalók. [...] Mindkét város esetében fontos a bevándorlás, a várossá nyilvánításukkor hozzájuk csatolt falvak népességének anyanyelvi megoszlása, valamint Szentgotthárd esetében a második világháború utáni német kitelepítés.” Személyes tapasztalataim alapján Lentiben már a 80-as évektől számolhatunk ennyi roma lakossal.

Az osztrák oldalon a 2001-es népszámlálás alkalmával a hármasthatár menti gyanafalvi (Jennersdorf) járásban 17 264 német lakos mellett összesen 12 roma, 16 szlovén és 63 magyar lakost regisztráltak.¹⁴ A roma lakosok Heiligenkreuz im Lafnitztal (5 fő, 0,4%), Mogersdorf (3 fő) és Rudesdorf (4 fő) településeken laknak, vagyis közel a hármasthatárhoz. Sejthetően ennél több roma lakosa van a járásnak, s több szlovén, illetve magyar is. Jelentősebb, 0,3% fölötti létszamarányú roma közösség a 2001-es népesség-összeírás szerint a Dél-Órvidéken (Suedburgenland) Felsőőrben (Oberwart, 84 fő, 1,25%), Pinkamiskén (Mischendorf, 17 fő, 0,97%), Szenteleken (Stegersbach, 19 fő, 0,79%), Burgóhegyen (Burgauberg-Neudauberg, 7 fő, 0,58%), Városhodáson (Markt Neuhodis, 4 fő, 0,54%), Alsóőrben (Untervart, 37 fő, 3,83%) és Árok-szálláson (Grafenschachen, 4 fő, 0,33%) található.

A szlovén és osztrák kutatási területen is a nagyobb településeken vagy annak közelében találunk nagyobb roma közösségeket. A 2002-es szlovén összeírás¹⁵ alkalmával összesen 3 203 főt írtak össze romaként egész Szlovéniában, nyilvánvaló, hogy itt is jóval kevesebbet, mint ahányan vélhetően roma közösségben élnek. E statisztika alapján Muraszombat és a közvetlen környékén lévő romák száma a legmagasabb.

6. táblázat. Roma lakosság Szlovéniában 2002-ben.

Település	Fő	Létszamarány összlakossághoz viszonyítva (%)
Murska Sobota (Muraszombat)	439	2,40
Puconci (Muraszombat mellett)	137	2,32
Lendava (Lendva)	86	0,89
Tišina (Muraszombat mellett, Csendlak, korábban Tissina)	86	2,16
Črenšovci (Cseföld)	63	1,63
Cankova (Vashidegkút)	56	2,86
Rogašovci (Szarvaslak)	51	1,56
Turnišče (Lendva előtt)	29	0,89
Beltinci (Belatinc)	23	0,23
Kuzma	10	0,62
ÖSSZESEN	980	

¹⁴ *Volkszählung* 2002. Tabelle 5: Bevölkerung nach Umgangssprache und Staatsangehörigkeit. Ennek az összeírásnak adatlapjai a MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet internetes etnodemográfiai adatbázisában is feldolgozásra kerültek, lásd <http://adatbazis.mtaki.hu/> (letöltés: 2012.05.03.)

¹⁵ *Statistični* 2002. Ennek az összeírásnak adatlapjai a MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet internetes etnodemográfiai adatbázisában is feldolgozásra kerültek, lásd <http://adatbazis.mtaki.hu/>

Össességében a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján a statisztikában mintegy 1 500 lélekszámú roma etnikumhoz tartozó kisebbség háromszorosára, 4-5 000 főre tehető a hármás határ térségében élő, vizsgálatunk alá eső roma lakosság, melynek zöme Magyarországon és (részben) Szlovéniában él.

A kutatás során a magyar-szlovén-osztrák hármás határ mentén élő roma közösségek földrajzi elhelyezkedését, demográfiai folyamatait és nyelvi állapotát néprajzi térképen is kívánjuk ábrázolni. Ehhez fontos támpont az a megfigyelés, hogy a magyar Őrség és Vendvidék területén nincs olyan nagy létszámú, az egész térségre ható roma közösség, ami döntően befolyásolná a többi roma közösség életét, de majdnem minden településen vagy településrészen él roma család. Nem találunk nagy kiterjedésű vagy lélekszámú telepeket, de érzékelhető a kistelepülések szegregációja, ami együtt jár a mélyszegénységben élő romák korábbinál tömegesebb megjelenésével. E falvak előregednek, és a fiatalok közül a legszegényebb roma csoportokból maradnak itt legtöbben, illetve több roma család költözött be őrségi, vendvidéki faluba anyagi okok miatt városokból (Szombathelyről, Lentiből). A szlovén oldalon sokkal kevesebb roma családot találunk a falvakban, viszont Muraszombat és Lendva közelében (közigazgatásilag is hozzá tartozóan) három nagyobb lakóközetről is tudunk, ahonnan járnak át Ausztriába, Németországba kereskedni, dolgozni.

A lét dimenziói a hármás határ menti roma közösségekben

Nyelvi-kulturális dimenzió (identitás, hagyományörzés és -teremtés, oktatási intézmények, kulturális szervezetek)

Roma nyelvi csoportok

Nyelvi-kulturális tekintetben nem beszélhetünk egységes roma etnikai tömbről a magyar-osztrák-szlovén hármás határ vidékén sem. Minden e vidéken hosszabb ideje tartózkodó roma beszéli környezete nyelvé, a magyart, a németet vagy a szlovént mint a többség nyelvét – eddigi megfigyelésem szerint mindennapjainkban, családi közösségeikben is túlnyomórészt.

A többség nyelvét anyanyelvként beszélő romák aránya mindegyik határoldalon magas. Jóval kisebb az olyan romák száma, akik a cigány nyelv valamely változatát beszélik. De ők sem kizárólag ezt a cigány nyelvet használják a mindennapi kommunikációban, inkább csak a kommunikáció egyes területein, elsősorban a családi, nagycsaládi környezetben hangsúlyos, s még itt is keveredik a többségi nyelv elemeivel. A saját közösségükben kizárólag cigány nyelvet, nyelvjárást beszélő közösséggel a hármás határ magyar oldalán eddig eggyel sem találkoztam, s nem is tudnak róla, hogy volna ilyen. Szlovén területen csak Lendván található ilyen, egy évtizede bevándorolt, a szlovént csak interetnikus kommunikációban beszélő, horvátul is tudó cigány nyelvű közösség.

A kutatóterület szomszédságában, Zalában, a néprajzi Hetésben jelentős a beás (archaikus román nyelvjárást beszélő) lakosok aránya, de sem a Vendvidéken, sem a Muravidék hármás határhoz közeli településein eddig nem találtam beás családot, a hármashatárvidék déli, zalai peremén fordul elő néhány ilyen család.

A hármás határ magyarországi kutatási területén a magyar anyanyelvű *romungro* közösség látszik a legnagyobb létszámúnak. Rönökön, Csörötneken, Alsószölnökön csak *romungro* közösséget találunk, de a többi magyarországi településen is a romák többsége csak magyarul beszél, és magyar cigánynak vallja magát. Szentgotthárdon így vélekednek a városházán a helyi romákról: „Nem jellemző rájuk, hogy kulturális és szokásbeli különbségeiket hangsúlyoznák, teljesen integrálódtak a helyi lakosságba. Olyannyira erős volt ez az integrációs folyamat, hogy a jelenleg Szentgotthárdon élő romák nagy többsége nem beszéli a roma nyelvet, és a cigányok kulturális tradícióit sem követik. Sokan vannak köztük, akik nem kifeje-

zeten rendelkeznek szentgotthárdi gyökerekkel, más településekről költöztek a városba.”¹⁶ Ez a vélekedés összemosza az asszimilációt az integrációval, merthogy nyelvében asszimilálódott a roma közösség, de integrációja nem egyöntetű folyamat. Magyar nyelvű roma csoportként az adatközlők említenek zenészeket (Szentgotthárdon a Körmentről beköltözött Horváth Tibor családját tartják a legjelentősebbnek), *fódozó* (üstfolgozó), *kolompár*, *bádogos*, *lakatos* családokat.

A cigány nyelv valamely nyelvjárását beszélő közösségek (nagycsaládok vagy 2-3 nagycsaládból álló familiák) a hármas határ magyar felén, a Vendvidéken és az Őrségben, Szakonyfaluban, Szentgotthárdon, Őriszentpéteren, Bajánsenyén és Csákánydoroszlón élnek. Ők nem csak nyelvükben különböznek el a magyar anyanyelvű roma népességtől, hanem mobilisabbak, elsősorban valamiféle kereskedő (ruha, használtcikk, állat) és szolgáltató iparral (elsősorban vendéglátás különböző formái, ezoterikus szolgáltatások) kapcsolatos tevékenységet folytatnak, s a *romungroktól* szokásviláguk is jelentősen eltér. Határátjáró hajlandóságuk is nagyobb, mint a többi roma közösségé, elsősorban mobilis megélhetési stratégiájuk miatt.

Erdős Kamill a magyarországi cigányokról a 20. század derekán írt tanulmánya *drizárikat*, vagyis cigányul beszélő, alapvetően rongy- és ruhakereskedő roma közösségeket említ a hármas határ térségében (Erdős 1989.). Kereskedő roma családokról ma is tudunk, elsősorban a szakonyfalusiakat, jánosháziakat sorolták ide az adatközlők, viszont egyikük sem ismer vagy ismert *drizárt*. A mai szakonyfalusiak viszont Szombathelyről és Körmentről ismernek *drizárikat*. Az osztrák területen a két, ruha- és használtcikk kereskedéssel foglalkozó roma családban nem tudnak ilyenről a környéken (az egyik adatközlő a tollasokkal azonosította őket).

A burgenlandi határrezszen nagyon kevés roma él, és közülük többen *romungrok*. Érdekes, hogy ők még most is magyarul beszélnek családi körben, miközben örvidéki magyar környezetük elnémetesedett.

*Szinto*¹⁷ (német-cigány nyelvet beszélők), illetve *vend-cigány* (szlovén-cigány nyelvet beszélő) családokat is találunk a hármas határ vidékén, Felsőszölnök és Szakonyfalu térségében, de Szentgotthárdon is, ma már kis számban. Eddig Szentgotthárdon két familia (a két faluban pedig összesen három család) vallotta magát legalább egy családrészében *szintonak*, mindegyikük családjában voltak *romungro* zenészfamiliából vagy cigány nyelvű kereskedőcsaládból való családtagok. Vélhetően az asszimiláció és elvándorlás miatt kevés a számuk, de történelmi események is közrejátszhattak: a nyugat-magyarországi roma családokat érintette a roma holokauszt, minderről egy burgenlandi holokauszt-kutatás számol be eddig legteljesebben (Baumgartner 2009.). A jó zenész és kereskedő hírében álló *szintok* esetében számolnunk kell azzal is, hogy – részben a német nyelvűségük miatt – áldozatai lehettek az 1950-es évek kitelepítéseinek is.

Vend-cigányok is kevesen élnek magyar területen, csak Szakonyfaluban és Alsószölnökön vannak vendül is beszélő roma családok (a vend és a cigány nyelv elemei keverednek beszédükben), de ők a magyart használják túlnyomórészt mindennapjaikban.

Úgy tűnik, a *vend* és *szinto* családok a *romungro* közösségekbe vagy a magyarságba asszimilálódtak. Erre utalt egy félmondattal a rönöki romavezető is, aki úgy vélte, hogy a rönöki lakosság nagy hányada rendelkezik cigány ősökkel, és az ősök közül többen beszéltek németül. A csörötneki adatközlő szerint: „[...] a Jánsháziakkal nem értették meg egymást, Rábafüzesen és Rönökön német-cigányok, sintik is élnek, [...] az alsószölnökiek német és szlovén cigányt beszélnek.” (B. J. 65 éves rönöki nyugdíjas férfi.) A rönökiek és szentgotthárdiak így határozta meg a beszélgetések során előkerülő többi roma közösséget: „A szakonyfalusi cigányok azok mások, azok más nyelvet beszélnek.”

Nagylakon és Rábakeresztúron a németül beszélő, általam felderített két kereskedő familiában németül és cigányul beszélnek, magyarul is tudnak (mindkét családban van magyarországi ág), de nem *szintok*, a cigány az anyanyelvük, ők magukat *lovároknak* tartják, de mondják, hogy a magyarországiak *szintoknak* nézik őket német tudásuk miatt. Hierarchiájukban, úgy tűnik, a *szinto* pozitív a *lovár* megítéléshez képest: „mert a *szintokat* jobban szeretik, de mi *lovárok*, pénzesebbek vagyunk.” (H. J. 43 éves rábakeresztúri férfi, ruhakereskedő.)

¹⁶ Szentgotthárd Város Önkormányzata 2010: 121.

¹⁷ Többes számban is használatos ez az etnikai megjelölés *sinti*, *szinti* alakban is.

A hármaskor határ és Muraszombat közé eső területen is élnek kisebb roma közösségek. Nagyobb, külön lakókörzetet is létrehozó közösség csak Muraszombaton és Lendván található. A térségben alapvetően négyféle csoportot különböztetnek meg az őket jellemző magyarok.¹⁸ Élnek e vidéken magyar anyanyelvű *magyar cigányok* (őket *romungronak* tarthatjuk). Másodikként a szlovén anyanyelvű cigányok említhetők, ők nagyon csekély számban vannak itt, és *vend cigányoknak* mondják őket a muravidéki magyarok. Ezeknek a roma közösségeknek a legnagyobb a presztízse. Jó részük asszimilálódott. Lendván van olyan család, melynek tagjai előbb a magyarok, majd a szlovénok közé integrálódtak, megőrizve roma tudatukat s egyes, a magyar zenész cigányságra is jellemző szokásokat. A harmadik csoportba a magyar nyelven is tudó, sok esetben nem is Magyarországból, hanem Erdélyből és Vajdaságból érkező cigány nyelvű kereskedőcsaládok tartoznak, akik viszonylag gyorsan mozognak, és tehetősebbek, mint a szlovén cigány családok többsége. A negyedik csoport hasonló ehhez, de nem magyar, hanem horvát vagy albán nyelvterületről érkeztek, s ennek megfelelően ilyen szavak keverednek anyanyelvükben. Lendván is, Muraszombatban is él egy-egy nagyobb, pár éve odatelepiült, egy tömbben élő közösség, mely problémákat jelent az oktatásban (a gyermekek nem tudnak sem szlovénül, sem magyarul) és szociálisan is.

A kutatás során vizsgáltuk, hogy a roma közösségek nyelvhasználata módosul-e a határ közelsége vagy határátjárások miatt. Azt tapasztaltuk, hogy a határon túli bérmunkát vagy vállalkozói tevékenységet végző romák csak a foglalkozással és alapvető eligazodással kapcsolatos német kifejezéseket ismerik, s még a nagyobb német területet bejáró családok sem törekednek mélyebb német nyelvismeret megszerzésére. Ez a minimális nyelvtudás elég a munka elvégzéséhez, csak a hivatalos ügyintézésben (kereskedők esetében hangsúlyos a közlekedésben és a vámügyekben, illetve a rendőrséggel folytatott kommunikációban) okoz gondot, de akkor segítséget kérnek németül jól tudó magyaroktól, esetenként romáktól. E segítségkérés elsősorban üzleti-kapcsolati és nem nemzetiségi vagy etnikai alapon történik. A mezőgazdasági idénymunkák esetében nem jelent nehézséget a nyelvismeret hiánya, mert németül tudó szervezővel, közvetítővel jutnak ki, akik többnyire nem is romák. Az osztrák területen a roma vállalkozók – akár *lomisok*, akár *vásárosok* – többségét magyarnak tartják, s e roma közösségek is sok esetben keresnek burgenlandi magyar kapcsolatokat.

A határon nem átjáró magyar nyelvű közösségekben nagyon alacsony a német nyelv ismerete. A szlovénul is beszélő *vend cigányok* nem járnak át Szlovéniába sem dolgozni, sem bevásárolni. A helyi szlovén közösséggel nem szlovén, hanem magyar nyelven tartanak kapcsolatot.

Roma identitások

Számos identitástípust és tartalmat ismer a társadalomtudomány, ráadásul az identitás tudományos fogalomként is folytonosan változó, sokszínű és sokrétegű fogalom, amiről az eddigi identitás-vizsgálatok is számot adnak. A roma közösség esetében ráadásul fontos szétválasztani, hogy a személyes identitásának mely része mondható szociokulturális tartalmúnak, és mely része kapcsolódik etnikumhoz. Vagyis mely jelenséget vesszük figyelembe roma etnikumra, határ menti roma közösségekre vonatkozó jelenségként, és melyet szociológiai helyzetéből adódóként. A hagyományörzés (az abban való aktív vagy passzív részvétel) is csak az identitásállapot ismeretében értelmezhető helyesen.

A határ menti lét és az etnikai identitás kapcsolatának vizsgálata során érdemes Frederik Bartha ha- gyatkozni, aki az etnikai identitást nem önmagában létező, a közösségen belül felgyűlt kulturális anyagnak tekinti, hanem a másokkal való érintkezésre épülő dialógus termékeként. Szerinte a határokon átnyúló interakció során formálódik meg az etnikai önazonosság és az etnikai különbözőség. Az etnikai csoportok és azok jellemzői mindig szituációfüggőek, nem pedig eleve adottak (Barth 1969.).¹⁹

¹⁸ A kétnyelvű (szlovén-magyar) gimnázium tanárai Lendváról és az őrségi falvakat is járó könyvtárosok Muraszombatról.

¹⁹ Lásd még Keményfi 2002.

A magyar-osztrák-szlovén hármás határ mentén élő roma közösségek interetnikus kapcsolatát az jellemzi leginkább, hogy a többségi (magyar oldalon a magyar, szlovén oldalon a szlovén, esetenként a magyar, osztrák oldalon a német) etnikummal tartanak fenn kapcsolatokat, s ezek az interakciók alapvetően funkcionálisak, szituációfüggők, a megélhetést fenntartó tevékenységhez köthetők. Más határ menti roma közösségekkel kapcsolataik jószereivel csak akkor létesülnek, ha nemzeti kötődések jönnek létre, vagy ha üzleti-gazdasági kapcsolatok létesülnek – ezek megfigyeléseim szerint nem hosszabb idejűek a gazdasági együttműködés időtartamánál. A magyarsághoz kötődő kapcsolatok jelentősen befolyásolják az egyes roma közösségek identitását, a hármás határ valamennyi oldalán, ugyanis a magyar, sőt a magyarlakta szlovén területről Dél-Burgenlandba átjáró roma családok, személyek esetében az osztrákok többnyire egyszerűen magyaroknak tartják őket, s ez erősíti a magyar-cigány identitáselemek közötti kapcsolatot. A cigány nyelvű határjáró közösségek esetében is magyarként tekintenek az osztrákok a bevándorlókra – vagy egyszerűen magyarnak, vagy magyar cigánynak tartják őket, ami bizalmat ad a romáknak, hiszen pozitív megkülönböztetésnek örvendhetnek a csak románok tartott Romániából, a Balkánról érkező csoportokhoz képest. Abban a két *lovár* kereskedőcsaládban, ahol ez szóba került, ezt az osztrák megítélést pozitívan fogadták, de szükségesnek tartották sietve hozzáfűzni, hogy „*mi romák vagyunk azért, nem parasztok*”, vagyis elkülönülnek etnikus identitásban a magyaroktól.

Az identitás bonyolult elméleti kérdéseit most nem részletezve két fontos, a határ menti roma közösségek vizsgálatakor figyelembe veendő elgondolásra hívnám fel a figyelmet.

Az egyik, hogy a *kényszer*, hogy azzá *váljunk*, amik *vagyunk*, a modern élet jellegzetességének tekinthető. A modernitás a társadalmi helyzet „meghatározottságának” helyébe a kényszerítő erejű és kötelező érvényű „önmeghatározást” állítja (Bauman 2001.). Bauman megállapításának érvényessége elsősorban nem is a roma közösségekre, hanem az őket kategorizáló mechanizmusokra vonatkozik. A népszámláláskor, roma nemzetiségi (korábban cigány kisebbségi) önkormányzati választások alkalmával, vagy még korábban roma tanácsotagok, pártmunkások kiválasztásakor, állásinterjúk, roma pályázati projektek részeként ma sokan kérdezik meg a romákat etnikai identitásukról. Többek számára ez az első olyan alkalom, amikor meg kell fogalmazni identitásukat, amikor tudatosodik bennük, hogy ők nem csak úgy léteznek az adott roma közösségben, hogy roma családban élnek, hanem egy mások által fontosnak tartott viszonyrendszer tagjai, s ez járhat előnyökkel és hátrányokkal egyaránt. Ráadásul a kérdezők olyan identitásokra is rákérdezhetnek, amik a kérdezettek számára értelmezhetetlenek vagy ismeretlenek. Példaként említem, hogy a rendszerváltás idején a dél-zalai *beások*, akik ismernek „*lőkétárokat*”,²⁰ lovárokat, *köszörüsöket*, *muzsikusokat*, nehezen értelmezték a *roma* etnonímiát, illetve azt, hogyan is lesznek politikai alapon a roma nemzet tagjai. A terepmunka során ezért figyelni kell az identitástagadás okaira is, legyen az tudatos identitásváltás, meg nem értésből adódó identitástagadás vagy félelemből adódó elhárító mechanizmus.

A másik roma közösségek tekintetében figyelembe veendő, hogy jellemző az identitástartalmak etnikai kettőssége. A magyarországi romák túlnyomó többsége kettős (valamilyen roma és magyar) etnikai identitással bír.²¹ E kettő azonban nem egyforma: a magyar identitás nemzeti identitásnak minősíthető (jellemzője, hogy vallója a magyar himnuszot is magáénak tudja, a magyar kultúrára, nyelvre, Magyarország történetére, a magyar sportolókra stb. büszke), míg a roma identitás etnikai identitásként a roma közösséghez való tartozást rögzíti; van, akinél ennek csak egyszerű tényét, és van, akinél részvételt is a magyarországi roma kultúrában (annak egyik lokális változatában).

²⁰ Beás vidéken ez a *kolompárok*, *lakatosok*, *fódozók* közösségeire alkalmazott megnevezés, saját garabonci, nagykanizsai gyűjtéseimben ugyanúgy, mint például itt: Morvai 2004.

²¹ Elméleti szempontból meggondolandó, de vizsgálatunk szempontjából közömbös, hogy egy identitás két részről beszélünk-e (elfogadva, hogy egy embernek egy összetett identitásrendszere van) vagy többes identitások rendszeréről (ahol a többes identitásban van szociális, kulturális, lokális identitás is).

A roma etnikai identitás esetében két rétegről beszélhetünk. Az egyik identitásréteg, melyet nevezünk most *külsőnek*, egy nagyobb térség egész roma népességére vonatkozik. Ezt a *külső* identitásréteget a közösségen kívülre minden roma hasonlóan gondolja: „*mi cigányok vagyunk, ők pedig parasztok*”.²² Ez egyféle minimális közösségvállalás a roma társadalomban, mely azonban a kijelentésen és együttérzésen túl nem jelent semmiféle roma etnikumon belüli felelősségvállalást. Ez a külső identitás tartalommal a nemzetivé válás folyamatában töltődhet meg, válhat erősebbé. A roma társadalom elindult a nemzetivé válás útján, de nem klasszikus, nemzetállamot létrehozó értelemben, hanem egy globális világban is értelmezhető nemzeti kisebbségként, zászlóval, himnusszal, cigány irodalmi nyelvvel, hivatalos roma politikai képvisellel és ünnepekkel. Ez a folyamat minden asszimilálódni nem kívánó roma közösséget érint, de nem beszélhetünk még egységes jelképrendszerű roma társadalomról.

A határ menti romák esetében az identitás és az identitással kapcsolatos társadalmi szerepvállalások (civil szervezetben, politikai mozgalomban vagy pártban) ugyanolyan sokszínűek, mint maguk a közösségek. Az azonban megfigyelhető a magyar határvidéken (s a hozzá csatlakozó Vas és Zala megyékben is), hogy a roma kisebbségi önkormányzatokban, illetve roma programokban elsősorban a magyar anyanyelvű és a magyar közösségbe jelentősen integrálódott romák vesznek részt elsősorban, a cigányul beszélő, mobilis közösségek pedig nem a helyi roma politika irányításában – vagy csak olyan alkalmakkor, amikor érdekeiket súlyosan érinti. Ez is növeli a *romungro* és cigányul beszélő roma közösségek közti különbséget, mely megjelenik az identitásképzésben is, elsősorban a magyarsághoz fűződő viszony megfogalmazásában.

Az *elsődleges identitást* vizsgálva négy *romungro* adatközlőm, akik helyi roma képviselők is voltak más-más településeken (Szentgotthárdon, Rönökön, Csörötneken, Bajánsenyén), tehát az elsődleges identitáshoz kötődő jelképeket (hymnusz, zászló) használniuk is kellett ünnepi alkalmakkor, elsősorban magyar állampolgárnak és azon belül értelmezett *cigánynak* (egyikük következetesen *romának*) vallotta magát. További három, önmagukat *romungronak* valló beszélgetőtársam is ekként nyilatkozott (Őriszentpéteren, Felsőszölnökön, Szentgotthárdon). Az általam megkérdezett szentgotthárdi és bajánsenyeyi, szakonyfalusi cigány nyelven beszélők másképp fogalmaztak: „*elsősorban cigányok vagyunk, akárhol is vagyunk a világban, de a parasztok között élünk, itt az otthonunk*.”²³ (H. M., 36 éves szentgotthárdi asszony, ruhakereskedő.) Abban azonban mindkét csoport tagjai egyetértettek, hogy cigányok, és mindegyik a maga közösségét *igazi cigánynak* tartotta.

A *roma* a *cigány* szinonimájaként egyik beszélőnél fordult csak elő, bár mindegyikük ismeri a kifejezést, alkalomadtán használta is, de nem feltétlenül tartják helyesnek az ő közösségükre is kiterjesztve.

„*Most, de akkor mondom a régi történelmet, sokat nem köll magyarul mondani. Mikor bevonultak a cigányok akkor cé, zé, cigányok, úgy írták, úgy mondták. Ázsiából jöttek be, az úgynevezett magyarok is onnan jöttek. Roma vagy cigány, csak sima cigányt mondanak mindenhol.*” (B. J. 65 éves rönöki nyugdíjas férfi.)

Ez azt mutatja, hogy külső identitásréteggént a *roma* és a *cigány* kifejezés egymás szinonimájaként is előfordul, de a belső identitás már pontosan használja önmegjelölésként attól függően, hogy a *cigány*, illetve *roma* kifejezés milyen jelentés- és identitástartalommal bír az adatközlő tudatában.

Magyar identitású adatközlőim közül többen kifejtették, hogy a *roma* elnevezés számukra is szokatlan, sokszor elhangzik, hogy még a romák is a *cigányt* használják szívesebben. E jelenség kultúrantropológiai, társadalomnéprajzi elemzése messzebbre vezetne kutatásunk tárgyánál. Most csak annyit jegyeznek meg, hogy e vélekedés lehet előítéletesség megjelenése, mintegy az egyenjogúságot megjelenítő népelnevezés elutasítása (néhol öntudatlanul) a meglévő egyenlőtlenség (mint hagyományos érték) ellenében. Az ilyen megnyilatkozásokkor megfigyelhető az egyedi jó példákra való hivatkozás, a *kiemelkedés* és vele együtt az asszimiláció fontosságának hangsúlyozása. Ez az adatközlő hivatalos helyen mindig a hivatalosan kövendő kifejezést, manapság a *romát* használja, azonban ha teheti, még a hivatalos ünnepség nem hivatalos

²² A magyar népnév szinonimájaként, roma oldalon többnyire semleges tartalommal a *paraszt* kifejezés használata mindegyik vizsgált magyarországi roma közösségben ismert és gyakorolt.

²³ A magyar népnév szinonimájaként a *paraszt* kifejezés használata mindegyik *romungro* közösségben ismert és gyakorolt.

részen is, baráti, kollegiális, de még ismerős roma közegben is következetesen a *cigány* fogalommal él. Roma adatközlőim e hármasság határ vidékén is érzékenyek erre a magatartásra (legtöbb esetben néma hallgatással, a beszélgetés elterelésével reagálnak), sőt hitelvesztést, a kommunikáció ellehetetlenülését okozhatja. Ilyen ellehetetlenülés, s ennek okán határon átnyúló, épp kialakuló kapcsolat megakadása előfordult a térségben is.

Más adatközlőknél egyszerű, a közösségek ismeretén alapuló tapasztalati tény, mely alapvetően helyesli és elfogadásra alkalmasnak tartja a roma kifejezést az ezt nem használó cigány közösségek esetében is, integrációt elősegítőnek tartja. A megjegyzés elsősorban arra utal közvetetten, hogy időbe telik még néhány közösségben a *roma* kifejezés önelnevezéssé válása. A szentgotthárdi romák örülnek, hogy a polgármester és a jegyző ilyen őszinte, egyenrangú kommunikációt folytat, így megnyílt a lehetősége annak, hogy a határon átnyúló programokban is részt vehessenek. Azt is elmondták, s tapasztalataim szerint a zalai, somogyi roma nemzetiségi önkormányzatoknál is ez észlelhető: ha nem volna alkalmas tárgyalópartner a magyarok között, akkor nem kapnák meg azt az infrastrukturális segítséget (elsősorban adminisztratív feladataikhoz) sem, amihez most hozzájutnak a hivatalban.

E kétféle szemléletben azonos, hogy a roma kifejezést a magyarországi cigányság egészére érti, mely roma nemzetiségen belül sokféle *cigányság* él.

A másik identitásréteg, az úgynevezett *belső* identitás, a roma közösségek közti, a mindennapi életben sokkal nagyobb szabályozó erővel bíró identitás. A belső identitás már pontosan meghatározza a beszélő helyzetét a roma közösségen belül, integrációs vagy asszimilációs stratégiáit, egész szokásrendszerét. Az eddigi interjúk során magyar anyanyelvű, magát magyar cigánynak vagy *romungronak* mondó roma adatközlőim jó része fémiparral foglalkozónak (kovács, bádogos, lakatos, köszörűs családba tartozónak) mondta magát annak ellenére, hogy éppen más foglalkozást űzött (építőiparban ácsok mellett dolgozott, építőipari burkolóként ment nyugdíjba, vagy épp napszámosként mezőgazdasági munkát végzett). Ez a fémiparos foglalkozás az ősök foglalkozásaként jelent meg az interjúkban, és legtöbbször veszteségként élték meg e foglalkozás elhagyását. Ez az ősi, tisztességes, a magyarok által is elismert foglalkozás és a hozzá kapcsolódó réginék gondolt, a mainál szabadabb és gondtalanabb cigány élet romantikus ideája minden interjúalanyánál megjelent, de érthetően az idősebbeknél volt erősebb. A fiatalabb, aktív, kereső foglalkozást űző *romungrók* esetében is elsősorban az egyenrangúság és egyenjogúság kifejezésekként jelent meg, ahogy egyik adatközlőm kifejtette:

„Mert mink is voltunk olyanok, mint a parasztok, híres lakatosok, kovácsok a drótygyárban, még akkor minket is tartottak annyira, mint magukat.” (S. Cs. 43 éves szentgotthárdi férfi, ipari munkás.)

Mindannyian ismertek másromákat is, bár keveset tudnak róluk: „Vannak, akik tudnak itt cigányul, nem is tudom, nem a kolompár, ez a közönséges cigány [...] Régen hegedültek, drótos, bádogos [...] limlomosok, cigány lovárook”. E kevés ismeret azzal is jár, hogy előítéletekkel viseltetnek e csoportok egymással szemben is, s ezek a vélekedések megjelennek a roma-magyar viszony mint identitást meghatározó tényező érzékeltetésekor is. A megkérdezett Szentgotthárd környéki *romungrók* élesen elhatárolták magukat a más nyelvet beszélő romáktól, akiket magukkal egyenrangúnak, de *problémásnak*, *kihanem*-nek és *pénzéhesnek* tartanak. E vélekedések után kérdezve azonban megállapítható, hogy a nyelvi-kulturális különbségek mellett (ami miatt sem nyelvüket, sem némely szokásukat nem értik például a jánosháziaknak, szakonyfalusiaknak) a gazdasági különbségek is feszélyezik a beszélőket, mert a megítélt roma közösségek jobb módúak, vállalkozóbb szelleműek az övéknél. Ezt a *romungro* adatközlők azzal próbálják ellensúlyozni, hogy a magyarok őket jobban elismerik, velük jobban együttműködnek, s a magyarokkal való együttélés fontos érték. A cigány nyelvű szentgotthárdi közösségben ellenben a magyarokkal kapcsolatos viszony közömbösnek tűnik a belső roma identitás meghatározása szempontjából, a cigány nyelv, a hagyományosnak vélt szokások megtartása sokkal fontosabb. Érezhető felsőbbrendűséget közvetítenek a többi roma csoport felé, önmagukat tartják az *igazi cigányoknak*, de szerintük a *romungrók* közül a *zenészek* meg a *köszörűsök* is azok, csak már keveredtek. Amikor arra kérdeztem rá, hogy mi is az, amitől ők romák, az egyikük így fogalmazott:

„mi romák vagyunk, azok meg magyar cigányok, mi tartjuk a cigányságot, a nyelvet, a szokásokat, azoknál mindent szabad, de már nekünk is nehéz, mert a fiatalokat már nem érdeklik a régi dolgok, csak a gép [számítógép] meg a mobil [...] már cigányul is alig tudnak”. (V. I. 67 éves szentgotthárdi nyugdíjas özvegyasszony.)

Kulturális fejlemények és intézmények

A vizsgált hármashatár mentén lévő települések nagy részében semmilyen képviselő, intézménye, egyesülete nincs a romáknak. Fehérvölgyi Beáta kutatásában nagyobb térséget vizsgál, és 15 roma kisebbségi önkormányzatot kérdezett le (Fehérvölgyi 2010.). A 2011-es önkormányzati választásokat követően 20 roma nemzetiségi önkormányzat alakult Vas megyében, melyek közül 5 működik a kutatási terepünkön: Csörötneken, Pankaszon, Rönökön, Szakonyfaluban és Szentgotthárdon. Kissé távolabb, de családi kapcsolatok révén a körmendi, jánosházi, sorokpolányi és halogyi roma közösségek vizsgálata is szükséges, e településeken is vannak roma nemzetiségi önkormányzatok. Körmend, Szombathely és Vasvár környéki településekből többen települtek a határ menti falvakba és Szentgotthárdra munkalehetőségeket követve, illetve kisebb falvakba családi vagy szociális-megélhetési okokból.

Az alábbi táblázatban a 2011-es választások óta kutatóterületünkön (és a fent említett roma közösségek életterében) működő német, roma és szlovén önkormányzatok találhatóak. Látható, hogy mindhárom kisebbség csak Szentgotthárd városban képviselteti magát nemzetiségi önkormányzattal, és csupán Alsószőlőn, Rönökön és Szakonyfaluban található két nemzetiségi önkormányzat is.

7. táblázat. Nemzetiségi önkormányzatok 2011-ben.

	német	roma	szlovén
Alsószőlőnők	van	-	van
Apátistvánfalva	-	-	van
Felsőszőlőnők	-	-	van
Halogy	-	van	-
Jánosháza	-	van	-
Kétvölgy	-	-	van
Körmend	-	van	-
Orfalu	-	-	van
Pankasz	-	van	-
Rönök	van	van	-
Sorokpolány	-	van	-
Szakonyfalu	-	van	van
Szentgotthárd	van	van	van

Szlovéniában Muraszombatban működik egy muravidéki hatókörű roma kisebbségi képviselő, Ausztriában nem tudunk ilyenről. Szentgotthárdon folyamatban van egy, a RNÖ által működtetendő roma kulturális közösségi ház kialakítása a városvezetés támogatásával, amire a szentgotthárdi RNÖ elnök, Samu Csaba elsősorban a hagyományörzés szervezett helyszínéként számolna. Csörötneken a helyi sportegyesület köré szerveződnek a roma kezdeményezések lévén, hogy az ottani RNÖ elnök, Kányási János egyúttal a sportkörvezetőség tagja és szertárosa is.

A roma nemzetiségi önkormányzatokat az előző választási időszakokban cigány kisebbségi önkormányzatoknak nevezték hivatalosan. A mai, a jogállásban a többi nemzetiséggel azonos, így nemzetiségként is megnevezett roma közösségek tagjai saját közegükben inkább a *cigány kisebbség*, *CKÖ*²⁴ elnevezéseket használják. A köznyelvben e vidéken is használták a *CKÖ*-kre a *kisebbségiek*, *kisebbségi önkormányzat* megnevezést, s ezt a szinonim kapcsolatot most a *roma nemzetiségi önkormányzat* (RNÖ) elnevezésre is alkalmazzák.

Roma közösségek határon túli roma kapcsolatai tekintetében számolhatunk rokoni, familiáris alapú munka- és üzleti, illetve roma kulturális kapcsolatokkal (elsősorban hagyományörző roma rendezvényeken). A határ két oldalán élő roma közösségek kapcsolatainak erősödése egyben jelenti a helyi roma közösségek elismertségének növekedését is. A magyar-osztrák-szlovén hármass határ esetében a roma szerveződések kapcsolatai közül egy magyar-szlovén-horvát együttműködés tűnik jelentősnek: 2004-ben Szentgotthárdon európai uniós konzorciális szerződést írtak alá a roma populáció képzési és elhelyezkedési stratégiájának kidolgozása és roma mentorok képzése céljából. E projektben találkoztak a szentgotthárdi, rönöki, csörötneki és szakonyfalusi cigány kisebbségi önkormányzati képviselők a szlovén romák képviselőjével, Jožef Horvattal. Azóta újabb találkozás nem történt, kézzelfogható eredménye a szentgotthárdi szakképzésben realizálódott, de magukat a RNÖ-k (akkori CKÖ-k) tevékenységét nem érintette.

Roma kulturális egyesület nem működik jelenleg a hármass határ mentén, sem nívós hagyományörző egyesület. Cigány népzenei hagyományörzők rendezvényekre Zalaszentgrótról és Körmendről, esetenként Nagykanizsáról érkeznek.

A társadalmi-történeti dimenzió

Ebben a részben céлом a magyar-osztrák-szlovén hármass határ régiójában megfigyelhető jogi, politikai és határrendészeti változások okán létrejött vagy módosult társadalomtörténeti folyamatok feltérképezése. Elsősorban a társadalmi kapcsolatrendszerekben, és azok nyomán, a szokásrendszerben bekövetkezett történeti változásokat vizsgálhatjuk. A kulturális antropológiai megközelítés itt olyan adatokhoz férhet hozzá, melyek a családi, települési szájhagyományban őrződtek meg a határterület mikrotörténeti folyamatairól. A narrációk és folklórműfajok (a viccektől az anekdotákon át az igaz történetekig) értelmező társadalomtörténeti háttérrel adnak ezekhez az eseményekhez, és segítik a határhoz való viszonyulások megértését.

E társadalmi-történeti dimenzióban el kell helyeznünk a határ menti roma közösségeket is. A délnyugati hármass határ térségében cigány közösségek már a 18. században is éltek. Történetük csak a 20. század közepétől, elsősorban a porrajmos kapcsán kerül előtérbe (Baumgartner 2009.).

A szocializmus idejéből sincs sok adatunk, azonban Rönökön, Csörötneken és Szakonyfaluban is található olyan család, akik az 1960-as évekbeli települészámolások során jutottak parasztházhoz, sőt páran Rönökön az 1945 után kitelepített német (*bienz*) házakat kapták meg lakásul.

Magyarországon 1990-től tekintenek a romákra nemzeti vagy etnikai kisebbségként, Szlovéniában pedig az 1991-es megalakulástól. Etnikumnak pedig 1993-tól, és nemzeti kisebbségnek csak 2011-től tekinti a roma közösséget a magyar jogalkotás.

²⁴ A Cigány Kisebbségi Önkormányzat megnevezés rövidítése.

A hármaskor roma lakosságának történeti forrásokkal is adatolható társadalomrajza nem volt még elkészíthető, de nyilvánvalóan számolnunk kell a zenészfamíliákkal és két olyan kovácsfamíliával, akiket már nemzedékek óta itt lakóként említene a szentgotthárdi romák és nem romák annak ellenére, hogy ez a kovácsmesterség elenyészett már a családból, s ma leginkább kereskedésből élnek.

A határváltozások történetéhez kapcsolódóan az eddigi vizsgálatok alapján elmondható, hogy a roma családok közül csak azok figyeltek, figyelnek jobban ezekre a változásokra, amelyek határjárók, azaz rendszeresen járnak át valamely határszakaszon munkavállalás vagy kereskedés céljából. Mindegyik eddig bejárt településen pozitívnak tartották a határnyitást és az Európai Unióba való belépést: „*A rendszer-változás előtt be voltunk zárva. A kiskatona, aki volt, öt éven belül nem mehetett át, ugyanúgy Szlovéniába is.*” – mondja egy rönöki adatközlő. De amíg a határon át nem vagy csak ritkán járó romák ezt csupán hallomásból, nem tapasztalatként fogalmazták meg, s nem tudták részletesebben indokolni véleményüket, addig a határjáró szentgotthárdi, rönöki és szakonyfalusi vásáros és hasznáلتcikk-kereskedő család véleménye már árnyaltabb volt. Általában véve ők is örültek, de kételyeket is megfogalmaztak. Egyfelől azért, mert a könnyebb határjárás messzebb vidékről is vonz kereskedőket, *lomizókat, vasazókat*, azaz vetélytársakat jelent, akik ráadásul tőkeerősebbek és *agresszívebbek*. Másfelől azt gondolják, hogy a határnyitás nem jelent feltétlen jogegyenlőséget a határ két oldalán. A ma huszonéves családtagok elsősorban munkalehetőséget látnak benne, függetlenül attól, hogy határjáró vagy határkerülő roma családban élnek, de ennek a lehetőségnek a kihasználása, az elindulási hajlandóság nagyban függ a roma közösség hagyományaitól.

1. kép. A 2014-ben elhunyt Cigány Kisebbségi Önkormányzati elnök, magát romungrónak valló Baranyai János, aki egy kitelepített német család házában lakik. Fotó: Kardos Ferenc.

2. kép. Baranyai János portája. Fotó: Kardos Ferenc.

A határnyitást értékelő nem roma megkérdezettek viszonyulása ugyanilyen módon oszlik meg: aki érdekelt a határ menti kapcsolatokban, és mindennapi tevékenysége az átjárás, az ambivalensen tekint rá. Rönök polgármestere így fogalmaz:

„A határnyitás pozitív és negatív. Pozitív, mert munkát adott, szabadságot adott.” „A negatívuma a rengeteg szemét, a kontroll nélkül a szemét behordása. [...] Az osztrákok mind ide rakják le a szemetet. Nem ők maguk, hanem megbíznak magyarokat, meg a náluk dolgozóknak is mondják, hogy hozzák el a snittet, szemetet. Osztrákot nem láttam még lerakni, de tudok ilyen esetről is. Tele vannak az erdőszélek, lejáratok.”

A szentgotthárdi polgármester pedig az elhagyott, németek és osztrákok által bérelt területek problémájáról beszél negatívumként. A romák megjelenését az osztrák oldalon élték meg negatív következményként, de ők is pozitívan szemlélik a határnyitást.

A hármas határ menti roma jelenlét vonatkozásában vizsgálunk kell a jelenlét típusait, melyet annak célja, ideje és intenzitása határoz meg. A jelenlét ideje alatt azt értem, hogy milyen régóta él a család, nemzetség a határvidéken, intenzitása pedig arra vonatkozik, hogy milyen aktívan él a határ menti roma társadalomban, létszamaránya milyen gyorsan és milyen okokból változik, s ez hogyan hat a helyi falusi, városi társadalomra, illetve milyen aktívan, gyakorisággal használja ki a határ közelségét átjárással vagy a határmentiség kínálta munkalehetőséggel. Az eddigi terepmunka adatai alapján a magyar-osztrák-szlovén hármas határ menti roma jelenlét az előbb említett három jellemző alapján a következőképp csoportosítható:

a) Nemzedékek óta²⁵ a hármas határ vidékén élő roma családok, akiknek célja a folyamatos ott élés és az integrálódás a helyi közösségbe. A jelenlét intenzitása alacsony, vagyis e közösségek csak ritkán, a magyarság körében is szokásos ünnepekkor (leggyakrabban keresztelő, halotti virrasztás, búcsú) szervezik meg nagycsaládi találkozóikat, így a helyi társadalomban nem kerülnek létszámuknál hangsúlyosabb szerepbe. Mobilitásuk az ott élő magyarokéhoz hasonló, nem nagyon szeretnek kimozdulni, átmenni idegen nyelvtérületre, ha lehet, akár rosszabb feltételekkel is csak otthon vállalnak munkát. Természetesen itt is tapasztalhatóak ebben nemzedéki különbségek, hiszen a fiatalok mozgékonyabbak, messzebb is vállalnak munkát, de még ők sem készülnek tartós távoli munkavállalásra.

Bár az adatközlők családi irattára igen csekély, kollektív emlékezete pedig a saját családtörténet tekintetében is nagyon szelektív, azt megállapíthattam, hogy az általam vizsgált családok közül csak négy szentgotthárdi és egy szakonyfalusi család tartható tősgyökeresnek, és elég sok család az 1960-as években került Vas és Veszprém megye belsőbb területeiről és városaiból az Őrségbe és a Vendvidékre. Többen a Szentgotthárd környéki falvakból települtek be rokoni kapcsolatokat hátrahagyva: így például csörötneki adatközlőm édesanyja Pankaszról jött, egyik szentgotthárdi adatközlő máriafalusiként a faluból nősült, majd együtt költöztek be Szentgotthárdra (ma már Máriafalu Szentgottárd része). Azonban a lokális identitás már azokban a családokban is erős, akik két nemzedék óta, 50-60 éve laknak itt. Őrájuk jellemző, hogy tudnak a már rég eltelepített *hienczekekről*, deportált zsidókról, romákról, emlékeznek a határzárakra, a szocialista határ katonáira, a vasfüggönyre. Családjaik is a településről vagy közvetlen környékéről házasodnak leginkább. Közösségeik endogám jellegűek, nem csak területi, de nyelvi-kulturális szempontból is, azaz a *romungro* családokba nem szívesen engednek be *lovárokat* vagy magyarokat (*parasztokat*), vagy épp szlovén-cigányokat (*vendeket*) s viszont.

A nemzedékek óta itt élő családok nagyon kis hányada aktív határátjáró. Akiknek mobilitása mégis határon átvélő, a kereskedésből élnek és tevékenységi területük a Nyugat-Dunántúltól (Vas, Veszprém, Zala megyék, Sopron környéke) egészen Güssingig, illetve Felsőőrig húzódik. A határt intenzíven használják, s településeiken is hangadónak, aktív szereplőnek ismerik őket, bár a helyi politikában egyik eddig megismert kereskedőcsalád sem vesz részt. Tevékenységük, cigány nyelvük és aktív társadalmi életük a roma közösségükön (elsősorban kiterjedt nemzetségükön) belül intenzívebb a többiekénél, s egyben megosztóbb

²⁵ Itt a magyarságénál jóval alacsonyabb átlagéletkor és a várható életkor magyarsághoz viszonyított alacsonyabb volta miatt egy nemzedéknek kb. 20 évnvi időtartamot tarthatunk.

is. Velük kapcsolatban érzékelhetően több előítélet fogalmazódik meg, ami részben nem is etnikumi hovatartozásuknak, hanem a vállalkozói magatartások negatív megítélésének következménye. Olyan település, ahol ők és a magyarsághoz jobban hasonlító életmódot folytató, bérmunkából, idénymunkából élő *romungrók* is élnek, ott az intenzitásban és szokásvilágban való nagy eltérés erősen befolyásolja a *romungro* közösség megítélését is (többnyire pozitívan).

b) A rendszerváltás óta betelepült, folyamatosan ott élő roma családok, akiknek célja a biztonság keresése, az otthonteremtés és az új életkezdés. A betelepülés pillanatában többnyire ideiglenesnek tekintik tartózkodásukat, attól téve függővé a maradás időtartamát, hogy sikerül-e biztosítaniuk a megélhetést. E cél vagy inkább céltalanság, úgy tűnik, csökkenti az integrálódási szándékot és képességet is.

A rendszerváltást követő évtizedben sok mélyszegénységben élő roma család adta fel városi, nem jó állapotú otthonát jobb falusi otthonért. Csörötneken, Rönökön, Szentgotthárd külterületein (pl. Máriafaluban), Szakonyfaluban és Felsőszölnökön is találkozhatunk ilyen családdal. Ők korábbi közösségeikből kiszakadva nagycsaláddal érkeztek, de pár év múltán, ha van munkalehetőség, vagy a megélhetés valahogy biztosítható, megfigyelhető e nemzetség további családjainak beköltözése, tehát e közösségek jelenléte idővel egyre intenzívebbé válik, és idővel új roma közösségként meghatározóak a település életében. Jellemző családjaikra, hogy nem ismerik a környező településeket, sem a határvidéket. Mélyszegénységük okán mobilitásuk alacsony (azaz ritkán, csak szükség esetén járnak el a faluból, városrészből), bár egyes családok gyakorolják még a településen belül a kéregetést és megélhetést jelentő napszám, segédmunka keresését. Jórésztük segélyből él. Házasságaik (nemcsak a hivatalos házasságokat, hanem az együttéléseket is tekintve) nemzetségen belüli endogámiáról tanúskodnak. Jómódú, az utóbbi években beköltöző roma családról csak Szentgotthárdról tudunk, ők is munkavállalás okán települtek át.

c) A hármashatár vidékére időszakosan, elsősorban munkalehetőség vagy megélhetést biztosító idényjellegű tevékenység céljával érkező, letelepedni nem szándékozó, a lokális társadalomban megjelenésüktől távozásukig intenzíven élő, sokféle gazdasági és szociális tartalmú kapcsolatot kialakító közösségek. Ide tartoznak a határ menti mindennapokban a hármashatár vidékét megélhetési munkaterepként vagy tranzitként használó, nem a határovezetben lakó roma familiák is. Ez utóbbiak jellegzetes képviselőiként tarthatjuk számon Szentgotthárdon a házaló *román cigányokat*, akik Romániából járnak át, oláh cigány nyelvjárást beszélnek (leginkább a *khelderást*), és sajátos viseletet hordanak (nagy kalap, színes szoknyák és fejkendők). Bár szükséges a házaló közösség konkrét azonosítása, vélhetően a *gáborokhoz* sorolják magukat.

Ilyen távrolról járó, de a magyar-osztrák-szlovén hármashatár térségét, elsősorban Ausztria irányába intenzíven használó roma közösség a *lomiskok*, lommal, használtcikkkel kereskedő közösségekbe tartoznak, ők a nyugat-dunántúli megyékből (Vas, Zala, Veszprém, Győr-Sopron) toborzódnak leginkább.

Megfigyelhető, hogy a határ közvetlen közelében lakó roma közösségek esetében nem a határ közelsége, hanem inkább a családi tradíciók, megélhetési stratégiák játszanak szerepet a hármashatárral kapcsolatos gyakorlataikban. Ezek a kérdések azonban átvezetnek a gazdasági kérdésekhez.

A gazdasági dimenzió

A rendszerváltás előtti korszakra jellemző, hogy a határsáv és a határookra telepített műszaki zár szinte teljesen elzárta a várost a külvilágtól, az addigi nagyobb ipari üzemek közül csupán a Selyemgyár (Magyar Selyemipari Vállalat Szentgotthárdi Szövőgyára) és a Kaszagyár (a Rába MMG gyáregysége) működött, majd a nyugat-magyarországi Fagazdasági Kombinát (később Falco) helyi üzeme létesült. A rendszerváltást követően az ipar átalakult, 1997-ben hozták létre az Ipari Parkot a határ mentén, a Lapincs völgyében (átnyúlva a határon Ausztriába, Rábaszentkereszt felé), ahova elsőként az OPEL (a General Motors alapította

1990-ben) költözött be. A város és kistérsége jelentősebb vállalatai ma: Lurotex Kft. (textilipar), Sariana Kft. (textilipar), Fezo Kft. (kereskedelem), Falco-Profil Kft. (Fűrészáru-előállítás), ArcelorMittal (közkeletű néven a drótygyár, adatközlőim szerint itt viszonylag sok roma dolgozik). A híres 1901-ben létesült Kaszagyár (ami nagyon sok romát foglalkoztatott) 2001-ben zárt be. A vasipar viszonylag sok romát foglalkoztat, legalábbis Zalához, Baranyához képest, de még így is jelentős a roma munkanélküliek aránya, elsősorban a családok nők körében. Az iskolázatlanság azonban a férfiak körében is jelentős akadály a foglalkoztatásban.

A gazdasági dimenzióban a magyar-osztrák-szlovén határ vidékén általánosan tapasztalható, hogy a munkaerő már hosszabb ideje az osztrák terület felé irányul döntően, bár a szentgotthárdi ipari park (főleg az OPEL üzem) hatására van munkaerő-bevándorlás a legközelebbi osztrák és szlovén területről is.

A kereskedelem sokkal kiegyenlítettebb képet mutat, a kereslet-kínálat törvényszerűségeit követve hol Szlovénia, hol Ausztria, hol Magyarország felé járnak át többen. A határnyitások óta jellemzőnek mondható, hogy az osztrákok részéről az olcsó magyar szolgáltatások (a fodrásztól az éttermekig) kedveltek, míg a magyarok élelmiszerért, benzinért jártak át a közelmúltban szlovén területre. A hármashatár vidékének belső, az országok belterülete felé eső határzónák vizsgálatánál figyelniünk kell a gazdaság hatására is: a határnyitások és az ipari munkaerő-kereslet együttes hatására kitolódhattak e zónák, csökkenhet a határterület belső elzártsága (vö. Váradi et al. 2010.).

A magyar-szlovén-osztrák hármashatár vidékén élő roma közösségek nem főszereplői a gazdasági folyamatoknak, de sok tekintetben pótolhatatlan adatokkal szolgálhat gazdaságtropológiai és gazdaságnéprajzi vizsgálatuk. Ilyen fontos aspektus a határon átjáró roma közösségek gyakorlatainak leírása, illetve ilyenek a szürke- és feketegazdaság folyamatai, elsősorban a kereskedelem, mezőgazdasági idénymunka, néhány szolgáltatás és az építőipar vonatkozásában. Ugyanis e munkák nagy része elvégezhető szakképzettség nélkül, így megfelelő a kínálat a szegényebb és iskolázatlanabb roma közösségek számára.

A roma közösségek megélhetési és gazdasági stratégiáinak, gazdasági tevékenységének vannak hagyományozódó, etnikus jegyei is (Prónai 2000., Kardos 2005., Szuhay 2005.). Ilyennek gondolom például a kereskedelemmel foglalkozó csoportok közösségen belüli elosztási hagyományait, a vándorlási hajlandóságot,²⁶ vagy a cigány nyelv használatát a határon túli kereskedelemben és munkavállalásban (részben rokonsági rendszerek kapcsolati tőkéjének felhasználásakor).

A kutatásnak ebben a fázisában még nem sikerült felderíteni a kereskedelmi kapcsolatrendszerét, de néhány megfigyelés mégis említésre érdemes. Három szentgotthárdi és egy szakonyfalusi használt ruha és egyéb holmi kereskedésével foglalkozó, elsősorban vásároló roma család gyakorlatából látszik, hogy a családok alaposan ismerik azt a területet, ahova átjárnak használtcikk beszerzéséért, vagy ahol vásárolnak (bár vásároló tevékenységet elsősorban magyar területen, Körmenden, Szombathelyen, Nagykanizsán, Szentgotthárdon gyakorolják, német területen csak Güssingbe és Gleisdorfba jár el egyikük kirakodó vásárokra). Viszont a kereskedői tevékenységen kívül eső, akár sokkal közelebbi határ menti területeket egyáltalán nem ismerik. A kereskedői ismeretek hagyományozással kerültek át a mai felnőtt nemzedékre, de mindig beépülnek az újabb s újabb ismeretek. E családoknak a többi térségbeli vásárolóval van kapcsolata, vannak köztük olyanok is, akik rokoni kapcsolatokat ápolnak, melyek egyúttal üzleti kapcsolatok is. Az ismereteik tárában a határnyitások előtt benn voltak azok a határátkelők és határátkelési praktikák, melyekkel akadálymentesen tudtak közlekedni, bár az Európai Unióba való belépést követő teljes határnyitásig minden évtizedben voltak olyan időszakok, amikor csak magyar területen folytathatták tevékenységüket. Most elsősorban azokat a jogi és közrendészeti ismereteket keresik, melyekkel akadálymentesen mozoghatnak a dél-burgenlandi használtcikk-források és üzleti partnerek között. Rájuk is jellemző, akárcsak a távolabbról,

²⁶ Nyugat-Európában élénken él a travell-gypsy, utazó-cigány azonosítás, ami megkérdőjelezheti a roma etnikus kultúra azonosítását egy romának nevezett szociokultúrával. Lásd Tóth 2004. Magyarországon, illetve Közép-Európában ez nem olyan jellemző, mert sokkal nagyobb arányú a nem asszimilálódott, de letelepedett életmódot folytató roma, míg Európa nyugati részén a letelepedett roma közösségek nagy része asszimilálódott, és ezzel párhuzamosan a vándorlást a romákon kívül minden nép feladta.

a hármass határ érintésével osztrák területre érkező kereskedők és *lomizók* esetében, hogy nem a távolság, hanem a haszon és költség aránya határozza meg, milyen messzire is mennek el áruért vagy eladni. Így e két család is eljár Észak-Burgenlandba vagy Graz felé stájer területre is. Arra a kérdésre, hogy a szocializmus idején hogyan is járták át áruval a határokat, azt felelték egyöntetűen, hogy „*mindig csak annyit hoztunk be, vittünk ki, amennyit lehetett*”, ami azt jelentette, hogy ismerték az írott és íratlan szabályokat is. A használtcikk-kereskedésnek két válfaját is művelik. Egyrészt klasszikus ószeres tevékenységet folytatnak, azaz felvásárolnak régi holmikat, hagyatékokat, és régiségkereskedőknek továbbítják, vagy vásárok alkalmával eladják kis haszonnal. Másrészt lomizással foglalkoznak, azaz elhosszítják a tulajdonos (vagy vélt tulajdonos) engedélyével a hulladékot, majd abból elsősorban a még használható iparcikkeket árusítják. A jelentős áruhiányok idején ez jó hasznot hozott. Ma már a környezetvédelmi szabályok (sok eszköz veszélyes hulladéknak minősül) és az ausztriai rendészeti előírások (alapvetően szerződést kell kötni az eladóval) nehezítik a beszerzést, drágítják a kereskedést. Nem témája jelen rövid összefoglalómnak a burgenlandi *lomizás*, de az eddigi adatokból, sajtóhírekből és tanulmányokból látható, hogy alapvetően roma családok familiáris keretek közötti, részben vállalkozásként végzett tevékenységéről van szó, melynek legalizálása, jogszabályi rendezése épp a kutatás időszakában zajlott.²⁷ A délnyugati hármass határ területét tranzitként használó roma kereskedők nagy hányada Veszprém, Vas és Zala megyei *lomizó*. A legnagyobb *lomis* piac ma Devecserben működik, de oda egyik eddig felmért határ menti család sem jár, a nagykanizsai, lenti, szombathelyi bolhapiacokon viszont rendszeresen megjelennek.

A Szentgotthárd környéki *romungro* közösségekből és Szentgotthárdról elsősorban mezőgazdasági idénymunkára járnak el: alma-, ribizli-, szőlő-, eper- és más gyümölcszedés, krumpliszedés két 50-60 kilométerre fekvő nagygazdaságban. Egyik adatközlő sem tudta megmondani, hogy hol is vannak pontosan e gazdaságok, mert Szentgotthárdról vitték oda őket buszokkal, s így nem figyelték, de Oberwart (Felsőőr) környékére helyezték az egyiket, és Graz felé a másikat. Rönökről, Szentgotthárdról és Csörötnekről járnak el fiatal férfiak építőipari segédmunkásként is hetelni, páran culágerként (kőműves segítőként), többen ács és állványozó mellett. De voltak/vannak burkolóként is dolgozók Nagylakon, Rábakeresztúron. A jelenleg eljárók mindannyian magyar brigáddal, csapattal dolgoznak, csak roma vagy romák által szervezett, vezetett, határon túli munkát adó brigádról még nincs tudomásunk.

Olyan mezőgazdasági bérmunkára, melyet nem magyar tulajdonú földeken, de Magyarországon végezhetnek, szintén van lehetőség. A határ menti térségben ugyanis több olyan birtok is található, amely nem magyar tulajdonú (leginkább osztrák vagy német, de van holland tulajdonos is), és gondozását magyarok, romák végzik, elsősorban idénymunka vagy alkalmimunka-jelleggel, nem hivatalosan, kiegészítő keresményért. Mindez azonban nem mutat abba az irányba, hogy a nincstelen roma családok közül azok, akik ilyen tevékenységet vállalnak, földeket kérjenek, vegyenek bérbé, vagy fogadjanak el ingyen. Ugyanez figyelhető meg azon önkormányzati kezdeményezéseknél, amikor is Szentgotthárdon vagy Rönökön szabadon művelhető területeket adnának ingyen oda mezőgazdasági termelés céljára. Ennek az elutasításnak minden bizonnyal vannak praktikus okai, hiszen sem kellő pénz, sem kellő eszközpark nem áll rendelkezésre, s azzal, hogy egyes családtagok szereznek némi tapasztalatot mezőgazdasági részmunkákban, szükséges ismereteik sem elégségesek egy egész gazdaság működtetéséhez a vetéstől, ültetéstől a betakarításig. De vannak a hagyományban gyökeredző gondolkodásban gátak is, hiszen még az a *romungro* család is kézművesnek, iparos cigánynak vallotta magát, s legszívesebben az iparban dolgozna, akinek minden tagja részt vesz mezőgazdasági bérmunkában vagy mezőgazdasági jellegű szociális közmunkában.

²⁷ 2012. április 6-án Nagykanizsán volt egy egyeztető találkozó több mint 50 zalai, somogyi, Güssing felé járó *lomissal* (20-22 fős család), akik kiharadtak a devecseri civil szervezet által egy *lomis engedély* kiadását célzó és a használtcikk-kereskedést kifizérítő TransWaste EU-s programból (olvasható róla: <http://www.transwaste.eu>), s aggódnak amiatt, hogy lesznek engedélyes, előnyben részesülő romák.

A határon átnyúló roma munkavállalás terén meg kell említenünk még néhány szentgotthárdi roma fiatalt, elsősorban lányokat, akik a vendéglátóiparban vállalnak ausztriai idenymunkát felszolgálóként, takarítóként, mosogatóként. Ők olyan családokból kerülnek ki, melyek Szentgotthárdon is ilyen tevékenységgel foglalkoznak.

Ugyancsak határokon átnyúló és sajátos interetnikus kapcsolatban élő gyakorlat a jóslás és a hozzá kapcsolódó ezoterikus szolgáltatások, melyeket szintén Szentgotthárdon vesznek szívesen igénybe osztrákok, németek, tehetősebb magyarok is. A cigány jósnők (kettő is működik ismereteim szerint a városban) kártyával és tenyérből jósolnak leginkább.

Ezeket túl két, a gazdasági tevékenységeket és határjárást is befolyásoló jelenségre hívnám fel a figyelmet. Az egyik a roma népi kultúra²⁸ szóbelisége. A roma közösségek többsége még ma is a szóbeliség korszakát éli. A munka megszerzésétől kezdve annak elvégzéséig, a munkával kapcsolatos bármilyen kommunikáción át a szóbeliség uralkodik, s megfigyelhetők hagyományozódási folyamatok, például a határon túli idenymunkába való bevonás módjában, vagy az ismeretátadásban az osztrák munkaadókról, kereskedési lehetőségekről. Ez gátja a hivatalos gazdasági tevékenységnek. A szóbeliség uralkodó jellege mutatkozik meg abban is, hogy a *lomások* egy része fél a számukra nehezen kezelhető adminisztrációtól, engedélyeztetési eljárástól.

A másik jellemző a munkahelyválasztás, munkába kerülés egy sajátos szempontja, mégpedig az, hogy a munkahelyekre a romák többsége familiáris, rokoni kapcsolat révén kerül be, s annak révén is marad bent. Ugyanez a familiaritás jellemzi őket társadalmi szerepvállalásokban, a romapolitikában is. Ez azért fontos, mert a hétköznapi elemi vagy nagycsaládként élő, dolgozó romák ilyen esetekben pontosan tudják, érzékelik környezetükkel, és érvényesítik nemzetségi vagy nagycsaládi határaikat, ezzel kapcsolatos identitásukat.

Határon átjáró és határt kerülő romák

A magyarországi romák határátjárása kizárólag a munkát kínáló osztrák terület felé irányul, szlovén területre az 1980-as években vásárolni jártak át Muraszombatba, Dobronakba, Lendvára, de ez mára megszűnt. Az mindenképp megállapítható, hogy a fogyasztási alapú határátjárás (bevásárlás, tankolás) csak a nagyon kevés, jobbára szentgotthárdi módosabb roma családra volt jellemző. Ilyen típusú határátjárásra a nagy többségében a létminimum közelében vagy az alatta élő roma családoknál csak úgy került sor, hogy egy idenymunkát vállaló családtag elmegy.

Ha a határhoz való viszony oldaláról összegezzük megfigyeléseinket, azt mondhatjuk, hogy az intenzíven és gyakorlattan határátjárók, vagyis tevékenységükkel a határ túloldalainak lakosságával interetnikus kapcsolatokat a többiekénél nagyobb számban létrehozók a kereskedéssel foglalkozó családok. Ők láthatóan nyitottabbnak tűnnek az újdonságok iránt, bár hagyományaik bizonyos rétege archaikusabbnak látszik a hármas határ vidékén élő romák többségének *romungro* hagyományánál. E közösségekben tapasztalataim szerint a globalizált kultúrában felnőtt fiatalok össze tudják egyeztetni az új lehetőségeket a hagyománnyal, a kereskedésben hagyományozódott ismereteikkel.

A határon alkalmanként átjáró, de ebben nem gyakorlott, sok esetben nem önálló az a roma csoport, amelyik idenymunkát, bérmunkát vállal. Itt nagy különbség látszik az internetkorszak roma fiataljai és szülei, idősebb testvéreik között nyitottságban, vállalkozó kedvben. Tapasztalataim szerint ezekre a családokra csak kis mértékben hat a határon túli kapcsolat, kevésbé módosítja szokásvilágukat, azonban a közösség egészét nyitottabbá és integrálódásra, esetenként asszimilálódásra alkalmasabbá teszi.

²⁸ Általánosságban a roma közösségek kultúrájára gondolok itt. Megfigyeléseim szerint nem csak a képzetlen, de a képzett romákat felsorakoztató közösségekben is a szóbeliség az uralkodó, a levélírás, naplóiírás, meghívók küldése vagy nagycsaládon, nemzetségen belüli más írásos kommunikáció ritka volt a mobiltelefonos világ előtt is, s ezt még csökkentette az elektronikus kommunikáció terjedése.

A határon nem átjáró közösségek elsősorban az őrségi és vendvidéki kis falvakban találhatók, s jó részük mélyszegénysége okán szociálisan is zárt közösségben él. Ők sem megfelelő ismeretekkel, sem kellő anyagiakkal nem rendelkeznek határon túli tevékenység végzéséhez. A határ mentén élnek alapvetően szociális és kulturális bezártságban, amelyre láthatóan nincs hatással a határok nyitása, részleges vagy teljes zárata. Néhány esetben közösségük még a településen belül is zártnak mondható.

Szakirodalom

- BALOGH Balázs – BODÓ Barna – ILYÉS Zoltán (szerk.)
2007 *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Budapest: Lucidus Kiadó.
- BALOGH Erika – NÉMETH Katalin – DIÓSI Katalin – SZEDLÁK Zsolt – ERCSEY Zoltán – EMBER István
2004 A trianoni békeszerződés kapcsán létrejött országhatár változások hatása az Őrség és a Vendvidék népesedésére. *Magyar epidemiológia* 1. 1. 56–68.
- BARABÁS Jenő – BALOGH Balázs – BAKSA Brigitta – CSORBA Judit – HORVÁTH Gyula – SZABÓ Irén
1989 *Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon*. Budapest: ELTE.
- BARTH, FEDRIK
1969 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. London: George Allen&Unwin.
- BAUMAN, Zygmund
2001 Identitás és globalizáció. *Lettre* 42. 11–13.
- BAUMGARTNER, Gerhard
2009 Burgenland 130 cigánytelepülésének története és belső struktúrája. In KOSZTICS István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II*. 151–174. Pécs: Ember Háza Alapítvány – Erdős Kamill Cigánymúzeum – Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület.
- BAUMGARTNER, Gerhard – KOVÁCS Éva – VÁRI András
2001 A határmentiség paradoxonai: Jánossomorja és Andau (1990–2000). In BÁRDI Nándor – LAGZI Gábor (szerk.): *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. 113–141. Budapest: Teleki László Intézet.
- BELUSZKY Pál
2005 Őrség – Vendvidék, Felső-Rába-völgy. *Szentgotthárd és környéke*. Pécs: Dialóg Campus.
- BINDORFFER Györgyi (szerk.)
2007 *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- BOKOR László
2010 A magyar-szlovén határszakasz történeti áttekintése és jellemzése. *Vasi Szemle* 5. 603–607.
- CSAPÓ Olga
2008 Az Őrség térbeli elhatárolási problémái. *Földrajzi Értesítő* LVII. 3–4. 313–333.
- ERDŐS Kamill
1989 A magyarországi cigányság. In VEKERDI József – CZEGLÉDI Imre (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koord. Biz.
- FEHÉRVÖLGYI Beáta
2010 *Határtalan lehetőségek a határ mentén*. Doktori értekezés. Veszprém. Kézirat.
- GÖNCZ László
2000 *Muravidéki magyarság 1918–1941*. Doktori értekezés. Lendva. Kézirat.
2001 *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.

- 2006 *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945 között.* Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet
- GRÁFIK Imre
2000 Hármashatár – Közép-Európai nemzeti traumától a népek találkozási helyéig. *Néprajzi Látóhatár* IX. 3–4. 117–149.
- KARDOS Ferenc
2005 Kutatás közben: A varsányi cigányok a mezőgazdaságban a 20. század második felében. In SCHWARCZ Györgyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és a modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 47–58. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- KEMÉNYFI Róbert
2002 Az „etnicitás” fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban. *Kisebbségkutatás* 11. 2. 376–384.
- KISS Márta
2007 „A tündérkirály lakhelyén, a legendák földjén...” Lokális identitás, önreprezentáció és sztereotípiák. In BAKÓ Boglárka – PAPP Richárd – SZARKA László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Tér és terep 5. 150–176. Budapest: Balassi Kiadó.
- KOVÁCS Nóra – OSVÁT Anna – SZARKA László (szerk.)
2005 *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések.* Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet évkönyve 4. Budapest: Balassi Kiadó.
2010 *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KOVACSICS József
2000 *Szentgotthárd és környéke. Szentgotthárd környéki, dél-burgenlandi, őrségi és vendvidéki falvak és nemzetiségek (1183–1995). Településtörténeti lexikon.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KUNTÁR Lajos – SZABÓ László (szerk.)
1981 *Szentgotthárd, helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok.* Szombathely: Vas m. Tanács.
- MOHOS Mária
2000 Két határ szorításában: a Vendvidék társadalomföldrajza. In SZUKK Olivér – TÓTH József (szerk.): *Globalitás, regionalitás, lokalitás. Tiszteletkötet Golobics Pál tanár úr 60. születésnapjára.* 219–229. Pécs: PTE.
2001 Közigazgatási változások a magyar-szlovén határ mentén a 20. században. In SÁNDOR László (szerk.): *Érintkező kultúrák, kisebbségi értékek (identitás, kultúra, kisebbség). Magyar-horvát-szlovén kisebbségi tanulmányok.* 205–223. Pécs: MTA Pécsi Akadémiai Bizottság.
2005 Az együttműködés lehetőségei a magyar-szlovén határ mentén. In TRAUTMANN László (szerk.): *Jogállam – gazdálkodás – kisebbség.* 105–115. Budapest: Aula Kiadó.
2008 *A Rábától a Muráig. A magyar-szlovén határtérség történeti-földrajzi vizsgálata.* Szombathely: Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ Szláv Filológiai Intézete. Bibliotheca Slavica Savariensis X.
2010 Hetés, Őrség, Vendvidék: Kettévágott kistájak a magyar-szlovén nyelvhatáron. *Rubikon* 12. 8–9. 61–62.
- MORVAI Orsolya
2004 „Lőrincen egészen más a helyzet.” *Életképek egy tolna megyei cigány közösségből. Kulturális antropológiai esettanulmány.* Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet.
- MUKICSNÉ KOZÁR Mária
1999 A magyarországi szlovének. Letelepedésük, múltjuk, jelenük. *Vasi Szemle* 53. 4. 492–510.
2000 *Felsőszölnök.* Budapest: Száz M. Falu Könyvesháza Kht.

- 2001 *Doljni Senik – Unterzeming – Alsószölnök*. Alsószölnök: Szlovén Kisebbségi Önkormányzat.
- 2003 *A magyarországi szlovének. Változó világ 56*. Budapest: Press Publica.
- 2007 „Sem okosak, sem gazdagok”. A magyarországi szlovének identitása, különös tekintettel a Felsőszölnökön, Rábatótfaluban és Szombathelyen élőkre. In BINDORFFER Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. 16–62. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- 2010 Hagományörzés a vasi szlovéneknél. *Vasi Szemle* 3. 330–336.
- NAGY Zoltán
- 1999 Egy történeti kistáj, az Őrség néprajzi határainak vizsgálata. *Savaria. Vas megyei Múzeumok Értesítője* 22. 4.
- NÉMETH Szilvia – RAVASZ Ábel
- 2010 A kisebbségbe rejtett kisebbség: magyar romák Szlovákiában. *Regio* 2010. 1. 3–43.
- Népszámlálás*
- 1912 A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-társulat.
- PAPP Richárd
- 2005 Identitás és etnicitás. In BOGLÁR Lajos – A. GERGELY András – BALI János – HAJNAL Virág – PAPP Richárd (szerk.): *A tükör két oldala*. 64–67. Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó.
- PRÓNAI Csaba
- 2000 A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései. In KEMÉNY István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. 176–198. Budapest: Osiris Kiadó – Akadémiai Kisebbségkutató Műhely.
- SÁRI Zsolt
- 2005 A gazdálkodás szervezete és lehetőségei Muraszemenyén 1945 és 1990 között. In T. BEREZKI Ibolya – uő. (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19-20. században. Tanulmányok a Dél-Dunántúlról és Észak-Magyarországról*. 9–30. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- Statistični*
- 2002 Statistični urad Republike Slovenije, Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj 2002. 5. Population declared as Roma, statistical regions, Slovenia, Census 2002. Ljubljana: Statistical Office of the Republic of Slovenia.
- SZABÓ Irén
- 1989 Délnyugat Vas megye falvainak önmeghatározásáról. In BARABÁS et al.: *Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon*. 37–41. Budapest: ELTE.
- Szentgotthárd Város Önkormányzata*
- 2010 Integrált Városfejlesztési Stratégia. Szentgotthárd: Szentgotthárd Város Polgármesteri Hivatala.
- SZUHAY Péter
- 2002 Akiket cigányoknak neveznek: Akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. In REISZ Terézia – ANDOR Mihály (szerk.): *A cigánység társadalomismerete*. Iskolakultúra-könyvek 13. 9–31. Pécs: Iskolakultúra.
- 2005 (Utó)parasztosodó törekvések a szendrődládi romák körében. In SCHWARCZ Györgyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és a modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 37–46. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

TÓTH Kinga Dóra

2004 *Magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak összehasonlító elemzése.* Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia Doktori Iskola. Kézirat.

VÁRADI Monika – WASTL-WALTER, Doris – VEIDER, Friedrich

2002 A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről. *Regio* 2. 85–106.

Volkszählung

2002 Volkszählung 2001, Hauptergebnisse I – Österreich. Statistik Austria: Wien.

FERENC KARDOS

Border Crossing and Border Avoidance by Romany Populations

The project examined the relationship of approximately four thousand Hungarian, Sinti, and Vend-speaking Romany living in communities near the Austrian-Hungarian-Slovenian tri-border to the border itself, establishing first and foremost that border use in such communities is most influenced not by proximity, but by a family's traditions, survival strategies, and sense of mobility.

Only a very small proportion of families living in this region actively cross borders, and the ones who do make their living conducting trade over a region that extends from West Transdanubia to Güssing and Oberwart. Some also cross periodically for the purposes of seasonal agricultural work (mostly berry-picking) or, in the case of men, jobs in the construction industry (exclusively) in Austria. Most Romany obtain trans-border work through family members or other relatives.

In the Hungarian border zone, many – usually Austrian- or German-owned – estates are under Romany caretakership. Romany families who do occasional agricultural work do not cultivate land of their own and do not undertake more permanent farm work, partly for lack of the necessary skills and capital, and partly for reasons of tradition.

From time to time, Romany-speaking families crop up in the region who do not actually live in the border zone, but who regard the tri-border area as a work territory or transit area (door-to-door vendors or salvage collectors).

During the decade following the change of political systems in 1989, many deeply impoverished Romany families moved from the nearby towns of Zala and Vas Counties to certain parts of Csörötnek, Rönök, and Szentgotthárd. Typically, these families are familiar neither with the surrounding villages, nor the rest of the border zone and, given their extreme state of poverty, exhibit only low levels of mobility.

**MAGYAR-ROMÁN-SZERB
HÁRMAS HATÁR**

Három határ – három válasz Eltérő értelmezések és attitűdök a délkeleti hármás határ különböző oldalain

A 2015-ös év központi témája a határ lett. Minden szinten kiemelt figyelmet kapott: egyszerre foglalkozott nemzeti és nemzetközi politikai élet, a közmédia (írott és elektronikus sajtó valamennyi műfaja), a legszélesebb értelemben vett közbeszéd a határral mint jelenséggel, annak értelmezésével, illetve a határral kapcsolatos érvényes/helyénvaló attitűdök újragondolásával. Globális és nemzeti diskurzusok csaptak össze az új kihívások kereszttüzeiben. Az MTA Néprajztudományi Intézetének szervezésében zajlott négyéves kutatás idején a közel-keleti válság és tartós háborús helyzet okozta migrációs hullám még nem indult meg, és csak kis mértékben jelentek meg a harmadik országbeli migránsok Magyarország határainál, a projekt lezárásának idejére viszont olyan mértékű lett a térséget érintő nemzetközi vándorlás, hogy a figyelem középpontjába került a határ kérdése, az államhatár és állami szuverenitás kapcsolata, illetve a nemzetállamok érdekeinek és az alapvető emberi jogok szembekerülésének kérdése. Nem újkeletű témák ezek (lásd Brubaker 2004., Joppke 2008., Soysal 1994.), ám az új helyzet annyira hangsúlyosan hozta őket felszínre, hogy új válaszok megfogalmazását igényli. A migrációs jelenség társadalomtudományi hozadéka az, hogy emlékezteti a kutatókat arra, hogy a határ valójában egy folyamat. Nemcsak abban az értelemben, hogy geopolitikai térválasztóként, vagyis az egyes államok egymáshoz képesti helyét kijelölő vonalként egy időben változó jelenség, hanem különféle társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai koncepciók történelmi kontextusok hálójában és terében változékony módon manifesztálódó entitásként is (Donnan – Wilson 2002., Éger 2001., Kolosov – Scott 2013., Máliková et al. 2015.). Ekképpen a határ rétegzett jelenség, amely összetett viselkedési, diszkurzív és reprezentációs gyakorlatokat hoz létre. Egy állami ellenőrzés alatt álló választóvonal, amely akár elszakít, akár átereszt, viszonyulásokat és interakciókat vált ki a határ különböző oldalain élők-ből (lásd még Böröcz 2002., Jeggle 1994.). A határtérségben lakóknak ugyanis folyamatosan pozicionálniuk kell magukat ahhoz a szimbólumokkal gazdagon felövezett határfogalomhoz képest, amely a lokális, a nemzeti és a nemzetközi erőterek találkozásának sajátos csomópontjaként meghatározó tényezője identitásuknak, közösségi emlékezetüknek, hétköznapi gyakorlataiknak, családi és egyéni életpályáiknak (lásd pl. Baranyi 2001., Baumgartner et al. 2001., Hadas 1994., Kovács 2002., Lengyel 2002., Szilágyi 2009., Vári 2002a, b.)

A vizsgált délkeleti térség (vagyis a magyar-román-szerb hármás határ) határértelmezéseire, a határon átívelő mobilitás mintázataira, illetve a gazdasági és társadalmi együttműködés lehetőségeire a három nagy történelmi fordulóponton túlmenően (trianoni döntés, a második világháború időszakának többszöri határmódosítása és az 1989-es rendszerváltás) az 1990-es évek háborús eseményei, valamint az Európai Unióhoz való csatlakozás különböző lépései (felkészülési szakasz, belépés, schengeni övezetbe tartozás) hatottak. Ezek a jelenségekkel gazdagon felövezett történelmi fordulópontok szoros kapcsolatba és lineárisan értelmezett összefüggési rendszerbe kerültek egymással. 1989-ben a határok újraértelmeződésekor például az mutatkozott meg, hogy a határ geopolitikai entitáson túlmenően mennyire kognitív kategória is egyben, mert egy új politikai kurzusban, egy új *egység* mentén kialakuló gondolkodásban a nemzet-koncepció újra rajzolhatja a térhez, a földrajzi határhoz való viszonyulásokat. A globális tendenciák kontextusában a határok fizikai és diszkurzív megkonstruálása az identitás újrafogalmazásával is együtt jár. Különösképpen igaz ez a határ menti közösségekre, akik az összetartozás és az elszakítottság nyelvezetében (lásd Barth 1969.), vagy azon felülemelkedő, transznacionális narratívákban értelmezik újra helyzetüket.

Kutatásom során a határt olyan találkozási felületnek, interfésznek tekintem, ahol a másság és a máshová tartozás kifejeződik, illetve ahol a másság és a máshova tartozás folyamatos alku és újragondolás tárgya. Értelmezésemben tehát a határ nem esik egybe a geopolitikai határvonallal, hanem ennél jóval tágabb

mezőben ragadható meg: minden olyan kognitív és gyakorlati találkozásban, ahol a határral interakcióban élők az elválasztottság mentén pozícionálják magukat akár az elkülönülés, a távolítás, akár a közelítés, sőt a határ megkérdőjelezése, szimbolikus megsemmisítése formájában.

Magyar-román-szerb hármas határ

A délkeleti hármas határnál végzett kutatás fókuszában a három ország találkozási pontjától számított nagyjából 30 kilométeres körzet állt. A térséget nem kezeltük mereven körvonalazottnak, hanem a mindennapi életszervezés dinamikáját figyelembe véve tágítottuk perspektívánkat, és bevontuk a kutatásba azon településeket is, amelyek meghatározónak tűntek a régió térszerkezetében.¹ Ennek a terepfelfogásnak az eredményeképpen a kutatás az egykor többnyire egységes történelmi régió, a Bánság északnyugati területére, valamint az azzal szomszédos partiumi és bácskai részekre összpontosult. Ezt a területet két természetes határ, a Maros és a Tisza, valamint három geopolitikai határvonal tagolja. Ez utóbbiak ugyan csekély mértékben változtak (1923-as határkiegészítés és településcsere során Románia és Szerbia között; a bácskai települések ideiglenesen Magyarországhoz csatolásakor 1941 és 1945 között; illetve Jugoszlávia fokozatos széthullásakor), de száz éve viszonylagos állandósággal jelzik a három állam modernkori *kereteit* és strukturálják a térséget.

A kutatás során elsősorban néprajzi terepmunkát végeztünk. Résztvevő megfigyeléssel, interjúzással, aprólékos terepfeltárással, kapcsolathálók feltérképezésével, kulturális jelenségek megértésével, társadalmi és gazdasági gyakorlatok megfigyelésével, életút- és narratív interjúk felvételével gyűjtöttünk adatot a szélesebb értelemben vett hármashatár-térségben. Ezt a munkát kiegészítve kérdőíves felméréssel is gazdagítottuk adatgyűjtésünket. Ennek keretében 300 háztartást kerestünk fel a délkeleti hármas határ tizenkét településén: Magyarországon Kübekháza, Deszk, Röske és Makó; Romániában Óbéba, Nagycsanád, Óbesenyő és Pécska; Szerbiában pedig Horgos, Magyarkanizsa, Törökkanizsa és Szabadka voltak a kutatópontok. A települések kiválasztásánál az a szempont volt meghatározó, hogy azok rendelkezzenek határatkelővel, feküdjenek közvetlenül a hármas határ mellett, mutassák meg a régió etnikai összetettségét, vagy városként meghatározó szereppel bírnak a térségben.

A hármas határ régiójának településszerkezete igen hasonló. Az egykori tanyavilágot a szocializmus idején a hasonló politikai rendszerek gazdaságpolitikájának és területszervezésének eredményeképpen felszámolták.² E folyamat öröksége, ha kis mértékben is, de a mai napig meghatározza ezeket a falvakat. A települések sűrűsége és nagysága is viszonylag hasonló, és az úthálózat kiépítettsége sem mutat lényeges különbségeket. Eltérés inkább a nagyobb városok méretének, jelentőségének és elérhetőségének vonatkozásában mutatkozik. A régió legnagyobb települése Szeged (a legutóbbi népszámlálás idején, 2011-ben 168 ezren lakták). A régió városai közül a legközelebb fekszik a hármashatár-ponthoz, megyeközpont, EU-régiós központ, és a minden értelemben vett ellátottsága kimagasló. Szabadka valamivel messzebb esik a földrajzi értelemben vett hármas országhatár-érintkezéstől, ám közvetlenül a határ mellett és két átkelő közelségében található, lakossága szintén számottevő (2011-ben 100 ezren éltek itt). A román oldalon eltérő a helyzet. A határ közelségében nincsen az előbbiekhöz hasonló méretű és jelentőségű város. Nagyszentmiklós és Pécska számítanak fontosabb városoknak a régióban, de lakosságuk alig haladja meg a tízezer főt, és nem töltenek be sem adminisztratív, sem gazdasági, sem társadalmi, sem oktatási értelemben vett központi szerepet. A megyeszékhelyek (Arad és Temesvár) a hármas határtól viszonylag távol esnek, ami a térségföldrajzi és társadalmi peremhelyzetét még inkább felerősíti Romániában.

¹ A délkeleti hármas határnál Klamár Zoltánnal dolgoztunk. Munkánkat segítette Papp Árpád. Ezúton mondok köszönetet mindkettőjüknek a szakmai útmutatásokért.

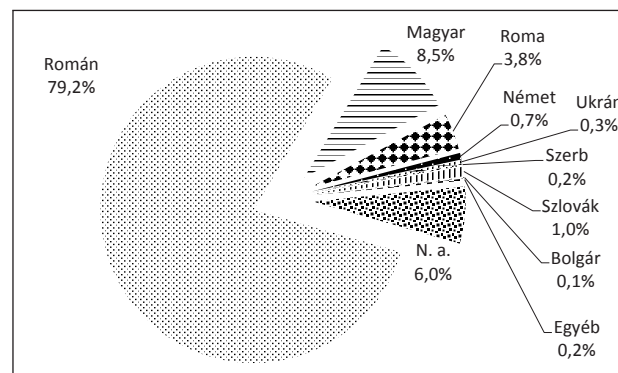
² Főként Romániában és Magyarországon, Jugoszláviában jobban megmaradtak a családi farmgazdaságok. Lásd Klamár 2006.

A négyéves kutatás során egyszerre vizsgáltuk a délkeleti hármás határ kulturális, gazdasági és társadalmi sajátosságait. Ennek során több releváns téma is körvonalazódott a térségben, ám a jelen tanulmány keretei között mindössze egy aspektusból mutatom be a régiót: azokat a viselkedési, diszkurzív és reprezentációs gyakorlatokat elemzem, amelyeket a határ közelsége gerjeszt. Fontos megjegyezni, hogy ok-okozati viszonyokat nem keresek, mivel párbeszédet és kölcsönös összefonódást feltételezek ezen gyakorlatok között. Figyelemre méltó, hogy az egykor egységes, száz éve országhatárokkal elválasztott és így eltérő mikro-történelmet maguk mögött tudó területek igen különböző válaszokat adnak a határ jelenségére: a romániai terepen a multikulturalizmus ideálja, a szerbiai oldalon a kisebbség-többség problematikája, a magyarországi területen pedig az etnocentrikus elzárkózás a domináns.

A multikulturalizmus ideálja. Európai Unió kicsiben a román határnál?

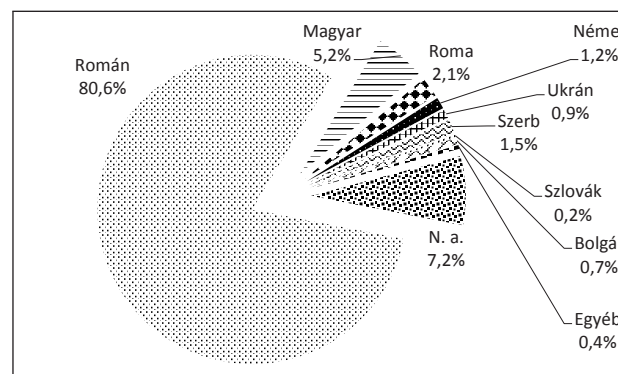
A kutatási terep három térsége közül etnikailag a romániai rész a legszínesebb, bár a vajdasági lakossági összetétel is megközelíti mára ezt a vegyességet. A legutóbbi népszámlálási adatok alapján az alábbi etnikai viszonyok jellemzik az adott területeket:

1. ábra. Arad megye lakosságának etnikai összetétele, 2011.

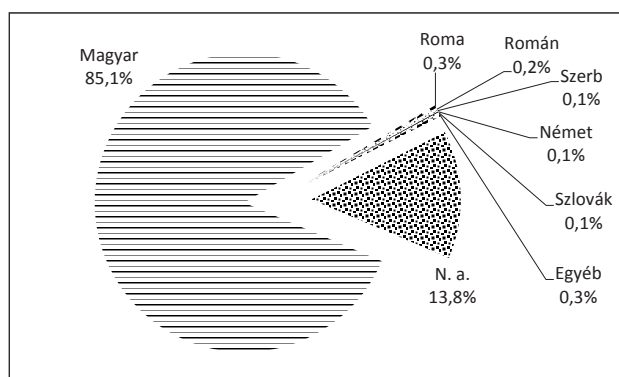
Forrás: <http://www.recensamantromania.ro/noutati/volumul-ii-populatia-stabila-rezidenta-structura-etnica-si-confesionala/>

2. ábra. Temes megye lakosságának etnikai összetétele, 2011.

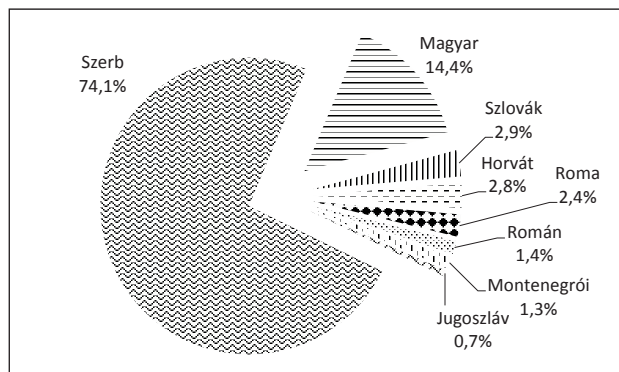
Forrás: <http://www.recensamantromania.ro/noutati/volumul-ii-populatia-stabila-rezidenta-structura-etnica-si-confesionala/>

3. ábra. Csongrád megye lakosságának etnikai összetétele, 2011.

Forrás: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_06

4. ábra. Vajdaság lakosságának etnikai összetétele, 2011.

Forrás: <http://vajdasag.rs/Kezd%C5%91lap>

A lakossági felmérés adatai által jelzett multietnikus jelleg a Bánságra jellemző regionális identitásban és a hétköznapi gyakorlatokban is reprezentálódik. Bár történelmileg ezt az etnikai összetettséget feszültségektől terhes folyamatok kísérték (deportálások, betelepítések, tulajdonjogi harcok, etnikai konfliktusok, asszimilációs beavatkozások),³ az ezredfordulón e sérelmek diszkurzív feloldódásának lehetünk tanúi, amely egy idealizált Bánság-képben testesül meg (lásd még Laihonen 2004.), és e folyamat hatása a Bánság közvetlen szomszédságában is érzékelhető. A negatívumokat a kollektív felejtés tompítja, hangsúlyossá válik a tolerancia és a békés együttélés gondolata, a különbözőség értéként és előnyként tematizálódik, sőt mi több kivételes lehetőségként jelenik meg az etnikai sokszínűség.

„Itt nincs, mint máshol, szeparatizmus. Például, hogy jobban megértsen, a pécskai magyar táncgyűttes, a Búzavirág napján meg vannak hívva a románok is, és meg voltak hívva a szerbek is. Itt mi nem csinálunk olyat, hogy itt csak mi vagyunk és kész. Itt nem elfogadott a város területén. És nem is jó dolog, nem visz semmi jóra a szeparatizmus. [...] Pécskán nagyon sok kisebbség van. Vannak szerbek, vannak szlovákok, vannak magyarok, vannak németek. Mindegyiknek megvan a saját táplálkozása. El tudja képzelni, milyen gazdagságot jelent öt konyha találkozása, milyen gazdag receptekben, milyen gazdag konyhailag?

³ A térség etnikai viszonyairól részletesebben lásd Cerović 2009., Colta 2009., Glück 2009., Hadiji 2009., Hannonen 2009., Karabencheva 2009., Njagulov 2009., Pavlović 2009., Zatykó 1994.

*Mert tudsz készíteni egyikőtől is, másiktól is, gulyást is, paprikást is, babcsülköt is, szlovák galuskát is. Ugyanez a helyzet a kultúra szempontjából is! A legszegényebb nemzet az, amelyiknek nincsen semmiféle kisebbsége. Mi nagyon gazdagok vagyunk, mert nekünk több kisebbségünk is van. Mi ismerünk táncokat, szokásokat, együtt szórakozunk, együtt sírunk, egymás között házasodunk, és... szerintem ez egy rendkívüli dolog.*⁴ – érvel Pécska szerb-román kettős identitású polgármester-helyettese, akinek anyja magyar volt, és vegyes házasságban él román feleségével.

Hasonlóan vélekedik a bolgár többségű Óbesenyőn élő román identitású földrajztanár: *„Mi meg vagyunk szokva a határon átnyúló projektekkal. Mi nem látjuk limitként a határt. Mi valamikor egy térség voltunk... hogy úgy mondjam, ez a tartomány egy viszonylag izomorf, homogén bánási térség része. A Maros és a Tisza közötti, többes hatás zónája. Ez a térség több kultúra találkozásának helye. Voltak itt románok, szerbek, magyarok őshonosokként, és íme, jöttek bolgárok is, gyarmatosítva voltak svábok, hoztak szlovákokat, cseheket. Kolonizációs terület volt, és kulturális olvasztótégelyé vált.”*

Az igyekezet, hogy előnyt kovácsoljanak az etnikai sokféleségből, akár olyan retorikai emelkedettségig is eljut, hogy az Európai Unió modelljeként jelenítik meg a helyzetüket azzal a morális csavarral, hogy míg az Unió egy új képződmény, ők évszázadok óta gyakorolják a nemzetek közötti toleranciát mintegy példát mutatva a nagyobb politikai egységnek arról, hogyan valósítható ez meg. Egyfajta brandként fogalmazódik meg a multietnicitás, ami beemeli a térséget az Európai Unió nagyobb, szimbolikus és diszkurzív terébe.

A multikulturalizmus a társadalmi gyakorlat és az intézményi struktúra több szintjén is megmutatkozik. Az etnikai közösségek például nem különülnek el a települések szintjén (kivétekként csak az óbesenyői bolgárok említhetők), és így nem rendelkeznek saját, kisebbségi alapon szerveződő önkormányzattal, képviselőjük mégis biztosított az önkormányzati testületekben. A lokális politikai elit jellemzően multietnikus, a polgármesterek és helyetteseik sok esetben valamely kisebbség tagjai, vagy még inkább kettős, esetleg többes identitású értelmiségiek. A lakosság etnikai alapú vallási hovatartozására is a sokféleség jellemző, ezért az egyházi elit is hasonlóan megjeleníti a nemzetiségi sokszínűséget. A románoknak és a szerbeknek, bár mindkét csoport ortodox, de a hagyományaik különbözősége miatt külön templomuk és papjuk van; a magyarok római katolikusok és reformátusok; a bolgárok és a németek ugyancsak római katolikusok, de biztosított számukra az anyanyelvű szertartás; a román közösség egy része görög katolikus templomba járhat; a neoprotestáns gyülekezetek is reagálnak az etnikai többféleségre stb. Ugyanez mondható el a civil szférát, az oktatási rendszert, a hagyományörző egyesületeket vezető helyi értelmiségiekről is.

Az etnikai közösségek egymásmellettsége olvasható ki a települések hivatalos eseménynaptárából is. Ez részben szándékolt a helyi elit részéről, de inkább arról van szó, hogy teret (esetleg némi támogatást is) adnak az alulról jövő kisebbségi kezdeményezéseknek, mivel a sokszínűség összetételkezik a közösségi ideál multietnikus koncepciójával, valamint a vezetőség nemzetiségi kérdések kapcsán megnyilvánuló érzékenységgel. Nagycsanádon a magyar közösség ünnepe a Szent Gellért búcsú, a románoké a pünkösdvasárnap és Szent János napja, a szerb közösségé pedig a nyári búcsú. Az egyházi ünnepeken kívül a nemzetközi tamburafesztivál is megrendezésre került, ahova szerbiai és magyarországi vendégeket is hívtak.⁵ A vizsgálatba bevont nagyobb település, Pécska eseménynaptára ennél összetettebb. 2014-ben az alábbi, etnikai jellegű ünnepeket tartották meg a településen: az RMDSz szervezett farsangot, húsvétot, anyák napját, nyári játékokat és Szent István napot; a magyar, román és szerb hagyományokat is ápoló Pro Pir Kult Alapítvány tartott külön anyák napját (egy nappal később, mint az RMDSz), megszervezte a tájházak találkozóját, a szilva és a kukorica ünnepét; a Búzavirág táncgyűttes fellépett farsangkor, a Szent Iváni Hagymányok ünnepségén, népráncábort tartottak, illetve hozzájuk kötődik a március 15-i és az október 6-i rendezvény is; Pécska Város Napján, a Kisebbségek Folklorfesztiválján és az év legnagyobb eseményén, Újkenyér ünnepén valamennyi kisebbség fellépett; a Magyarok Napját május 5-én tartották; Székely Bált és Szlovák Bált is szerveztek (ez utóbbi már

⁴ Az interjúrészletek a szerző fordításai. (Szerk. megj.)

⁵ A helyi tamburazenekar feloszlása miatt három éve nem került megrendezésre.

a szlávok báljává nőtte ki magát); a Klebersberg Alapítvány Klebersberg Napot tartott; Románia nemzeti ünnepét, valamint a karácsonyi *kolindálás* fesztiválját és a téli ünnepek hagyományát a művelődési házban rendezték meg. Jól látható ebből a felsorolásból, hogy a diszkurzív szinten kidolgozott multietnikus ideál megvalósul a település reprezentációs dimenziójában is. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy bár valamennyi etnikai közösség természetesen az őt érintő ünnepen vesz részt nagyobb számban, látogatják egymás rendezvényeit is – az egyházi és történelmi vonatkozásúakat kevésbé, a kulturális hagyományok felelevenítéséhez és őrzéséhez kapcsolódóakat inkább.

Az intézményes és az informális dimenziók összefonódására, valamint az ebből eredő nyitott és rugalmas attitűdre jó példát ad a nagycsanádi római katolikus plébános. Bolgár identitásának vallja magát, Óbesenyőről származik. Ma ő az óbébai és a csanádi (elsősorban magyar) katolikus közösség egyházi vezetője. Szerepfelfogása és a másságra adott reakciói jelzik, hogy nem elválasztó határokat észlel az egyes csoportok között, sokkal inkább az átjárást gyakorolja, illetve az adott helyzethez alkalmazkodva gondolja újra a kapcsolódásokat és teremt akár többnyelvű vagy többes identitású mi-közösséget.

„Hát magyarul [misézek], inkább magyarul, de románul is, németül is, na, ahogy kéri a népek. [...] Tehát, ha ott vannak a templomba, mindig egy olvasmányt németül is veszek. De mindig egyet románul is, mert vannak olyanok, akik vagy bolgárok, vagy románok, és hát számukra is valami érthetőt mondjon a szentmise.

TT: Tehát minden vasárnap olvas egyet románul és egyet németül?

Egyet románul mindig. Németül csak, ha németek vannak. Keglevicsházán vagy Bében mindig németül is. És mindig románok is vannak, meg olyanok, akik nem ismerik, sem a magyar, sem a német nyelvet, de eljönnek a templomba.”

A hétköznapi csoportképzési gyakorlatra is többnyire az integratív hozzáállás a jellemző. A mindennapi, spontán interakciókban a kapcsolódás és az együttműködés az elsődleges szabályozója a különbözőségnek. Ennek valószínűleg a legerősebb magyarázója a térségre jellemző vegyes házasságok magas aránya, valamint a szocialista évtizedek erőltetett és részben spontán asszimilációja, tehát a családok és így az egyének hétköznapi életének, primér kapcsolathálójának természetes részévé vált az etnikai többség.⁶ Ezen a terepen mondták magukat legtöbbször kettős vagy többes identitásúnak, illetve innen számoltak be legtöbbször multietnikus családról, rokonságról, baráti körről. Lezajlottak ezek a folyamatok részben határokon belül is, de még inkább feltűnő, ha országhatáron túlnyúlóan követjük figyelemmel ezeknek a kapcsolatoknak az alakulását. Léven hogy határ melletti településekről van szó, természetes módon voltak családtagjaik és még vannak rokonaik a szomszédos országokban a helyieknek. Az új államalakulatok és a térséget tagoló geopolitikai határok az évtizedek során családokon belüli etnikai határokat hoztak létre. Megfigyelhető, hogy az egykor egynyelvű és egynemzetiségű családok mára már többnyelvűvé és multietnikussá váltak az adott ország többségéhez való asszimilálódás következtében. Példaként a térség szerb lakóit emelném ki. A Bánság romániai részén a szerb lakosság jelentős mértékben integrálódott a román közösségbe, ma már csak az idősebbek beszélnek folyamatosan szerbül, a középgeneráció tagjai csak részben és redukált szókinccsel, a fiatalabbak pedig legfeljebb szokásaikban, identitásukban őrzik szerb származásukat. A magyar oldalon számottevő szerb közösséget csak Deszken találunk. A helyi kisebbségi elit elkötelezettségének köszönhetően sok figyelmet fordítanak a hagyományok ápolására, a történelmi emlékezet fenntartására/formálására és az identitásvesztés lassítására, ám ennek ellenére itt is erőteljes a beolvadás a többségi társadalomba. A szerbiai részen pedig nyilvánvalóan

⁶ Példaként hadd emeljek ki egyetlen esetet, az egyik korábbi óbesenyői polgármester történetét. Anyai ágon gömöri szlovák családból származnak, nagymamája a magyar közösségbe asszimilálódott. Apai nagyapja is Magyarországról származik, testvérei egy része Jugoszláviába került, maradtak közülük Magyarországon is, de a nagyapja Romániába vetődött. Anyját magyarnak mondja, apját románnak. A családban mindkét nyelvet használták, és a szülők döntése folytán a lánygyereket magyarnak, a fiúkat románként nevelték. Ennek következménye, hogy a lányok magyarokkal házasodtak, sógorai tehát ennek a közösségnek a tagjai. Ő maga bolgár nőt választott feleségnek, családjukban bolgárul és románul kommunikálnak. A családi összejöveteleken több nyelvet használnak.

a többségi helyzetbe kerülő szerbek számára a Bánság más részeiről, esetleg ma már más országhoz tartozó területeiről való származásuk a háttérben marad. A határok nyitottabbá válása és az egymáshoz való utazás könnyebbé válása esetükben nem vezet a rokonság egymásra találásához, ugyanis családon belül a *másságot*, az *idegenséget* tapasztalhatják meg, közös kommunikációs nyelv sincsen már. A kezdeti eufória és kíváncsiság kifulladás egy-két találkozásban, a kapcsolatok folyamatos ápolásához már nincs elég motiváció.

Vizsgált terepünkön a multikulturalitás természetessége mellett a folyamatosan újraformálódó *mi*-csoportképzésnek lehetünk a tanúi. Az etnikai csoportok határai viszonylag relatívák és rugalmasak, helyzet- és interakciófüggőek. Szembetűnő az integratív attitűd szelektivitása is. Ezeknek a településeknek a történelmében a betelepítések rendszeresek voltak, akár az elmúlt száz éven belül is, ezért az *őshonos* lakosság kategóriája is relatív, és annak függvényében kerül definiálásra, hogy éppen kikhez képest tagolják a lokális közösséget. Úgy tűnik, létezik egy civilizációs diskurzus is (lásd Hannonen 2009.), amely a másságképzésben pozitívan értelmezi és közelebbinek érzékeli azokat, akik ezeknek az elveknek megfelelnek. A németek és a magyarok kölcsönösen közel érzik magukat egymáshoz, a románok és szerbek szimpatizálnak egymással, a szlovákok a szintén szlávnak számító szerbekhez, de ugyanakkor a románokhoz és magyarokhoz is közel érzik magukat. Szituációfüggő a szocialista időszakban betelepedett, Románia más területeiről (főként Moldvából) érkezőkhöz való viszonyulás – a régebbi románok időnként őket, időnként pedig az *őshonosabb*, életvitelben már hasonlóbb, ám más etnikumokhoz tartozókat tekintik a *mi*-csoport részének. Nem meglepő ugyanakkor, hogy a romák maradnak leginkább kívül a közösségen. Esetükben is rétegzett a csoport. Vannak régóta itt élők, az úgynevezett *mi cigányaink*, illetve a rendszerváltás óta beköltözők, akik nem is törekednek a beilleszkedésre, csak a határ közelsége és külföldi gazdasági aktivitásuk miatt költöztek ide.

Külön kell említenem az óbesenyői bolgárokat, akik zárt közösséget építenek, és nagy igyekezettel állnak ellent a geopolitikai határok által generált nemzetállami homogenizációs tendenciáknak, valamint a régióra jellemző multikulturális nyitottságnak. Kis létszámú közösségüket, nyelvüket és kulturális jegyeiket úgy törekednek megőrizni, hogy diaszpórát teremtenek. Kapcsolataikkal elsősorban a szintén paulikánus⁷ romániai bolgárok (Vinga) és szerbiai kirajzásuk (Ivanovo), illetve Bulgária felé orientálódnak. Zártságuk ellenére náluk is vannak példák vegyes házasságokra, illetve beköltözésre. A befogadás feltétele viszont a bolgár nyelv valamilyen szintű elsajátítása.

Az interetnikus kapcsolódások, a települések etnikai sokszínűsége, a multikulturalitás hétköznapi gyakorlata és természetessége, valamint az idealizált Bánság-kép mellett a kisebbségi retorika, az etnikai csoportok hierarchikus percepiálása, egymás meg- és leszólása, etnikai alapú feszültségek jelentkezése és az etnikai párhuzamosság is jelen van a régióban – a bolgárok után talán a magyar közösségre a leginkább jellemző. Ez a tény mindazonáltal nem érvényteleníti a korábban elmondottakat, inkább csak időnként felfüggeszti hosszabb-rövidebb periódusokra – többnyire szituatívan, kevésbé általános érvénnyel.

Kisebbség az anyaország szomszédságában

A geopolitikai és az etnikai határok eltéréseiből fakadó konfliktusoknak elsősorban a hármaskör szerbiai oldalán lehetünk a tanúi. Látható esetükben, hogy a határ jelentősége, annak átjárhatósága ellenére (bár esetükben időnként csak viszonylagos átjárhatóságról beszélhetünk) térszerkezeti és társadalomszervezeti szempontból hangsúlyos is lehet. A határ fizikai jelenlétén és politikai jelentőségén túlmutatóan is beépül az identitás- és csoportképző folyamatokba, valamint ezek egymáshoz való viszonyrendszerének kimunkálásába. A geopolitikai határ tehát olyan gyakorlatokat gerjeszt, amelyek által az fizikai valóján túl is *megtestesül* és társadalmiasul (Donnan – Wilson 2002., Éger 2001., Kolosov – Scott 2013., Meier 2013.).

⁷ Katolikus bolgárok, akik felkelést szítottak a bolgárokat elnyomó török hatalom ellen, és az 1737-es osztrák-török háború után a vesztes fél oldalán menekültek nyugatra. Lásd Karabencheva 2009., Njagulov 2009., Zatykó 1994.

A határ menti térségben élők ebből a feszültségből adódóan vitatják és folyamatosan újraértelmezik a – fizikai és szimbolikus – teret, valamint alkufolyamatoknak vetik alá a tagolási és társadalomrendező mechanizmusokat. Narratívák és ellennarratívák megjelenése, emlékhelyek széles spektrumának kiépítése, a nemzeti elválasztottság-élményt ellensúlyozó és kompenzáló intézményépítés gyakorlata, a határokat zárójelbe tevő kapcsolatháló kiépítése, határokat negligálni igyekvő gazdasági aktivitások támogatása, illetve az adott államstruktúrához való kötöttséget gyengítő hétköznapi mobilitási gyakorlatok létrejötte a terméke és következménye ennek az elégedetlenségnek. Valamennyi interjúalanyom a határ téma felvetésekor először és elsősorban a kisebbségi létről kezdett beszélni, továbbá arra érzett késztetést, hogy pozicionálja magát és közösségét az anyaország viszonylatában. Akár a jó kapcsolatról, akár a hátrányos helyzetről szolt, a határ közösségtagoló, azaz kisebbség- és anyaországképző szerepét hangsúlyozta.

Sajátos a története az etnikai kategóriák koncepciójának és a *mi*-csoport formálásának, valamint az ezeket érintő változásoknak a térségben. A trianoni határok meghúzását, majd az azt követő áttelepítéseket és erőszakos lakosságrendezést követően egy olyan időszak kezdődött, amely az etnikai alapú gondolkodás felülírását célozta meg, és egy ettől független, államhoz kapcsolódó identitás kidolgozását szorgalmazta. A jugoszláv csoportkategória részlegesen és időlegesen megoldásnak bizonyult a helyi társadalom egy rétege számára, amelynek hatása a mai napig érzékelhető valamelyest. A rendszerváltást követően a délszláv háború erőteljesen tematizálta a nemzeti hovatartozást, sőt ideológiailag és emberileg is nehezen átjárható határokat húzott az egyes etnikai csoportok közé. A határ közelében élő kisebbségi közösségek ezen túlmenően egyfajta területvesztést is megélték, ugyanis a belső mobilitás következtében a háború végére a terület etnikai arányai is megváltoztak. Egyrészt gyarapodott és megerősödött a többségi társadalom, másrészt új csoportok, új *mások* érkeztek. Nagyobb jelentőséget kapott a nemzeti diskurzusban a hovatartozás kérdése, és újrajzolta az aspirációkat, valamint kijelölte/felerősítette az azonosságérzés és -keresés irányvonalait.⁸ A nemzetiségek számára az etnikai identitás egyúttal a kisebbségi öndefinícióval is együtt jár. Magyarország rendszerváltás utáni anyaország-diskurzusa és ezirányú – bár időszakonként eltérő prioritásnak örvendő – szerepvállalása, a vajdasági térség saját történetéből fakadó csoportképzési dinamikái, valamint a határközelség és a túloldalon elérhető intézmények és egyéb szolgáltatások (különösen Szegeden) vonzáskörzet-szervező ereje együttesen formálják a délvidéki magyar kisebbség identitását és életstratégiáit.

A határok újragondolásának, vitatásának, a korábbi *ideális* állapot újratereemtésének, a megkérdőjelezett helyzet újraformálásának terepe, úgy tűnik, főként a szimbolikus dimenzió. A kulturális emlékezet újraszervezése, az emlékezetpolitika nacionalizálása, a közösség etnicizálása, az identitás kifejezése és demonstrálása valóságos *emlékezettájak* (*memory landscape*, Kolosov – Scott 2013: 7.) kialakítását eredményezik. Az állami ikonográfia mellett – vagy inkább azzal szemben – a kisebbségben élő magyarság kidolgozta saját szimbólumrendszerét, ünnepstruktúráját, *szakrális* képeit és képzeteket, azaz anyanemzethez való hovatartozás érzését megkérdőjelezhetetlen módon tárgyiasította. Egészen konkrétan és szemmel láthatóan jelenik meg az, ahogyan a hétköznapi és rituális viselkedést szabályozó társadalmi és kulturális minták a csoportot territorializálják (Kolosov – Scott 2013.). A közösség újragondolásának és (újra)konstruálásának folyamatában a szimbolikus és valós térfoglalás, utca- és térnevek választása, szobrok és emléktáblák elhelyezése, hagyományok felújítása/kitalálása fontos szerepet játszik. Tetten érhető benne a historizált önkép, a nagy és közös nemzeti múlthoz való tartozás kifejezése (turulmadarak, kopjafák elhelyezése, mely utóbbi ráadásul kultúridentegen ebben a térségben). Szintén megjelenik e folyamat részeként a közös *nemzeti kalendárium* ünnepeinek megtartása, valamint a regionális és lokális jelentőségű, etnikai jegyekkel rendelkező/felruházható személyiségek, események kiemelésének/megteremtésének igénye. Ezzel a törekvéssel a *mi*-csoport

⁸ Az állampolgárság és a többségi társadalom népnévvel való jelölés stigmaként való értelmezését Feischmidt Margit elemezte a romániai magyarok kapcsán (Feischmidt 2004.). Hasonló viszonyulás figyelhető meg a vajdasági magyarok esetében a szerb címkével összefüggésben.

határait jelölik ki, töltik fel etnikai tartalommal, illetve nemzeti vonatkozású kapcsolatokat is rögzítenek.⁹ A vitatott határ ellenében vágyott *egység*-állapothoz (véltetően) közel vivő közösségszervezési stratégiákat alkalmaznak, amelyekben a tér és a társadalom leválnak egymásról, és így eltérő módon építenek *határokat*.

A kisebbségi koncepcióba való behelyezkedés és a kisebbségi perspektíva választása önértelmezésként azt a paradigmát aktiválja, miszerint a kisebbségi léthelyzet elválasztottságot jelent és különállóságot az anyaországtól. Ez több szinten is realizálódik. Egyrészt a határinfrastruktúra akadályként ékelődik e két entitás, a kisebbség és az anyanemzet közé, ami ebben a térségben többféleképpen is manifesztálódik: ellenőrzőszervek jelenléte a határnál; határátkelési nehézségek (különösen a nyári és ünnepi időszakban, amikor a vendégmunkás-áradat következtében a várakozási idő többszörösére nő); útlevélhasználat és vízumkötelezettség, mára már csak személyi igazolvány szükségessége; a határátkelőknél az országos és nemzetközi igényekhez való igazítása (tanyavilágot és települést kettészelő autópálya, gyalogos és kerékpáros forgalom megszüntetése az új átkelőknél), egyaránt hátrányosan érintik a helyi kisebbségi közösségeket.

„A mi egész életünk a határ mellett múlt el, és hát sajnos úgy néz ki, hogy egy jó ideig még határ mellett fogunk élni. Horgos, ahol mi élünk, mindössze 3 kilométerre van a magyar határtól, és szép időben a szegedi dóm kettős tornya idelátszik. Gyerekkoromban a tűzoltóknál örködtem aratáskor, és a tűzoltó toronyból lehetett látni Röszkét, Szegedet szabad szemmel is. És hát a mi egész életünket is, ahogy mondtam, ez a határmentiség határozta meg. [...]

TT: Mit jelent neked a határ?

A határ elsősorban azt, hogy elválaszt Magyarországtól, ezt jelenti. Annak ellenére, hogy átjárható volt, ennek ellenére ez mindig is világos volt számunkra, hogy Magyarország már egy másik ország, és mi Magyarországtól el vagyunk szakítva, el vagyunk vágva.” (Férfi, Horgos.)

Másfelől terheli ezt a viszonyt több sérelem és ideológiai feszültség is, ami főként – de nemcsak – a 2004. decemberi 5-i népszavazáshoz kapcsolódik. A kisebbségi diskurzusban ez olyan eseményé vált, amely magába sűrítette mindazon konfliktusokat, meg nem értettségeket, elvárásokat és csalódottságokat, amelyek az anyaország és a határokon túl élő magyarok viszonylatában felszínre jöttek és/vagy kialakultak az elmúlt két és fél évtized alatt.

„Megérteni, azt hiszem, hogy nem fogják sosem. Tehát akik nem élnek a határon túl, mint már külföldi magyar, az sosem fogja megérezni azt, hogy mink, legyen ez most Románia, bármelyik valamikori Magyarországának elcsatolt része, hogy mivel küzdünk itt meg. Gondolok elsősorban például a lelki harcra, tehát az... Az egy nagy pofon volt mindenkinek, egy magyarországi magyar ugye nem tudja megérteni, amikor volt az a gyalázatos 2004. december ötödike. Tehát az is egy pofon volt nekem az életemben, amikor ott tanultam hogyhiják Egerben, láttam, hogy az utcán mennek, a szórólapokat osztogatják, és az aktivisták mentek, hogy ne hogy megszavazzák a kettős állampolgárságot, mert elveszik a munkahelyeiket, nyugdíjalapot meg nem tudom micsodát, tehát jól kitalált ilyen szöveg volt, és akkor... Az úgy eléggé utálatos dolog volt. Én ezt láttam gyakorlatban, nekem nem köll, hogy ez így történt, én láttam, hogy ezt így csinálták, tehát nem mese, a saját szememmel meg a fülemmel hallottam, hogy Egerbe a Széchenyi utcán ezt így osztották a szórólapokat, hogy ne hogy megszavazzák a magyar emberek.” (Férfi, Horgos.)

„Nem, én nem szeretem Szegedet. Lehet, hogy azért, mert nehéz voltak azok a '90-es évek, amiket én próbáltam túlélni, és – mondom – én próbáltam mindig bizonyítani, és az egyetemi éveimben sem a bulizás volt az első, hanem... Mer én tényleg rengeteget tanultam és kínlódtam, és, és három szakon. Én tényleg úgy érzem, hogy tényleg megszenvedtem. Lehet, hogy ezért. Másrészt lehet, hogy azért, mert a szegediek részéről állandóan egy ilyen lenézést tapasztaltam Szabadka felé.” (Férfi, Szabadka.)

⁹ A témát itt hosszabban nem fejtem ki. Klamár Zoltán ennek a kötetnek a lapjain részletesebben értekezik róla tanulmányában (180–191 oldalakon), illetve a kutatás eredményeit vizuális anyag segítségével feldolgozó könyvünkben külön fejezetet szentelünk ennek bemutatására (Turai – Mészáros 2015: 155–206.).

Ránehezedik erre a viszonyra a közelmúlt történelméből fakadó frusztráció is. A rendszerváltás előtt a két ország közötti hierarchia a vajdaságiakra nézve előnyös volt. Gazdaságilag fejlettebb ország állampolgárai voltak, és ez kedvező szimbolikus tartalmakat is hozzárendelt a térséghez. Ők voltak a *Nyugat*, egyfajta *Kisamerika* a magyarországiak szemében. A határ átlépése ebbe az irányba a vágyott fogyasztói társadalom termékeinek a beszerzési lehetősége is volt egyben az anyaországiak számára. Egy olyan világnak a jegyeit képviselték, ami előnyösen pozicionálta őket a régióban. A korábbi politikai és gazdasági rendszer felbomlása olyan folyamatokat indított el, amelyek megfordították ezt a rendet, és elkerülhetetlenül negatívan érintik a határ szerbiai oldalán élő magyar közösséget.

„Talán én... nehezebben viseltem ezt az egészet, mert ugye nekünk valamikor volt világútlevelünk, és gondoltunk egyet, és beültünk egy bármilyen járműbe, vonatra, akárhova, és Skandináviába találtuk magunkat, és volt egy útlevelünk. És aztán, amikor kezdődtek itt az országban a szétszakadás, és háború, és nem tudom én, akkor egyre szűkültek a... És hát különösen, amikor Magyarország már várományos volt, hogy csatlakozik az unióhoz meg vízumkényszer, előbb elvették a kishatárforgalmi engedélyünket, amire jogosultak voltunk itt, utána a vízum. És hát az a vízum bizony nem járt mindig, nem lehetett olyan könnyen elintézni.” (Nő, Horgos.)

„Egy kis nyugatnak tekintett Magyarország minket.” (Férfi, Horgos.)

Ez a gondolat már átvezet annak az összetett kompenzációs stratégiakészletnek a feltárásába és megértésébe, amellyel a kisebbségben élő vajdasági magyarok konstruktív válaszokat igyekeznek adni a határ általi elválasztottságból fakadó feszültségekre. Említem mindenekelőtt azt a diszkurzív gyakorlatot, amivel ellennarratívákat dolgoznak ki a tapasztalt és/vagy vélelmezett anyaországi nemzeti felsőbbrendűsége és előbbrevalóságra reagálva: kifejtik véleményüket arról, hogy ki számít igazi magyarnak; elmagyarazzák, mennyivel tisztábbak a küzdelem által, a nehézségek árán is megőrzött nemzeti értékek és nemzeti identitás; morális jegyeket rendelnek a kisebbségi kitartáshoz és etnikai önazonosság megőrzéséhez; illetve kikérik maguknak, hogy minősítsék őket:

„Énnekem nem kell, hogy ő mondja meg nekem, hogy én mennyire vagyok magyar vagy mennyire nem, de ő meg azt szeretné folyton csinálni.” (Férfi, Horgos.)

A határ elkülönítő erejének felülírására a társadalmi és kulturális gyakorlatban számtalan lehetőséggel élnek intézményi és egyéni szinten egyaránt. A határ menti települések körében is általános a testvértelepülési kapcsolatok kialakítása. Vannak távolabbi magyar (anyaországi, felvidéki és erdélyi) településekkel, budapesti városrészekkel, valamint más országokhoz tartozó városokkal is formalizált kapcsolataik, ám ezek kevésbé aktívak és intenzívek. Tudatosan keresik a közeli, határ menti településekhez a csatlakozási lehetőségeket, és ezek a kapcsolatok a legkevésbé sem merülnek ki a szimbolikus gesztusokban, a *rituális* találkozásokban vagy a helyi elit képviselőinek időnkénti találkozásában. Állandó résztvevői egymás rendezvényeinek, meghívott vendégek a kiemelt ünnepeken, illetve a közös gazdasági érdekeltségeket és az európai uniós pályázatokon való részvételt is rendszeresítették.

Miközben nemzeti szinten peremhelyzetben érzik magukat, és Belgráddhoz, illetve vonzáskörzetéhez viszonyítva elhanyagoltnak és alulfinanszírozottnak vélik a régiót, az Európai Unió által támogatott IPA-projektek új lehetőségeket kínálnak fel, és általuk a határmentiség előnnyé változtatható. Különösen az önkormányzati vezetők, de erejükhez mérten a civil szervezetek is aktívak abban, hogy határon átnyúlóan közös pályázatokat nyújtsanak be, és közös beruházásokat valósítsanak meg. Ezek az együttműködések elsősorban bilaterálisak, a határon túli magyarok az anyaországiakkal működnek együtt. Mivel további európai uniós források lennének elérhetőek a hármas kapcsolódások által, motiváló erőként hat a kánizsaiakra, hogy keressenek a határ román oldalán is partnereket. Úgy tűnik, a brüsszeli kezdeményezések csak kis mértékben ösztönzi a régiót arra, hogy újrarajzolja főként az etnikai alapon működő települések közötti kapcsolatrendszerüket. A román féllel az együttműködést nehézkesnek tartják, amelyet a nyelvi és a kulturális különbségekkel indokolnak. Ezért ott is inkább a magyar településeket keresik, vagy legalábbis azokat, ahol van az önkormányzatban magyar nemzetiséghez tartozó vezető/adminisztrációs személyzet.

A gazdasági érdekelttség és az intézmények aktív részvétele a határokon átnyúló pályázatokban nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a határok falak helyett átjárható hidakká válhassanak.

„Hát hogyha most a határt úgy értjük, hogy fizikailag létező a határ, akkor... akkor... akkor én úgy gondolom, hogy a határ fizikai lassulást, fizikai gátat szab az együttműködésnek. Úgyhogy ezzel azt akarom mondani, hogy teljesen mindegy, hogy van-e határ vagy nincs határ, ha az emberek között nincs semmiféle kommunikációs és együttműködési hajlam. Az, hogy nekem mondjuk – példát mondok – Röszkével, ami ugyebár testvérvárosa Magyarkanizsa községnek, és a határ másik oldalán a legközelebbi település magyar oldalon, és hozzánk is a legközelebbi település, tehát légvonalban nincs közöttünk 10 kilométer se, de itt egy határszakasz. Tehát hogyha mi a röszkeiekkel jól kijövünk, és tudunk közös nevezőre jutni, és tudunk együttműködni, és tudunk közös elképzeléseket megfogalmazni, vagy egyáltalán kíváncsiak vagyunk egymásra, mert ugye ne beszéljünk csak a projektumokról, hanem meghívjuk egymást egymás rendezvényeire, vagy van-e a lakosok között bármiféle kapcsolat, akkor teljesen mindegy, hogy van-e határ vagy se, az maximum azt jelenti, hogy egy órával tovább tart-e az út. [...] Azt akarom ezzel mondani, hogy... hogy fizikailag, idegesítésileg, tehát hogy az embereket megviseli, hogyha van határ, főleg amikor vízum is kellett, főleg amikor szigorúbbak voltak a határellenőrzések. Most se mondom azt, hogy könnyű átjutni a határon, de mégse okoz akkora feszültséget, mind abba az időbe, amikor még a konzultáción sorba kellett állni előtte 4-5 napig, hogy én utána át tudjak menni a határon 4-5 napig, és úgy éreztem magam, mint hogyha egy dobozba lennék zárva, és se jobbra, se balra, tehát sehova nem tudok kimozdulni. Ennél természetesen sokkal jobb, hogyha nincs egyáltalán határ, de nem gondolom úgy, hogy a fizikai határ meglete adja meg a választ vagy a megoldást a határ két oldalán lévő részek, földrészek, társadalmi részek, országrészek, mindegy, összekapcsolódására. Tehát nem tudom így értelmezni a kérdést, hogy elválaszt vagy összekapcsol, mert az én olvasatomban az égvilágon semmi köze nincs hozzá. Gondot okoz, több benzin, több idő, több ideg, nem is beszélve a nyári hónapokat. Tehát igen, ilyen értelemben idegesítő, hogy van, de hogyha nem lenne, akkor se lenne jobb a kapcsolat az emberek között, tehát nem a határ határozza meg az én olvasatomban azt, hogy elválaszt vagy összeköt.” (Férfi, Magyarkanizsa, önkormányzati vezető)

Az intézményi kapcsolódásokon túlmenően az egyéni átjárási gyakorlatok is széleskörűek és meglehetősen általánosan elterjedtek a határ menti lakosság körében. Az utazás célja és a kapcsolódási formák többször is változtak az elmúlt két és fél évtizedben. A háborús időszakban a határral kapcsolatos meghatározó aktivitás a *svercelés*¹⁰ volt. Az állam működésképtelenségére a feketegazdaságban kidolgozott túlélési stratégia a mindennapok részévé tette a határjárást és fontos piacsabályozó tényezővé vált (lásd még Poles 2006.). A hivatalos szervek által hallgatólagosan elfogadott és engedélyezett tevékenység szervezett és önszabályozó intézménnyé nőtte ki magát.¹¹ A résztvevő aktorok részben spontán módon adódó, részben akcióközösség jellegű kapcsolatok révén működtek, ezért ezek a gyenge kötések, bár néhány évig jól szolgáltak, a háború és az embargó után fölöslegessé váltak és fel is számolódtak. A határon keresztül zajló áruáramlást és termékbeszerzést tovább csökkentették a vajdasági településeken is megjelenő nagyobb nemzetközi bevásárlóközpontok, valamint a két ország közötti árszínvonalbeli különbség kiegyenlítődése. Napjainkra a határátjárást a Szegeden és környékén elérhető turisztikai és vendéglátóipari (pl. fürdők, fiatalokat megszólító szórakozóhelyek), egészségügyi, oktatási (középsiskola és egyetem) és a kulturális szolgáltatások igénybe vétele gerjeszti. Kicsi ugyan a létszáma a határt naponta átlépő ingázóknak, említésüket azért tartom mégis fontosnak, mert létmódjukkal új formákat alakítanak ki, és új válaszokat adnak a határra és határmentiségre.

„Én a továbbiakban is nagyon szeretném ezt a kétlakiséget fenntartani, engem ez éltet. Tehát engem ez nem lomboz le, nekem ez pluszt ad. Én sokkal jobban tudom Szegedet is szeretni, meg Szabadkát is

¹⁰ Csempészet helyi szóhasználatban.

¹¹ Párhuzamként lásd a magyar-ukrán határon zajló csempésztevékenységet: Horváth – Kovács 1999., illetve Borbély Sándor tanulmányát ebben a kötetben (217–245 oldalakon).

szeretni annak köszönve, hogy egyikhez sem vagyok végleg kötve és bezárva. [...] Meg tudok szabadulni problémáktól. Tehát hogyha itt jön valami, akkor ettől tudok elfutni, vagy ha otthon vannak olyan komoly gondjaim, akkor attól is egy nagyon picit el tudok futni, és sokkal pihentebben tudok újra visszafordulni egy otthoni vagy egy itteni probléma felé, mivel valami más is lekötött közben. Ez egy egészséges skizofrénia, mondom.” (Nő, Szeged–Szabadka.)

Az interiorizált határ

A délkeleti hármás határ különböző oldalai közül a magyar részen élő lakosság körében mindenekelőtt a geopolitikai határok elfogadásával és az államhoz kötődő etnocentrikus attitűddel találkozhatunk. Ez a hozzáállás különbözik a román oldalon megfigyelhető multikulturalizmustól, mely ideológia a határok fölé emel, valamint a szerb oldalon tapasztalt beállítódástól, amelyben a határok vitatása és az ebből fakadó feszültség a domináns, ami a határok szorításából való kitörésre, a határokon átnyúló kapcsolatok keresésére ösztönöz.

A régmúlt emlékeként sejlik fel a Bánság Trianon előtti térszerkezete, de ez már nem része a kommunikatív emlékezetnek. Az egészen idős generáció, valamint néhány nagygazda múlttal rendelkező család idézi csak fel a határ említésekor azt, hogy a most elválasztott területek egykor összetartoztak, földjeik túlnyúltak a mai geopolitikai választóvonalon, illetve személyes/családi történeteket is őriznek a határ megjelenésekor keletkezett problémákról, azok kezeléséről, a kettősbirthokosság intézményéről, valamint a rokonság szétszakításáról. Úgy tűnik, a szocializmus évtizedei a térségben közösségi és családi amnéziát hoztak.¹² Nem volt beszédtema a határon túli világ, nem adtak át ezzel kapcsolatos tudást az újabb generációknak, sőt családon belül sem vagy alig tettek említést az ott maradt rokonokról.

„Hát mivel hogy régebben nem is volt igazából kapcsolatunk a különböző országokkal, csak amióta a határnyitás van... hát igazából... annyira ritkán járunk hozzájuk, hogy nem... nem zavar, hogy itt vannak, vagy nincsenek itt, abszolút.

TT: És a '89 előtti időszakban?

Akkor meg nem is igazából tudtunk róluk semmit. Szerbia fele nem is igazán... mondhatnám azt, hogy szinte szögesdrótok voltak. Romániából csak románokat telepítettek ide, tehát őket se ismertük. Őket akkor sajnáltam, hogy ilyen körülmények között élnek, legalábbis amiket akkor hallottunk, hogy milyen körülmények között élnek. [...]

Nyilván átláttunk oda hozzájuk. Este, amikor ki volt világítva, láttuk, és gondoltuk, hogy ugyan mi lehet náluk, de aztán... mikor volt a határnyitás, néhányan átmentünk, de nekünk nincs is kapcsolatunk velük.” (Nő, Kübekháza.)

1989-re már a kognitív térrendezésbe is beépült a határ. Ekkorra az információk hiánya és a korábban működőképes kapcsolatok megszakadása is nehezítette azt, hogy a rendszerváltás utáni politikai nyitás lokális szinten társadalmiasuljon. Személyes szinten a kíváncsiság motiválta a határ túlsó oldalá(i)n élő rokonok felkeresésére irányuló egyéni kezdeményezéseket, de ezekből csak kevés esetben épültek ki élő és hosszú távú kapcsolatok. Inkább az új szálak felvétele, az új ismeretségek kialakítása, valamint az áttelepülő erdélyi és vajdasági magyarok lettek a meghatározói és szabályozói a határon átnyúló hétköznapi gyakorlatoknak. További akadályozója volt a társadalmi nyitásnak a térségi kapcsolatok értelmezéseképpen használt civilizációs perspektíva és a kelet-nyugat diskurzus (lásd Melegh 2006). Hárító és távolító gesztusként a határ túloldalán élő magyarokat *másmilyen* magyaroknak tekintik, és az idegenség kifejezésére a határon túli többségi társadalom etnikai *címkeit* alkalmazzák megnevezésükre. A románoknak szólított romániai magyarok és a szerbnek nevezett szerbiai magyarok így a *mi*-csoportnak nem lehetnek szerves részei.

¹² Erről lásd még más terepen Kovács 2002., Váradi et al. 2002.

Ezt egyfajta informális migrációpolitikának tekintem, amivel a lokális társadalmak azt szabályozzák, hogy kit és milyen mértékben fogadnak be, kontrollálva ezáltal az integrációs és kirekesztési folyamatokat.

A határ tagadása és semmibe vétele nem azonos a határ vitatásával. Éppen ellenkezőleg, ez esetben az emlékezés helyett a felejtés és hátrítás válik fontossá: olyan, mintha nemcsak a határon túl nem lenne semmi (semmi érdelemes, semmi fontos), de mintha a határtól jelentéktelenné válna az ott kezdődő világ. Ez a megsemmisítő stratégia ugyan non-verbális, de igen kifejező reakció a határra és a határon túlra. Apjok Vivien kutatása makói példán részletesen vizsgálja, hogyan zárkóznak el attól, hogy határmentiségüket tudatosítsák/elfogadják, illetve bemutatja azon stratégiákat, amelyekkel minimalizálni igyekeznek a határon túlról érkező hatásokat és érintkezéseket.¹³ A határ közvetlen közelségében fekvő településeken, még az átkelőhelyekkel rendelkezők esetében is azzal találkozhattam, hogy tagadják a határ bármiféle befolyását személyes és közösségi életükre. Mindezt annak ellenére, hogy infrastrukturálisan, ellenőrzések gyakoriságában, munkahelyek lehetőségében (határadminisztráció), ellenőrző szervek látható jelenlétével, átmenő forgalom tekintetében, gazdasági lehetőségek vagy épp hátrányok formájában, a legális és illegális jelenségek mindennapi tapasztalásával rendszeresen szembesülnek vele.

„TT: *Hogy lehetséges az, hogy itt él, és még soha nem volt Romániában?*

Nem vágyom Romániába. Meg anyagi vonzata is van. Tehát nyilván kellene hozzá egy kis pénz, ha akarnék Erdélybe menni vagy szétnézni. De ez nem lehetséges.

TT: *És határnyitó napon nem ment át Romániába?*

Nem.

TT: *Miért?*

Valahogy nem jutott eszünkbe. Elvöltünk az itteni mulatsággal, és akkor nem mentünk.

TT: *Szerbiába se ment át?*

Nem mentem Szerbiába se. Ilyenkor határnyitáskor én nem megyek se ide, se oda.” (Férfi, Kübekháza.)

A személyes kapcsolatok felvétele és kialakítása könnyítésének, a szomszédos települések és lakosságuk megismerésének, a perem és a zártság oldásának szándékával kezdeményezték a határnyitást Kübekháza, Óbéba és Rábé vezetői. 1998-tól minden évben határnyitási ünnepséget tartanak a három ország találkozási pontjánál. A kétnapos rendezvény hivatalos megnyitóval kezdődik a hármashatár-kőnél. Ezt rotációs rendszerben minden évben az egyik ország rendezi. A színpadot ennek megfelelően helyezik el az adott ország címeréhez igazítva. Az eseményen megjelennek a helyi és regionális politikusok, akiknek a beszédeit szinkrontolmácsok fordítják magyar, román és szerb nyelvre. A találkozó formális részét a három falu általános iskolásainak futóversenye követi, akik egy rituális kört futnak le a hármashatár-pont körül. A határon való átkelés csak ezt követően kezdődhet meg, a határőrök ideiglenesen felállított bódék, utánfutók mellett várják igazoltatásra az átmenni szándékozókat. Az ünnepség formális része a rendezvény azévi szervezőjének a településén folytatódik, ahol a Duna-Körös-Tisza-Maros Nonprofit Közhasznú Kft. tanácskozást tart. Ezzel párhuzamosan falunap keretében egész hétvégés programmal várják egymást mindhárom országban a szomszédos falvak lakosai. Ezen települések egymás iránti érdeklődése tulajdonképpen erre az egyetlen hétvégére korlátozódik, ezen kívül nem keresik egymást. Amennyiben utaznak is a szomszédos országokba, céltelepüléseik között nem a közvetlen szomszédságukban fekvő falvak szerepelnek. Sokkal inkább a nagyobb települések és a közkedvelt turistalátványosságok vonzzák őket. Románia esetében például a Bánság és a bánsági magyarság nem illeszkedik a nemzeti mítoszba, lakosai nem felelnek meg az *igaz magyar* sztereotípiáknak, ezért inkább Erdély tarthat számot érdeklődésre. Sokan csak a határnyitás alkalmával látogatnak külföldre, ha egyáltalán kimozdulnak a falunap programjaiból. Autósok, de legfőképpen kerékpárosok és motorbiciklisek mennek kicsit *kirándulni* a határ túlsó oldalaira.

„*Május utolsó vasárnapján kinyitják a határt, de csak nappal. Akkor egy kicsikét a szabadság kinyílt, hogy hát, hát itt át lehet menni, láthatjuk azt a világot, ahonnan halljuk a harangszót, és sose voltunk ott.*

¹³ Lásd kötetünkben a 205–216 oldalakon.

Én is megéltem, mit tudom én, harmincöt éves kort, hogy jó, voltam Romániába, Erdélybe, de soha nem voltam itt. Me minek mentem volna? És akkor lehetett átmenni. Átmentünk mit tudom én... Már most hagyománya van annak, hogy kerékpártúrára megyünk át, jönnek barátok Szegedről, és akkor csinálunk egy nagy kerékpártúrát. Átmenyünk azon a napon reggel, és estig biciklizünk a három országban körbe. És az olyan szabadság kinyílása, hogy ezt meg lehet tenni, olyan tájakon lehet menni, amit az ember sose látott, pedig itt van, néhány kilométerre.” (Férfi, Kübekháza.)

A határon átnyúló mobilitás iránya ebben a térségben inkább befele, mint kifelé mutató. A fentebb ismertetett szempontok magyarázatul szolgálnak arra, hogy a magyarországiak utazási gyakorisága miért visszafogott a keleti és déli határon túli országrészek felé. A mindennapok szintjén azért találkoznak a romániai és szerbiai szomszédjaikkal, mert ők jönnek Szegedre és környékére. Korábban a piacok, most már sokkal inkább a bevásárlóközpontok, az egészségügyi létesítmények, a fürdők, a szórakozóhelyek, az oktatási intézmények a főbb találkozási pontok. A kölcsönös érdeklődés hiányában és a civilizációs paradigma szorításában az érdekeltségek, gazdasági és társadalmi érdekek felfedezése is akadályokba ütközik a határ ezen oldalán. A Magyarországra átjárók határon inneni aktivitásában kevesen veszik észre az előnyöket, sokkal inkább a hátrányok (forgalom, sokaság, lehetőségek elvétele, civilizálatlanság, rosszabb közbiztonság) tematizálódnak a helyi közbeszédben.

Intézményi és szervezeti szinten ezzel szemben nagyobb nyitottsággal találkozhatunk. Az ország szélén élő helyi vezetők felfedezik a lehetőséget abban, ha kapcsolatokat kezdeményeznek a közelségükben lévő más országok hasonló adottságú településeivel. Rétegzetten, összetetten valósul meg az együttműködés. A testvértelepülési viszonyok kiépítése itt is jelentőséggel bír. Egyetlen kivétel talán Kübekháza, amelynek vezetői semmilyen településsel sem tartották fontosnak rögzíteni, formalizálni a viszonyukat – nem is élők a falu határon átnyúló kapcsolatai, azok mindössze az évi egyszerű határnyitási rendezvényben merülnek ki.

A testvértelepülések állami és civil vezetői rendszeresen látogatják egymást, a találkozások gyakorisága jelzi a szerves kötődést. A regionális szinten túlmenően élnek a nemzeti lehetőségekkel is. Magyarország határon túliakra irányuló kisebbségpolitikája olyan pénzügyi lehetőségeket kínál, amelyekkel gyakran élnek az egymás közelségében lévő magyar-magyar közösségek. Főként a közös kulturális rendezvények és oktatási tevékenységek juthatnak Magyarországról állami támogatáshoz. Ezen felül a határ menti települések az országok nemzetközi geopolitikai adottságában is felfedezik a lehetőségeket. Az Európai Unióhoz korábban csatlakozott Magyarország, a felzárkózás folyamatában lévő Románia, valamint a csatlakozás előtt álló Szerbia olyan státuszokat jelentenek ebben a politikai és gazdasági környezetben, amit a helyi önkormányzatok előnnyé igyekeznek alakítani az uniós forrásokhoz való hozzáférés érdekében. Ennek köszönhetően Röszkén például felújították az önkormányzathoz tartozó közösségi épületet, felszerelték számítógépekkel, tolmácsberendezéssel, konferenciatermet alakítottak ki; turisztikai projektet kiviteleztek a Holt-Tiszára és a Tiszára vonatkozóan; tanösvény kialakítására tervet és megvalósíthatósági tanulmányt készítetttek; illetve kerékpárutat építenek az államhatárig. A közös pályázatok elsősorban infrastrukturális fejlesztéseket jelentenek azoknak a határ menti településeknek, amelyeket az adott ország épp azért hanyagolt el, mert túl közel vannak a határhoz.

Felmerül az a kérdés is, hogy a délkeleti hármas határ magyarországi oldalán élők mennyire tekintik magukat az anyaország képviselőinek, és hogyan értelmezik az ezzel kapcsolatos esetleges feladataikat. További kérdés az is, hogy milyen hatással van e szerep a határ túlfelén élő közösségekkel kialakított kapcsolataikra. Ellentmondásos képpel szembesülhetünk. Az informális és interperszonális dimenzióban nincs – vagy csak nagyon elhanyagolható mértékben van – jelentősége ennek az értelmezésnek a határon inneniek és túliak közötti viszonyban. Szervezeti szinten viszont felmerül a relevanciája. A nemzeti diskurzus és a kisebbségi támogatási rendszer ugyanis mintegy létrehozta ezeket a tartalmakat erőteljesen formálva a szereplehetőségek körét. Főként akkor figyelhető ez meg, amikor a helyi vezetők a támogatási források elérése során belehelyezkednek az anyaországi pozícióba, és felelősségeket, egyéni missziókat találnak/fogalmaznak meg a határon túli testvértelepüléseikkel kapcsolatban. Nemzeti dotáció nélkül a kapcsolódás keretei képlékenyebbek,

strukturálatlanok, a közös célok is kevésbé konkrétak, így az anyaország-kisebbség típusú együttműködés is kevésbé realizálódik. Az alábbiakban erre a két szemléletre és attitűdre hozok példát két vezetőtől.

„Nem sok idő kellett, hogy ez tulajdonképpen misszióvá váljon. Merthogy ugye Végvárról azt kell tudni romániai határ menti településként, hogy Temesvártól egy 30-40 kilométerre van, de alapvetően maga Végvár és a hozzá kapcsolódó települések, három vagy négy település kapcsolódik még Végvárhoz, Végvár a központja, ott alapvetően nem magyar többségű a lakosság. Végváron még igen, de a hozzá tartozó településekkel együtt már nem magyar anyanyelvű a lakosság túlnyomó része. És ezért is volt Röszke szempontjából, az önkormányzat szempontjából is kiemelt jelentőségű, hogy a végvári hagyományápolást, kultúrát, a magyar nyelvet, a magyar néptánc és népzenei hagyomány ápolásában, annak a segítségével Röszke most már nagyon, nagyon sok éve, évtizedekben mérhető ez a dolog, ahogyan segíti a testvértelepülést.” (Nő, Röszke.)

„Itt a Vajdaságban például annyira mások a vallási igények. De ehhez hozzátartozik az is, hogy azért ők egy másik államnak a magyar lakosa. Tehát ott a társadalmi vonzata annak, hogy ők egy vallási csoportként élnek meg magukat és a magyarságukat, és ennek van egy kulturális küldetése is, ez azért náluk erősebben érződik. Úgyhogy így tulajdonképpen nem messze vagyunk egymástól, de érzékelhető, hogy a vallási igényeink azért jóval több különbséget mutatnak, mint itt a Csongrád megyében élő, a Homokhátságban tartozó települések egyházközségi élete, vagy pasztorális élete. Tehát ilyen szinten volnának még lehetőségek, amelyek nagyobb szinten még jórészt kiaknázatlanok. [...] A vallási hatások sokkal inkább keverednek az etnikai öntudattal. Tehát ebben az értelemben azért a különbség. Ránk ilyen szintű hatása azért nincs. És pont ennek a hatásnak a hiányában gyengébbé is válik ez a fajta közösségi tudat. [...] Tehát az etnikai tudatosságnak a hiányába, aminek ugye nincs kényszerereje az itt élő embereken, hogy ők akkor ezt értelmezzék és védjék, mellette talán a lokálpatriotizmus az, ami még itt talán Röszkén érzékelhető. [...] Tehát ott egy igazi ünneppé formálták, hogy ez a kereszt megérkezett [a Kárpát-medencét átszelő Feltámadási keresztút ünnepsorozat részeként], mert ott a magyarságot szimbolizálta. Tehát ahogy átlépte a határt, itt már igazából egy ilyen ünnepet nem tudtunk hozzákapcsolni. [...] Mi is ünnepélyes keretek között fogadtuk, de ez általában egy hétköznapi napnak a napközbeni részére esett, mert általában Szegeden fogadták már este, és általában úgy szervezték meg, hogy mi átvesszük mondjuk délelőtt, és utána már koradélután vigyük át Szegedre, mert ott egy központi ünnep keretében az összes szegedi templom részéről várták. Tehát így maga az időpont sem adta magát, hogy különösebb ünnepélyes keretek között tudtuk volna fogadni vagy legalább többen legyenek rajta, de azért mégis próbáltuk ünnepélyes keretek között fogadni. De még egyszer mondom, ebből a vándorkönyvből [a keresztet kísérő vándorkönyvből] ez kiderült, hogy ég és föld, ahogy a Vajdaságban fogadták, és ahogyan itt. Ez vonatkozik Szegedre is.” (Férfi, Röszke.)

A hármas határ mint *science fiction*

„A hármas határ... mondjuk azt, hogy egy kicsit science fiction, merthogy a hármas határon a legelőkön és a teheneken kívül nagyon nincs semmi. Tehát se út, se infrastruktúra, se határ [határátkelő], semmi nincs. Tehát a hármas határ mint olyan amit földrajzilag látunk, hogy hármas határ, ott közel s távol nincs semmi.” (Férfi, Magyarokiszsa.)

Ebben az interjúrészletben egy magyarokiszsi vezető igen tömören és frappánsan fejezi ki a véleményét a hármas határról, és ezt a délkeleti térségben végzett kutatásunk is visszaigazolja. A három államhatár találkozási pontja csak egy geopolitikai jelenség, amelynek igen kevésbé van hatása a térszerkezetre, a társadalmi és gazdasági gyakorlatokra regionális szinten, a határ mentén lévő lakosság hétköznapijaira vonatkozóan.

Szimbolikus jelentősége is minimális, lévén hogy a határra adott válaszokat kifejező gondolati egységeket, tartalmakat és kognitív kapcsolati rendszereket a közösségek lakott, mindennapjaikban használt tere-

iben tárgyasítják, ott alakítanak ki emlékhelyeket. Mégis, ezen a geopolitikai találkozási ponton található hármashatár-obeliszk. A szocializmus idején ez a hely csupán földrajzi hármaspont volt, szigorúan ellenőrzött, nem megközelíthető, tehát emlékezési helyszínnek teljesen alkalmatlan volt. Az itt összefutó határok ma is zártak, itt nincsen hivatalos átjárási lehetőség a hétköznapokban. Csak a határnyitás ünnepén lehet itt átkelni, amikor felfüggesztik a mindennapokra jellemző elválasztó jellegét és a vágyott tartalmakkal (nyitás, összetartozás, szabadság, Európai Unió) töltik fel ceremoniális beszédekkel és gesztusokkal.

A hármasság kifejeződése azonban nem korlátozódik az országhatárok találkozására. Önkormányzatok és civil szereplők a határmentiséget lehetőségként igyekeznek kihasználni európai uniós támogatások megszerzéséhez, határon átnyúló projektek megvalósításához, illetve a többnyire alkalmalszerű találkozások, eseti rendezvények lebonyolításához. Beszámoltak ökogazdák, polgárőrök, határőrök, tűzoltók, vöröskezes önkéntesek találkozójáról, kisebbségi kulturális csoportok együttes szerepléséről (pl. a Szegeden működő Meritum Kulturális és Művelődési Közhasznú Egyesület vetélkedőket rendez romániai és szerbiai diákok bevonásával). Azt láthatjuk mégis, hogy ezek a kezdeményezések kevés hatással vannak a hármasság egymásra találás szervezésére, jelentőségük ideiglenes, és a kapcsolatok tartósságára is inkább az jellemző, hogy alkalmi társulások, és az együttműködés addig marad fenn, amíg azt mesterségesen generálja egy külső tényező (pl. támogatási forrás), vagy amíg egy-egy rendezvény szervezője bele nem fárad a kapcsolatépítésbe. Egyetlen olyan szervezet van a kutatott terepen, amelyik folyamatosan és hosszú távon kíván építeni a három ország közelsége által nyújtott lehetőségre. A Duna-Tisza-Maros-Körös Eurorégió gondolata 1992-ben fogalmazódott meg, és Temes, Csongrád, Arad, Bács-Kiskun, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok megyék, majd pedig a Vajdaság fokozatos beléptetésével jött létre. A honlapjukon megfogalmazott hitvallás szerint a nevükben megjelölt területet akarják egybeölelni interregionális programok támogatásával:

„Miként a négy folyó összeolvad, magába szívva a nap sugarait, a hegyek és síkságok kioldott kincseit, úgy válik eggyé e folyók ölelte térségben élő magyarok, románok és szerbek akarata is, hogy oly sok viszály és szenvedés után végre összefogva, együttműködve teremtsenek jövőt magunknak itt, a Kárpátok és az Alföld peremén, Európa keleti kapujában.”¹⁴

A hétköznapi gyakorlatban a hármasság találkozásokat más dinamikák működtetik, és az ebben az értelemben vett *hármasságok* nem feltétlenül a geopolitikai határok közvetlen közelségében jelennek meg. Hardi Tamás megállapításai, amelyeket két ország viszonylatában fogalmazott meg, térségünkre is érvényesek. Meglátása szerint a lakossági mozgások legfontosabb tényezői a városok vonzásterei, a városhálózat és az államhatár viszonya; a határtérségen belüli térszerkezet legbefolyásosabb alakítói az utak; a térformáló folyamatok a szocializmusban és azt követően is az industrializáció, az urbanizáció, a közigazgatási struktúra és az etnikai viszonyok; valamint kiemeli, hogy a településhálózat alapvetően meghatározza a határon átnyúló régiók formálódásának lehetőségét és az integráció mélységét (Hardi 2008.).¹⁵ A délkeleti hármasság határnál (is) az figyelhető meg, hogy a határon átnyúló aktivitásokra a határ közelsége igen kevés hatással van. Sőt inkább az látható, hogy az egészen közel lévő települések, melyek többségében falvak, igen kevésbé vesznek részt a mobilitásban és a határon átívelő kapcsolatalkításban – sem gazdasági, sem társadalmi, de még csak kulturális vonatkozásban sem. A földrajzi távolságnál fontosabb tényezők: az adott településben lévő potenciál és tőkeerő, az úthálózat, a határátkelők megléte és jellege, az etnikai szempontok, valamint a strukturális (egészségügy, oktatás) és fogyasztói (bevásárlóközpontok, szórakozási lehetőségek, szolgáltatások) ellátottság.

A hármasság találkozások is ezek mentén alakulnak ki. Példaként emelem ki az egészségügyi intézményeket, amelyek köré határokon átnyúló vonzáskörzetek szerveződtek a határok megnyílása után. Szegeden elsősorban a Kaáli Intézet működik olyan központként, ahova román és szerb állampolgárok egyaránt érkeznek, de a többi kórház és magánrendelő is fogad határon túlról érkező páncienseket – ezek a betegek sokszor tolmácsot is hoznak magukkal, hogy a nyelvi különbség ne lehessen akadály a külföldi szolgál-

¹⁴ <http://www.dkmt.net/hu/index.php?page=nyito> (letöltés: 2015.10.30.)

¹⁵ A dél-alföldi határon átnyúló együttműködések elemzése során Nagy Imre a városok jelentőségét emeli ki (Nagy 2001.).

tatás igénybevételekor. A különböző szolgáltatások is részt vesznek a régió belső dinamikájának alakításában, újrastrukturálásában. Főként a rekreációs központok, a fürdőkomplexumok, a turisztikai helyek vonzzák vendégkörüket a határon átívelően. Román és szerb állampolgárok előszeretettel járnak a makói Hagymatikumba, a mórachalmi Szent Erzsébet Gyógyfürdőbe és a szegedi Napfényfürdő Aquapolisba.

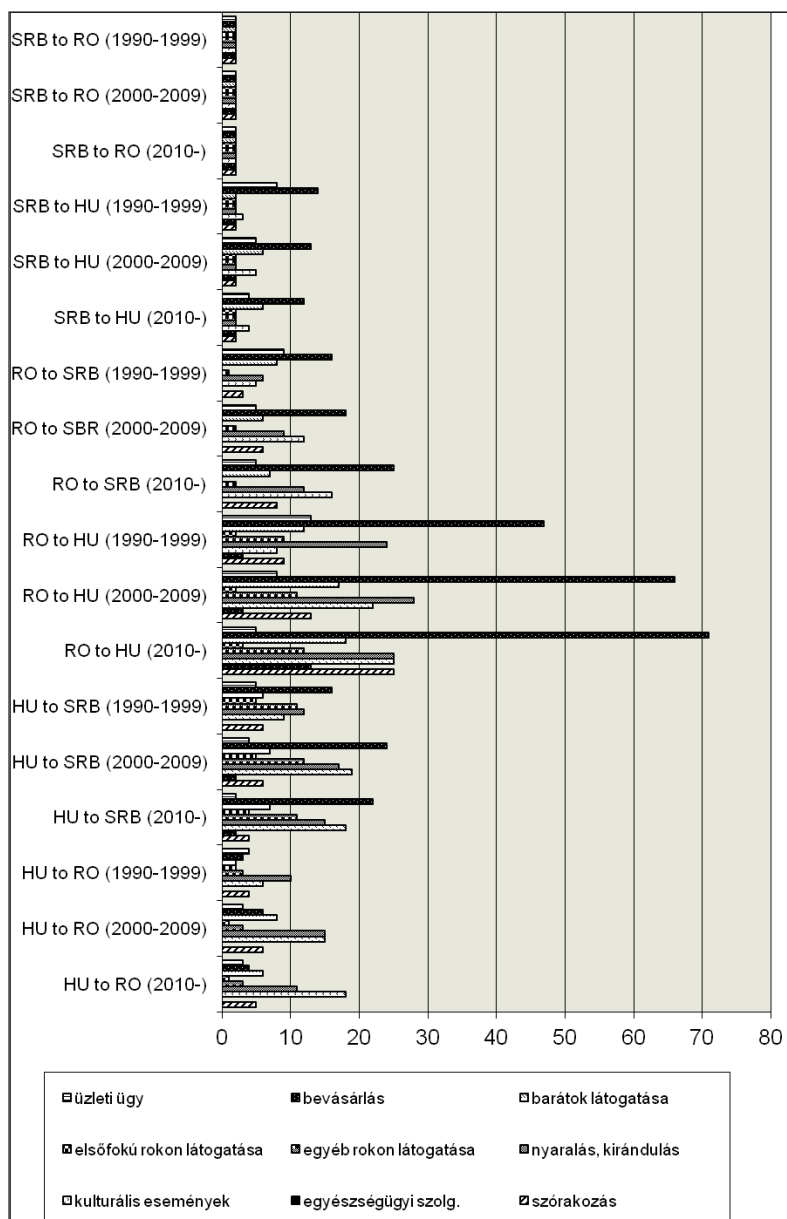
Az utak építésének és a határátkelők át/kialakításának hatása is jelentős a térszerkezet formálásában. A vizsgált régióban Magyarország és Szerbia között a legrégebbi átkelő Horgos-Röske között található (1935-ben nyitották meg). Tompa és Kelebia között 1970 óta lehet átjárni. A rendszerváltást követően további átkelési lehetőségek nyíltak: Tiszasziget és Gyála között (ez az átkelő 1993-tól átjárható, 2013-tól pedig nemcsak magyar és szerb, hanem EU-s állampolgárok is használhatják), Ásotthalom és Bácsszőlős között (2013-ban alakították ki, csak nappali nyitva tartás van), valamint Bácsalmás és Bajmok között (2007-től szerb és magyar, 2013-tól EU-s állampolgárok is használhatják, csak nappali nyitva tartás van). A határátkelők számbeli megsokszorozódása nem feltétlenül befolyásolja pozitívan a térségben élők mobilitását, ugyanis az új autópályák megépítése és az EU-konform átkelőhelyek létrehozása azzal a következménnyel is járt, hogy nehezebben megközelíthetővé tették az átkelőhelyeket, valamint a helyi határjárás gyakorlatra leginkább jellemző gyalogos és kerékpáros közlekedést kizárólagosan leváltotta az autós forgalom. Magyarország és Románia viszonylatában a legkorábbi határátkelőt 1968-ban nyitották meg Nagylaknál. 1970-től átjárhatóvá vált az országhatár Kiszombor és Nagycsanád között is, és mivel csak a kishatárforgalmat tette lehetővé, a határzónában élők használták. Ez a későbbiekben hátránnyá változott, ugyanis Magyarország európai uniós csatlakozása előtt, 2003-ban lezártak valamennyi nem országos érdekeltsgű és infrastruktúrában az EU-s elvárásoknak nem megfelelő átkelőhelyeket, és majd csak 2010-ben nyitották meg újra, ekkor már a nemzetközi forgalom számára is. A határátkelő bezárása gyakorlatilag elvágta a térségben élőket Magyarországtól. Hiába volt közel légvonalban a nagylaki határállomás, mivel egy természetes határ, a Maros választotta el őket, és Arad felé kellett kerülniük, ha át akartak menni a szomszédos országba (híd csak 2014 épült közelebb, Pécska és Németszentpéter közé). Így tulajdonképpen 2010-ig csak minimális mértékben vettek részt határon átnyúló mobilitásban és bármiféle aktivitásban. Az új határátkelő megnyitása óta viszont a hétköznapi részévé vált a határjárás, sokkal intenzívebben használják, mint korábban bármikor, különösen a magyar kisebbség körében vannak többen, akik akár naponta átmennek Magyarországra (úszni, horgászni, vásárolni stb.). 1995-ben egy további határátkelő is nyílt, Battonya és Tornya között, amely főként azokat a romániai lakosokat érintette pozitívan, akik Battonyán vásároltak házat.

Románia és Szerbia között országos érdekeltsgűt kiszolgáló határátkelő Zsombolya és Kikinda között volt csak. Országközi megállapodással, kishatárforgalom kiszolgálására két átkelési lehetőség volt 1970-től: Nagykomlós és Nákófalva, valamint Valkány és Egyházaskér között. Az EU-s csatlakozás ezeket a határátkelőket is hátrányosan érintette: Románia belépése előtt, 2007-ben bezárták őket, és csak 2014-ben nyitották meg ismételten a forgalom számára. Ez alatt a hét év alatt szinte teljesen megszűnt az átjárás Északnyugat-Bánság helyi lakosai között. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy korábban is alacsony volt az érdeklődés ezen térségek között – főként a magyar-szerb és a magyar-román határátjáráshoz viszonyítva. Tehát hagyománya és motivációja is kisebb volt az átjárásnak ezen a szakaszon. A 2007-es bezárást követően csak Zsombolya felé kerülve vagy Magyarországon keresztül (aradi kitérővel) juthattak (volna) el egymáshoz. A hétköznapi határhasználati gyakorlatból tehát kiszorult az átjárás e két ország között, csak a hivatalos delegációk és a nagycsanádi tamburazenekar tagjai vállalták a plusz terheket, bár ők is inkább azt választották, hogy a magyarországi (deszki) szerbeket látogassák. 2014 óta megélnékül valamelyest a mobilitás e két országrész között, ám úgy tűnik, az infrastruktúra kiépítése korántsem elégséges a határon átnyúló érdekeltsgűk inspirálásához.

A 2014-ben végzett kérdőíves felmérés visszaigazolta a néprajzi terepmunka során szerzett ismereteket. A kérdőív egy külön egységben foglalkozott a mobilitási szokásokkal információkat gyűjtve a látogatási célokról, a határátjárás gyakoriságáról, az utazás módjáról, a célpontokról, valamint a bejárt távolságokról, régiókról. Az összesített táblák közül az alábbiakban csak néhányat emelek ki.

A mobilitási célokat összefoglaló ábra jól mutatja a határátjárás motivációinak változását; a közelmúlt időintervallumának tagoltságát, ami magában foglalja a határátkelők megnyitásának és a háborús helyzetnek a hatását; illetve jól jelzi azt is, hogy a határ ugyan mindkét oldalról átjárható, mégsem kölcsönös az érdeklődés, amely nyilvánvalóan a fent bemutatott határhelyzet-értelmezés következménye.

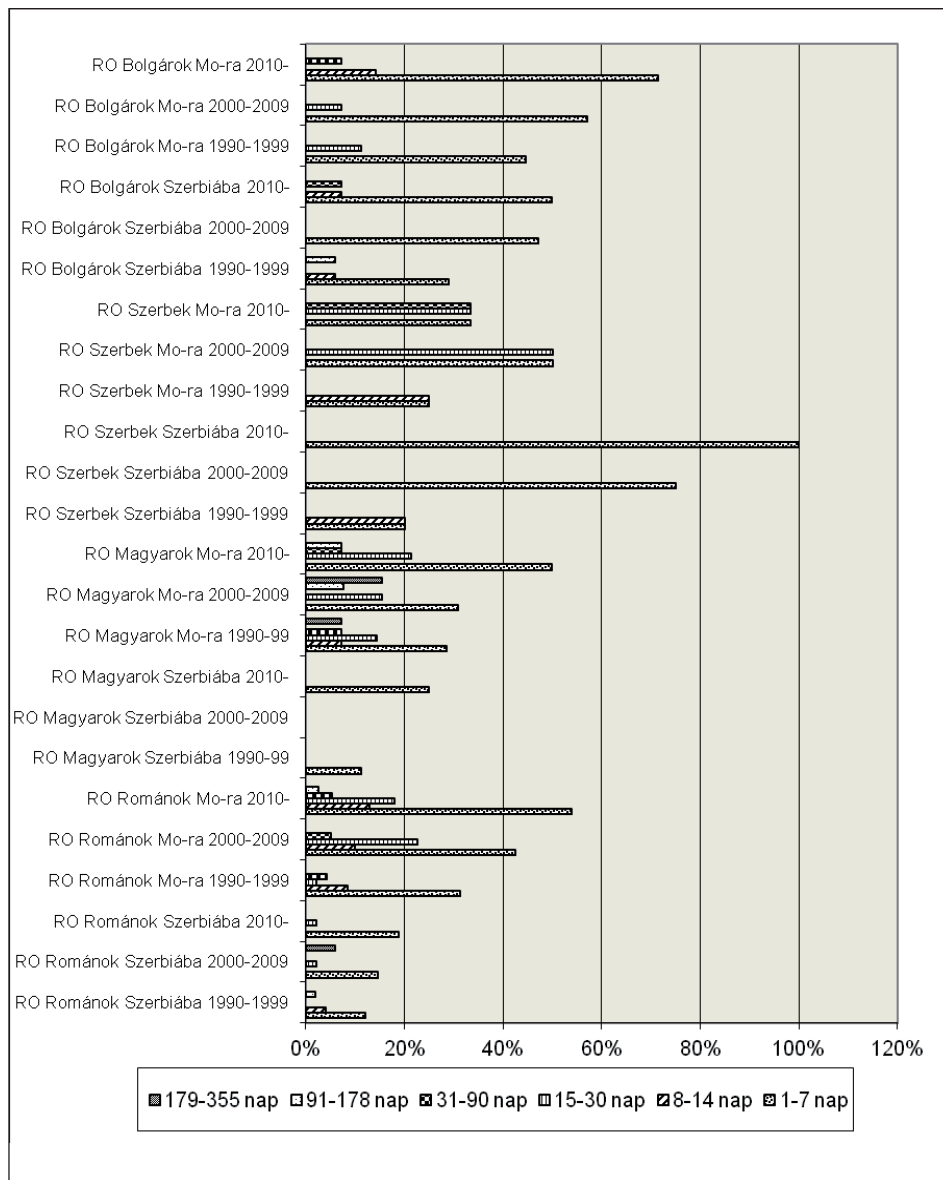
5. ábra. Mobilitási célok a délkeleti hármas határ térségében (napok száma/év).¹⁶

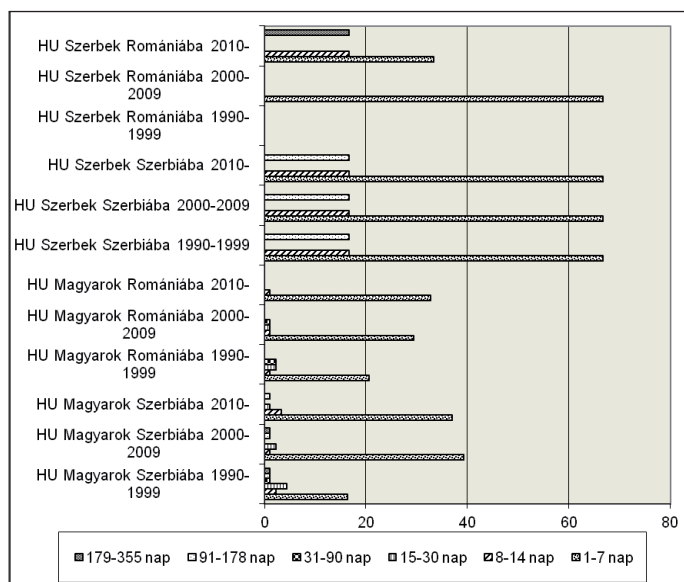
¹⁶ A mobilitási célok között szerepelt még a munkavállalás, ügyintézés, tanulás. Mivel alacsony a relevanciájuk a válaszok között és a táblázat túlságosan összetett, ezeket kivettem a felsorolásból.

A kutatás során az is kiderült, hogy valamennyi terepen a többségi társadalomhoz képest a kisebbségek mobilisabbak, illetve ők azok, akik változatosabb határátjárási mintázatokat alkalmaznak. Az alábbi ábrák is jól jelzik, hogy a hármás határ akármelyik oldaláról is vizsgáljuk a mobilitási gyakorlatokat, a kisebbségekre jellemzőbb a nagyobb intenzitású határjárás, valamint változatos stratégiakészlet.

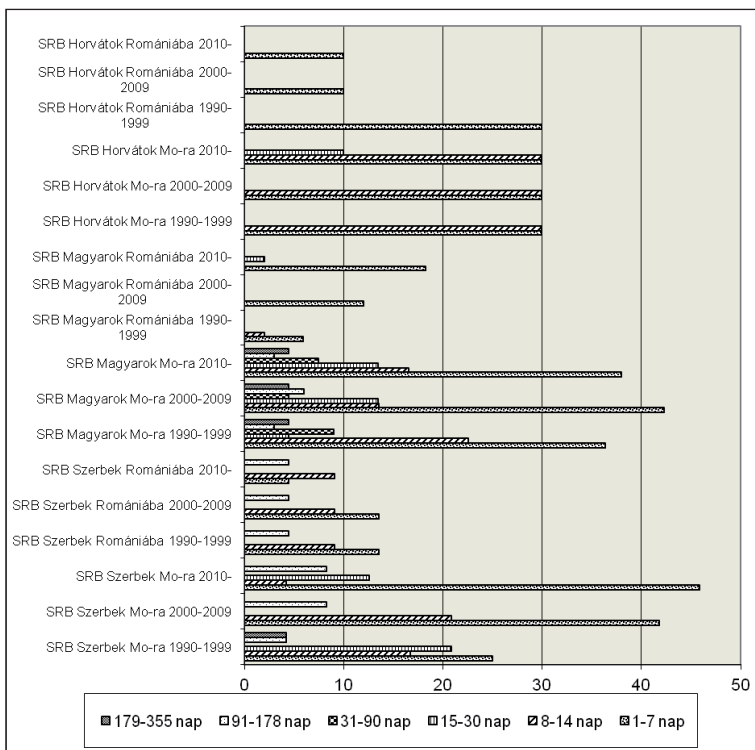
6. ábra. Nemzetiségek mobilitása a délkeleti hármás határ romániai oldalán (éves átlag napokban számolva).

7. ábra. Nemzetiségek mobilitása a délkeleti hármás határ magyarországi oldalán
(éves átlag napokban számolva).

8. ábra. Nemzetiségek mobilitása a délkeleti hármás határ szerbiai oldalán
(éves átlag napokban számolva).

Összegző gondolatok

A határok geopolitikai, demográfiai, kulturális, társadalmi és gazdasági egységekről alkotott koncepciók leképeződéseinek lókusztái. Rétegzett entitások, melyek összetett viselkedési, diszkurzív és reprezentációs gyakorlatokat gerjesztenek. A térségében élők reflektálnak a határ jelenségére, pozicionálják magukat ehhez a helyzethez képest, illetve válaszokat fogalmaznak meg a határ közelsége által felvetett kérdésekre. A délkeleti hármast határnál azt figyelhetjük meg, hogy az egykor egységes területen megjelent geopolitikai tényező egészen eltérő értelmezési mechanizmusokat, hétköznapi stratégiákat és határdinamikákat generált a különböző országok területein élő lakosság körében. A romániai terepen a multikulturalizmus ideálja körvonalazódik: egy diszkurzív feloldódásnak és egy idealizált Bánság-kép megformálásának lehetünk tanúi. Az együttélés nehézségeit és történelmi feszültségeit a kollektív felejtés a háttérbe szorítja, a tolerancia és a békés együttélés kerül hangsúlyozásra, sőt mi több, az Európai Unió modelljeként élük meg és mutatják be helyzetüket. Egyfajta brandként jelenítik meg a térség etnikai sokszínűségét és a multikulturális együttműködést, ami által ez a kis térség beemelhető egy nagyobb, szimbolikus és diszkurzív térbe.

A szerbiai oldalon a kisebbség-többség problematikája kerül előtérbe. Itt azt követhetjük figyelemmel, hogy milyen reakciókat válhat ki, amikor a geopolitikai és az etnikai határok nem esnek egybe. Az itt élők ebből a feszültségből fakadóan vitatják és folyamatosan újraértelmezik a – fizikai és szimbolikus – teret, valamint alkufolyamatoknak vetik alá a tagolási és társadalomrendező mechanizmusokat. A vitatott határ ellen a vágyott állapothoz közelebb vivő közösség-szervezési és egyéni életvezetési stratégiákat alkalmaznak, amiben tér és társadalom eltérő módon építenek *határokat*.

A magyarországi területen pedig az etnocentrikus elzárkózás a domináns. Az interiorizált, a kognitív tér-rendezésbe is beépült határ olyan folyamatokhoz vezetett, aminek eredménye az érdektelenség, az információhiány és a kapcsolatok megszakadása volt. Ez pedig jelentősen megnehezítette azt, hogy a rendszerváltás utáni politikai nyitás lokális szinten társadalmiasuljon. A határ jelentőségének és jelenlétének negligálása a felejtés és hártás tendenciájába illeszkedik. E három igen különböző határ-értelmezés leképeződik a határral kapcsolatos attitűdökben, illetve megmutatkozik a határjárás gyakorlatokban és mintázatokban is.

Szakirodalom

BARANYI Béla

2001 A határ menti térségek és a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésének esélyei. In BARANYI Béla (szerk.): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön*. 338–368. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja.

BARTH, Frederik

1969 Introduction. In BARTH, Frederik (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Differences*. 9–38. London: George Allen & Unwin.

BAUMGARTNER Gerhard – KOVÁCS Éva – VÁRI András

2001 A határmentiség paradoxonai: Jánossomorja és Andau (1990–2000). In BÁRDI Nándor – LAGZI Gábor (szerk.): *Politikai és nemzeti identitás Közép-Európában*. 113–140. Budapest: Teleki László Alapítvány.

BÖRÖCZ József

2002 A határ: társadalmi tény. *Replika* 47–48. 133–142.

BRUBAKER, Rogers

2004 *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.

- CEROVIĆ, Ljubivoje
2009 Az aradi szerbek. In JAKAB Albert Zsolt – PETI Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – Kisebbségek Romániában*. 359–372. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion.
- COLTA, Elena Rodica
2009 Etnikumok, történelmek és identitásmítoszok a román-magyar határövezetben. In JAKAB Albert Zsolt – PETI Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – Kisebbségek Romániában*. 529–572. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion.
- DONNAN, Hastings – WILSON, Thomas M.
2002 Határok és antropológia Európában. *Replika* 47–48. 117–131.
- ÉGER György
2001 Térségi és etnikai elemzések: alapfogalmak, értelmezési keretek. In ÉGER György – LANGER, Josef (szerk.): *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában*. 19–51. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- FEISCHMIDT, Margit
2004 A határ és a román stigma. In KOVÁCS Nóra – OSVÁTH Anna – SZARKA László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. 43–58. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GLÜCK Jenő
2009 Az aradi izraelita hitközség 1849 és 1918 között. In JAKAB Albert Zsolt – PETI Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – Kisebbségek Romániában*. 115–158. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion.
- HADAS Miklós
1994 Határtérség és modernizáció. *Regio* 5. 2. 31–44.
- HADIJI, Maria Vasinca
2009 Krassovánok (horvátok) a Bánságban. In JAKAB Albert Zsolt – PETI Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – Kisebbségek Romániában*. 101–114. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion.
- HANNONEN, Pasi
2009 Megszakadt láncolatok. A romániai Bánság történelmének és etnikumainak német és magyar percepciói. In JAKAB Albert Zsolt – PETI Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – Kisebbségek Romániában*. 245–280. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion.
- HARDI Tamás
2008 A határtérség térszerkezeti jellemzői. *Tér és Társadalom* 22. 3. 3–25.
- HORVÁTH Gergely Krisztián – KOVÁCH Imre
1999 A feketegazdaság (olajkereskedelem és KGST-piac) és vállalkozói Kelet-Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 3. 28–53.
- JEGGLE, Utz
1994 Határ és identitás. *Regio* 2. 3–18.
- JOPPKE, Christian
2008 *Immigration and the Nation-State. The United States, Germany, and the Great Britain*. Oxford: University Press.
- KARABENCHEVA, Katerina
2009 A bolgár kisebbség története. In JAKAB Albert Zsolt – PETI Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – Kisebbségek Romániában*. 53–100. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion.
- KLAMÁR Zoltán
2006 *Tanyák, parasztgazdaságok Magyarkanizsa vidékén (1900–2000)*. Kiss Lajos Néprajzi Társaság Könyvtára 2. Szabadka: KLNT.

- KOLOSOV, Vladimír – SCOTT, James W.
 2013 *Selected Conceptual Issues in Border Studies*. Working Paper 4. EU Border Scapes. http://www.euborderscapes.eu/fileadmin/user_upload/Working_Papers/EUBORDERSCAPES_Working_Paper_4_Kolosov_and_Scott.pdf (letöltés 2015.08.03.)
- KOVÁCS Éva
 2002 Határmítoszok és identitásnarratívák az osztrák-magyar határ mentén. *Replika* 47–48. 143–156.
- LAIHONEN, Petteri
 2004 A romániai bánási (bánati) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. *Ungarische Jahrbücher*. <http://www.kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/497.pdf> (letöltés 2014.11.09.)
- LENGYEL Imre
 2002 A magyar-román gazdasági kapcsolatok néhány jellemzője a Dél-Alföldön. In PÁL Ágnes (szerk.): *Héthatáron. Tanulmányok a határ menti települések földrajzából*. 257–264. Szeged: JGYF.
- MÁLIKOVÁ, Lucia – KLOBUČNÍK, Michal – BAČÍK, Vladimír – SPIŠIAK, Peter
 2015 Socio-Economic Changes in the Borderlands of the Visegrad Group (V4) Countries. *Moravian Geographical Reports* 23. 2. 26–37.
- MEIER, Daniel
 2013 Borders, Boundaries and Identity Building in Lebanon. An Introduction. *Mediterranean Politics* 18. 3. 352–357.
- MELEGH Attila
 2006 *On the East-West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: Central European University Press.
- NAGY Imre
 2001 *Cross-Border Co-operation in the Border Region of the Southern Great Plain of Hungary*. Pécs: Centre for Regional Studies, HAS.
- NJAGULOV, Blagovest
 2009 A bolgár kisebbség múltja és jelene. In JAKAB Albert Zsolt – PETI Lehel (szerk.): *Folyamatok és léhelyzetek – Kisebbségek Romániában*. 41–52. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion.
- PAVLOVIĆ, Mirjana
 2009 A temesvári szerbek. A bánási identitás. In JAKAB Albert Zsolt – PETI Lehel (szerk.): *Folyamatok és léhelyzetek – Kisebbségek Romániában*. 349–358. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion.
- SOYSAL, Yasemin Nuhuglu
 1994 *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational membership in Europe*. Chicago – London: The University of Chicago.
- SZILÁGYI Levente
 2009 Az államhatár hatása Csanáros és Vállaj kapcsolatára 1918-tól napjainkig. In ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *KJNT Évkönyve 17. Nemzedékek, kutatások, lenyomatok*. 27–48. Kolozsvár: KJNT.
- TURAI Tünde – MÉSZÁROS Csaba (szerk.)
 2015 *Hármas határok néprajzi nézetben. An Ethnographic Perspective on Tri-Border Areas*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- VÁRADI, Monika Mária – WASTL-WALTER, Doris – VEIDER, Friedrich
 2002 *A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről*. *Regio* 2. 85–107.

VÁRI András

2002a Határkerülés: a vállalkozók szomszéd országához fűződő gazdasági kapcsolatai az esztergom-párkányi kistérségben. *Regio* 2. 51–84.

2002bA határon átnyúló munkavállalás jelentősége és problémái az esztergom-párkányi régió példáján. In KOVÁCS Nóra – SZARKA László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. I.* 219–240. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ZATYKÓ Vivien

1994 Magyar bolgárok? Etnikus identitás és akkulturáció a bánáti bolgárok körében. *Regio* 5. 3. 129–139.

TÜNDE TURAI

Three Borders – Three Answers

Disparate Understandings and Attitudes from the Three Sides of the South-Eastern Tri-Border

Borders are the real-world loci of conceptualised geopolitical, demographic, cultural, social, and economic manifestations, stratified entities that give rise to a complex array of behaviours, representational strategies, and modes of discourse. Those who live in the vicinity of borders are compelled to reflect on them, position themselves with respect to them, and generate responses to the issues that arise both in relation to, and as a result of them. In the specific case of Hungary's south-eastern tri-border, it was observed that as a geopolitical factor imposed on a once-unified territory, the presence of the border has spawned entirely disparate interpretive mechanisms, life strategies, and border dynamics among the inhabitants of the three countries in its vicinity. In Romania, the contours of a multicultural ideal, characterised by a relaxation of discourse and the formation of an idealised vision of the Banat region, have emerged. In Serbia, on the other hand, emphasis was found to lie on the various problems between the majority and minority populations, permitting observation of the reactions of a population to disparity between geopolitical and ethnic boundary lines. Specifically, each group involved favoured community organisational and individual life strategies *vis-à-vis* the contested border that brought it closer to the state of affairs it desired, tactics within which the physical, geopolitical world and minority society were found to draw *borders* in different places. Finally, on the Hungarian side, the predominant attitude observed was one of deliberate ethnocentric seclusion. Characterised by an internalised, cognitive dividing line that has led to feelings of disinterest, a lack of information, and the discontinuation of relations, this neglect of the phenomenon and presence of the border fits into the area's overall tendency toward seclusion and collective memory loss. In terms of the zone as a whole, these three differing understandings make their mark both on inhabitants' attitudes toward the border, and on the border-crossing practices and patterns they favour.

Egymás tükrében – identitásnarratívák a magyar-szerb határrégióban

Tanulmányunkban egy, a szerb-magyar határ menti kistelepüléseken élő emberek önértelmezési narratíváit vizsgáló kutatás főbb eredményeit ismertetjük. A kutatás során készült narratív életútinterjúk elemzésekor azt próbáltuk megragadni, hogy vajon a helyiek milyen stratégiák mentén beszélik el önmaguk élettörténetét, illetve hogyan szerkesztik meg önnön identitásukat a határ közelségének tükrében. Milyen elhatároló diskurzusokat teremt a határ tematikája, és ezzel párhuzamosan milyen azonosságtudatok generálódnak. A kutatás során különböző nemzetiségű emberekkel készült interjúk a határ mindkét oldalán, a történetek pedig a tágabb politikai, gazdasági és történelmi beágyazottságuk figyelembevételével kerültek elemzésre.

A beszélgetések abba is betekintést nyújtottak, hogy mely diskurzusok a dominánsak a helyiek határértelmezésében. Vajon a határ elválasztó szerepét hangsúlyozó narratívák az elsődlegesek, melyek a határzóna sokszor konfliktusokkal terhelt politikátörténeti eseményeit helyezik előtérbe, vagy éppen ellenkezőleg, a határra épülő főként személyes, gazdasági és kulturális kapcsolatok sűrűsége, illetve a határátlépések gyakorlata teremt hibrid, esetleg transznacionális identitásformákat?

A következőkben röviden ismertetjük a kutatás legfőbb elméleti és módszertani kereteit, majd három tematikus egységbe rendszerezve olyan elbeszéléseket mutatunk be, melyek talán pontosan egymás tükrében szemléltetik leginkább az adott problematikára vonatkozó értelmezések különbségeit. Szerep jut a volt Jugoszlávia összeomlása hatásának a helyiek újjászerveződő önértelmezésében; a magyar-magyar határon átívelő kapcsolatok sajátos hatalmi viszonyrendszerekbe ágyazott dinamikájának; illetve a kisebbségi és többségi narratívák eltérő jellegzetességeinek. A tanulmány zárófejezetében kutatásunk legfőbb következtetéseit összegezzük.

Elméleti és módszertani beágyazottság

A kutatás alapvető elméleti bázisa a személyes identitás konstruktivista megközelítése, mely fenomenológiai alapokon, illetve a nyelv performatív és teremtő jellegén keresztül vizsgálja azokat a diskurzív kereteket, melyek által társas világunk felépül. Ugyanezen a nyomvonalon az is feltárható, hogyan vitatják meg és értelmezik újjá a helyiek a határ jelenségét, rámutatva arra, hogy a határ nemcsak egy függetlenül létező külső strukturáló elem, hanem önmagában is egy konstruált társadalmi tény.

A vizsgálódás középpontjában tehát a tapasztaló és értelmező szubjektum áll, aki önmagát is nyelvi közvetítés által folyamatosan teremt, szerkeszti és újjászervezti. Nem beszélhetünk tehát esszencialista értelemben vett identitásról, mely felfedezésre várna, önazonosságunk inkább önmagunkká válásunk dinamikus folyamata, mely szituatív és operatív jelleggel, társas interakció során, a hasonulás és elkülönöződés dinamikájában értelmeződik (Barker – Galasinski 2001.). Ez a folyamat jól megragadható személyes élettörténetünk elbeszélésében, melyekben egyidejűleg tetten érhetők a jelentősnek tételezett múltbéli események értelmezései, mind a jelen, mind a jövő előtételésének tükrében (Rosenthal 1993., Kovács – Vajda 2002.).

A kutatásunkban alkalmazott narratív, élettörténeti pszichológiai megközelítés az 1980-as évektől honosodott meg pszichológiai metaelméletként. Konstruktivista pszichológiai elmélettről lévén szó a hagyományosan individuálisnak, lelkinak, mentálisnak értelmezett jelenségek a társas, szociális szféra folyamatosan változó viszonyrendszerébe helyeződnek át. Az úgynevezett narratív, illetve diskurzív pszichológiai fordulat fenomenológiai eredetű, és nagyban támaszkodik Austin, Ryle és Wittgenstein mindennapi nyelvfilozófiájára. A kognitív pszichológia sokszor formalizált, dekontextualizált értelmezésével és annak naturalizált episztemológiájával szemben a narratív, illetve diskurzív pszichológiai modell társas orientációjú, szocia-

lizált episztemológiát hangsúlyoz. Míg a kognitív pszichológia főáramában a lélek központi heurisztikai metaforája a *gépezet*, a *számítógép*, addig az új megközelítés gyökérmetaforája az *elbeszélés* (Bodor 2002.).

Harré és Gillett jól szemlélteti a két eltérő pszichológiai megközelítést két különböző ontológiai modell szembeállítására. A kognitív szemléletnek megfeleltethető newtoniánus ontológiában a térben és időben elrendezett dolgok és események oksági összefüggései alkotnak egy létező világot. Ezzel szemben a diskurzív ontológia lokalizációs rendszerét tér és idő helyett emberek csoportozatai és beszédszekvenciák jelentik, melyben a létező entitások nem dolgok, illetve események, hanem maguk a beszédaktusok, melyek a történetfonal szabályosságai által kerülnek egymással különböző relációkba (Bodor 2002.).

Az élettörténeti pszichológiai szemléletmód és az identitásalakulási folyamatok összekapcsolása különösen termékeny módszertani eszköztárat nyújtott a korábban szinte természetesnek, objektív módon adottnak tételezett nemzeti, etnikai vagy éppen nemi hovatartozások kutatásában. Az eltérő pszichológiai iskolák keresztüztüében viszont korántsem letisztult terminológiai kérdés, hogy pontosan milyen viszonyban állnak ezek az élettörténetek énünkkel (*self*), énünk mennyiben feleltethető meg identitásunkkal, illetve létezik-e egyáltalán egy belső mag, személyiségünk változatlan, konstitutív jellemzője, mely nemcsak tárgya, hanem elsősorban alanya is az adott narratívának. *The Stories We Live By – Personal Myths and the Making of the Self* című művében McAdams amellett érvel, hogy énünk és ezzel egyetemben identitásunk gyakorlatilag nem egyéb, mint reflektált és hermeneutikai módon megszerkesztett élettörténetünk (McAdams 1993.). Hasonló gondolatmenetet követ Foucault is, amikor amellett érvel, hogy személyiségünk nem egy stabil, univerzálisan létező esszencialista entitás, hanem sokkal inkább egy, a diskurzusban *a priori* elfoglalt, üres alanyi pozíció. Majdan kialakuló énünk pedig beágyazott módon az aktuális diskurzus terméke, mely legtagabb értelemben meghatározza azokat az értelmezési kereteket (*regimes of truth*), melyekben egyáltalán képesek vagyunk elgondolni a világunkat és benne önmagunkat (Barker – Galasinski 2001: 13.).

A fenti elgondolásokkal szemben Ricoeur feltételezi személyiségünknek egy esszenciálisan létező magvát, és önnön identitásunk személyes tapasztalata tulajdonképpen ennek a belső állandó tartalomnak a megélését is jelenti. A narratív azonosságról írt értekezésében az azonosság latin megfelelőjének két különböző jelentéstartalmából indul ki Ricoeur. A latin *idem* (*sameness*) kifejezés egy térben és időben folyamatosságot feltételező azonosságra utal, lehetővé téve valamely entitás különböző időpontokban történő azonosíthatóságát, mint *ugyanaz, a korábbihoz tökéletesen hasonló*. Ehhez társul viszont az azonosság *ipse* (*selfhood*) jelentéstartalma is, mely leginkább talán *önmagaságként* fordítható, mely önmagunk megélésének tapasztalata, önmagunk létélménye (Ricoeur 2001: 15–25.).

Függetlenül attól, hogy feltételezzük-e énünk esszencialista értelemben vett létezését, avagy sem, a legkülönbözőbb elméletek is egyetértenek abban, hogy személyiségünk kialakulása egy dinamikus, reflektív, értelmező folyamat, melynek révén adott társas viszonyrendszerben folyamatosan új koherenciák igényével, aktuális én-képünkkel és önértékelésünkkel összhangban teremtjük és újjáteremtjük önmagunkat. Ennek a folyamatnak a leképezése érhető tetten az autobiografikus módon megszerkesztett élettörténetek elbeszélése során. Ekkor ugyanis elbeszélői struktúrába szerkesztjük, értelmezzük, és új jelentéshangsúlyokkal látjuk el azokat a szelektív módon válogatott életeseményeket, melyeket az adott társas helyzet szempontjából jelentősnek tételezünk. Az elbeszélések során tehát nem egy eleve adott társadalmi és pszichés valóság leírására vállalkozunk, hanem egy értelmező-feldolgozó munkában *életre beszéljük* azt (Pataki 2001.).

Az eddigiekben tárgyalt narratív pszichológiai megközelítés a határkutatásokban is termékeny módszer arra, hogy mélyreható módon feltárjuk a határzónában élők sajátos identitáskonstrukcióit, és hogy megmutassuk, miként befolyásolja önértelmezésüket a határ közelsége strukturáló elemként. Mennyiben generalja a határ az elkülönöződés diskurzusait, vagy beszélhetünk-e a hibridizáció és transzkulturalizmus által kialakuló sajátos határidentitásról (Nagy-Zekmi 2007.). A határzóna mint sajátos „harmadik tér” (Bhabha 1994.) vagy „kulturális köztesség” (Rosaldo 1988.) helyszíne ugyanis olyan identitásformák kialakulásának is terepe lehet, melyek kimondottan a határ jelenségére épülnek, és az országok központjaitól való elkülönülés által definiálódnak.

A határtérségek emellett „kulturális játszmák és kísérletek terepei, és egyben a dominancia és a hatalomgyakorlás kiemelt helyszínei” (Ilyés 2004.). Ismerve a szerb-magyar határzóna konfliktusoktól sem mentes történetét, illetve azt a sajtóságos tény, hogy a nemzetiesítő államok számára a határrégiók korántsem marginális, hanem kifejezetten központi jelentőségű helyek, különösen érdekes látni, hogy a különböző politikai, kulturális és gazdasági erőviszonyok változásai hogyan tükröződnek a helyi lakosok élettörténeteiben.

Az államhatárok a társadalmi viszonyokat konstruáló jellegükön túl azonban maguk is társadalmi konstruktumok. A narratív módszerek alkalmazásával jól megragadható az is, hogy a pusztán fizikai jelenléte túl, milyen társas képzetek kapcsolódnak a határhoz, hogyan épül fel és kerül megvitatásra¹ a határ társadalmi, kulturális produktumként. A formális jogi és politikai viszonyrendszeren túl sokkal inkább olyan informális rendszereknek a logikája válik ekkor fontossá, mint a határt átszelő társadalmi hálózatok, geokulturális orientáció, kollektív identitásképzetek, sztereotípiák, a másság viszonyára vonatkozó ideológiák, valamint különböző fejlődés-elmaradottságra vonatkozó ideológiák (Böröcz 2002.). Határértelmezésünk tehát alapvetően folyamatorientált; az állam intézményesített jellegén túl, társas gyakorlatok és diskurzusok kontextusában igyekszik tetten érni azokat a performatív jellegű aktusokat, melyek nyomán a határ jelentése megvitatásra kerül, és (újra)értelmeződik a helyi lakosok számára.

A kutatás forrásanyagát a szerb-magyar határ mentén élő helyi lakosokkal készült narratív életútinterjúk képezték. A megkérdezettek kifejezetten határ menti kistelepülések lakói voltak, akik huzamosabb idő óta élnek a határ mellett. Összesen 10 interjú készült, szerb és magyar nyelven, a határ mindkét oldalán. Az interjúalanyok kiválasztása során figyelembe vettük a megkérdezettek nemzeti hovatartozását, hogy voltak-e határon átívelő családi, kulturális vagy gazdasági jellegű kapcsolataik, illetve hogy életük során áttelepültek-e a határ másik oldalára vagy sem. Az interjúk módszeres lekérdezése és feldolgozása a Rosenthal által kidolgozott módszeren alapul (Rosenthal 1993.).

Abból indultunk ki, hogy az interjú során elhangzott események a kutatás témája kapcsán relevánsnak tételezett történetek válogatott együttese. Ezek elbeszélése során az interjúalany értelmezi eddigi életútjának eseményeit egy tematikailag és időben koherens formában. A szöveg feldolgozása során az önéletrajzi eseményekből hermeneutikai elemzés révén megkonstruált úgynevezett *life history* került összevetésre magával a szövegszekvenciákra lebontott elbeszélte történettel (ún. *life story*). Az események jelentésének értelmezésén túl tehát nagy szerep jutott az elbeszélési mód elemzésének, melynek során az interjúalany belső érzelmi- és gondolatvilága, illetve asszociációs rendszere is jól nyomon követhető volt. Ezáltal a kutató szemében is kialakul egy egységes kép arról, hogy mely sorsdöntő események köré szerveződik az adott élettörténet, milyen mögöttes érzelmek és morális nézetek szabályozzák a történetfonal alakulását, hogyan láttatják magukat beszélgetőtársaink az adott interjúhelyzetben a kutatás adott témája kapcsán.

A történetek alábbi bemutatása különböző tematikák köré szerveződik, olyan szövegeket állítottunk egymással párhuzamba, melyek valahol ugyanazon problémákra adott különböző válaszokat, választásokat jelenítenek meg, mint például a volt Jugoszlávia összeomlásának következményei a kisebbségi és többségi önértelmezések alakulására. Ugyanígy a határon átívelő magyar-magyar kapcsolatok kérdésében is olyan élettörténetek kerülnek egymással párbeszédbe, melyek talán pontosan egymás tükrében fejezik ki legjobban azokat a sérelmeket vagy törésvonalakat, melyek oly gyakran jellemzik ezt a viszonyrendszert. Végül külön fejezetben tárgyaljuk a többségi önértelmezési narratívák sajátosságait a határ mindkét oldalán.

A volt Jugoszlávia felbomlásának hagyatéka

A kutatásunk helyszínéül szolgáló szerb-magyar határszakasz annyiban is eltér Magyarország keleti, északi vagy akár nyugati határrégióitól, hogy a rendszerváltás önmagában is nagy jelentőségű politikai és gazda-

¹ A közelmúlt hasonló tematikájú kutatásai közül lásd pl. Schimanski – Wolfe 2010., de Fátima Amante 2010.

sági változásain túl, a határ jugoszláv oldalán polgárháborús körülmények között bomlott fel a régi rend. A mélyreható változásokat hozó, sokszor traumatikus élmények, talán még markánsabban készítették a helyieket arra, hogy átértékeljék önnön identitásuk alakulását, illetve a határ túloldalán élő közösségekhez fűződő viszonyukat. A határ szerb oldalán készített interjúim szinte mindegyikének megkerülhetetlen témakörét képezik az 1990-es évek sorseseeményei, melyeket változó nyitottsággal, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül beszéltek el nekem az interjúalanyaim. Ezen időszak fényében kerül sor a titói Jugoszláviában történt események újjáértelmeződésére, illetve ezek adnak legitimációs bázist a jelenkor identitásbeli, erkölcsi és politikai orientációinak. Különösen a kisebbségi narratívák esetében sarkallta a határ tematikája a jugoszláv éra önértelmezési kereteinek megvitatását, helyenként felülvizsgálatát. Ezekből a narratívákból mutatok be a továbbiakban néhányat.

Gábor² 1961-ben született a határ közeli Horgoson, anyai ágon jómódú földbirtokos családból származott, apai felmenői nem rendelkeztek földbirtokkal. A második világháborút követően anyai nagyapja és édesanyja majdnem a bevonuló partizán egységek áldozata lett. A család az államosítások és a beszolgáltatások idején szinte teljesen elveszítette a vagyonát. Apai ágon a politikai változások a gazdasági felemelkedést jelentették a családnak. Apja Pancsován és Újvidéken járt mezőgazdasági középiskolába, majd Zágrábban és Ljubljanában tanult altiszti iskolában. Később jelentős tisztségeket töltött be a falu gazdasági és egyben politikai életében. Szülei 1960-ban házasodtak össze, és kezdetben az államtól kapott szolgálati lakásban éltek. 1965-ben költöztek abba a családi házba, ahol Gábor jelenleg is él. Ötéves korában élte meg először édesanyja később rendszeressé váló rosszulleti rohamait. Iskolaéveit Horgoson, majd Szabadkán töltötte, gazdasági főiskolai végzettséget is Szabadkán szerzett. 1983 júniusától Szarajevóban szolgált a katonaságban, ennek nyomán személyesen is részt vett az 1984-es szarajevói téli olimpiai játékok előkészületeiben. Hazatérése után Horgoson vállalt állást. Fiatalkora óta aktívan foglalkozott kézilabdázással, a különböző sportesemények és bajnokságok kapcsán volt alkalma eljutni a volt Jugoszlávia legkülönbözőbb pontjaira. Többször részt vett a Tito születésnapjára szervezett stafétafutásban, majd 1980-ban ennek kapcsán a központi születésnap ünnepségre is eljutott Belgrádba. Az 1980-as évek folyamán Magyarországra is rendszeresen ellátogatott, különösen Szegedre, ahol többek között a Tiszagyöngye szórakozóhely vendége volt. 1991 júniusában meghalt az édesapja. Az 1990-es évek elején összesen négy alkalommal kapott katonai behívót, szolgálatra viszont nem vonult be. Később a röszkei határátelöhelyen alkohol csempészésével egészítette ki megcsappant jövedelmét. 2005-ben házasodott meg, 2006-ban pedig fia, Kristóf is megszületett. A 2000-es évek végén elhunyt Gábor édesanyja. Jelenleg családjával, ha teheti, rendszeresen tölti a hétvégéit Szegeden, ahova felesége nyomán családi kapcsolatok is fűzik. 2012 szeptembere óta a szerb mellett immár mindhárman magyar állampolgárok is.

A határ tematikája kapcsán Gábor több generációra visszamenőleg emel be jelentős eseményeket saját életének értelmezéséhez. Már a nagyszülők generációjában feszültségeket sejtet a második világháborút követő hatalmváltás, az anyai ág ezzel együtt járó gazdasági elszegényedése, az ehhez társuló személyes atrocitások megélése, illetve az apai ág ezzel szembeni felemelkedése. Vajon mennyiben határozták meg annak idején a család hétköznapijait ezek az ellentétek, beszéltek-e egyáltalán erről nyíltan a családban? Továbbá milyen hatással voltak Gábor életére saját fiatalkori élményei a békeidők Jugoszláviájában? Hogyan élte meg sportélete nyomán tett utazásait, a Tito születésnapjával kapcsolatos ünnepségeket vagy a szarajevói katonaeveit? Mennyiben tudott azonosulni az akkori rendszerrel, és milyen keretrendszerben értelmeződhetett akkori önmaga? Mit jelentettek számára Szegedre tett látogatásai az 1980-as években, és hogyan értékelődött át ez a viszonyrendszer az 1990-es évek tapasztalatai nyomán? Gábor élettörténetének szövegeközi elemzése válaszokat adhat ezekre a kérdésekre.

² Interjúink anonim módon készültek, az elemzés során pedig minden olyan személyes adatot megváltoztattunk, melyek által interjúalanyaink beazonosíthatóak lennének, hiszen ezek a történet belső koherenciájának megértése szempontjából valójában esetlegesek, irrelevánsak.

Gábor elbeszélésében különösen nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a történeteit számomra szóragoztató módon mesélje el, a történetegységek pedig minduntalan általánosabb, argumentatív jellegű egységekbe ágyazódnak. Gábor szinte folyamatosan reflektál arra, amit mond, egyben igyekszik megőrizni az interjúhelyzet fölötti kontrollt is. Magyarazza saját gondolatmenetét, és időnként olyannyira kilép az adott történet elbeszélésének folyamából, hogy egyes szavakra is külön-külön reflektál. A szövegben ezzel egyetemben nagyon kevés a statikus struktúrájú leírás.

A dominánsan értékelő és érvelő jellegű elbeszélés központi mondanivalója egy markáns identitásbeli fordulat Gábor életében. Az 1990-es évek eseményei ugyanis önértelmezésének felülbírálatára készítették Gábort, aki hazájának érzekelte az egykori Jugoszláviát, majd annak felbomlásával pillanatok alatt Horgos határain belülre zsugorodott az a társas tér, melyet otthonának élhetett meg. Ez a krízishelyzet oldódik fel később a Magyarország felé történő nyitásban, amely viszont nem mentes a gazdasági erőviszonyokba is beágyazott kirekesztés-élmények nehézségeitől. Gábor tehát nemzeti vonalon értelmezi újjá önmagát, egy ilyen típusú narratívának pedig nagyon hasznos eszközévé válik interjúnk apropója, a határ.

Gábor már az elbeszélés legelején a magyarsághoz való kötődése mellett foglal állást, amikor egy régi családi anekdotába avat be. Apai nagyapja ugyanis a legenda szerint személyesen is jelen volt akkor, amikor meghúzták a Magyarországtól elválasztó határszakaszt. A legenda úgy szól, hogy a határt valamivel délebbre tervezték eredetileg: „hiszen Horgos és Bácsszőlős mindig is Szegedhez tartozott, se nem Szabadkához, se nem Magyarkanizsához, hanem Szegedhez” – érvel Gábor. A legenda szerint viszont a francia tisztek annyira részegek voltak, hogy a határt végül itt, Horgos közelében jelölték meg. A történetben tehát a határmegvonás szinte csak egy banális történelmi véletlen következménye, mely amúgy szervesen egymáshoz tartozó területeket választott ketté.

Felmenőinek ismertetése kapcsán nagy hangsúlyt helyez az anyai nagyapára, aki „igazi magyar ember volt”, és aki a háború alatti hősiesség viselkedése nyomán szövődik bele Gábor elbeszélésébe. A partizánok kivégzésétől ugyanis csak annak köszönhetően menekült meg, hogy korábban, a magyarok bevonulása során, kezességet vállalt a birtokain élő szerbekért, akik később őt is megmenekítették. Végig ironikusan fogalmaz a második világháborút követő „felszabadulás” éveiről, amikor a „hős partizánok” édesanyját is majdnem fogságba ejtették. Édesanyja későbbi egészségi problémái is minduntalan ezekre a traumatikus élményekre vezetnek vissza. Később megjegyzi, hogy anyja „soha sem tudta elviselni a szerbet”, és számára a partizán és a szerb ugyanazt jelentette. Gábor viszont időnként talán tudattalanul, de maga is felcseréli ezeket a kifejezéseket. Ugyan édesapja munkájából kifolyólag beszolgáltatásokat is végzett majdani felesége családjánál, az ebből esetlegesen adódó feszültségek nem jelennek meg elbeszélésében.

Gyermekkorából sokkal inkább az utcabeli gyerekekkel együtt töltött kalandos játékok, gyermeki versengések történetei kerülnek elmesélésre. Gyermeki piszkálódások említése során beszél először a katonaéveiről is. A katonaság kapcsán viszont azonnal sokkal általánosabb politikai és identitásbeli kérdéseket boncolgat.

„Na, hát a katonaság, az is egy --- ööö [...] tehát ebben az időben, tehát még=még a kora ifjúságunk volt, tehát én nem éreztem **semmi** rosszat, semmi megkülönböztetést, problémát azzal, hogy most **itt élünk**, ahol élünk. Tehát mi **jugoszlávok voltunk**, tehát a szó szoros értelmében, tehát az, hogy magyarul beszél-tünk, de ((sóhaj)) -- de amúgy tehát minden -- (2) tehát mondjuk, a kézilabda-válogatottat is mondjuk a jugoszláv válogatott volt **az**, amelyik közelebb volt **hozzánk**, persze a magyart is megnéztük, meg ööö=na jól van most attól én Szeged-drukker is vagyok ((nevet)) a legkisebb éveimtől kezdve. Tehát énnekem... ő érdekes, tehát szerb=ugye mindig így rájövök, hogy végül is a szerb dolgok nem tetszettek **soha**. Tehát én soha **nem** éreztem Szerbiát hazámnak, tehát mái napig sem. Tehát én a **Jugoszláviát** éreztem hazámnak és utána pedig Horgost --- höh, esetleg még Kanizsa, Zenta, Szabadka, a többi már ((nehézkösen)) az úgy --- hidegen hagy. Tehát engem az, hogy most Beograd vagy Zlatibor vagy ((sóhaj)) az=az énnekem **külföld**, tehát az=az egy Szeged az oké, az befér, Budapest, de emerre ez=**ez** nekem nagyon messze van.”

Gábor tehát a közel tizenkét órás interjúnak már a hatvanötödik percében nagyjából megfogalmazza azokat a közösségi kereteket, melyben a személyes identitáskonstrukciói formálódtak. Az interjú későbbi

szövegét egyrészt Gábor élettörténetének kronologikus szerveződése, másrészt a fentiekben megfogalmazott tézis kibontása, a nemzeti alapú újjáértelmezésének érvelési logikája szabályozza. Gábor elbeszélése nem mentes a Jugoszláviához fűződő szimpátiájának az ambivalenciájától sem. Jugoszlávként való önanonizálását, illetve a nemzeti válogatott iránt érzett rokonszervét azonnal ellensúlyozza a szegedi kézilabdacsapathoz való kötődésével. A sporton túl, zenei preferenciái is politikai színezetben értékelődnek újjá.

„*Na most ugye én mindig (2) most a zenét illetően, tehát én nagyon szeretem -- na most én szerb zenének mondom, de mindig rájövök, hogy nem **nem** a szerb zenét szeretem, tehát szerettem, vagy szeretem azokat az énekeseket. És így utólag gondolkodtam el végül is, hogy ugye ((sóhajt)) ezek mind boszniai énekesek. Tehát van ilyen, hogy Hari Mata Hari, meg a a Plavi Orkestar, meg ő Zdravko Čolić [...] és érdekes, hogy tehát szerb részről, az ((ironikusan nevet)) úgynevezett **hazám** részéről tehát nincs **egy se**.*”

A Jugoszláviához fűződő érzelmi kötődései kapcsán Gábor a későbbiekben már kritikus távolságból, kifigurázva beszél a szocialista rendszer gyengeségeiről, a helyi horgosi pártéletről, illetve apja és saját párttagságáról is, melyet komikus történeteken keresztül, kellő távolságtartással, szinte banalizálva mesél el. Sem a katonaevek élményeivel, sem a titói születésnap ünnepségekre való felkészülés hangulatával nem tud már azonosulni. Narratívájában mindezek az események az 1990-es évek tükrében értelmeződnek, folyamatosan fürkésztve azokat a jeleket, melyek már talán korábban előtérbe hozták az ország háborús összeomlását. Édesapja halála és az ország felbomlásának kezdete nem csak objektív időben, de a történetfonal alakulásában is drámai módon összefonódnak. Gábor ezután hosszasan beavat az 1990-es években megélt politikai megfélemlítések élményeibe, a hadseregbe való bevonulással kapcsolatos folyamatos fenyegetettség tapasztalatába, saját és közvetlen környezetét jellemző gazdasági elszegényedés hanyatlástörténetébe. A politikatörténeti eseményeknek megfelelően a nemzetiségi erőviszonyok is átstrukturálják Gábor értelmezéseit. Ismét egyre inkább tematizálódik a határ fontossága az önértelmezésében, annak fizikai közelsége, határátkelések alkalmával megélt megaláztatások sora, illetve a határ túlóldalán élőkkel formálódó viszonyrendszer újjáértékelése.

A határ jelenségéhez leggyakrabban kapcsolódó képzetek Gábor narratívájában a félelem, az alárendeltség és a határátlépések alkalmával megélt megaláztatások élménye. Érezhetően nehezen élte meg a határátkelésekhez kapcsolódó hatalmi kiszolgáltatottságot és kirekesztettséget. Ezek az érzelmek egyebek mellett a határőrökkel kapcsolatos történetek során válnak explicitté. A határőrök viselkedésének is megvan a maga történeti dinamikája, mely egyben jól tükrözi az elmúlt két évtized tágabb értelemben vett hatalmi viszonyainak változását is. Az 1990-es éveket jellemző goromba és lekezelő beszédmódot a szerb oldalon az enyhülés érzete váltotta fel, és ők váltak „*kulturáltabbá*” a magyar határőrökkel szemben –ítéli meg Gábor. Miközben a történetből az is kiderül, hogy milyen súlyosan terhelt létélményt jelent számára az, hogy magyarként való megmutakozását, illetve önmaga magyarként való megélését a határon folyamatosan kétségbe vonják.

„*Most már szerb oldalon változott valamivel a situáció. Azzal együtt, hogy egyetlen egy szerb vámos vagy rendőr sem tud magyarul, tehát valószínűleg az is meglepte őket, hogy a magyar határ itt van ((nevet)) [...] azóta úgy változott [a helyzet], hogy kulturáltabban viselkednek, mondhatni, hogy talán a magyaroktól is kulturáltabban. Mert mondjuk az alkoholos időszakban azt mondta, hogy Tűnjél! Beži!^B De=de ez már jó jel volt! ((Ironikusan nevet.)) Jobb volt, mint hogyha köszönt volna, tehát most sem köszön, köszönni nem köszönnek, én azt hiszem, egyik oldalon se. Tehát én hangosan szoktam mind a két oldalon a megfelelő nyelvnek ismeretében, és hát a magyar oldalon így [ennek ellenére] azt mondja, hogy Dobor dan!^H ((Kínosan nevet.)) Próbáljuk meg magyarul, hátha könnyebben megy mind a kettőnknek. --- Tehát (2) ez=ez annyira engem **annyira** kikészít.*”

Az alkoholcsempészek időszaka hozta Gábort leginkább kiszolgáltatott helyzetbe.

„*Tényleg a tanártól kezdve a professzorig mindenki ott volt, tehát ((kínosan nevet)) megalázó kegyetlen. És akkor az a kiskatona ott élvezkedett, a kis magyar, hogy ((katonás hangon idézi)) Nem állsz ki a*

³ „Tűnjél”, „futás innen” szerb megfelelője.

⁴ A szerb „Dobar dan!”, tehát „Jó napot!” köszöntés helytelen megfelelője, kifigurázva a nyelvi pontatlanságot.

sorból! Vedd be a csülködet! [...] Tehát **az**, ahogy rád néztek, **az**, ahogy hozzád szóltak, ahogy viselkedtek, másik részről meg köszönet nekik, hogy átengedtek bennünket. [...] Tehát ezek az emberek ott, tehát öneki semmit nem jelent, látom ennek a vámosnak, rendőrnek, ennek egy munkahelyet meg nyugót, mink meg, hogy ott megyünk -- (2) Ki, kik ezek a magyar majmok?"

Miközben egyébként tágabb kontextusban folyamatosan a magyar-magyar együvé tartozás mellett érvel, ezek az alárendeltségi helyzetek mégis sokszor arra sarkallják, hogy kifigurázva meséljen a magyar határőrökről, ilyenkor nyelvi is kikristályosítva a vajdasági és a magyarországi nyelvjárás közötti különbségeket.

„Hova mennek Uraim, mit tetszenek itt csinálni? ((Parodizálva.)) A mit tetszik csinálni, az nagyon tetszik ((nevet)). El tetszett esni? Tetszett a fenének! [...] Na most már én is könnyebben beszélek, mert mi is magyar állampolgárok vagyunk, magyar állampolgárnak tetszünk lenni.”

A határ és a határátkelések Gábor későbbi történeteiben is kulturális elkülönböződések és azonosság-érzetek kitüntetett terepei. Ezeknek a kulturális játszmáknak nagyon dinamikus nyelvi színezete továbbra is erőteljesen jelen van az elbeszélésben. Gyakran vált a nyelvi dialektusok között kiemelve olyan szószerveket, melyek csak a magyarországi magyar nyelvhasználatban honosak, illetve ügyel arra, hogy mikor használ nyitott és mikor középzárt *e* hangot, ami a Vajdaságban jellemző. Viszont azokra az elszólásaira is azonnal reagál, melyek esetleg a szerb oldalhoz való kötődését jelzik. Amikor a szerbiai oldalt a „nálunk” kifejezéssel írja le, azonnal megszakítja az adott történet elbeszélését „ez is furá, hogy azt mondom, hogy nálunk, tehát Szerbiában. Most magamon lepődök meg”, illetve amint olyan kifejezést használ, mely a szerb nyelvben honos, és nem eléggé magyaros hangzású, Gábor gyakran korigálja magát. A magyar-magyar viszonyrendszeren túl külön referenciapontként jelennek meg a Szerbia délebbi részéről érkező határátlépők, akiket önmagával teljesen ellenpontozva mutat be, és akik egyébként elbeszélése szerint sem a szerb, sem a magyar határőrök rostáján nem akadnak fenn.

A határátlépések során tapasztalt élmények kapcsán Gábor egy rövidebb kitekintés erejéig az 1980-as évekre is visszaemlékezik, amikor gazdasági fölényüknek köszönhetően kiváltságos személyekként voltak kezelve Szeged neves éttermeiben és szórakozóhelyein. Ugyan beavat egyes konkrét történetekbe, melyekben markánsan kiütözköznek azok az egyenlőtlenségi viszonyok, melyek akkoriban a szegediek számára teremtetek megalázó helyzeteket, elbeszélése sokszor leíró jellegű, a Gábortól megszokott elemző, kritikai hangnemtől mentes marad. Talán csak az elbeszélések utáni csendek sejtetik az újjáértékelés, az akkori esetleg lekezelő magatartás megbánásának mozzanatait.

A magyar-magyar viszonyrendszer későbbi tárgyalásakor még visszatérek Gábor élettörténetéhez, hiszen a terjedelmes interjú valóban bővelkedik olyan szövegrészekben, melyek megvilágítják a határokat átívelő kapcsolatok alakulásának egyéni, érzelmi vetületeit. Összességében viszont már így is jól kirajzolódik egy kép önértelmezési vívódásairól. Gábornak elbeszélni sem könnyű azokat a megpróbáltatásokat, amelyeket a volt Jugoszlávia háborús összeomlásával az elmúlt két évtizedben megélt. Korábbi önmeghatározási kereteinek megszűnése és az új államalakulattól való teljes elidegenedés és kitagadás élménye készíti arra, hogy teljesen új hangsúlyok mentén, egy nemzeties diskurzusban teremtsen újjá önmagát. Ebben az összefüggésben válik a határ jelensége önmeghatározásának erőteljes strukturáló elemévé, egyben további kirekeszttség- és elidegenedés-élmények kitüntetett helyszínévé. Hogy az 1990-es évek radikális változásai milyen más irányba is terelhették volna Gábor narratíváját, azt talán akkor tudjuk leginkább szemléltetni, ha egy egészen más kimenetelű történetet állítunk vele párhuzamba – Hajnalka történetét.

*

Hajnalka 1954-ben született a Szabadkától alig 12 kilométerre fekvő Ludason. Apai ágon nagyszülei szegedi származásúak voltak, és még a határ meghúzása előtt költöztek a Ludas környéki tanyavilágba. Apja fiatal katonaként részt vett a második világháborúban. Anyai ági felmenői a határ közeli Bácsszőlősen laktak, de kezdetben rendelkeztek a határ magyar oldalán is ingatlanokkal. A család generációk óta föld-

műveléssel, főként gyümölcsstermesztéssel foglalkozott. Hajnalka iskolába Horgoson, majd Szabadkán járt, tanulmányai elvégeztével pedig állami tisztviselőként helyezkedett el a szabadkai városházán, ahol később nyugdíjazásáig dolgozott.

1978-ban házasodott meg, férje is az államigazgatásban dolgozott. Házasságukból egy fiuk és egy lányuk született, Tamás és Anna. Férje sokat volt a családtól távol munkájának köszönhetően, szabadidejükben viszont rendszeresen közös nyaralásokon vettek részt. Többször látogattak el Szlovénia, illetve Horvátország különböző nevezetességeihez. Jugoszlávia felbomlását követő években Tunéziába és Görögországba jártak üdülni. A gyerekek emellett rendszeresen vettek részt Magyarországon és Európa-szerte ifjúsági találkozókön. Budapestre is többször látogattak el különböző kulturális események kapcsán.

Az 1990-es évek eseményei Hajnalka munkahelyén is komoly változásokat hoztak, több régi kollégája távozott. Az 1999-es bombázások ideje alatt fiuk Szabadkáról átiratkozott Szegedre, és ott fejezte be gimnáziumi tanulmányait. Érettségi után Tamás kezdetben Szegeden járt egyetemre, majd később Belgrádban szerzett diplomát. Anna a középiskolai éveitől mindvégig a Szabadkai Gimnázium diákja maradt, majd Újvidéken végezte egyetemi tanulmányait. Munkaviszonyának utolsó éveiben Hajnalka egészségügyi problémákkal küzdött. 2007-ben pedig több éves betegség után meghalt a férje. Hajnalka azóta is régi családi házukban él Horgoson.

Családjának története több szálon is összefonódik a határ történetével. Mind apai, mind anyai ágon vannak családi kapcsolataik a határ mindkét oldalán, anyai ágon pedig a magyar oldalon maradt ingatlanok miatt a családot gazdaságilag is közvetlenül érintette a határmeghúzás. Vajon hogyan befolyásolták ezek a körülmények Hajnalka viszonyát a határ jelenségéhez, maradtak-e fenn határról szóló történetek a családi legendáriumban? Mennyiben játszik központi, avagy marginális szerepet a határ közelsége Hajnalka életében? Milyen lojalitások kötik a határ túloldalán élő emberekhez, illetve Magyarországhoz? Hogyan befolyásolta ezt a jugoszláv, majd szerb közigazgatásban eltöltött évtizedek munkatapasztalata? Melyik országhoz alakultak ki erősebb kötődései, és mennyiben befolyásolták ezeket az identifikációs kérdéseket a családi nyaralások, melyeket Hajnalka a téma kapcsán oly gyakran beemel élettörténete elbeszéléseibe. Hogyan hatottak határon átnyúló kapcsolatrendszerére az 1990-es évek változásai, módosultak-e ezáltal Hajnalka korábbi önértelmezési keretei? Milyen tapasztalatokkal tért haza Tamás Szegedről, és vajon miért folytatta később tanulmányait mégiscsak Belgrádban?

Hajnalka elbeszélésében pont az a legizgalmasabb, hogy élettörténeti eseményei között ugyan bőven akadnak olyan momentumok, melyek a határ menti lét sajátosságaira utalhatnának, illetve melyek relevánssá tehetik a határ másik oldalán élő közösségekkel szembeni viszonyrendszert, ezek az utalások vagy történetek szinte teljesen marginális szerepet játszanak az elbeszélés struktúrájában. Egy olyan interjúszöveg, mely alapvetően a határ tematikája kapcsán készül, mégis szinte teljesen megkerüli annak relevanciáját, legalább olyan erőteljesen személyes, vagy – ha úgy tetszik – politikai állásfoglalást képvisel, mint azt Gábor esetében láttuk, csak éppen egy egészen másmilyen irányultsággal.

Az interjú kezdetén Hajnalkával is ismertetem a kutatás témáját, és arra kérem, hogy kifejezetten a határ közelsége tükrében mesélje el nekem az élettörténetét. Viszont már az első válaszreakció sokat sejtet az interjú későbbi tematikai súlypontjáról: „*Hát nem is hogy határ, hanem -- ő -- hogy mi történt a mi országgunkkal (5)-- hát most hogy határon innen vagy határon túl, ez=ezzel, vannak azért -- ő -- kapcsolatam a családommal is, hogyha most erre gondolunk.*” Interjúalanyom tehát már a kezdet kezdetén jelzi, hogy az ő életének sokkal hangsúlyosabb gócpontja a „mi országgunk” története. A *határon innen* és *határon túl* kifejezések is mintha először bizonytalanná tennék Hajnalkát. Később viszont már a „*határon túli*” szókapcsolat határozottan a magyarországi magyarokat jelöli. Ez a jelentésbeli csavar azért is különleges – és nyer azonnal politikai színezetet – mert a *határon túli* vagy *határon túliak* a köznyelvben általában a Magyarország határain kívül élő magyar közösségekre vonatkoznak. A szavak közti szünetekben talán azt is latolgatja interjúalanyom, hogy vajon én milyen politikai agendával kerestem meg éppen őt.

Hajnalka élettörténetének mesélését felmenői ismertetésével kezdi. Elbeszélése a falu munkás hétköznapjai köré szerveződik, és nem tér ki különösebben a határ szerepére a család életében. Csak röviden tudósít arról, hogy a korábbi generációk talán jobban megélték a határmeghúzásnak a fájdalmasabb részét, őt viszont ez már kevésbé érintette. A település lakóinak élete nem a határ vonatkozásában, és nem is egy esetleges nemzeties viszonyrendszerben értelmeződik; központi tematikája sokkal inkább egy tiszteletet követelő munkás ethosz. Amikor interjúalanyomat a későbbiekben újra arra kérem, hogy meséljen még a családjáról és a gyermekkoráról, Hajnalka lelkesen idézi fel gyermekkorának kalandos, természetközeli élményeit, apja lovak iránti szeretetét és vadásztapasztalatait. Csak mellékesen tudósít arról, hogy az édesapa a második világháborúban egy rövid ideig aktívan is részt vett, és végül gyalog kellett hazajönnie a harcokból. Ez az epizód is politikai értelmezésektől mentes és kidolgozatlan marad.

Szülei dolgozó életének leírása után Hajnalka saját felnőtt életének eseményeit meséli el. Korai házasságának részleteit egyelőre csak felsorolásként említi, majd végre elkezd kifejteni az 1990-es évek hatását az életükre.

„Na, hát utána jöttek nehéz helyzetek, mikor az országunkban a változások jöttek, egyik a másik után, ez hát ez mindnyájunknak szerintem -- mert gondolom (2) **nehéz volt azt megélni**, hogy az országunk **ekkora** lett amekkora, mert mi **szerettük** az országot, jártuk is az országnak minden szegét-zugát.”

Ezekről az utazásokról Hajnalka erős érzelmi töltettel, és az interjú későbbi szakaszában további részletességgel beszél.

„[...] mert a Bledet és a Bohinj-t azt **imádtuk**, az=az=az volt a mi kincsünk, ott kinéztük, hogy melyik a mi villánk a tó mellett, ott sétáltuk körül és akkor ott megálltunk, akkor ott néztük -- meg hát ott föl a várba, a szigetre, akkor a gyerekek ott icipicik ott pancsoltak, meg gumicsónak, gumicsónakunk volt, akkor azzal mentünk be, a gyerekeket is vittük, csónakáztunk tele élménnyel, akkor hegyet másztunk, akkor szedtük a borovnicát⁵, akkor a borovnicával, hát az=az=az **nagyon nagy** élmény volt, hogy ugye a gyerekeket a tenyerünkbe a borovnicával etettük, és télen is jártunk [...] szánkózni meg ilyenek, mert azt is nagyon szerettünk, egy évben befagyott a Bled, ami nagyon ritkán van, akkor azon korcsolyáznunk, meg úgy végigmenni, hát az egy külön élmény volt, akkor a Triglavot minden oldalról megközelítettük, amerről csak lehetett --”.

Hajnalka életének eseményeit szinte mindvégig az 1990-es évek történéseivel ellenpontozva beszéli el. A közös családi nyaralások nyomán is arra asszociál, hogyan kellett gyakorlatilag kiállnia a szlovénok mellett, amikor az ország szétesése kapcsán a munkahelyén is negatív sztereotípiák mentén jellemezték őket. Hajnalka engem is több olyan történetbe avat be, melyek a szlovén és a horvát nép segítőkészségéről tanúskodnak. Szakmai életútja is élesen tagolódik az 1990-es éveket megelőző és az azt követő időszakra. Előbbi idealizált módon mutatja be a kellemes kollegiális viszonyokat és a közös születésnap, névnap ünnepségeket idézve fel. Utóbbi időszak viszont annak az általános hanyatlástörténetnek a része, mely a munkahelyen is mélyen megromló emberi viszonyokat eredményezett.

Hajnalka későbbi személyes veszteségei is a háborús időszakban gyökeredznek, férje egészségi állapotának megromlását ugyanis szintén ezekre az időkre vezeti vissza. Majd a történet ismét a közös utazások idilli világával zárul.

„És ez az országjárással és utazással egy nagyon szomorú véggel fejeződött be, mert ugye a férjem rákbeteg volt, és úgy is halt meg, és mielőtt meghalt [...] ((halkan)) (Menjünk el), menjünk el, utazzunk el! De hát beteg volt ((sóhaj)). Járjuk össze, menjünk el Szlovéniába, menjünk le a tengerpartra, Opatija, Pula -- Hát elmentünk. (2) És két hétig odavoltunk és -- gondolom ezt volt az utolsó -- de ugyanúgy összejártuk a tó környékét, ((nehézkösen nevet)) a villánkat -- (5) ----- és ((elcsukló hangon)) (5) **az az érdekes, hogy semmi nem változott!** Gondolom, a természet, úgy elcsodálkozik az ember ((végig elcsukló hangon)) (4), minden eszünkbe jutott, amikor kicsik voltak a gyerekek, és még **ott volt** az a bokor, ott szedtük a borovnicát.”

⁵ Fekete áfonya szerb nyelvű elnevezése.

Ez a brorvnica-bokor tömöríti talán érzelmileg is a legkifejezőbb módon azt az édeni világot, azokat az élet minden szférájában megélt örömeket, melyekkel Hajnalka a háborús összeomlás előtti éveket jellemzi. Egyben ehhez a képhez társulnak mindazok a fájdalmak is, melyek ennek a kornak a letűnéséből, hiányából fakadnak.

Természetesen azért Hajnalka életútjába is időnként megkerülhetetlenül beleszővődik a határ közelsége, illetve a túloldalán élőkkal alakuló viszony. Különösen akkor vált ez fontossá, amikor az 1999-es NATO-bombázások ideje alatt fiukat, Tamást egy szegedi gimnáziumba írták át. Hajnalka részletesen értelmezi, hogyan is élhette meg a fia ezt a hirtelen törést a maga életében.

„**Egyedül** kellett, **idegen** helyen feltalálnia magát, és nem=nem tudom, sokkal zárkózottabb lett utána, nem tudom pontosan, soha nem mesélte el, csak az lett a vége, hogy egyetemre utána már nem akart ott maradni, neki elege lett, **ott**. Inkább Újvidékre és Belgrádba ment tanulni. [...] Hát ő egy olyan osztályelső volt mindig itt, és tényleg meg lehetett benne bízni, mert tökéletes volt a tudása -- maximalista volt, és akkor ezt, ezt úgy nem akarták ott a tanárok se elfogadni. [...] Hát azt majd meglátjuk, hogy mennyire lehet benne megbízni!” – idézi fel fia szegedi osztályfőnökének szavait.

Hajnalka azóta már helytelennek értékeli akkori döntésüket Tamás átíratásával kapcsolatban. Ezek az újjáértékelések pedig koherensen kapcsolódnak ahhoz az általánosabb kulturális és politikai orientációjához, mely továbbra sem irányul Magyarország felé.

A határ másik oldalán élőkhöz fűződő viszonyát, illetve a Magyarországon tett utazásaikat csak az interjúnk legvégén említi meg, miután konkrétan rákérdezek életének ezen aspektusaira, melyek eddig ugyan nagyrészt kimaradtak az elbeszélésből, viszont az interjúm szempontjából mégiscsak relevánsak. Gyakorlatilag csak ekkor derül ki, hogy azért Magyarországra is rendszeresen eljutottak, különösen a gyerekek számára érdekes rendezvényekre, vidámparkba és múzeumlátogatásokra utaztak. A gyerekek egyedül is bejárták Magyarország bizonyos helyszíneit különböző nyári táborok vagy ifjúsági találkozók kapcsán. Egyszer meg is mutatták Tamásék a Balaton környékén azokat a helyeket, ahol korábban a táborozás során jártak. „*A Tihany, a Tihany az tetszett, mert akkor oda a Tihanyba fölmentünk, és akkor lenéztünk a Balatonra, és akkor ez, hát ez a kis Bled! ((Nevet.)) Hasonlít rá, mint amikor ott [a Bledi-tónál] felmentünk a várba. Még akkor is az élt bennünk.*” – zárja sokatmondó visszaemlékezését Hajnalka.

*

Gábor és Hajnalka történetéhez képest egészen sajátos perspektívából beszél el életét Srđan, aki szintén aktívan megélte az 1990-es évek változásait, mégis egy jóval fiatalabb generáció képviselője, és talán ennek is köszönhető, hogy egészen más orientációs pontok mentén értelmezi önmagát és – témánk kapcsán – a határ jelentőségét is az életében. Srđan vegyes házasságból született 1971-ben Palicson. Szerb-horvát tagozaton végezte általános és középiskolai tanulmányait, majd a Közgazdasági Egyetemen szerzett diplomát Szabadkán. Már középiskolai évei alatt számtalan utazást tett Európa-szerte, kezdetben egyházi szervezetek segítségével jutott ki külföldre. Egyetemi évei egybeestek Jugoszlávia felbomlásának időszakával, többször kapott katonai behívót, majd tartalékosnak is besorozták a háború idején. Diplomája megszerzése után végül Horgoson helyezkedett el, ahol ma is közgazdászként dolgozik. Srđan aktív szerepet vállal a környék kulturális életében, maga is foglalkozik művészetekkel, illetve zenei fesztiválok szervezésével. Kulturális kapcsolatai és az arra épülő barátságok révén gyakran látogat nemcsak Magyarországra, de Európa számtalan más országába is. Szabadidejét művészeti érdeklődésének és utazásoknak szenteli. Ugyan Srđan magyar nyelven is jól beszél, az interjúnk nyelvének mégis a szerbet választja a pontosabb és választékosabb kifejezés érdekében.⁶

Srđan története annyiban hasonló Gábor vagy Hajnalka narratívájához, hogy az ő esetében is kitüntetett szerep jut az 1990-es évek politikai és társadalmi hangulatával szembeni önmeghatározásnak. Bár

⁶ A tanulmányban idézett interjúrészletek a szerző fordításai. (Szerk. megj.)

hasonló a kiindulási pont, mégis egészen más válaszokat fogalmaz meg az adott problematikára, melyből kiszorulnak a nemzeti centrumokhoz kötődő nemzeties diskurzusok, viszont nem is egy múltorientált nosztalgikus életszemléletben találja meg a feloldást. Elbeszélése sokkal inkább egy liberális, transz-, sőt posztacionális világlátást közvetít, önértelmezése nem szűkül le a lokális környezet időnként korlátozott számú alternatíváira, hanem egy tágabb politikai és földrajzi keretrendszerben formálódik.

Amikor a határ tematikája kapcsán arra kérem Srđant, hogy mesélje el élettörténetét, ő már az első mondatában elkezd leépíteni az elkülönbözödéseknek azon képzeteit, melyek a szerb-magyar határral összefüggésbe hozhatóak. Ennek megfelelően a határ jelentőségét a legszűkebb értelemben vett fizikai térelem szintjén tárgyalja.

*„Elsősorban lelassít [a határ], az biztos (2) de amúgy **nincs** rám valami túl nagy hatással, azért mert viszonylag sokat megyek át (3) például most is voltam egy fesztiválon, barátaink is vannak ott. Most voltam a Mediawave Fesztiválon, az fönt volt Komáromban, most újra tervezzük, hogy menjünk Szegedre a Thealter Fesztiválra, szóval viszonylag gyakran -- Mórahalom -- fürödni -- Akkor lesz Villány környékén is egy fesztivál -- Maga a határ engem elsősorban feltart, mert időnként nehéz várakozni [...] egyébként nem szeretek várakozni, szóval amikor meglátom, hogy hosszú a sor, az engem megöl, nem bírom tovább elviselni, (2) a sorban való várakozásra már az összes kapacitásunkat kilóttuk.”*

Majd az interjú későbbi szakaszában Srđan újra kitér a határ akadályozó jellegére, ismételten aláhúzva annak pusztán fizikai jelentőségét.

*„Hát ebben a fizikai értelemben [érint], hogy lelassít. Sokkal, de **sokkal** szebb lenne, ha -- ha úgy lehetne utazni mint az Európai Unióban, mert van különbség, amikor elindulok, és úgy gondolom, hogy elmegyek egy előadásra Szegedre, mondjuk egy színházi előadásra, vagy hogy elmegyek egy bármilyen más kulturális eseményre, és akkor ha várni kell egy óra hosszát -- az mégiscsak egy más, egy más percepció, amikor állsz a határon a sorban és vársz. Miközben Szegeden lehetnél, ha egy kicsit gyorsabban vezetsz, harminc perc alatt. De az el tud bonyolódni egy óra hosszág is. Valahogy ebben a fizikai értelemben érzékelem, szóval más módon nem érzem, nem érzem a határt.”*

Majd a határátlépésekkel kapcsolatos folyamatos várakozások kapcsán Srđan felidézi legutóbbi stockholmi élményeit, amikor szintén sok időbe telt, amíg a reptéren átjutott az útlevél-ellenőrzésen, miközben mások könnyedén átjutottak, „csak azért mert más papírjuk volt”.

Srđan nemcsak a hosszú sorokban való várakozásba fáradt bele az elmúlt két évtizedben. Történeteibe ugyanúgy rendre beleszövődik a nemzetiségi ellentétekkel szembeni kiállása, mely számára szinte már az unalomig ismételt tanlecke.

„A horvát útlevelet is, nem valami nacionalista szempontból csináltattam meg, hanem, hogy utazhassak, tisztán maga a papír miatt, egyedül ebben az összefüggésben, és ugyanezért fogom valószínűleg a magyar útlevelet is igényelni [...] nem valamiféle patriotikus megfontoltságból, az egyáltalán nem érdekel, az nekem tiszta értelmetlen hülyeség. [...] Mert ugye mindnyájan kijártuk az iskolát, volt, aki tanult belőle, volt, aki nem --- még a nacionalizmus és a háború idejéből.”

Ezzel párhuzamosan arról is keveset tudok meg, hogy konkrétan milyen események történtek Srđannal az 1990-es évek zavaros időszakaiban. Csak rövid tudósítások formájában közli, hogy hányszor kapott katonai behívót, hogyan próbált a rendőrség a nyomára bukkanni, hogy még a szülei munkahelyét is felkutatták érte, illetve hogy végül tartalékosként szolgált. Ezek az érzékeny témák nem kerülnek kifejtésre az interjú során, Srđan őket inkább régmúlt időkbe helyezi, melyeket nem is kellemes, de már nem is érdemes felidézni. Amikor a felmenői kapcsán szintén nemzeti alapú elkülönbözödések témája vetül fel, amellet érvel, hogy mennyire kevert környezetben nőtt fel, így szinte nem is visszavezethető, ki milyen származású, és még kevésbé lenne egy ilyen kísérletnek bármi értelme.

Sokkal nagyobb lelkesedéssel avat viszont be utazásai történetébe demonstrálva azt a nyitottságot és érdeklődést, mely fiatal kora óta arra készíti, hogy bele láthasson más kulturális közegek mindennapjaiba. Ugyanígy a zene világában is minduntalan a különböző kultúrák találkozásából származó zenei együtthatá-

sokat tartja a legtermékenyebbnek. Akár a művészetek, akár az utazások során megélt felszabadulás-élményeket meséli el, története háttérben természetesen tetten érhetők a maga közvetlen környezetével vont folyamatos párhuzamok.

„Amikor először voltam Berlinben, akkor, nem tudom -- foci világbajnokság volt. És elmentünk egy parkba -- engem a futball nem különösebben érdekel, **pont azok a** szurkolói hülyeségek miatt, de ott pont a kontrasztot éltem meg, mert Németország és Spanyolország játszott a döntőben, engem csak az érdekelt, hogy megfigyeljem az embereket. Szeretek csak úgy leülni, fogok egy sört – az egyik szarajevói barátnőmmel voltam ott – és, hogy megfigyeljem az embereket. Különösen, ha egy kicsit úgy ellazulsz, akkor jobban működnek a szenzorok, és akkor úgy megfigyeltem, tudod – ők mind nézik a mérkőzést, én pedig őket. És akkor a spanyolok, akik sokkal temperamentumosabbak, és úgy tudod -- ott vannak Berlin közepén, **sokkal** hangosabbak voltak, mint a németek, akik nézték a focit, ami nekem olyan volt -- ha ezt összehasonlítom mondjuk Belgráddal, hogy valaki ott Belgrádban randalírozik, mint vendég, és hogy a belgrádi szurkolók csak úgy ülnek és nézik... és mellettünk meg még ült egy homoszexuális pár is, akik szintén szurkoltak, az nekem mind olyan nagyon más volt. [...] szóval, én ott már egyedül azzal az utazással -- az olyan volt, mint valami kis kulturológiai tanlecke, az az út. És azért tetszett nekem Berlin olyan nagyon.“

Srdan tehát ezekből a külső perspektívákból is szemléli hazai környezetének értékvilágát és gondolkodásmódját. Önképét egy befogadó világszemlélet értékei mentén szerkeszti meg, mely túlmutat a nemzeti keretrendszerek prioritásán. Ma már talán nem is az váltja ki Srdanban a legnagyobb frusztrációt, hogy mennyire voltak romboló hatásúak az 1990-es évek nacionalizáló másság-diskurzusai, hanem az, hogy húsz év eltelte után otthon még mindig ugyanezekről a témákról kell beszélni – akár a jelen interjú kapcsán is. Márpedig a térségben a magyar-magyar viszonyrendszer sem mentes a mindenkori hatalmi viszonyokba ágyazott kirekesztés és elutasítás gesztusaitól. Ezekbe a viszonyokba nyerünk betekintést tanulmányunk következő fejezetében.

Magyar-magyar határ menti viszonyok

Ha visszaidézzük Gábor történetét, akkor emlékezünk rá, mennyi alárendeltség-, kiszolgáltatottság- és kirekesztettség-érzés tapad számára a határ jelenségéhez.

„Ezt nehéz elképzelni is, hogy ott vagy egy árok szélén, (2) és (2) ugyanaz a fű, ugyanaz minden, és nem mehetsz **át**, azon az **árkon**, mert az a határ [...] mert megkérdezik, hogy mennyire van Horgos a határtól, ((nevet)) semennyire, mert **a határon van**, és el kell menned körül ugye, és az egy nyolc kilométer, tíz kilométer, hogy kijuss a határra az autópályán, de gyalog nem is mehetnél, kerékpárral nem is mehetnél, motorral nem is mehetnél, ((sóhajt)) és a rendőrök jóakarására vagy bízva, hogy lefűlelnek, megbüntetnek mit csinálnak veled, vagy elüt az autó vagy bármi megtörténhet [...] ez egy **borzasztó**, egy olyan boszszantó dolog, tehát énnekem egy óra hosszát kell várnom, sorban ugye, hogy odamenjek a szerb rendőrhöz, ((kínosan nevetve)) hogy engedélyt kérjek, hogy kimehessek az országból, és akkor a magyar oldalon ugye pedig, hát én, mint **idegen test** ((kínosan nevet)) **idegen** emberke, (2) most már azért kicsit, picit másképpen most az Orbán-kormány alatt, tehát picit másképp, kulturáltabb azon az oldalon is az útlevelkezelés és a vámkezelés, mert azelőtt a felsőbbrendűség, (2) ((nevet)) mondanám, hogy magyar virtus, de ez nem magyar virtus, hanem lekezelés.“

Ez az interjúrészlet is jól szemlélteti, milyen mélyen megélt érzelmi és drámai színezete van a határnak Gábor értelmezésében, mely a fizikai jelenségen túl, terhes annak társas, hatalmi konnotációival.

Gábor viszont közvetlenül a fenti interjúrészlet után csak nagyon röviden avat be abba, hogy milyenek voltak a határ menti viszonyok, különösen az 1980-as évek folyamán, amikor ők jártak nagyobb könnyebbséggel Magyarországra. „Mert **nálunk**, **tehát** ezt be kell vallani, itten, jobban éltek az emberek” – jegyzi meg Gábor, ahol a „nálunk” kifejezés ismét zökkenőmentesen jelöli az akkori Jugoszláviát. Majd ismét

visszatér a jelenbe, és további aktuális határátkelési élményeit meséli. Jóval később nyerünk betekintést abba, hogyan élte meg Gábor az 1980-as évek Magyarországra tett látogatásait, amikor erre konkrétan rákérdezek:

„az Alabárdosban⁷ az úgy volt, hogyha nem voltál méltóképpen felöltözve – a méltóképpen a farmer-nadrág volt ((nevetve)) – és akkor be van az ajtó zárva, bekopogunk, pincér kinéz, szeretnénk bemenni, (2) látja farmerkában⁸ vagyunk, akkor azt mondja: Uraim, telt ház van! Azt mondja a kollégám, ((suttogva)) hát nincs bent senki. Ő belátott. Egyszer megint kopogunk, kinyitja, így az ötven forintost így odadugtuk ((kínosan nevet)), elveszi --- Mindjárt megnézem! Bemegyünk, nem volt senki.”

A történet végül úgy zárult, hogy ebben az étteremben is könnyedén kifizettek jókora borralalót, amiért a pincérek szinte hajlongva mondtak köszönetet. Hasonlóan kirívó hatalmi helyzetleírásokat ismertet Gábor ezek után a szegedi Tiszagyöngye diszkóba tett látogatások kapcsán is, ahol már abban is kiütköztek kulturális különbségek, hogy a helyiek tradicionális módon felkérték a lányokat táncolni, míg ők ezektől a formalitásoktól mentesen táncoltak kisebb csoportban a táncparkett közepén. Persze ők számítottak *nagymenőnek és pénzes pasiknak* a lányok körében. Gábor nagy sóhajjal zárja a történetet, *hát érdekes volt -----*” teszi végül hozzá, viszont az elbeszélést követő rövid szünet után sem tárja fel előttem, hogy vajon mai szemmel hogyan értékeli a sokszor talán fölényeskedő korábbi hatalmi helyzetüket.

A politikai és gazdasági erőviszonyok, illetve a velük együtt járó kulturális orientáltság világába nyújt betekintést László története is, aki mindezeket a változásokat a határ másik oldalán, Magyarországon élte meg. 1960-ban született Szegeden-Szentmihályon. Szülei nem Szeged környéki származásúak, így Lászlót nem fűzték rokonkapcsolatok a határ túloldalán élőkhez. Ennek ellenére a szülők már gyermekkorában is rendszeresen jártak át Szabadkára és Újvidékre bevásárolni. A helyi általános iskola végeztével a szegedi Radnóti Miklós Gimnázium diákja lett, majd főiskolai tanulmányait is Szegeden kezdte meg. Gimnáziumi éve alatt maga is rendszeresen látogatott Jugoszláviába, ahonnan elsősorban nyugati és helyi előadók hanglemezeit szerezte be. Emellett követte a jugoszláv televízió és rádió műsorait, különösen a Futótűz című legendás könnyűzenei rádióműsort, illetve a különböző sportközvetítéseket. Az 1980-as évek végén aktívan bekapcsolódott a határra épülő csempészkereskedelembe, gyakran segített az ismerőseinek különböző törökországi árukat bejuttatni Magyarországra, illetve cigaretta vámmentes kereskedelmével is foglalkozott. Az 1990-es évek változásai óta határra épülő gazdasági kapcsolatai leszűkültek. Leginkább sportrendezvények kapcsán látogat a határon túlra, ugyanis ifjú kora óta aktívan sportol, majd később játéktevételei engedélyt is szerzett kosár- és kézilabdából. Jelenleg főállásban postásként dolgozik, kollégái mai napig rendszeresen szerveznek buszos utazásokat Szabadkára és Újvidékre bevásárolás céljával.

László története pontosan azért izgalmas számunkra, mert többségi perspektívából értelmezi a határ jelentőségét a helyiek életében, ráadásul határon túli családi kapcsolatok hiányában önértelmezése még inkább mellőzi a nemzeti színezetet. Gábor helyzetével szemben László magyarsága, többségi pozíciója nyomán, úgynevezett jelöletlen kategória. Természetesnek tételezett jellemző, mely nem tematizálódik, és nem is igényel folyamatos felülvizsgálatot önértelmezésében. Gáboré ezzel szemben alapvetően egy aszimmetrikus hatalmi viszonyon alapul, az ő magyarságélménye ugyanis egy folyamatosan megkérdőjeleződő, kisebbségi létélményhez kötött, úgynevezett jelölt kategóriaként⁹ értelmezhető. Kettejük életútja viszont mégis sok szálon párhuzamba állítható, akár a határokat is átívelő sporttevékenységeik kapcsán, akár a határra épülő gazdasági folyamatokba való bekapcsolódásuk révén. Vajon mennyiben mutatnak hasonlóságokat, illetve eltéréseket maguk az elbeszélések a közös pontokat illetően, milyen érzelmi mögötteseik vannak a megélt történeteknek?

⁷ Ismert, régi szegedi étterem.

⁸ Farmernadrág szerb elnevezése.

⁹ Kezdetben a nyelvészet, majd mindinkább a kulturális tanulmányok és az antropológia analitikus eszközszeréhez tartozó jelölt és jelöletlen kategóriák közötti különbségtételről bővebben lásd Brubaker et al. 2006: 211–212.

László elbeszélését születése helyének és idejének a pontos megjelölésével kezdi, majd kronologikusan rendezett módon, valóban a határ szempontjából lényeges eseményeket kiemelve mutatja be magát, és kelt bennem egy egységes, kiegyensúlyozott képet. A határ kapcsán leginkább az arra épülő gazdasági kapcsolatok rendszerébe avat be, hiszen mind a szülei, mind ő maga is leginkább ezen a vonalon érintett a témában. Értékeléstől mentesen tudósít azokról az időkről, amikor nagyobb ünnepek előtt szülei Jugoszláviában szereztek be jó minőségű élelmiszereket vagy ruházati cikkeket, majd beavat a maga határon átívelő gazdasági jellegű tevékenységeibe is.

„Úgy jártunk ki, hogy segítettünk egy ismerősnek, aki Törökországból hozott árukat, Szabadkán találkozunk, amikor megállt a buszuk, mi átvettünk bizonyos dolgokat tőlük, és öö a vámolás miatt öö tehát a vámellenőrzés miatt öö nem ő hozta haza az összes cuccot, amit behozott Magyarországra. Üzletelés, üzletelés címén. Akkoriban még nagyon jól ment ez a öö török bunda, meg sportfelszerelés, sportruházat, hát meg az arany, a török arany. [...] A kilencvenes évek óta korlátozódott a Szerbiába való járás arra, hogy öö beültünk a kocsiba, megálltunk a két határ között a senki földjén, vásároltunk jó minőségű drágább fajta cigarettát, azt kivittük a szerb határon egy olyan tizenöt kilométerre egy faluba, ott leadtunk, visszafordultunk, átjöttünk a szerb határon, ott megint vásároltunk olcsóbb, Magyarországon keresett cigarettát, azt meg itt áthoztuk Magyarországra. Tehát öö mondjam ezt így, hogy csempészturizmust végeztünk. Ezt egy darabig csináltuk, csináltuk hát ugye a vámosok is olyanok, hogy fejlődnek a korrallal, tehát egyre ((nevet)) egyre nehezebb ((nevet)) volt ezt kivitelezni.”

Mind a fenti interjúrészletben, mind a későbbi elbeszélésekben persze nem az a leginkább érdekes, hogy pontosan mikor, milyen árucikkeket hogyan sikerült átcsempészni a határon, hanem sokkal inkább az a természetesség, mellyel László ezeket a történeteket elmeséli, és magának a határnak a létezését és jelentőségét kezeli. László narratívájában a határ minduntalan egy evidensen adott, létjogosultságában nem megkérdőjelezett eleme az életének, melyhez nem az alárendeltség és a megaláztatás diskurzusai kapcsolódnak, hanem sokkal inkább a gazdasági felemelkedés lehetőségei. Ez a proaktív viszonyulás, melynek nyomán László sokkal kevésbé az elszenvedője, mint inkább haszonélvezője a határ jelenségének, egyértelműen tükröződik a vámellenőrzések során tapasztalt élményeinek elbeszélésében is. Még azokat az élményeket is, amikor a szerb határőrök teljesen szétcsavarták az autóját, majd el is kobozták tőle a csempészett árut, úgy beszél el, hogy ez szinte része volt mindig is a játéknak, és ez csak arra ösztönözte őket, hogy még leleményesebb módon próbálják kijátszani a vámellenőröket. A történet szereplői tehát sokkal inkább egy mellérendeltségi viszonyrendszerbe szerveződnek, egészen különböző módon, mint ahogyan azt Gábor történeteiben láttuk.

Ebből a magabiztosnak megélt pozícióból meséli el László a fiatalkori éveit, melyeket a gazdasági orientáltság mellett az akkori Jugoszlávia felé való kulturális nyitottság is jellemezett. A különböző tévés közvetítések mellett, melyek nyomán nyugati rajz- és játékfilmeket, illetve sporteseményeket is nézhettek, az akkori rádióműsorokat idézi fel a legnagyobb lelkesedéssel.

„Hát a rádió, a rádió az az az **nagyon sokat** jelentett mert nekünk még a régi rendszerben, tehát az átkosban nagyon sokat jelentett amikor -- öö a jugoszláv rádióknak voltak ilyen tánczenei, meg fiatalokkal foglalkozó zenés műsorai. Akkoriban ment a Futótűz nevezetű adás, amit rendszeresen hallgattunk, annak volt egy jellegzetes bejelentkező zenéje a pattogatott kukorica, nem tudom emlékszik-e rá? ((Eléneklí. Nevet.)) Akkor jelentkezett, bejelentkezett a műsorvezető, hogy Rádió Szabadka, öö nem tudom milyen öö műsor fiataloknak. Bemondó Szkopál Béla, magyar hangja Szkopál Béla! ((Imitálja a bejelentkező szöveget, nevetünk)) [...] és az sokat jelentett nekünk akkoriban az a rádióműsor, olyan, mint előtte a az idősebbeknek a Szabad Európa Rádió.”

A rádióműsorok mellett megemlíti a régi Jugoszláviához köthető olyan együtteseket is, melyeknek az albumait maga is beszerezte, ilyenek voltak a Bijelo Dugme, vagy a Srebrna Krila. Ezekben a történetekben László az 1980-as évekre jellemző, valóban erős kulturális orientáltságot mutat be a volt Jugoszlávia irányában. Elbeszélésében halványan megjelenik a nemzeti centrum egyoldalú kulturális palettájával szembeni, sajátosan a határrégióra jellemző kulturális keveredés miliője. A határ közelsége ebben a tekintetben

is előnyös olvasatot nyer, hiszen a gazdasági haszonszerzésen túl, kulturális téren is a kitörés lehetőségét hordozta magában.

Az 1990-es évek változó politikai kontextusa nyomán László is inkább a határ menti közösségek különbségeit hangsúlyozza azok hasonlóságaival szemben.

*„Egyébként meg a határ menti kapcsolat az olyan, hogy amikor volt a a háború, akkor egy kicsit **meg-erősödött** a az itt tartózkodó szerb vagy szerbiai magyaroknak a jelenléte, és egy kicsit talán ők voltak disszonáns jelenségek is, tehát ők ők néha többet képzeltek el magukról, mint amit talán mi úgy jónéven vettünk volna... Tehát elkezdett hóbörögni, minden ők minden s akkor kérdeztük, hogy na mi van izé... és akkor mondja, hogy ő tulajdonképpen onnan települt át. **Jaaa:** hát akkor **ezért** ekkora a szád, mondom, mert akkor előtte **a jólétben jól elvultál**, tehát amikor Jugoszlávia volt, akkor **jól** elvult, gondolom [...] és akkor most már azt mondja magáról, hogy **magyar**. Hát jóóó, magyar vagy magyar, de hát na, csak más a stílusod, más a hozzáállásod a dolgokhoz. [...] Van egy-két kollegám is mostanában, ők is már rég óta itt vannak, ők is mindig mondják, hogy ilyen magyarok, meg olyan magyarok, jól van, mondom, Szerbiából áttelepült magyarok vagytok, akiknek egészen más a gondolkodásmódja, az életmódja, az életvitele. Tehát azért lehet látni az emberen, hogy ő most tényleg őshonos, vagy vagy vagy külföldi magyar.”*

Amikor később megkérem Lászlót, hogy meséljen még ezekről a különbségekről, így fogalmaz:

„Hogy mondjam, olyan volt a föllépésük, olyan egy kicsit ők mintha fél méterrel a föld fölött járnának, és mindig olyan kicsit pökhendi kicsit izé (2) az az igazi szerb mentalitás süített róluk.”

Elemzésünk szempontjából ezen a ponton feszül talán leginkább egymásnak Gábor és László narratívája, és nyerhetünk újabb betekintést a határ menti magyar-magyar viszonyok időnként konfliktusos jellegének mélyebb okaiba. Lászlóban ellenállást vált ki a határon túli magyarok hirtelen megnövekvő és természetesen tételezett befogadtatás-igénye a magyarországi társadalomba, különösen a titói Jugoszlávia és Magyarország korábbi, köztudottan kirívó gazdasági és kulturális különbségei tükrében. Gábor szemszögéből pedig egy ilyen megnyilvánulásban nemcsak az a sértő, hogy a magyarországi magyarok köréből kirekesztve érzi magát, hanem ráadásul a szerbséggel és szerb mentalitással azonosítják, melynek pontosan az ellenpólusaként értelmezi önmagát. Miközben a különböző nemzetközi sportesemények kapcsán, Gábor és László hasonló sztereotipikus jegyekkel teremti meg a jellemzően magyar és a jellemzően szerb mentalitás kategóriáit. A különbség éppen csak abban van, hogy mikor és hol húzódnak ezek a kategóriák közötti határvonalak, egyáltalán melyik fél van abban a hatalmi helyzetben, hogy kijelölheti az elkülönöződés pontjait.

*

Gábor és László időnként talán egymást ellenpontoszó életútjában hangsúlyos szerep jut a határ menti magyar-magyar kapcsolatok konfliktusos jellegének, melyek egyben rendre tükrözték az aktuális gazdasági és politikai erőviszonyokat. Érdemes ezek után olyan élettörténeteket is beemelni a vizsgálódásunkba, melyek gyakorlatilag a határon játszódnak, olyan személyekkel készültek, akik életük folyamán a határnak mindkét oldalán éltek már. Vajon mennyiben adnak ezek a sajátos körülmények alapot a határ menti közösségi hovatartozások egységes, megosztottságot nélkülöző megélésének? Vagy épp ellenkezőleg, a határ ezekben az esetekben is főleg az elkülönülés diskurzusát generálja, mely magát az egyéni élettörténetet is szétördeli?

Ilyen jellegű interjú Erzsébettel készült a kutatás során, aki gyermekkorát a szerb határ közelében fekvő Tompán, majd fiatalkori munkáséveit Szegeden töltötte. Határon átnyúló családi kapcsolatai révén viszont már az 1970-es évek idején egyre többször látogatott Szabadkára. Itt ismerte meg első férjét, majd alapított családot. 25 év elteltével, a 2000-es évek fordulóján települt ismét vissza Tompára, de továbbra is rendszeresen tesz rokoni és baráti látogatásokat Szerbiában. Erzsébet mozgalmas életútja során hosszú évtizedeket töltött a határ mindkét oldalán, így otthonosan mozog mindkét közegben. Viszont az ő elbeszélése sem tükröz olyan szintéziseket, melyekben egységes közegként élné meg ezeket az életvilágokat. Sőt narratívájában hangsúlyosan jelennek meg a magyarországi és a vajdasági magyarokhoz kötött sztereotipikus jegyek.

Végül szinte döntési helyzetbe kényszerülten a vajdasági magyarság mellett teszi le a voksát, velük érez közösséget, és ennek tükrében értelmezi újjá önnön személyiségjegeit is.

A többségi identitásnarratívák jellemzői

Ha visszaemlékezünk, László élettörténetének elemzése némiképp rávilágított a határral kapcsolatos többségi narratívák egyes fontos jellemzőire. Anélkül, hogy nagyobb közösségekre vonatkozó általánosításokat tennénk, László elbeszélésének szembetűnő eleme volt az a természetesség, amivel a határ magától értetődő létezését kezelte. Történetéből pontosan az az érzelmileg terhelt, drámai él hiányzott, mely Gábor történet-szövését oly jellegzetes módon meghatározta. Hasonló jegyeket lehetett felfedezni két további interjúszöveg elemzése során is, melyek a határ magyarországi oldalán készültek. Jelen tanulmány keretei ugyan nem teszik lehetővé, hogy ezek mindegyikét részletesen ismertessük, néhány főbb következtetést viszont így is tehetünk.

Az említett két, egymáshoz egyébként nagyon hasonló interjú egyike Röszkén, míg a másik Kelebián készült. Interjúalanyaim életében az volt a közös, hogy mindketten a határ szinte közvetlen közelében laktak. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, teljesen természetesnek vették a határral való együttélést, önértelmezésükben mindez csak marginális szerepet játszott. A határ leginkább a második világháborúra visszanyúló családi történetekben nyert relevanciát, melyekhez egyben erős félelemérzetek kapcsolódtak; illetve egyes esetekben előtérbe került a határ mentén zajló árucere-forgalom. A határ túloldalán élő közösségekkel való kapcsolattartás gyakran leszűkült egyedi, kuriózumértékű epizódokra, mint lakodalmakon vagy más ünnepeken való részvétel. Szembetűnő, hogy ezek az elbeszélések is erőteljesen moralizáló jellegűek voltak, viszont politikai színezettől mentes (esetleg tartózkodó) módon, alapvetően a falusi élet mindennapjait meghatározó kemény és tisztességes munkavégzés köré szerveződtek.

Vizsgáljunk hát meg ezek után egy többségi szempontú interjút a határ szerbiai oldalán is. Vajon mit jelent ebből a pozícióból a határ közelsége a helyiek számára, mennyiben tekinthető itt is természetes adottságnak a határ jelenléte, illetve mennyiben válhat mégiscsak önértelmezések jelentős aspektusává? Dragana 1975-ben született a Szabadkától alig 20 kilométerre fekvő határ menti kistelepülésen, Bajmokon. Szülei gyári munkások voltak, és mindvégig a kiterjedtebb család más tagjaival éltek közös háztartásban. A magyar nyelvvel apai nagyanyja, illetve gyerekkori kedves barátnője, Ági révén került kapcsolatba. Szerb tagozatú általános iskolát Bajmokon, majd középiskolai tanulmányait Szabadkán végezte a helyi egészségügyi szak-középiskolában. Tanulmányai végeztével a helyi közkórház alkalmazottjaként állt munkába. Nem sokkal később házasságot kötött Dejannal, 1998-ban megszületett kislányuk, Tanja, majd 2002-ben fiuk, Momir.

Az 1990-es évektől Dragana sógora és nagybátyja részt vett a határon át zajló feketekereskedelemben. Vásárlás céljából később maga is rendszeresen átjárt a határon. 2003-ban beiratkozott a Belgrádi Egészségügyi Technikum levelező szakára, így a hétvégéit rendszeresen Belgrádban töltötte. 2006-ban sikerrel szerzett diplomát, mely később munkahelyén is előléptetést eredményezett. 2009-ben rövid időre bekapcsolódott a helyi politikai életbe, majd néhány civil kezdeményezésű projekt megvalósításában is részt vett. 2012-ben felmenői révén magyar állampolgárságot szerzett, azóta is Németországba való kitelepülésüket tervezi.

Vajon milyen jelentősége van Dragana önértelmezésében a magyar felmenői szálnak, beszéltek-e a családban magyarul, vagy dominánsan szerb nyelven éltek a mindennapjaikat? Milyen hatással volt Dragana életére a szerb nyelvű iskolai közeg, majd későbbi belgrádi tanulmányai? Milyen politikai eszmék nyomán döntött úgy, hogy maga is aktívan részt vesz a helyi politikai életben, és minek köszönhető politikai tevékenységének rövid időtartama? Hogyan éli meg mindezek mellett a magyarsághoz, illetve Magyarországhoz fűződő viszonyát?

Dragana története alapvetően két szálon fut. Egyrészt élete különböző eseményeinek értelmezésén keresztül igazolja azt a döntését, hogy aktívan keresse a Szerbiából való elvándorlás lehetőségeit, majd ennek mellékszálaként érvel a magyarsághoz való kapcsolódása mellett. Érvrendszerében mindvégig a különböző

nemzetiségek egymás iránti elfogadása mellett száll síkra. A magyarság, illetve Magyarország felé fordulása, úgy tűnik, egyben a nyugat-európai kivándorlási stratégiájának is a része.

Már az elbeszélésének legelején családja nehézkes anyagi körülményeinek történetébe vezet be Dragana. Szülei gyakorlatilag soha nem engedhették meg, hogy a kiterjedtebb családtól függetlenül, önálló háztartásban élhessenek. Dragana ugyanezen okok miatt később nem tanulhatott tovább egyetemen, mely személyes életútjának talán egyik legfájóbb töréspontja. Mindezt hosszan tárgyalja az elbeszélésében hangot adva annak az általános frusztrációjának, hogy Szerbiában egyáltalán nem érdem szerint jutnak előre az emberek, amit egy sokkal tágabb értelemben vett értékviszályhoz hoz összefüggésbe. Politikai és civil kezdeményezései is ezzel az általános demoralizációval szemben fogalmazódtak meg. A történetfonal alakulása szempontjából pedig annyiban is jelentősek ezek a momentumok, amennyiben Dragana magát folyamatosan egy aktív, sorsát a maga kezébe vevő, kezdeményező személyként mutatja be.

*„Véghezvittünk néhány projektet, felállítottunk például szemetesládákat, mert úgy elgondolkodtunk, hogy, ööö nem tudom, ha végigsétál az ember itt nálunk, akkor **hogy tanítsam meg** a gyereket, hogy a szemetet dobja=tehát hogyan lehet megváltoztatni az emberek gondolkodását Szerbiában? Hogyan tanítsam meg a saját gyerekeimet arra, hogy a papírt dobja a szemetesládába, ha az a szemetesláda nem létezik? Hogyan neveljem akkor a gyerekeket?--- Meg én a saját gyerekeimet úgy nevelem, hogy **azért** legyen valakivel legjobb barátságban, **mert olyanok, amilyenek**. Mert értékes tulajdonságokkal rendelkeznek, és nem azért mert az szerb vagy magyar vagy horvát vagy bunyevác vagy német, nem fontos. Tehát, hogy annak alapján tekintsenek egy emberre, hogy az emberként milyen, és hogy maguk is legyenek különlegesen bizonyos dolgokban [...] Egyes értékeket Szerbiában már egyáltalán nem számítanak. Az, amit mondtam, hogy mennyire csalódtam a politikai párttal kapcsolatban, azért csalódtam, mert, mert beláttam, hogy nálunk nem azokat becsülik meg, **akik akarnak, meg tudnak, meg tennének is valamit**, itt azokat az embereket értékeli, akik az én szememben hazugok, tehát aki ebben a pillanatban képest azt mondani, hogy ez itt fehér színű [barna színű asztalra mutat] csak azért, mert tudja, hogy ebből később haszna lesz, és az **igazi** dolgokat pedig nem értékeli. Ha itt valaki a papírt a szemetesládába dobja, akkor a többiek kinevetik, ha valaki föláll és felajánlja a helyét a buszon egy idősebb embernek, azt kreténnek nézik.”*

Érvelésében a későbbiekben is szerepet kap a különböző nemzetiségekkel szembeni alapvetően toleráns szemlélete, a hangsúly viszont nemcsak ezen van. Persze Dragana elbeszélésének is kötelező eleme, hogy az 1990-es évek nacionalista politikai atmoszférájához képest állást foglaljon, hogy valahol elhelyezze önmagát ebben a viszonyrendszerben, mint ahogyan ez megkerülhetetlen eleme volt az összes többi interjúszövegnek is a határ ezen oldalán. Dragana számára viszont ez csak egyetlen szempont a sok közül, melyre ellenszenvvel tekint. Legalább ennyire erős érzelmi töltettel beszél a számára sokszor elfogadhatatlan nemi szerepek alakulásáról Szerbiában, melyek különösen a lányok esetében gátolják az egyéni önmegvalósítás útját; illetve az országban mindent átszövő korrupció okozta problémákról.

Nem véletlenül válik tehát Dragana életében jelentőséggel telivé a határ közelsége. Csakúgy, mint ahogyan az 1990-es években a határra épülő kereskedelem gyakorlatilag a mindennapi túlélést biztosította a család számára, a határ közelsége azóta is a felemelkedés és a kitérés lehetőségét hordozza magában.

*„Az élet akkoriban annyira nehéz volt.” – emlékszik vissza azokra az időkre, amikor kitüntetett szerepet kezdett játszani az életükben a határ. „Emlékszem, hogy akkor a sógorom elkezdett azzal foglalkozni, hogy árukat hozott át a határon, tehát átment Magyarországra, áthozta, tehát elkezdett **dolgozni**, áthozni a legalapvetőbb dolgokat, alapvető élelmiszereket, amiket itt nem lehetett kapni. A nagybátyám pedig abban az időben könnyűbenzin behozatalával foglalkozott, tehát bármilyen módon megpróbálták az emberek fenntartani legalább megközelítőleg azt, ahogyan addig volt. Hogy ez hogy volt azoknak az embereknek Közép-Szerbiában, akik sokkal távolabb éltek a határtól, azt nem tudom. De nekünk a határ abban a pillanatban **nagyon sokat számított**, sokat jelentett a határ, mert így kapcsolatunk volt a külvilággal.”*

Dragana elbeszélésébe tehát lépten-nyomon beleszövődnek a Magyarországhoz, illetve a magyarsághoz kötődő momentumok. Ugyan a szűkebb családban egyáltalán nem beszéltek magyarul, fontosnak tartja

kiemelni, hogy édesapja ennek ellenére is mindig arra ösztönözte, hogy a szomszéd gyerekekkel magyarul beszéljessen.

„Már kiskoromban barátkoztam gyerekekkel, akiknek magyar volt az anyanyelve, és velük nőttem fel. Később barátkoztam a -- a legjobb barátnőm később szintén magyar anyanyelvű volt. Tehát megvoltak ezek az első találkozások. A nagymamám, ő szintén magyar volt, valahogy a nyelv már gyerekkorom óta a fülemben maradt.”

Majd folyamatosan sorra veszi azokat a mozzanatokot az életében, melyek jól szemléltethetik a magyarság iránti belsőleg is megélt orientációját, melyek végső soron újonnan szerzett kettős állampolgárságát hivatottak legitimálni. Talán az én személyem készítheti Draganat arra, hogy megvédje magyar állampolgárságának létjogosultságát? Esetleg azok a tágabb közéleti diskurzusok tükröződnek az elbeszélésben, melyek sokszor elmarasztaló módon vélekednek azokról, akik éltek a kettős állampolgárság jogi lehetőségével, miközben nem vagy nem eléggé számítottak *igazi magyaroknak*.

*„Az apám folyékonyan beszélt magyarul, a húgom ugyan **nem tud** magyarul, de én beszélem a nyelvet -- és így -- lényegében amikor megteremtődött a lehetőség, hogy kapni lehetett magyar állampolgárságot, mivel az apám anyukája oldaláról, meg az anyukám nagymamája is magyar, akik Mélykúton született, végül igazából rajta keresztül szereztem magyar állampolgárságot --- és valahogy **egész** életemben **volt** kapcsolatom ezzel. A barátnőm is magyar nemzetiségű volt, és vele is mindig arra törekedtem, hogy magyarul beszéljek, nekem az úgy normális volt. [...]*

*Hogy mondjam, **nincs** itt semmilyen **különbség**, és **soha nem** éreztem semmilyen különbséget, elsősorban azért, mert így vagyok nevelve, és nekem teljesen mindegy, mindig annak alapján válogatok és tekintek valakire, hogy milyen ember, és **soha az életben** nem volt ezzel semmi problémám. És a magyar nyelv pedig rengeteget jelentett a betegeimmel való kommunikációban, és végső soron, amikor Szegeden, amikor az Árkádba mentünk – mert az nagyon közkedvelt, – szóval ez az én részem --- ahogy van szerb állampolgárságom, a magyar állampolgárság is ugyanúgy az én részem.”* – zárja a gondolatmenetét Dragana, végül már olyannyira kibontva az érvelését, hogy szinte teljesen egyenértékűnek mutatja be szerb és magyar kötődéseit.

Összegző gondolatok

Kutatásunk kvalitatív jellegéből adódóan nem tekinthető reprezentatívnak egyetlen érintett közösségre nézve sem. Általánosító állítások megfogalmazása helyett arra törekedtünk, hogy mélyfúrászerűen feltárjuk az egyedi élettörténet belső összefüggéseit, az adott egyéni történetészövés mögött meghúzódó érzelmi megnyilvánulásokat, valamint a hozzájuk kapcsolható erkölcsi meglátások rendszerét. Interjúink alapvetően megértő szándékkal készültek, írásunk pedig talán annyiban járulhat hozzá a határ menti viszonyok további előmozdításához, hogy nagyon személyes hangnemben mutat be néhány olyan fájó pontot beszélgetőtársaink élettörténetében, melyek esetleg a múltban kölcsönös sérelmeket szültek. Tanulmányunk szűkre szabott keretei nem tették lehetővé, hogy a kutatás során elkészült összes interjút részletesen ismertessük.

Tartózkodva ugyan a túlon túl általánosító végkövetkeztetésektől, interjúszövegeink elemzéséből mégis kirajzolódik néhány közös jellemző a határ szerepét tekintve a helyiek önértelmezésében. Egyrészt azt tapasztaltuk, hogy a határ automatikusan a másság, az elkülönböződés diskurzusait generálja a megkérdezettek körében, avagy pontosan ezeknek a másság-narratíváknak a tudatos megtagadását. Egyúttal azt is láttuk, hogy ezek a másság-képzetek alapvetően nemzeti törésvonalak mentén szerveződnek, így megtagadásuk is egyben egy nemzeti alapú önértelmezés elutasítását jelentik. A határ mint az egyéni önértelmezéseket relevánsan meghatározó faktor különösen kisebbségi perspektívából értelmezhető, illetve azok körében, akik valamilyen módon személyes, családi kapcsolatok révén is kötődnek a kisebbségi közösségekhez. Többségi szempontból nyilván a határ szerepének megszűnik ez a fajta drámaisága. Ez utóbbi esetben mind az inter-

júalanyaim nemzeti alapú önértelmezése, mind maga a határ jelensége szinte természetes módon adottnak tételeződik, mely nem készteteti az elbeszélőket arra, hogy ezeket a kategóriákat újjáértelmezzék, és hogy velük szemben önmagukat is újrapozícionálják.

Különösen igaz ez a Magyarországon élő többségi magyarság körében tapasztalt identitáskonstrukciókra, melyek egyrészt egy nemzetiségileg sokkal homogénebb közegben születnek meg, másrészt nem érintettek közvetlenül a délszláv háború alatt kulminálódó nacionalizáló diskurzusaiban. A határ szerb oldalán ezzel szemben akár kisebbségi, akár többségi pozíciójú elbeszélésről van szó, szinte kötelező jelleggel állást kell foglalni az ország háborús összeomlásának eseménytörténetével kapcsolatban, így megkerülhetetlenné válik a nemzeti alapú önértelmezések logikája. Kutatásunk során talákoztunk nemzeties diskurzusokkal, de olyan narratívák is születtek, melyek kifejezetten csak a fizikai akadály szintjére szűkítik a határ jelentését és jelentőségét, és ezzel jól összeegyeztethető módon társas világukat és benne önmagukat is transzkulturális szemléletben határozzák meg.

Leginkább talán azt volt izgalmas figyelemmel követni, hogy a határ tematikája kapcsán születő önértelmezések mennyire mélyen beágyazódnak a határ két oldalát jellemző eltérő gazdasági hatalmi rendszerek dinamikájába. A két ország közötti gazdasági különbségek minduntalan átstrukturálták a határ menti közösségek geokulturális orientációját, illetve fejlődés- és elmaradottság-képzeteit. A gazdaságilag prosperáló Jugoszlávia a határ túloldalán élő többségi magyarság számára is rendre vonzó perspektívát jelentett, később pedig a Szerbiában élő többségi és kisebbségi közösségek számára válhatott releváns orientációs ponttá a Magyarországhoz fűződő viszony. A gazdasági rendszerek persze nem függetlenek az adott ország tágabb értelemben vett politikai és kulturális orientációjától, mégis érdekes megfigyelni, hogy a felszínen dominánsan nemzeties érvelési logikák mögött mennyiben húzódnak ennél sokkal gyakorlatiasabb, gazdasági alapú érdekek.

Azon túl, hogy interjúink segítségével betekintést nyerhettünk abba, milyen feltételek mellett válhat a határ az egyéni identitásnarratívák strukturáló elemévé, az egyes szövegrészekből az is kiderül, hogyan konstruálják meg a helyiek a határ jelenségét társadalmi tényként. Talákoztunk olyan megközelítésekkel, melyek arra törekedtek, hogy a határt valóban csak egy semleges fizikai térelemként értelmezzék, más elbeszélésekben pedig szinte világokat választott el a határ. Azt tapasztalhattuk, hogy a határ társas térben elfoglalt *helye* korántsem olyan stabilan rögzített, mint annak az objektív fizikai térben megjelölt koordinátái. Állandó mozgásban van abban az értelemben, hogy ki kerül befogadtatásra, és kit rekeszt ki az adott narratíva; és abból a szempontból is, hogy mikor válik ez a különbségtétel erőteljessé, illetve mikor halványul el.

Ugyan a szerb-magyar határszakaszt sűrűn átszövik a kulturális, gazdasági és személyes kapcsolatok rendszerei, melyek teret engedhetnek a helyiek önértelmezési stratégiáiban is egy kimondottan a határra épülő, a nemzeti centrumokkal szemben megfogalmazott egyedi határidentitás kialakulására, ilyen jellegű identitáskonstrukciókkal kutatásunk során kevésbé talákoztunk. A vizsgált narratívákban sokkal inkább a határ elválasztó szerepe volt domináns, avagy ennek ellenpontjaként a határ jelentőségét teljesen megkerülő – esetleg meghaladó – tágabb önértelmezési keretrendszerek.

Szakirodalom

- BARKER, Chris – GALASINSKI, Dariusz
2001 *Cultural Studies and Discourse Analysis*. London: Sage Publications.
- BHABHA, Homi K.
1994 *The Location of Culture*. London: Routledge.
- BODOR Péter
2002 Konstruktivizmus a pszichológiában. *BUKSZ* 14. 1. 67–74.
- BÖRÖCZ József
2002 A határ: társadalmi tény. *Replika* 47–48. 133–142.

- BRUBAKER, Rogers – FLEISCHMIDT, Margit – FOX, Jon – GRANCEA, Liana
 2006 *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton és Oxford: Princeton University Press.
- DE FÁTIMA AMANTE Maria
 2010 Local Discursive Strategies for the Cultural Construction of the Border: The Case of the Portuguese-Spanish Border. *Journal of Borderlands Studies* 25. 1. 99–114.
- DONNAN, Hastings – WILSON, Thomas M.
 1999 *Borders: Frontier of Identity, Nation and State*. Oxford – New York: Berg.
- ILYÉS Zoltán
 2004 A határfogalom változó tartalmai a geográfiától az empirikus kultúrakutatásig. In KOVÁCS Nóra – SZARKA László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. 9–15. Budapest: Akadémia Kiadó.
- KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia
 2002 *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- MCADAMS, Dan P.
 1993 *The Stories We Live By – Personal Myths and the Making of the Self*. New York and London: The Guilford Press.
- NAGY-ZEKMI, Silvia
 2007 Borderland and Identity: Theoretical Approaches. In KUPA László (szerk.): *Tájak, tájegységek, etnikai kisebbségek Közép-Európában: konferencia-kötet*. 46–52. Pécs: B&D Stúdió.
- NEMES NAGY József
 1998 *Tér a társadalomkutatásban*. Ember-település-régió sorozat. Budapest: Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- PATAKI Ferenc
 2001 *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- RICOEUR, Paul
 2001 Narratív azonosság. In LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív Pszichológia*. 15–25. Budapest: Kijárat Kiadó.
- ROSALDO, Renato
 1988 Ideology, Place and People without Culture. *Cultural Anthropology* 3. 1. 77–87.
- ROSENTHAL, Gabriele
 1993 Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. In JOSSELYN, Ruthellen – LIEBLICH, Amia (szerk.): *Narrative Study of Lives*. 59–91. London: Sage Publications.
- RUTHERFORD, Jonathan
 1990 The Third Space. Interview with Homi Bhabha. In RUTHERFORD, Jonathan (szerk.): *Identity: Community, Culture, Difference*. 207–221. London: Lawrence and Wishart.
- SCHIMANSKI, Johan – WOLFE, Stephen
 2010 Cultural Production and Negotiation of Borders: Introduction to the Dossier. *Journal of Borderlands Studies* 25. 1. 39–49.

Az interjúszövegekben használt jelölések

Igen:	elhúzva ejtett szó
((nevet))	a felvételről hallható metakommunikatív jelzés
nem	hangsúlyosan, hangosan mondott szövegrész
---	félbeszakadó szöveg
(...)	a leírásból valami kimarad, mert nem érthető különböző szöveghosszal arányos terjedelemben
(nem)	bizonytalanul érthető szöveg kiemelése
igen=igen	a szokásosnál gyorsabb összekapcsolás
(5)	szavak közötti szünet időtartama másodpercekben
[...]	szerkesztői megjegyzések

MELINDA LASZÁK

In Terms of Each Other – Identity Narratives from the Hungarian-Serbian Border Zone

The study discusses – in light of border proximity – the various strategies by which populations along the Hungarian-Serbian frontier seek to define themselves, taking as its source material a series of narrative biographical interviews conducted in small communities. As its central issue, the project sought to determine precisely what lines of discourse have coalesced around the topic of the border in this regard, and what forms of identity awareness have been generated in the process. Are the dominant narratives the ones that emphasise the role of the border as a dividing line; or is the opposite true, that the dense web of personal, economic, and cultural relationships constructed from and around the border, in concert with the manner in which society crosses that border, create hybrid –even transnational – forms of identity? In analysing the above-noted interviews, the authors experienced that a mere mention of the border automatically generated discussion of alterity (*otherness*) and differentiation, or, more accurately, conscious denial of the narratives that promote such notions. At the same time, it was also noted that, at a basic level, concepts of *otherness* tend to organise themselves around national fault lines, so that denying them amounts to little more than a rejection of self-definition in terms of nationality. This consideration figures particularly strongly in the self-definitions of those living on the Serbian side of the border, where memories of the disintegration of the former Yugoslavia inevitably motivate locals to position themselves within a system of national similarities and differences. The analysis also demonstrates that the self-definitions in question are deeply embedded in the disparate economic relations that characterise the two sides of the border – differences that have served at every turn to restructure the manner in which border zone populations orient themselves geographically and to alter perceptions of development and economic lag, spawning a range of visions – some appealing, others less so – within the overall search for personal, as well as national identity. In general it may be stated that the border as a relevant factor in determining how people define themselves at a personal level is best examined from a minority perspective; that is, from the vantage point of those with familial ties to some minority community. Thus, although the Hungarian-Serbian border is densely enmeshed in a network of cultural, economic, and personal relationships, identity constructions built explicitly around the border, at the expense of national nodes, are not strongly characteristic of the region.

Kulturális identitás kapcsolathálói a hármashatár közelében – észak-szerbiai és dél-magyarországi példák

A *Hármashatárak vizsgálata* című OTKA-projekt keretében Magyarország többszörösen összetett határövezeteiben végeztünk kutatást vizsgálva a társadalmi-gazdasági viszonyokat s bennük az egyén helyét, közösségalkotó és kapcsolattartó szerepét. E kutatómunka során létrejött adatbázisnak egy terepszakasza, a magyar-román-szerb hármashatár térségére vonatkozó adatokat elemzem ebben a tanulmányban, első sorban azokat a jelenségeket tartva szem előtt, melyek az egyén és a közösség kulturális identitását befolyásolják. Írásom Magyarország déli határszakaszának szerb oldalával foglalkozik, melyben főként a kérdőíves adatbázisból kirajzolódó példákat tekintem át, illetve a kapcsolatháló mögöttes tartalmait értelmezem. Ez tehát a nagy volumenű kutatás részeredménye, amiben a határszakasz településeiről, így Horgosról, Magyarakanizsáról, Törökkanizsáról és a közeli nagyváros, Szeged határon túlról érkezett és a városi közegben lokális, de mégis vajdasági magyar közösséget alkotott szervezetéről formálok képet.

A vizsgált térség településeinek néhány jellemvonása

A vidék ipari-, kereskedelmi- és kulturális központjának számító Szabadka – múzeuma, képtára, színháza, könyvtára, egyetemei, közép- és általános iskolái vannak, a bácskai római katolikus püspökség székhelye – régóta városi rangú település, jelentős vasúti és közúti csomópont, fontos határátkelőhely. Lakosságának relatív többsége (38,5%) az ezredforduló éveiben is magyar volt. A polgárháborús évek (1991–1995) számottevő népmozgást generáltak a délszláv térségben, aminek köszönhetően a városban a szerb lakosok arányszáma elérte a 24,1%-ot. A horvátok 11,2%-ot, míg a bunyevácok, akik vallásilag és nyelvileg is a horvát kultúrához tartoznak, voltaképpen a nyelv és kultúra egy dialektusának tekinthető népcsoportot alkotnak, és 11,1%-ot tesznek ki.¹

Horgos közvetlenül a szerb-magyar határon fekvő falu, nemzetközi határátkelőhely az Európai Unió déli, balkáni kapujában. Korábban fontos lokális, majd Trianon után nemzetközi vasúti csomópont lett, ám a korszerűsítések elmaradása miatt napjainkban személyforgalom van a szomszédos országok között. Két fontos élelmiszeripari feldolgozó üzemében kevesen találnak munkalehetőséget, lakosságának többsége egyéni gazdálkodó, főként szőlőtermesztő és gyümölcsész parasztgazdaságokkal találkozhatunk. Jelentős a fűszerpaprika termesztése. A falunak könyvtára, művelődési háza, óvodája és általános iskolája van. A település 2011-ben 5 709 főt számlált, ebből 4 720 magyar, 383 szerb, 314 cigány, 30 albán és 20 horvát nemzetiségű.²

Magyarakanizsa Horgostól keletre, a Tisza folyó jobb partján elterülő paraszt-polgár város. Műút és vasút köti össze Horgossal, Törökkanizsára műút vezet a folyót átívelő hídon keresztül, Zentára már csak műúton lehet eljutni a városból, míg korábban vasúti közlekedés is volt a két település között. Három határátkelő van a közelében: Királyhalma, Horgos és Gyála. Mindhárom a szerb-magyar határon fekszik. Ipara – építőanyaggyártását kivéve – a szocializmus évtizedei alatt létesült, és a vizsgálat idején már a szigetelőanyag-, építőanyag- és a kerámiagyár kivételével nem működött. Az itt élők kényszerűen ugyan, de visszatértek korábbi, paraszt-polgári hagyományaikhoz, és a család munkaerejére alapozott farmgazdaságok jelentik a lakosságmegetartó erőt. A 20. század eleje óta fürdőváros, napjainkban már országos hírű. A rendszerváltozás utáni közigazgatási átszervezés során a település hivatalosan nem kapta meg a városi ran-

¹ <http://vajdasag.rs> (letöltés: 2015.02.23.)

² <http://wikipedia.org> (letöltés: 2015.02.23.)

got, noha korábban évtizedeken át az volt. Önkormányzati és kulturális hagyománya gyorsan újjáéledt a rendszerváltozás után. Könyvtára, képtára, művelődési háza, írott és elektromos sajtója, befogadó színháza, kreatív regionális művészeti műhelye, művelődési egyesületei jelentős kulturális életéről tanúskodnak. Van óvodája, általános és középiskolája, egyetemek kihelyezett tagozatai működnek itt. A városban a 2011-es népszámláláskor 9 871-en éltek, ebből 8 319 magyar, 894 szerb, 34 jugoszláv, 39 albán, 30 horvát, 20 román, 104 cigány.³

Törökkanizsa a Tisza folyó bal partján elterülő, számottevő iparral nem rendelkező település. Paprikafeldolgozója és ételízesítő üzeme, valamint papírgöngyöleg-gyára kevés munkalehetőséget biztosít. Lakosságának jelentős része paraszti gazdálkodásból tartja el magát. Két határátkelő is van a közelében, mindkettőt műúton lehet megközelíteni, Gyála és Horgos nagyjából azonos távolságra van a nagyközségtől. Művelődési élete szerénynek mondható, bár van könyvtára és művelődési háza. Óvodája, általános iskolája mellett közpiskolái vannak. 2011-ben 6 960 fő élt a településen, amiből 2 355 magyar, 3 990 szerb, 45 horvát, 16 macedón, 10 német, 24 montenegrói nemzetiségűnek vallotta magát.⁴

A kérdőív szerkezetéről

A kutatás alapját egy empirikus kérdőív és a helyszíni interjúk adták. A részletekre fókuszáló, éppen ezért terjedelmes, 20 oldalas kérdőív 5 kérdéskört jár körül:

I. Személyes adatok (a kérdezett neme, életkora, családi állapota, nyelvismerete, állampolgársága, iskolai végzettsége, munkaerőpiaci helyzete, munkaköre, vallási hovatartozása, rokon, baráti kapcsolatai);

II. Mobilitás (milyen céllal és gyakorisággal látogatott Magyarországra, illetve Romániába, milyen módon és milyen célpontokra utazott az említett országokba);

III. Másság (rangsorolja a térség országait egészségügyi és szociális ellátás, kereseti és munkalehetőség, gazdasági teljesítőképesség, közbiztonság szempontjából, kiket tekint idegeneknek és miért, mit tart fontosnak identitása szempontjából, milyen *mássággal* rendelkező csoportok rokonszenvesek és melyek nem);

IV. Szervezetek, egyesületek (milyen a kapcsolata a határon túli egyesületekkel, milyen egyesületi programokra jár, kezdeményezett-e határon túliakkal kapcsolatfelvételt, érdeklik-e a határon túli események, milyen médiaformákat használ tájékozódás céljából);

V. Hatóság (milyen kapcsolata volt a szomszédos országok hatóságaival, elkövetett-e szabálytalanságot).⁵

A feltett kérdések tehát a kutatás számára alapvető információkat kívántak szolgáltatni. A reprezentatívításhoz kevés volt a kérdőívek száma, egy-egy határszakaszon háromszáz került kitöltésre. A kutatómunka során a kérdőíves felmérés csupán a néprajzos terepmunka kiegészítője volt, nagyobb hangsúlyt kapott szakmánkból kifolyólag a mélyinterjúk gyűjtés és a néprajzi megfigyelés.

Jelen tanulmány számára a II. és a IV. kérdéscsoportra adott válaszok a fontosak, hiszen főként ezek alapján tudjuk a kulturális identitást feltárni. A mobilitás témaköréből a rokonok, barátok látogatása, illetve a kulturális események látogatása, a nyaralás, kirándulás fontos, valamint az identitást befolyásoló tényezők. A negyedik kérdéskör a szervezetek, egyesületek és programjaik ismeretére és a kapcsolatfelvételre kérdez rá, ami szintén része az identitás egyéni konstruálásának.

³ <http://wikipedia.org> (letöltés: 2015.02.23.)

⁴ <http://wikipedia.org> (letöltés: 2015.02.23.)

⁵ Kérdőív *Háromas határok vizsgálata Magyarország délnyugati, délkeleti és északi térségében*. 2014. március-április. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet. Kutatásvezető: Dr. Balogh Balázs. Kézirat

A megkérdezettek kiválasztása

Mivel elsődleges célja a kutatásnak, hogy minél részletesebb és a települési közösségekre minél jellemzőbb képet lehessen kialakítani a kérdőívek feldolgozásakor, ezért a kérdezőbiztosoknak szem előtt kellett tartaniuk a kutatópontok demográfiai jellemzőit az általános lakossági struktúra alapján, aminek támpontját a 2011-es népszámlálási adatsorok képezték. Esetünkben a Szerb Statisztikai Hivatal adatbázisát használtuk.⁶

Ahhoz, hogy ez a szempont érvényesülhessen a kutatásban, szükség volt a lokális közösségek minél nagyobb fokú ismeretére. Éppen ezért Szabadkán Papp Árpád, a szabadkai múzeum muzeológusa volt a kérdezőbiztos, Horgoson a szegedi Néprajzi Tanszék hallgatója, Király Kitty, míg Magyarkanizsán és Törökkanizsán a Magyarkanizsáról elszármazott Klamár Zoltán muzeológus. Mindhárman beszélik a szerb nyelvet, így nem jelentett akadályt a szerb és horvát nemzetiségű polgárok megkérdezése sem.

A kérdőívek lekérdezésekor a települések nagysága alapján Szabadkán 40, Horgoson 20, Magyarkanizsán 30 és Törökkanizsán 10 háztartást kerestünk fel. Részelemzésünk szempontjából fontos, hogy Horgoson a 20 megkérdezettből 17 magyar, 3 szerb, 11 férfi, 9 nő; Törökkanizsán 10 beszélgetőtársból 7 szerb, 3 magyar, ebből 1 kettős identitású, 6 férfi, 4 nő; Magyarkanizsán a 30 kérdőív 26 magyar, 4 szerb, 2 kettős identitású lakossal került kitöltésre, akik közül 20 férfi, 10 nő.

Települési példáink

Horgos

Sok szempontból az egyik legizgalmasabb település, hiszen közvetlenül a szerb-magyar határon fekvő faluról van szó. A horgosi szerbség Trianon után, magyarországi optánsokból verbuválódott, és a huszadik század első felében külön falurészbe szerveződött. Mára az egykori Kisgyála összeépült a faluval, és a lakosság is kicserélődött, többségében magyarrá lett. A vizsgált időszakban, 1990-től napjainkig a lakosság a határ közelségét annak minden előnyével és hátrányával megtapasztalta: a kezdeti zökkenőmentes határátkeléstől egészen a településen át keleti és déli irányban kígyózó sorokig. A polgárháborús évek, az embargó, majd a fokozatos határnyitás mind-mind másféle élethelyzeteket eredményezett.

A húsz megkérdezett közül mindössze hárman voltak, akik sem a szomszédos Magyarországon, sem pedig Romániában nem jártak a fent jelzett időintervallumban. Tizenhárman a bevásárlást jelölték meg leggyakoribb határátlépési célként, mindannyian Magyarországon jártak ez ügyben. Az esetgyakoriság alapján a második ok a határon való átkelésre a nyaralás, kirándulás. Ezt tízen jelölték meg. Szórakozási céllal nyolcan utaztak, és csak ezt követi a rokonok látogatása, amit heten említettek. A rokonlátogatások feltérképezésekor kiderült, hogy a rokoni kapcsolatoknak két rétege van: egy tizennyolcadik századig visszavezethető, Szeged környéki kirajzás, és van egy huszadik századvégi áttelepedés a korábbi kibocsajtó helyre.

A megkérdezettek közül hatan intéztek hivatalos ügyet Magyarországon, közülük öten kimondottan üzleti jelleggel. Valószínűsíthetjük, hogy ügyintézés alatt korábban a tartózkodási engedélyre, míg napjainkban a kettős állampolgárságra gondolnak a megkérdezettek. Kulturális események látogatását négy válaszadó jelölte meg, hárman látogatták barátaikat, munkavállalási és tanulási céllal egy-egy válaszadó lépett Magyarország területére.

Ha a kapott adatokból az identitáshoz köthető határlépések közé soroljuk a rokoni, baráti, ügyintézési látogatásokat és a kulturális eseményeken való részvételt, akkor összességében húsz átkelést regisztrálunk. Ebből tíz a barátok, rokonok látogatása, hat az ügyintézés és mindössze négy a kulturális események látogatása. Az ügyintézések száma a magyar állampolgárság felvételével kapcsolatosan szaporodott meg.

⁶ <http://statserb.rs> (letöltés: 2015.06.29.)

Figyelemre méltó, hogy a határközelség ellenére is igen kevés a továbbtanulásra vonatkozó adat, mindössze egy pozitív választ regisztrált a kérdezőbiztos.

A nemzeti és a lokális identitás vizsgálata igen meglepő eredménnyel zárult. A nemzetisége mindössze két válaszadónak volt fontos, négy gondolta, hogy inkább fontos, nyolcnak közömbös és hat válaszadó nem tartotta fontosnak. A vallás csak egy válaszadónak volt fontos, tizenegy közömbösen viszonyult a kategóriához, míg nyolcan egyáltalán nem tartották fontosnak. A település megítélése is igen érdekesen alakult. Mindössze egy megkérdezett tartotta nagyon fontosnak a helyet, ahol él, két válaszadó számára volt inkább fontos, hatnak közömbös, tizenegynek pedig egyáltalán nem fontos a falu mint lokalitás.

A kulturális és egyéb szervezeteknek egy válaszadó tagja, tizenkilenc nem. Ezek programjait tizenegyen látogatták, egy megkérdezett romániai programokra is ellátogatott, míg kilenc válaszadó egyáltalán nem járt ilyen eseményekre. Kapcsolatfelvételt ezekkel a szervezetekkel mindössze hárman létesítettek.

Magyarkanizsa

Magyarkanizsa a vizsgált térségben a magyarság második legnagyobb települése, és mint kisváros kompakt magyar jellegű. Térszerkezetében a magyarokkal együtt élő szerbek nem tudták megőrizni a korábban összefüggő Szerb utcai és budzsáki településrészüket.

A város határhelyzete folyamatosan változott a huszadik század második felében. A horgosi határátkelő mellett két újabbat nyitottak: Gyála és Tiszasziget, illetve Királyhalma és Ásotthalom között. Ezek az újabb átkelési lehetőségek még mobilabbá tették a környék lakóit.

A harminc megkérdezett közül mindenki járt Magyarországon, míg Romániában mindössze öten. Ez a passzivitás nagy részben magyarázható a határátkelő távoli voltával, de elsősorban azzal, hogy a két vidéknek, Kelet-Bácskának és a bánzági részeknek korábban sem volt nagy hagyományokra visszatekintő gazdasági-kulturális kapcsolathálója a ma Romániához tartozó területek felé.

Munkavállalás céljából a harminc megkérdezett közül kettő járt Magyarországon és egy Romániában. Üzleti ügyben hárman voltak Magyarországon és ketten Romániában. A bevásárlást mint úti célt huszonhatan jelezték Magyarország és ketten Románia irányában. Barátok, rokonok látogatására tizennégy válaszadó utazott Magyarországra, míg Romániába ilyen céllal senki. Öten voltak nyaralni Magyarországon, és tíz válaszadó jelezte, hogy látogatja a térség magyarországi kulturális eseményeit. Romániában egy válaszadó nyaralt, és hárman látogatták a térség kulturális rendezvényeit. Egészségügyi szolgáltatást ketten vettek igénybe Magyarországon, ahogyan szintén két-két válaszadó jelezte, hogy valamilyen hivatalos ügyet intézni, tanulni és szórakozni jár át a szomszédos országba. Romániában sem egészségügyi intézményben, sem ügyintézési céllal nem járt senki a megkérdezettek közül. Tanulni és szórakozni egy-egy válaszadó járt Romániában.

Az identitás szempontjából a nemzetiséget húszan fontosnak és négyen inkább fontosnak tartották, öt válaszadó számára közömbös és mindössze egy válaszadónak nem volt fontos a kategória. A vallásról mindössze ketten gondolták, hogy fontos identitásuk szempontjából, tizenketten inkább fontosnak gondolták, tizenöt válaszadó számára közömbös kategória, és egy nem tartotta fontosnak. A település tizenkilenc válaszadó számára volt fontos, heten gondolták inkább fontosnak, hárman közömbösnek és mindössze egy volt, aki nem tartotta fontosnak a települést, ahol él.

Határon túli egyesületeknek öt válaszadó tagja, míg huszonöt nem. A szervezetek programjait tizenötön látogatják, és ugyanannyian nem. Kapcsolatot hárman kezdeményeztek a harminc lekérdezettből.

Törökkanizsa

Törökkanizsa közelségben Gyála és Tiszasziget között határátkelő van, ami kezdetben kishatárforgalmat bonyolított csupán, jelesül: a két szomszédos ország állampolgárai használhatták. Ennek az átkelőnek a fő közlekedési folyosótól való távolsága miatt reggeltől estig zökkenőmentes volt a forgalma.

A tíz megkérdezett közül mindenki járt át Magyarországra, míg Romániában csak hatan voltak. Az úti célok közül első helyre a bevásárlás került, hét válaszadó járt át rendszeresen bevásárolni, üzleti ügyben hárman jártak, barátokat ketten látogattak meg, és egy válaszadó nyaralt Magyarországon. Nem volt munkavállalási kísérlet. A megkérdezetteknek rokonaik nincsenek Magyarországon. Továbbá ügyintézés, kulturális események, egészségügy, tanulás és szórakozás miatt sem látogattak Magyarországra.

Románia közelsége csak földrajzi értelemben mutatkozik meg, hiszen igen késve, 2014-ben nyílt meg Egyházaskér határátkelő állomása. Korábban a Nagyikikinda mellett lévőt kellett használniuk, ami meglehetősen messze van a törökkanizsai lakosok számára.

A tíz lekérdezettből négyen jártak Romániában, üzleti ügyben egy, bevásárlási szándékkal két, nyaralni, kirándulni pedig egy válaszadó.

Az identitást erősítő lokális kötődések, barátok, rokonok látogatása, illetve a kulturális eseményeken való részvétel, továbbtanulás megjelölése hiányzik a válaszokból.

A nemzetiséget kilencen tartották fontosnak, egy válaszadó pedig inkább fontosnak vélte. A vallást egy tartotta fontosnak, két válaszadó inkább fontosnak, míg a többség, hét válaszadó közömbös kategóriának minősítette. A települést ketten fontosnak, hatan inkább fontosnak vélték, és mindössze ketten gondolták közömbösnek.

Határon túli szervezetnek senki sem tagja, és mindössze hárman hallottak ezekről. A szervezetek, egyesületek programjaira a megkérdezettek fele jár. Kapcsolatfelvételt senki sem kezdeményezett.

Egyesületek

A térség egyesületei közül igazán nagy hagyományú csupán a horgosi Gyöngyösbokréta, amit a két világháború között, 1932-ben alapítottak.⁷ Később Testvériség Művelődési Egyesületként működött, ezen a néven lett Pro Urbe díjas 2002-ben, majd a Bartók Béla Magyar Művelődési Egyesület nevet vette fel.⁸ Az Iringó Környezetvédelmi és Honismereti Civil Szervezet 2004-ben jött létre, és 2010-ben szerveződött újjá.⁹ A törökkanizsai Tiszagyöngye 1991-ben jött létre, a Kéknefelejcs 2004-ben és végül az Ablak Színházi Egyesület 2008-ban.¹⁰

A VMDK szegedi tagozata 1992-ben politikai szervezetként került bejegyzésre,¹¹ majd a későbbi években alakult át kulturális ernyőszervezetté.

A két magyarkanizsai egyesület az 1990-es évek második felében jött létre: elsőként az Ozoray Árpád Magyar Művelődés Egyesület 1995-ben, majd ebből vált ki a néptánc szakosztály, és Tisza Néptánc Egyesület néven 1996-tól önállóan működik.

Az alapítási dátumokból jól látható, hogy az egyesületek a polgári hagyományokhoz visszatérő rendszerváltoztatással szinte egy időben megjelentek a vizsgált közösségekben. Ennek két oka is van: egyik, hogy a korábbi, a két világháború közötti vagy azt megelőző időszak egyesületi hagyománya látenszen meg tudott maradni az adott lokális társadalmakban, illetve az új lehetőséget kihasználó alapítók között akadtak

⁷ <http://horgos.rs> (letöltés: 2015.06.29.) Lásd még: Hegedűs 1940: 33.

⁸ <http://kanjiza.rs> (letöltés: 2015.06.29.)

⁹ <http://horgos.rs> (letöltés: 2015.06.29.)

¹⁰ <http://torokkanizsa.hu> (letöltés: 2015.06.29.)

¹¹ <http://vmdk-szeged.hu> (letöltés: 2015.06.29.)

olyanok, akik még korábban tagjai voltak a szocializmus éveit szeparatistának minősített és tudatosan elszorított egyesületi életnek. Az újonnan alapított egyesületek fő jellemvonása, hogy kulturális ernyő-szervezetként kívántak működni, ám a kezdeti lelkesedés múltával minden településen felaprózódtak és egy-egy adott tevékenységre szakosodtak.

A titói érából örökölt kapcsolatrendszerből a legtöbbet a horgosi Bartók Béla MME őrizte meg Szerbia belseje felé. A határon átívelő kapcsolatkeresés és -tartás Rösztke, Mórahalom, Szeged és a távolabbi Kiskunhalas irányába mutat. Hasonló kapcsolatháló alakult ki Magyarokiszsa és Törökiszsa vonatkozásában is.

Noha a hármass határ közel van, mégsem kapcsolódik a térség Románia nyugati régiójához. A nehezen megközelíthető határövezeti települések távol esnek attól a kapcsolathálótól, ami az anyaország és az országhatáron túli szerbiai régióban több évtizede segíti a kapcsolatfelvételt és kapcsolattartást. Mint azt a kérdőíves elemzések példáiból láthatjuk, az egyesületi életben is jelentős szerepet játszanak az egyéni szerepvállalások, kapcsolatkeresések.

Az egyesületeket vizsgálva szembeötlő a nemzetiségi alapon történő szegregáció (vö. Papp 2003: 205.) markáns jelenléte. A települési együttéléstől függetlenül, az etnikai közösségek által létrehozott kulturális egyesületek gyakran a nevükben is megjelenítik, hogy mely nyelvi-kulturális közösség tagjait tömörítik magukba. Ezek után – látva az egyesületek szerkezeti felépítését, szakosztályaikat és azok programjait – egyértelmű, hogy csak az adott nemzeti közösség hagyományait ápolják és mutatják be az általuk szervezett, sokszor fesztiváli szintre terebélyesített programokon.

A sorból valójában csak egy határon túli egyesület lóg ki, ami nem más, mint a VMDK szegedi szervezete. Havi rendszerességgel jelentkeznek programokkal, melyek szereplői vajdasági magyarok vagy vajdasági magyar témával jelentkező anyaországiak. A programválogatás egyik célja: a kapcsolattartás segítése a szülőfölddel. Valójában egy mikrovilágot hoznak létre ezzel a tevékenységgel, amit alkalomadtán vajdasági és kárpát-medencei kirándulásokkal egészítenek ki.

Térhasználat, térkijelölés, identitás

A tér polarizációja – Horgos, Magyarokiszsa

A falu főterét 1945 után a kommunista hatalom bipolarizálta. A forgalmas csomópont egyik sarkára állított obeliszken a második világháború falubeli szerb áldozatainak névsora olvasható. A felirat csak szerb nyelvű. Vele szemben a másik obeliszken pedig a felszabadító harcokban elesettek nevei olvashatók. Az értelmező, magyarázó feliratot szerb és magyar nyelven is rávésték az emlékműre.

Korábban mindkét emlékmű azonos jelképpel, vörös csillaggal volt díszítve, de ez később megváltozott. A szerb áldozatok obeliszkjéről levették a mozgalom jelképét és helyére kereszt került.

A faluközpont épületeinek bontásával a tér kinyílt, és a Vasút utca irányában kiszélesedett. A telekre épült művelődési ház előtt – a hely a kereszteződés és a főter szerves része – egy kopjafa áll. Ez a korábban református sírjelként ismert szimbólum mára teljesen új jelentéstartalmat kapott: a magyarságot szimbolizálja. Horgos főterén álló kopjafa díszítőelemei között ott vannak a falu testvértelepüléseinek a címerai. A szimbólum tehát múltat, jelent és jövőt kapcsol össze, és legfőbb üzenete az, hogy a falu magyarsága békében és barátságban kíván élni és boldogulni.

A legújabb jel a tér Vasút utcába nyúló szegletére állított Szent István mellszobor. A büszk üzenete egyértelmű: a falu magyarsága emlékezik a gyökereire, de toleráns is egyben, mert a király Imre herceghez írott intelmeit is szem előtt tartja a közösség. Ezt némileg felülírja a szobor elé állított kettős kereszt, ami feliratával a királyra emlékezik, aki a magyarok nagyszonyának oltalmába ajánlotta országát. Az állítatók e cselekedetre emlékeztetve jelentették meg a keresztet a boldogságos Szűz Máriát. A kereszt szövegében hozzá könyörögnek, és a latin ábécével írottak mellett a magyar rovásírás betűivel is rávésték a fohászt.

Az újabb térobjektumok állításával a korábban kétpólusú központi térszerkezet immáron négypólusúvá vált. Ezzel felülírták a korábbi hangsúlyeltolódást magyarok és nem magyarok között.

Magyarok között a főtér lett bipoláris. A kommunista hatalom a második világháború áldozatainak és az ország felszabadításában részt vetteknek állított emléket. Az emlékmű közelében, már a rendszerváltozás után állították fel két helybeli művész szobrát. Ezzel a lokális emlékezet mintegy semlegesítette a korábbi térobjektumot. Az ezredforduló utáni években további szobrok kerültek a térre. A két büszkét – szintén a város szülőttei: egy magyar nemzetiségű zeneszerző és egy szerb ügyvéd – tovább erősítették a lokális identitást, még hozzá magyar és szerb oldalról egyaránt. Ez a fajta mértéktartó térkijelölő magatartás a város más pontjain nem mindig érhető tetten. A lokális identitás erősítése mellett tapasztalható a magyar nemzeti identitás történelmi elemeihez való kapcsolódás. Ilyen a nándorfehérvári győztes hadvezér, Hunyadi János – Sibinjanin Jank emlékműve, vagy a Halász téri emléktábla, az *Itt kezdődött Kanizsa*, illetve az 1848-as forradalom emléktáblája.

Az államhatalom részéről egy emlékművet állítottak a Koszovón életüket vesztett magyarok emlékére.

A térfoglalásban, térkijelölésben az önkormányzat mutat nagy aktivitást, ami tárgyiasult megnyilvánulása a lokális és magyar identitás újrakonstruálásának.

A tér polarizációja helyett a térszerkezet polarizációja – Törökkanizsa

Törökkanizsa rendelkezett ugyan egy főtérrrel, ami a Tisza partra kifutó főutca kiszélesedése volt – ezen a folyószakaszon állt a hajóhíd –, de magát az urbánus környezetet a katolikus templom és a vele szemben álló kereszt jelölte csupán. A kastélyok szintén ebben a környezetben épültek fel, ahogyan a községháza is. A hangsúlyt tehát csak növelte a földesurak és az államhatalom építkezése. A fontos térobjektumok tehát a mindenkori politika tárgyiasult jeleként, az itt álló katolikus templom pedig a szakralitás szimbólumaként jelölte ki a település fontos pontjait. Noha a nagyközség legújabb kori létrejöttében fontos szerepe volt az ide telepített határőrvideki szerbségnek, ők közösségileg kiszorultak erről a területéről a lokalitásnak, hiszen templomuk jóval kijebbe épült. Ezek alapján feltételezhetünk egy szerb és magyar szegregációt: két falu van egy településen belül.

A régi központi mag a 20. század elejére alakult ki, aminek a közelében ugyan, de mégis jól elkülönülve épültek az új, 20. század végi központ fontos épületei: iskolák, többszintes lakóépületek, posta, eskető terem és áruház. Ahogyan Horgos példáján látható, úgy Törökkanizsán is elindult egy újabb polaritás kialakítása a hatalom részéről. Ráadásul ebben az új térben fontos közfunkciót kiszolgáló közigazgatási objektumok kaptak helyet. A szocializmus idején új jelent és új múltat konstruált a hatalom, és a közúthálózat korábbi funkciói is megváltoztak, ennek a törekvésnek lettek alárendelve. A régi hajóhíd helyett új, állandó függőhíd épült a Tiszán, tehát a település nyugati irányban is nyitottá vált. Ennek köszönhetően az új központ forgalmi csomóponttá lett, míg a régi elvesztette korábbi hasonló szerepét. Néhány fontos, fő közlekedési folyosóként funkcionáló utcát lezártak, és sétáló övezetté alakították. Ennek okán bizonyos városrészek megközelíthetősége megváltozott, és a lokális önkormányzat szándéka ellenére csökkent azok forgalmi/kereskedelmi súlya. A sétáló utca sarkán álló, tiszavirágot mintázó szobor semleges tartalmú üzenete miatt tovább növelte a tér/utca súlytalan voltát.

Következtetés és egy lehetséges értelmezés

Az identitáshoz csak részben kötődő munkavállalás némileg felértékelődik, ha a szomszédos ország egyben az anyaországot jelenti azok számára, akik gazdasági-politikai kényszertől vezérelve megjelennek az adott ország munkaerőpiacán (Szabó 2003: 244–245.). Fokozottan igaz ez a polgárháborús években kényszerhelyzetbe került határ menti térség magyar lakosságára nézve, hiszen a krízishelyzet miatt azok is mozgásba lendültek, akik korábban nem tervezték az ország ideiglenes elhagyását sem.

A helyzet normalizálódása után sokféle határgyakorlat alakult ki. A menekülők egy része huzamos tartózkodásra rendezkedett be, házat, lakást vásárolt a határhozvet valamelyik településén, és ahogyan ideje, kötelezettségei engedik, viszonylag gyakran jár *haza*. Meglehet a *haza* fogalma átértékelődött, hiszen ingatlanjaikat eladva már csak rokoni, baráti látogatást takar a rendszeres, többszöri határátkelés. Ők kettős állampolgárok, és életvitelszerűen az anyaországban élnek. Van egy olyan réteg is, aki munkavállalóként napi rendszerességgel lépi át a határt. Ők az anyaországban dolgoznak, de munka után *haza* utaznak bácskai otthonukba. Arra is találtunk példát, hogy a korábban áttelepült család egyik tagja mostanság visszajár dolgozni a határ közeli kisvárosba, Magyarkanizsára. A vidék lakosságának többsége – a változó körülmények ellenére – azonban helyben maradt, és a korábbi gyakorlatnak megfelelően főként bevásárlási céllal lépi át a határt. Ennek intenzitása a gazdasági helyzettől függő, a deviza árány nagyban befolyásolja ezeket a határátlépéseket.

A fentiek fényében megállapítható, hogy a kapcsolatok élők, napi szinten számolhatunk fizikai jelenléttel. A gazdasági kapcsolatháló ily módon lehetőség is egyben a rokoni, kulturális érintkezés szinten tartására.

A mélyinterjúk során azonban sokan árnyalták a kérdőíves felméréskor kapott válaszokat. Az átkerülés az az átmeneti állapot, melynek során némelyek a befogadó állomások lakói lettek, mások pedig inkább ismerősöknél próbálták meghúzni magukat, megint mások azonnal az egzisztenciateremtés felé fordultak, és ez más-más tapasztalattal gazdagította a migránsokat. A szerzett tapasztalatok döntően befolyásolták az anyaországról addig kialakított egyéni véleményüket: *„Ahogy átkerültem, »jűgő« lettem, aztán meg »szerb«! Segítség helyett vállvonogatás volt. Meg ígéretés: majd bejelentelek, csak dolgozzál...”; „Nem haladt az ügyem, ott állt a szekrényben a kérelmem. Mondták, hogy még benne vagyunk az ügyintézési időben. Türelem! A pénzem meg már elfogyott. Otthonról sem tudtak segíteni.”*

A beilleszkedés akkor is nehéz volt, ha sikerült viszonylag rövid idő alatt munkahelyet találni: *„Voltak nyelvi gondjaim. Én konnektornak tudtam a dugaljat. Meg biztosítéknak a megszakitót. Oszigurács, mondja a szerb. Mink, »jűgőmagyarul« meg biztosítéknak.”; „Nekem szerencsém volt, mert sikerült egy céget alapítanunk egy kollégával. Bétét csináltunk: betéti társaság. Kevés papírral, az ügyvéd pár nap alatt bejegyeztette! Már dolgoztunk is. Aztán otthoniakkal, akiket ismertünk, azokkal.”*

Amikor ezeket a vélemények közreadjuk, azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a Vajdaságból jöttekkel szembeni magatartás, előítélet eredőjét még a titói jólétben kell keresnünk. A Jugoszláviába utazó magyarok nagyságrendekkel magasabb életszínvonalon élő vajdasági magyarokkal találkoztak, és ez maradt meg emlékeikben. Illetve azt is szükséges megemlíteni, hogy a polgárháborús helyzetet kevesen látták át, és valójában ők sem tudtak segíteni a bajba jutottakon.

A nemzeti identitás és a nemzeti összetartozás fontos kategóriákká lettek az 1990-es politikai változások után. Magyar pártok szerveződtek és lokális magyar sajtónyilvánosság lépett be a korábbi, állam által irányított közéletbe. Az önszerveződés, kapcsolatteremtés nagyban befolyásolta a nemzettudat alakulását: *„Mentünk, hívtuk őket szemlékre. Versenyekre. Kezdetben nagy volt a lelkesedés. Aztán valahogy megmaradt egy kis mag. Azóta is van nyári alkalom. Ilyen a faragótábor is. Tresnyevácon [Oromhegyes], Adorjánon, Tóthfaluban mi mindent faragtak már!”* Ez a kapcsolat hozta el és illesztette be a kopjafát a vidék magyar kultúrájába. A térfoglalás attribútuma szervesen beépült a vidék magyarságának a tudatába.

A fokozatosan kiépülő kábeltelevíziózás profitorientált szolgáltatói mindenütt alapsomagban felkínálják a magyar tévécsatornákat is. Ezek műsorából mindenki kedvére válogathat. Az interjúk során kiderült, hogy a térség magyar lakossága figyelemmel kíséri ezeket az adásokat, és az onnan szerzett információkat

beépíti tudatába, befolyásolja értékítéletét. Kijelenthetjük, hogy identitásbefolyásoló tényezőként kell kezel-nünk az elektromos médiát ilyen tekintetben. Ha mindehhez hozzávesszük az olvasási gyakorlat folyamatos háttérbe szorulását, akkor még inkább felértékelődik ez az otthonokból határon átívelő kapcsolatháló.

Az is szembeűnő, hogy a vizsgált térségben a lokális közösségek kialakítottak egyfajta *mi*-tudatot, hiszen a kérdések között – Horgost kivéve – igen hangsúlyosan jelent meg a lakott település fontossága (Klamár 2003: 193–194.).

Az identitás megélésének egyik fontos eleme a közösségi összetartozás. A határövezetben élők a perem-helyzet kompenzálására sajátos etnikus töltetű ünnepi vagy ünnepi színezetű, lehetőség szerint tömeges és határon átnyúló kapcsolatokat is felmutató, a település életét ideiglenesen átstrukturáló rendezvénye-ket szerveznek (szüreti napok, borlovag-rendek, arató verseny, kukoricafesztivál, juhászfesztivál, gazdag-ág stb.). Ezek a sokadalmak egyrészt felmutatják a falu és város szintjén a szervező közösséghez tartozók kulturális és nyelvi hagyományait, illetve az általuk működtetett kapcsolathálóban részt vevő más, hasonló egyesületeket. A határmentiség nem mutat kulturálisan hárompólusú kapcsolatrendszert. Horgos, Magyar-kanizsa és Törökkanizsa magyarsága az egyesületein keresztül az anyaország déli határövezetében működő hasonló típusú egyesületekkel keresi és tartja a kapcsolatokat. Az említett települések szerb lakosai is lét-rehozták a maguk egyesületeit, de számukra az igazán fontos kapcsolatháló nem az országhatáron ível át, hanem délre, a tartomány határán túlra Szerbiába képez kapcsot.

Itt kell megemlítenünk a deszki szerbek törekvését, akik Törökkanizsával is felvették a kapcsolatot, de Közép-Szerbiában több egyesülettel is kapcsolatban állnak.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a hármas határ fizikai szempontból a vizsgált térség szerb olda-lán lévő településeken élőknek nem jelent valódi hármasságot a kapcsolatrendszerükben.

Az etnikai térhasználat, térkijelölés gyakorlatának alakulását és működését, valamint az egyéni- és cso-portidentitás konstruálását befolyásoló, az etnikai önismeretből táplálkozó, kommunikatív-, kollektív-és kulturális emlékezetbe való betekintés kiegészítő terepmunka eredményeként került bemutatásra (vö. Bindorffer 2008: 61.).

A vizsgált térség napjainban is tapasztalható etnikai alaphelyzete a 18. századi bácskai és bánági terü-letekre történt bevándorlás következménye. Ezért a tartományban élőkrol mint őshonos kisebbségekröl beszélhetünk, akiknek feje felett ide-oda tologatták az államhatárt. Kivételt a 20. század végi polgárháborús népmozgáskor érkezettek képeznek csupán.

A korábbi magyar, szerb, horvát, német, szlovák identitás helyébe egy mesterségesen kreáltat próbált a politika meghonosítani. A mai Szerbia vonatkozásában ez volt a *jugoszláv* etnikum ideája, vagyis a magya-rul, horvátul, szerbül stb. beszélő, de jugoszláv tudatú társadalmi, ha úgy tetszik, etnikai csoport.

Az egymásnak feszülő nemzeti önazonosságok a térség rokon népeit és nemzeti kisebbségeit inkább eltávolították egymástól, így a fent említett *jugoszláv* etnikai kategória kiüresedőben, eltűnőben van. Ez a tendencia kihatott a kisebbségek identitásával kapcsolatos társadalmi tévhitek kialakulására is. A jugoszláv társadalom önazonossági válsága az ország területén élő kisebbségekre vetítette ki az államalkotó népek egymás iránti bizalmatlanságát. Ebből a szemléletből eredeztethető a kisebbségekkel szemben megmutat-kozó elutasító magatartás, ami a mindenkori állammal szembeni lojalitásukat kérdőjelezi meg, és figyelmen kívül hagyja a minorítások kötődéseit, nem törődik az otthonosság érzetének problematikájával sem. Jósze-rével csak az elvárások fogalmazódnak meg az adott többségi társadalomban.

A jelenség történelmi gyökereinél maradvá elmondható, hogy a huszadik századi társadalmi változások többször is megszakították a térségben a hagyományos életstratégiák és identitások organikus fejlődését (Huseby-Darvas 1985: 493.). Mindezek miatt, súlyos identitásválságon mentek keresztül a térségben élő etnikumok. A megállapítás egyformán igaz szerbekre, magyarokra, németekre, szlovákokra, horvátokra, ruszinokra stb. Egyszóval minden nációra a Kárpát-medencében és annak közvetlen peremvidékén.

Az egyén és a csoport tudatának fontos építkezőeleme az önazonosság, aminek megléte segít a társa-dalmi tájékozódásban és az öndefinícióban. „[...] az identitás elvileg minden egyes ember személyes sajá-

tossága, amely önmaga testi mivoltának, szülői előképeknek, egyre bővülő társadalmi tapasztalatoknak és benyomásoknak kulturális feldolgozásával formálódik ki és nyer tartósan elismerést a vele érintkezők körében. Külön hangsúlyozandó ebben a folyamatban a kulturális feldolgozás jelentősége, mert az egyén társadalmi környezetének kulturális mintakészletéből merítve alkotja meg önmagát a többiekhez hasonlóan. – állapítja meg Sárkány Mihály (Sárkány 2000: 101.).

A társadalmi struktúra alapeleme a benne élő egyén, aki attól függően, milyen csoportban szocializálódott, milyen hagyományokba nőtt bele, társadalmi helyzeténél és ismereteinél fogva képes aktív közvetítő szerepet vállalni más társadalmi csoportok irányába, vagy éppen képtelen rá. Ennek az aktív vagy a körülményekből fakadóan passzív etnikai magatartásformának a külsőségeit jelentik a térfoglalás objektumai, melyek egyben a csoportok identitásgyökereinek fontosságát is mutatják (Huseby-Darvas 1985: 496.).

A kérdést csak bonyolultabbá teszi a peremterületi lét, amit nevezhetünk határesetnek. A kisebbségeknek a technikai civilizáció kiteljesedésének korában naprakész rálátása van az anyaországra, még hozzá szó szerinti és átvitt értelemben is! Az alig néhány kilométerre húzódó országhatár reménykeltő és elszomorító is lehet. Reménykeltő, mert – légies, nyitott határok esetében, mint amilyenné mára a szerb-magyar és a román-magyar lett – napi kapcsolatot tesz lehetővé a térség lakói számára. Nem meglepő, hogy a kisebbséghez tartozók nagyobbik hányada az anyaországi médiát kíséri figyelemmel. De mindez a visszajára fordulhat, ha a határok leküzdhetetlen akadályt jelentenek, több kilométeres kerülőt és esetenként több órás várakozást, hosszú határátkelési procedúrát kell elviselni a kapcsolattartás érdekében.

A határ menti helyzet gyanússá teszi az anyanemzethez kötődő kisebbséget. A kisebbség pedig nem hajlandó elfogadni a többség rátelepedését a település lokális társadalmára. A kirekesztő mechanizmusok működése mégsem tudja döntően és hosszú távon befolyásolni, megváltoztatni az adott csoportok etnikai identitását, etnikai preferenciáit. Az esetleges jogi korlátozások sohasem segítik az asszimilációs folyamatok felgyorsulását.

Mint azt példáinkból láthattuk, az identitás kulturális elemei nemcsak változni, hanem újratermelődni is képesek, amennyiben adottak a folyamatot befolyásoló társadalmi feltételek (Löfgren 1985: 530–532.).

A kulturális identitásból adódó kötődés egyik fontos fokmérője, hogy milyen módon kapcsolódik a vizsgált terület lakossága a szomszédos országok ilyen tartalmú kínálatához. Magyarán, milyen mértékben *fogyasztója* a kínálatnak. Nos, ha számba vesszük a kérdőívben az ez irányú kötődéseket (kapcsolatfelvétel, egyesületi tagság, rendezvények látogatása), akkor láthatjuk, hogy dominánsan a rendezvények látogatása jelenik meg, még hozzá a megkérdezettek fele-fele arányban látogatják annak az országnak a rendezvényeit, ahová nyelvi-kulturális kötődésük okán a számukra megfelelő kínálatból válogathatnak. A több éves kutatásból leszűrhető tapasztalatok alapján megállapíthatjuk, hogy ilyen tekintetben a hármashatár térsége funkcionálisan nem működik hárompólusú térséggként.

Szakirodalom

BECKER, Siegfried

2000 Az etnikumok közötti kapcsolat és a kulturális béke. Az etnikummal kapcsolatos koncepciók az európai etnológiában. *Néprajzi Látóhatár* IX. 1–2. 45–54.

BINDORFFER Györgyi

2008 Kulturális és kommunikatív emlékezet. Történelemkonstrukció és történelemrekonstrukció a magyarországi németeknél. In PAPP Richárd – SZARKA László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. 61–77. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

GRÁFIK Imre

2000 Hármashatár – közép-európai nemzeti traumáról a népek találkozási helyéig. *Néprajzi Látóhatár* IX. 3–4. 117–149.

- 2011 A Pannon táj vonzása – avagy Nyugat-Európából Közép-Európába. In VARGYAS Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene.* 151–166. Budapest – Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.
- HEGEDŰS László
1940 A horgosi gyöngyösbokréta. In FARKAS FRIGYESNÉ LICHTNECKERT Margit (szerk.): *Bokréta. A jugoszláviai magyar műkedvelők almanachja 1919=1940.* 33. Szabadka: Fischer Testvérek Nyomdai és Kliséintézet.
- HUSEBY-DARVAS Éva Veronika
1985 Közösség és identitás Cserépfaluban. *Ethnographia* XCVI. 4. 493–505.
- KLAMÁR Zoltán
2003 Lokális és társas kapcsolatok. In PAPP Árpád – RAFFAI Judit – TERBÓCS Attila (szerk.): *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza.* 193–202. Szabadka: Kiss Lajos Néprajzi Társaság.
- LÖFGREN, Orvar
1985 Egy nemzeti kultúra lebontása. A kulturális változás vizsgálata a XIX. és XX. századi Svédországban. *Ethnographia* XCVI. 4. 530–541.
- PAPP Árpád
2003 Identitás. In PAPP Árpád – RAFFAI Judit – TERBÓCS Attila (szerk.): *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza.* 203–210. Szabadka: Kiss Lajos Néprajzi Társaság.
- SÁRKÁNY Mihály
2000 Az identitás kutatása az amerikai kulturális és a brit szociálintropológiában. In uő. (szerk.): *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában. (Kultúrák keresztútján.).* 101–114. Budapest: L'Harmattan.
- SZABÓ Ákos
2003 Vajdaság Kishegyes és Feketics. Vendégmunka és migrációs potenciál a két településen. In ÖRKÉNY Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások.* 241–255. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet.

ZOLTÁN KLAMÁR

Networks of Cultural Identity in the Proximity of the Tri-Border: Examples from Northern Serbia and Southern Hungary

Based on an OTKA project conducted between 2011 and 2015, the study seeks to map out the network of trans-border connections associated with Horgoš, Kanjiža, and Novi Kneževac, three communities located on the Serbian side of the Hungarian-Serbian border, and to examine the manner in which identities there are constructed. Using data obtained through questionnaires and in-depth interviews, the study explores the extent to which the circumstance of living close to the border may be regarded as a specific influence on the population: whether the proximity of the border makes people more open to economic and cultural processes and phenomena; to what degree the border forms a part of their day-to-day lives; whether pre-Trianon regional and family-based economic ties have been restored as the borders have grown more nebulous and less an impediment to free travel; where those who abandon the zone actually go; to what extent areas formerly belonging to the region and the relatives who still live there attract such individuals; whether those who remain enter into contact with people of other languages and cultures; and if so, what principle forces prompt them to do so.

The micro-universe of border-zone municipalities is multi-dimensionally complex, a circumstance that manifests itself in the spatial expressions of local identity. In this context, the study presents various possible

readings of such local and national elements as can be identified through the practice of delineating space, exploring how, as national identities are re-expressed, those who cross borders to live elsewhere regard their parent countries, as well as what relationships sustain such individuals, and what types of relationships they tend to initiate. In this light, the study must be seen as but a partial result of a broadly overarching investigation.

Papp Árpád

Kubikosok a Holdon¹

A huszadik század kilencvenes éveinek elején az alapvetően adminisztratív, más szemlélet szerint az egységet és a védelmet jelentő határ fogalma a jugoszláv térségben legalább olyan mértékben alakult át (gyengült meg), mint ahogy az addig fennálló országhoz kapcsolt képzet: egyre inkább olyan egyéni döntések váltak modellértékűvé, mint a tartós vagy időszakos külföldre vándorlás, letelepedés vagy csupán munkavállalás. Ezek léptéke a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben tapasztalt, ellenőrzött kivándorlás mértékével vetekedett, jóllehet kiváltó okai eleve különböztek a korábbi időszak motivációitól. A szülőföld elhagyásának szándéka olyan társadalmi környezetet és hangulatot teremtett, hogy a munkaképes lakosság szemléletében a megélhetés és a mindennapi élet fogalma már korántsem kapcsolódott a szülőföld és/vagy lakóhely fogalmához.

Az általános, mondhatni országos szintű népeségmozgásnak két különböző jelentőségű határfogalmat kellett leküzdenie a kilencvenes években: az első az ex-jugoszláv határ és a környező országok között hetven éve fennálló külső politikai (állam)határ; a másik fogalom pedig a korábbi történelmi, gyakran etnikai és/vagy kulturális belső (köztársasági) határokra vonatkozott. Ez utóbbiakat az eltérő gazdasági és történelmi utat elhomályosítani igyekvő, integrációra törekvő szövetségi rendszer sem tudta meggyengíteni, és végül soron az önállósulni vágyó korábbi köztársaságok politikájában újból történelmi – és a balkáni fiatal államok esetében hagyományosan – újból – vallási/kulturális – határokká alakultak, átvéve ezzel a külső politikai határok szerepét.

Amíg az elsőként említett külső határ átlépése a jugoszláv állampolgársághoz köthető – tehát a szimbolikus *jugoszlávság* érzelmi tartalmával bíró, (politikai-adminisztratív) határokat átlépő – attidűdöt feltételezett, addig a köztársaságok elvben csupán adminisztratív határait átlépő egyének és csoportok egy adminisztratív határ mögötti valódi védelmi funkcióval felruházott kulturális és érzelmi tartalommal feltöltött tér határát küzdötték le: ők annak a nacionalista kurzusnak az áldozatai, az etnikailag tiszta nemzetállamok eme kései balkáni kísérletének szenvedő alanyai, igazi vesztesei. Sarkítva: az első csoport egy frissen kialakított mítoszt, a másik a szülőföldjét, annak minden védelmi/érzelmi/kulturális vonzatát volt kénytelen feladni, elhagyni. Még sarkítottabban: az első határt a vendégmunkások, kivándorlók, menekültek lépték át, a másodikat – a kilencvenes években kétségtelenül – a polgárháborútól sújtott területek kisebbségei, akik a korábbi (relatív) többségi szerepük elvesztése után menekültek el házaikból, hogy lényegében újból valamilyen többségi – és a többségi létből fakadó kényelemérzethez ragaszkodó konglomerátum részeként rendezzék be életüket.

Vizsgálatunk alanyai azok a vajdasági, szülőföldjükön – a Tisza mentén – többségben, de tartományi szinten már lényegében kisebbségben élő magyarok, akik a kilencvenes évek elejétől az anyaországban vállaltak időszakosan munkát, a vizsgálat tárgya az általuk alkalmazott egyéni és közösségi munkavállalási stratégia és technika, valamint annak otthoni reprezentálása. Tekintettel arra, hogy a kivándorlók, menekültek, időszakosan munkát vállalók között nem húzódik élesen megvonható határ, és tekintettel arra, hogy a kilencvenes években meghozott, véglegesnek tekintett döntéseket az elmúlt két évtized sok esetben felülírta, a korábbi megállapítások újrafogalmazására, újraértékelésére feltétlenül szükség lenne.² A vizsgált vendégmunka történeti előzményének és modelljének kell tekintenünk a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben zajló vendégmunka-tendenciát, de az erre vonatkozó megfigyelések és elbeszélések recens gyűjtések híján nem szolgáltattak egzakt összehasonlítási alapot. Ugyanígy elkerüljük a menekülttáborok társadalmá-

¹ A Tisza menti településeken – főképp Magyarokán – mesélik, hogy az első Holdra lépő űrhajós először egy kanizsai kubikusba (helyi szóhasználatban kubikusba) botlott, mert a „*kubikosok oda is eljutottak*”.

² Erre a legcélravezetőbb módszer a kilencvenes évek tapasztalatainak összegzése és a recens vizsgálat összehasonlítása lenne.

nak mélyreható elemzését, mivelhogy a kilencvenes években folyó terepmunka során nem volt alkalmunk menekülttáborokban vizsgálatot végezni.

A vajdasági magyarok anyaországba történő kivándorlása és munkavállalása a kilencvenes években nem egyedülálló és soha nem tapasztalt jelenség, hanem részét képezi az alábbi folyamatoknak:

- a) a polgárháborús hangulat szülte menekülésnek a Magyarországgal szomszédos ex-jugoszláv köztársaságok (Horvátország és Szerbia, ezen belül Vajdaság) területéről,
- b) a Magyarországgal határos országok területéről történő, zömében magyarok lakta területekről történő anyaországba vándorlásnak, aminek első hullámai a romániai – erdélyi – magyarokhoz köthetőek,
- c) a gazdasági motivációk mentén kialakuló vendégmunkának – ami a hatvanas-hetvenes években állami jóváhagyással történt, később pedig a megoldatlan gazdasági feszültségek egyik szelepének bizonyult – és aminek a kilencvenes évekbeli gyakorlat akár másolata is lehetne,
- d) a haza-szülőföld-nemzet-kulturális összetartozás-halmaznak, ami a Kárpát-medencei magyar identitás elsősorban emocionális alapokon nyugvó, de kulturális összetartozás elemeivel definiálható alkotóeleme.

A huszadik század kilencvenes éveiben zajló vajdasági vándormozgalomnak, népességmozgásának vizsgálata első pillantásra egy közösségen belül folyó kutatás kedvencének tűnhet – ez részben helytálló megállapítás –, ugyanakkor észre kell vennünk, hogy indítéka a vizsgált csoport exterritorialitásából fakad. Éppen azért válhatott izgalmassá és kutathatóvá, amikor már a közösségből időszakosan vagy tartósan kiszakadó emberek csoportja valamilyen módon – saját maga vagy mások számára – csoportként megkülönböztethetővé vált, és maguk is szükségét érezték a csoporttudat (származásból, területi hovatartozásból fakadó *máság*) hangsúlyozásának, tehát amikor nem a gyorsan alkalmazkodó egyén, hanem mint *mi* és *ők* szintjén merült fel azonosításuk.³ Az anyaországba letelepülők (a *távozók*) jelenségének vizsgálatára legalább két, eltérő szemlélet mentén nyílt alkalom: az otthonmaradás (leírások, statisztikai adatok, az otthon maradtak attitűdjei részéről történő *hiánylista* összeállítása),⁴ illetve a csoportkövetés (tehát az új környezetbe történő beilleszkedés folyamatának nyomon követése és az új környezettel való viszony kialakítása), amelyhez tanulmányunk csatlakozni kíván.

A soron következő elemzés a kilencvenes évekre vonatkozó adatokból és megfigyelésből, terepmunkából merít. A vajdasági magyarok részéről a kilencvenes években bekövetkező kivándorlás és egyéb túlélési stratégiák felvázolását a jelenség összetettségéből fakadóan két szinten (állami és közösségi/egyéni) és több szempont szerint végzem el. Az általános (állami) szintet a jugoszláv térség migrációs trendjeinek bemutatásával kísérem meg, a közösségi/egyéni szintet a vajdasági magyar idénymunkások esettanulmányával.

³ A kilencvenes években *napirenden* tartott jelenség kutatása is jobbra addig foglalkoztatta a kibocsátó régió kisszámú kutatóját, amíg az adaptáció folyamata nem vált számukra is egyértelművé. A kivándorlás folyamata ennek ellenére és ettől függetlenül tovább folytatódott, vele párhuzamosan visszavándorlás is történt, de ekkor már kutatásra érdemes témák sorából kikopott a jelenség belső vizsgálatának fontossága.

⁴ A belső – tehát vajdasági magyar – szemlélet szerint a vajdasági magyarok más országba történő távozása egyértelműen a veszteségek oszlopába sorolható csakúgy, mint a Vajdaságba történő betelepítés más nemzetek, elsősorban szerbek részéről (Mirnic 2001.) – átvéve a forrásul használt korabeli ideológus Vladan Jojkic munkáját. Az etnikai arányok átalakításában fedezhető fel a siker/kudarc kulcsa. A két világháború közötti időszakban az államilag irányított és segített asszimiláció volt a legdurvább beavatkozás, de a kilencvenes évek nemzetiségekre nézve hátrányos megkülönböztetési gyakorlatához történelmi vetületek, előzmények rendelkeznek. A nemzetiségi arány fenntartása/mesterséges megbontása közötti feszültség nemcsak a kivándorlás idején bizonyult minden bajok forrásaként felbukkanó vezérfonalnak, hanem vissza-visszatérő motívuma a közgondolkodásnak és politikai diskurzusnak is.

A jugoszláv migrációs trendek

A volt jugoszláv térség egyes régiói különböző módon és különböző intenzitással vettek részt a gazdasági migrációnak, mai szóhasználatban vendégmunkának nevezhető jelenségben.⁵ Vizsgálatunk szempontjából a 20. század hatvanas-hetvenes éveinek állami engedményei (a szabad külföldi munkavállalás lehetőségének biztosítása) azért érdemelnek külön figyelmet, mert abban az időben a közép-kelet-európai szocialista tömbben egyedülálló módon tette lehetővé a munkaerőtöbblet kérdésének megoldását és a jóléti társadalom felé vezető lépések megtételét. Ennek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy napjainkig gazdasági tényezőként tartják számon, illetve a munkavállalás a múlt század hetvenes éveire eső fénykorában a gazdasági migránsok száma milliós nagyságrendű volt.⁶

A tömeges külföldre távozás a hatvanas években először a magasabb életszínvonalal rendelkező köztársaságokból – Szlovéniából és Horvátországból – indult meg, hogy idővel a többi köztársaságot, legkésőbb pedig Koszovó-Metohiját érte el. A hetvenes években a gazdaságilag fejlett köztársaságban – Horvátországban – kisebb volt a visszatérők aránya, aminek egyik oka a *horvát tavasz* kudarcában is kereshető, míg Koszovóban a hatvanas évekhez viszonyítva tovább nőtt a migránsok száma (mintegy a tízszeresére). A külföldi munkavállalás dinamikáját illusztrálja az az adat, amely szerint Szerbia területét 1970-ben két és félszer többen hagyták el, mint az előző évben.

A belső – akkor köztársaságok közötti – elvándorlás nagyrégiókban gondolkodva inkább a néhai ország központi részére – a gazdaságilag kevésbé fejlett Bosznia és Hercegovina területére – volt jellemző: a boszniai születésű és identitású személyek kérdése Szlovénia esetében például az ezredforduló után alkotmányos vitát és belső konfliktust eredményezett azzal, hogy a hozzávetőlegesen félmilliós bosnyák populációt nem ismerték el nemzeti kisebbségként, jóllehet a lakosság negyedét alkották.⁷

Vajdaságot az ipari központokat leszámítva (Újvidék, Nagybecskerek és Szabadka) az 1971–1981-es időszakban az elvándorlás, illetve a helyi ipari központokba irányuló bevándorlás jellemezte. Ennek egyik, magyarokat érintő sajátossága a bánági részek magyarjainak Szabadkára vagy Újvidékre költözése munkavállalás és letelepedés céljából: a céltelepülések kiválasztása folyamán vélhetően döntő tényezőnek bizonyult a viszonylagos gazdasági fellendülés mellett a *nyelvi otthonosság* is, hiszen Szabadka magyar nyelvi közegnek számított, míg Újvidék a tartományi közigazgatás és az ipar okán vált vonzóvá.

2002-ben az ideiglenes, szerbiai (hivatalosan szerbia-montenegrói), külföldön munkavállalóként regisztrált személyek száma 414 839 volt, ebből Németországban 102 799-en tartózkodtak, Ausztriában 87 844-en, Svájcban 27 040-en, Olaszországban 20 428-an, majd nagyságrendben az előbbieket Svéd-

⁵ A 19–20. századi kivándorlásról Puskás Julianna megállapítja, hogy a vándorlásokban mindig szerepet játszottak a személyes kapcsolatok, amelyek láncmigrációt eredményeztek: a 19-20. században az Amerikába vándorlás láza nagyobb volt „azokon a vidékeken, ahol a lakosságnak már voltak vándorlási tradíciói vagy kommunikációs kapcsolatai vándorlási tapasztalatokat szerzett személyekkel, foglalkozási csoportokkal és népekkel.” (Puskás 1991: 22–48.) Közismert, hogy például a dalmát tengerpart – és annak hátszágának – lakossága a Földközi-tengeren, majd lényegesen szélesebb körben a vizsgált időszak – a 20. század – előtt is élénk nemzetközi kapcsolatokat tartott fenn a hajózás/kereskedelem révén, ami sok tekintetben befolyásolta az itt lakók későbbi kivándorlási kedvét az Újvilágba.

⁶ „Hivatalos statisztikai adatok az emigránsok számáról, a külföldre távozás nyomán követéséről csak az 1971-es népszámlálás után jelentek meg. Egyes becslések szerint az 1964-es évben mintegy 100 ezer jugoszláv állampolgár volt külföldön. Az 1971-es összeírásakor 750 ezer emigránst tartottak számon, s ez 1973-ban már elérte az 1,1 milliót. Az 1981-es népszámlálás adatai szerint 874 966-an dolgoztak külföldön. E számadat a külföldön munkát vállalók családtagjait is magában foglalja.” Gábrityné Molnár 1996, 2002.

⁷ Külön tanulmány tárgyát képezhetné annak a jelenségnek a vizsgálata, hogy az ex-jugoszláv térségen belüli migrációban jelentős mértékben részt vállaló Bosznia lakossága milyen értékek és szempontok mentén találta meg a helyét az (ország)határon belül, illetve hogy más régiók lakosai milyen szempontok miatt választották sokkal inkább a külföldi munkavállalást.

ország, Kanada, Ausztrália, Hollandia és Magyarország, illetve az Orosz Föderáció követi.⁸ A statisztikai adatok a munkavállalók nemzeti struktúrájába is betekintést adnak.⁹

A vajdasági magyarok külföldi munkavállalásáról a következőket mondhatjuk el:

- A magukat magyarnak valló, külföldön munkát vállalók száma 2002-ben hivatalosan 10 810 volt, ennek 40,6%-a (4 384 fő) Magyarországon, 34,2%-a (3 697 fő) Németország területén dolgozott vagy tartózkodott. Ez a szám nem tartalmazza azokat, akik tanulás céljából tartózkodtak az anyaországban, illetve a turista kategóriában rejtőzködő személyeket sem.

- A Magyarországon tartózkodók zöme (87,7%-a, 3 846 fő) a kilencvenes években vállalt munkát, a másik legfontosabb célsország Németország maradt, ahol a hetvenes évektől kezdve folyamatosan vállaltak munkát (a munkavállalók és hozzátartozóik hivatalos száma 3 697, ebből 1 226 fő a Németországban munkát vállalók 33,1%-a vándorolt ki a kilencvenes években, ugyanannyian, mint a hetvenes években).¹⁰

- A (vajdasági) magyarok külföldi munkavállalási kedve lényegesen alacsonyabb, mint az országos átlag vagy a szerb lakosság körében mért érték, ugyanakkor a kilencvenes években tapasztalható magas szám a szerb nemzetiségűek *kivándorlási kedvéhez* teszi hasonlóvá a jelenséget. Az országos átlaghoz viszonyított alacsony arány azonban óhatatlanul arra hívja fel a figyelmünket, hogy a (szerbiai) szerbek és (vajdasági) magyarok lakta terület nem volt közvetlen háborús tevékenységtől sújtott terület, ezért a túlélésnek ez a módja – a külföldi munkavállalás – sem egyedüli lehetőségként merült fel. A másik okot abban kereshetjük, hogy a kimutatásban nem szereplő személyek már feladták kétlaki életmódjukat, és tartósan más

⁸ A külföldi munkáltatónál vagy külföldi ideiglenes munkavállaláson tartózkodó személyek és családtagjaik külföldön tartózkodásának hossza alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- A németországi tartózkodás kiugró értékét (2002-es adatok alapján) az 1–4, 5–9, 10–14 éves tartózkodási időszak alkotja (az 1990 és 2001 között távozóik száma 49 588 fő, az ott tartózkodók 48,2%-a), illetve a 30 évnél tovább Németországban tartózkodók (közel harmincezer fő, 29%) adják. Ez nagyságrendekkel kevesebb annál az értéknél, amit a közhiedelem vélelmez. A számok alapján a világháború után repatriált német nemzetiségűek nem kerültek kimutatásra, másrészt a harmincezer főt közelítő, huzamosabb letelepedést választók száma a köztudatban *túlnötte* a képzelet határait, és jelentőségüket, státuszukat nyomatékosítja ez a szám. A korábban távozóik kapcsolati tőkéje mellett talán ennek a jelenségnek tudható be a kilencvenes évek célszágai között betöltött hangsúlyos szerepe az akkor már egyesült Németországnak.

- Az ausztriai munkavállalás *csúcsidezősaka* is a kilencvenes évek voltak: a 44 462 fő az országba irányuló munkavállalás 50,6%-a. A svájci munkavállalás egészében a kilencvenes évek 55,2%. A franciaországi munkavállalás nem mutat ingadozást, inkább az egyenletesség jellemzi. A nyugati államokba történő kivándorlás ilyen olvasatban kifejezetten gazdasági jelleggel bírt, bár nem lenne ildomos a nyugat-európai *szabadság* szimbolikus szerepének lebecsülése sem.

- A Magyarországra irányuló munkavállalás a kilencvenes években az összmunkavállalók (5 343 fő) 86,1%-át jelentette. A kilencvenes éveket megelőző időszakban Magyarország nem töltött be célszág szerepet.

- A kilencvenes években bekövetkező kivándorlás kiugróan magas értékei mögött befogadó célszágként találjuk Olaszországot (az ott munkát vállaló 20 428 fő 74,4%-a a kilencvenes években érkezik), az USA-ba távozó 16 240 fő 66,7%-a, a Kanadába vándorló 10 908 fő 76%-a, az Ausztráliában dolgozó 7 490 fő 56,5%-a, a Hollandiában munkát vállaló 6 280 fő 63,9%-a, az Orosz Föderációban alkalmazott 5 178 fő 73,1%-a is valamilyen módon a kilencvenes évek taszító hatásai alatt érkezik vállalt hazájába. *Etnički mozaik Srbije* 2004: 342. 2. 13. sz. táblázat.

⁹ A szerb nemzetiségű, külföldön hivatalosan munkát vállalók száma 264 434, legtöbben 10–14 éve tartózkodnak külföldön (51 293 fő, a külföldön munkát vállalók 19,4%-a), de a kilencvenes években (138 038 fő, a külföldön tartózkodó szerb nemzetiségű, szerb állampolgárságú személyek 52,2%-a) hagyták el az országot. Ausztriában 65 187-en vállaltak munkát (a külföldön tartózkodók 24,7%-a), a kilencvenes évek elején kivándorolt lakosság 33,5%-a, míg a kilencvenes évek egészét nézve történt meg az Ausztriába irányuló munkavállalás 50,9%-a. Az ausztriai munkavállalást a németországi (52 446 fő, a külföldön munkát vállaló szerbek 19,8%-a), majd a svájci (41 081 fő, 15,5%) követi. A kilencvenes évek egészét szemlélve a Németországba történt munkavállalás/kivándorlás 39,9%-át, a Svájcba irányuló 54,1%-át tette ki. *Etnički mozaik Srbije* 2004: 2. 13-1. sz. táblázat.

¹⁰ A menekülttáborok lakói előtt is a korábbi, hagyományosnak tekinthető célok lebegtek: „1989–90-ben a legtöbben Németországot jelölték meg célként. Jelenleg Kanada, Ausztrália, valamint Dél-Afrika, Svédország szerepel a boldogulást adó országok rangsorában az élen.” Einwachter 1993: 145.

országok területén telepedtek le,¹¹ illetve a kilencvenes évek munkavállalási hulláma adja a munkavállalók több mint felét.

1. táblázat. Munkavállalási kedv és az 1970-es évek kivándorlása.

	Összlakosság	Szerbek	Magyarok
	7 498 001 (100%)	6 212 838 (82,86%)	293 299 (3,91%)
Külföldön (külf/össz)	414 839 5,53%	264 434 4,25%	10 810 3,68%
1990-es évek (’90/össz)	223 552 2,98%	138 038 2,22%	6 663 2,27%

Vajdaság mint az ex-jugoszláv térség Mekkája

Vajdaság II. világháború utáni lakosságának egyötöde nem vajdasági születésű volt, ahogy azt Mirnics írja, a tartomány *kolonizációs régió*, ahol a kivándorlás mérete az 1991-es népszámlálás rögzített napjáig (március 31.) több mint harminckétezer veszteségként kezeli az elvándorlást (Mirnics 2001: 56.). Ez a becslült érték az ezredforduló utáni népszámlálás idejére tovább nő, de a háborútól közvetlenül érintett térségek lakosságának Vajdaságba telepedése számbeli tekintetben ellensúlyozhatta az elvándorlás okozta hiányt.

A zömében magyarok lakta észak-bácskai, észak-bánati körzetekbe az 1991–1996 közötti időszakban hivatalosan 18 423 menekültként regisztrált személy telepedett le. Ebben az időszakban az észak-bácskai körzetbe (Szabadka, Kishegyes és Topolya községek) települő 13 022 személy közül 3 952 személy Bosznia és Hercegovina területéről, 8 840 személy Horvátországból, 230 személy pedig más, volt tagköztársaság területéről telepedett le. Az észak-bánati körzet (Ada, Magyarkanizsa, Kikinda, Törökkanizsa, Zenta, Csóka községek) településeire 5 401 menekült érkezett, ebből Bosznia és Hercegovina területéről 2 487 fő, Horvátország területéről 2 814 fő, más volt tagköztársaság területéről százan.

Az 1991-es és 2002-es népszámlálás között eltelt időben az észak-bácskai körzet létszámvesztése 15 375 fő volt, amit a menekültek 13 022 fős tömege csak 2 353 fős relatív veszteségre tudott mérsékelni. Az észak-bánati körzet vesztesége még szembeötlőbb: a menekültek 5 401 fős tömege a veszteséget 11 661 főre mérsékelte, ami egyébként 17 062 fő (*Izbeglički korpus* 2004: 39.). A menekültekként bejelentkező, menekültszállásokon élő személyek mellett lényegesen több személy telepedett le Szerbia és Vajdaság területén úgy, hogy független egzisztenciát alakított ki magának saját tőkéből és forrásokból: lakást vásároltak maguknak, és igyekeztek beilleszkedni az akkori – igen szűkös – lehetőségek közé. Ez a kilencvenes években két stratégia mentén volt elképzelhető: a rokoni, ismerősi hálót használva mielőbb integrálódni a helyi társadalomba; és/vagy a határ közelségét kihasználva a félig-meddig legális kiskereskedés (áruszállítás) általános forgalmi adó-visszaigénylés nyújtotta előnyeiből megélni. Az integrálódás – és a gazdasági stagnálás – mértékét jelzi, hogy két évtizeddel a jelenség tömegessé válása után is ez jelenti a populáció egy jelentős részének az egyedüli megélhetési forrást, jóllehet státuszukat az állam oly módon igyekezett rendezni, hogy a korábbi

¹¹ A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okait és méreteit vizsgálva Gábrityné Molnár Irén megjegyzi, hogy: „mérsékelt becslések szerint az utóbbi tíz évben kb. 50 000 magyar vándorolt ki Vajdaságból, de van, aki ennél többre becsüli a külföldön tartózkodók számát.” Gábrityné Molnár 2001: 124. A kivándorlás ösztönzőinek sorában a korábbi nyitottságot, a létbizonytalanságot, az agyelszívást, a kisebbségi élet leszűkülését, a politikai emigránsok (katonai behívók elől menekülők) megjelenését, a rendszerváltás lelassulását, a kilátástalanság és tehetetlenség pszichózisát sorolja fel. Gábrityné Molnár 2001: 124–125.

menekülteket honosították, ami által a menekült kategória lényegében megszűnt, és túlélési stratégiájukat a biztos megélhetésüket elvesztő helyben születettek is kénytelenek voltak elfogadni, alkalmazni. A válság másik nyilvánvaló fokmérője a kilencvenes évek túlélési modelljeinek mai napig tapasztalható szívóssága.

A vajdasági magyarok Magyarországon

A vajdasági magyarok migrációs tendenciáinak felvázolása előtt bemutatott általános környezet és feltételek már világossá teszik, hogy a pusztá besorolás, csoportosítás elvégzése látszólagos rendet (és rendszert) teremt, de korántsem nyújt megnyugtató választ. Ahhoz azonban, hogy az átmeneti – pontosabban: több egyedi vonást is magán viselő – jelenségek hordozói tisztábban kirajzolódjanak, a viszonylag könnyen elvégezhető csoportosításhoz vezető út első lépéseit meg kell tennünk.

A menekültügyi szerveknél elsősorban *valódi menekültek* jelentkeztek a háború sújtotta övezetekből. Vélhetően ők azok, akiknek nem voltak rokonaik, barátaik, hanem elsősorban a háborútól nem sújtott és befogadásukra hajlandó területet látták Magyarországon és a befogadásukra létrehozott táborokban. A rokonoknál, ismerősöknél menedéket találó magyarok és horvátok nem teljesen ismeretlen területre érkeztek, éppen ezért nem kényszerültek a – megítélésük szerint – teljesen kiszolgáltatott helyzetet, a menekülttáborok világát elfogadni.

Feltételezhető, hogy a már meglévő rokoni és baráti kapcsolatok révén a menekültügyi szerveknél bejegyzett magyar nemzetiségű menekülteknél nagyobb számban és arányban találtak menedéket egyének ezrei.

A vajdaságiak első (a polgárháborút megelőző 1989–1991-es időszakban) hulláma Magyarországon nem menekült, rájuk a bevándorló kifejezés illik. Ők alapítják meg a később helyzeti előnnyel (tőkével) rendelkező vállalatokat, kft.-ket, bt.-ket. A hiánypótló, illetve terciér szektorban találnak megfelelő talajra.

A polgárháború közvetett és közvetlen veszélye elől menekülők és menedékesek már kevesebb tőkével, gyakran az otthoni kapcsolatokra támaszkodva¹² jutnak át, és lelnek munkahelyre.

A válság állandósodása után érkeznek a tőkével nem rendelkező, gyakorlatilag vendégmunkásnak (bér-munkásnak) tekinthető személyek. A második csoport is tartalmaz ilyen elemeket. Egységes jellemvonásuk, hogy az otthoni ingatlant nem vagy csak ritkán értékesítik, így a visszatérés lehetősége számukra nyitott marad.¹³

¹² „1992-ben rendkívüli és sokszor ismételt hangsúlyt kapott a rokonság. A fiktív rokonság és a szomszédság fogalmát (a két utóbbit szükségszerűen és találmányosan a tábori viszonyokhoz igazítva) a hagyományos és modernebb szférák határain túlra is kiterjesztették: ezek gyakran átlépik az etnikai csoportok és régiók határait. Tizenöt hónappal később, 1993 augusztusában folytatott terepmunkám idején [...] már kevesebb jelentősége volt a fiktív rokonságnak, az újonnan szövődő barátság és szolidaritás struktúrájának és érzetének, mint korábban.” Huseby-Darvas 1993: 133.

¹³ „[...] a Vajdaságból érkezők [menekültek] döntő többsége azt válaszolta kérdésemre, hogy a megtorlás, a katonai bevonulás és a várható nehézségek miatt jött Magyarországra. [...] A háború események által közvetlenül is érintett területekről (Baranyából és Szlavóniából) érkező menekültek indítékát legtöbb esetben maga a háború, illetve a közvetlen életveszély jelentette. A menekültek között a horvát nemzetiségűek száma volt a meghatározó, de érkeztek német, cigány és szerb nemzetiségűek is. [...] A táboroknak sajátos belső szabályozási rendje alakult ki, amely nagyrészt vagy szinte kizárólag a »túlélésre« szerveződött.” Gyurok 1994: 44–56.

„1992-ben a volt Jugoszláviából érkezett menekültek többsége által elmondott történetek vezérmotívuma a hazatérési szándék volt. Ezt az erős vágyat és szándékot az is mutatja, hogy a menekültek több mint 95 százaléka csupán ideiglenes tartózkodási engedélyt kért. Ebben az esetben tehát úgy viselkedtek, mint a menekültek világviszonylatban.” V. Huseby-Darvas 1993: 130. „1993-ra azonban sok menekültnél csökkent a hazatérési vágy. Amint erre a legkisebb lehetőség kínálkozik, rögtön arra kezdenek áhítozni, hogy valamilyen életképes egzisztenciát teremthessenek Magyarországon vagy még nyugatabbra.” V. Huseby-Darvas 1993: 135.

A menekültek csoportja mellett külön státuszuk volt a munkavállalóknak¹⁴, illetve nem volt jóformán semmilyen rendezett státuszuk azoknak a turistáknak, akik havonta egy alkalommal kiléptek a magyarországi határátkelők egyikén, majd azonnal visszafordultak, és a belépő oldalon újból bejelentkeztek: a vám-szervek hallgatólagosan túrték a gyakorlatot, amivel évekre biztosítani tudta a státusszal nem rendelkező személy Magyarországon való tartózkodását.

Az anyaország lakossága a kilencvenes évek ex-jugoszláv térségéből érkező vendégmunkások előtt mindössze néhány évvel a székelyföldiek munkaerőpiacon való megjelenésével szembesült, aminek szerveződése, sajátosnak tekintett vonásai a vizsgált csoport tagjairól is elmondhatók. A vendégmunkások a befogadó ország munkaerőpiacán a marginális munkaerőt alkották. Rugalmasság, olcsóság,¹⁵ mozgékony-ság, másfelől kiszolgáltatottság, igénytelenség, alacsony képzettség jellemezték. A székelyföldi vendégmunka tervezése lokális keretekben folyt, esetleg távolabbi rokoni szálak is közrejátszottak, az adminisztráció szerepe jelentéktelen volt. A hagyományos közösségből való *kilépés* időszakos jellegű volt, rendszerint a férfi vállalta a családi életvitel és gazdaság megalapozása vagy megerősítése céljából. A csoportok életkor, társadalmi rang és szociális helyzet szerint szerveződtek típusokba.

A Vajdaságról áttelepülni vágyók a déli határ közelében, illetve a Duna és a Tisza közötti területen és a fővárosban tartózkodnak legnagyobb számban, míg a vendégmunkát vállalók (ha még gyakori hazautazással is párosul) a távolság (közelség) függvényében gondolkodnak. Ebben tehát nem mutatható ki lényeges különbség az erdélyi és vajdasági vendégmunkások között.¹⁶

A régi-új kubikosok

Egy önálló jogi személyként működő intézmény úgy döntött, hogy az eddigi gyakorlattal szakítva, a helyi munkanélküliekből toborzott segédmunkás-gárda helyett a munkás-szervezés feladatát egy-két vajdasági gyökerű, Magyarországon már bejelentett betéti társaságra bízta.

A betéti társaság – kettős – feladata volt a megbízható munkaerő kiválogatása, másrészt a munka biztosítása. Ez a munka esetükben nem volt más, mint az a földmunka – nevezzük kubikosmunkának –, ami megelőzte a megbízó szakemberei által végzett tevékenységet. Ha a munka *jó* volt, akkor a munkások elégedettek voltak, és a munkaadó is elégedett lehetett, hiszen a nyers fizikai erőn és a kitartáson kívül nyomatékosabban követelhetette az érzékeny munkafolyamatok végzése során döntő fontossággal bíró odafigyelést is. A szerződést aláíró betéti társaság vezető személyének az első lépést kivéve (határozat) jelenléte csupán szimbolikus volt, jelentősége csak a fizetés napján vált újból valóssá. A terepen már a munkavezető mindenkor elképzeléseinek kellett megvalósulnia.

A munkát kizárólag munkavállalási engedéllyel rendelkező személyek végezheték, amit a meglepetésszerű igazoltatások is indokoltá tettek. Ha egy telep *rendben volt*, ott nem tartottak rajtaütésszerű ellenőrzést, ellenkező esetben gyakran. A jó hírű munkahelyen alkalmazott módszer lehetett az időszakonként elvégzendő otthoni munka idejére ajánlott *csere* bevetése.¹⁷ Ez olyan személyt jelentett, aki időszakosan – egy (vagy két)

¹⁴ „Végző soron a gazdasági okok miatt külföldre távoztakokat a befogadó országban több szempontból is hátrányos megkülönböztetés is éri azzal, hogy nem fogadják el őket az ottani munkásosztály szerves részeként. A helyzetüket nehezíti, hogy az idegenek és a hazaiak a munkaerőpiacon konkurenciát jelentenek egymásnak.” Gábritnyé Molnár 2001: 137.

¹⁵ A vendégmunkások (vajdasági példák során) a szezonális, *jól fizető* munkákra vállalkoztak, hasonlóan az erdélyiek 40%-át foglalkoztató építőipari tevékenységhez. A vendégmunkások rugalmasabbak, gyorsabban alkalmazkodnak a feltételekhez, felegyelmezettebbek, legalábbis önmagukról ezt az elképzelést tartják fenn.

¹⁶ 1991-ig a menekültek lényegében kizárólagosan Romániából érkeztek (a menekültek négyötöde magyar, 20%-a román nemzetiségű). A menekültek – az adatok tükrében – egyértelműen Budapestre és környékére, avagy a keleti határ menti területekre telepedtek le (Hárs 1992: 9–23.). Az esettanulmányban vizsgáltak is mindössze száz kilométeres távolságon belül dolgoztak.

¹⁷ A toborzás ajánlás segítségével is történhet, mikor a már elismert, régóta dolgozó munkás ismerősét, rokonát segíti munkához. Az 1994-es év folyamán apa és fia, 1995-ben sógorok dolgoztak együtt.

turnus erejéig – helyettesítette az őt ajánló személyt, ha annak otthon volt halaszthatatlan feladata, de a *csere* nem léphetett a helyére véglegesen, nem *üthette ki* a munkából. Az ilyen személy ritkán rendelkezett munkavállalási engedéllyel, mivel jelenléte legjobb esetben is csak kéthetes lehetett. A munkaadó és munkáltató ilyen esetekkel nem foglalkozott, mert elsődleges érdekük a munka gördülékenységének fenntartása volt.

A munka sikerének szavatosságát a munkaadó betéti társaság jelentette, a munkáltató vele kötött szerződést.

A szerződés során a munkáltató megállapodott a bt.-vel a fizetendő bérben, amit a megállapodás szerinti időszakokban a betéti társaság számára átutalt. Ebből fizették ki a munkásokat, a tizenegynapos turnus második szerdáján.

A tizenegynapos munkahét kialakulásában döntő tényező volt az otthoni munkák elvégzésére fordítható hosszabb idő, hiszen az utazással elvesztett idő ötnapos munkahét esetén kétszeres (az ötnapos munkahét az 1992-es év folyamán volt megfigyelhető, amikor a brigád tagjai kivétel nélkül saját személygépkocsival érkeztek és mentek haza, hazautazásuk költségeit az utazások alkalmával átcsempészhető benzin értékesítése fedezte: ha többször utaztak haza, többször lehetett a kétliteres üdítősfalakonokban üzemanyagot csempészni).

A munkások ennek fejében tizenkét-tizenhárom órát dolgoztak. Ennek csupán egyik oka a megbeszélte óraszám teljesítése (120 óra), a másik okot a lakóhelytől távol töltött idő jobb kihasználásában kereshetjük (mellesleg ez az egyik módja annak, hogy ne maradjon idejük a megkeresett pénz elköltésére helyben). A munkanap reggel 6-kor kezdődött, és este 19 órakor ért véget.

Az alváásra és a pihenésre szánt időt szórakozással is eltölthették, ami ilyenkor a szórakozóhelyek látogatásából állt, és a látványos, pazarló fogyasztás jellemezte. Az ilyen alkalmakkor a *körbefzetés* volt megfigyelhető. Leginkább a fiatal 16–30 éves nőtlen személyek vettek részt benne.

A közvetítők – a betéti társaság üzemeltetői – a két település lokális otthoni, Tisza menti centrumából, C-ről¹⁸ kerültek Magyarországra mint munkavállalók, de egy idő után bejegyzett betéti társaságként működtek. Kapcsolataik révén a lehetséges munkák helyével és feltételeivel ismerkedtek meg, majd azokat a majdan szerveződő vagy már meglévő csoport elé tárták. Megegyeztek a bérben, majd ennek egy részét fizették ki órabér formájában a munkásoknak, a fennmaradó összeg a felmerülő költségek fedezésére szolgált (szállás, élelem, fürdés, betegbiztosítás).

Az év folyamán egyre gyakrabban lehetett hallani fizetésemelési igényről-követelésről, és ennek megtagadása utáni elégedetlenségről. A munkások abbéli vágyukban, hogy legalább a szomszédos, gyakran feketemunkát végző munkacsoport¹⁹ bérét elérjék, nemritkán az étkezési pénzt kérték el, ami eredetileg a kifőzdének kifizetett összeg volt, ahol étkeztetésük szervezett formában folyt. Bizonyára az egyenlő feltételek mellett sem egyenlő fizetések kompenzálására törekedtek így, hogy hazatérve munkájuk lokális presztízsértéke ne csorbuljon. Oszthatjuk a véleményt, miszerint nem kizárólag a pénzszerzés, hanem ennek mögöttes tartalma vezérelte őket, hiszen: „a vendégmunka vállalása a falu életében a társadalmi versengés egy formája. [...] A munkavállalással megszerezhető keresetnek a közvetlen felhasználás mellett identitás-fenntartó, identitástermelő és társadalomépítő szerepét emeljük ki.“ (Oláh 1994: 17.)

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kínálózó összehasonlítási lehetőséget, ami a betéti társaság és a hajdani kubikosmunkát megszervező *bandagazda* között mutatkozik: szóbeli közlésekben is elevenen él a bandagazda alakja, aki munkát szerzett, a bandákat alakította, a kialakított bért fizette, gondoskodott munkásairól, vagy elbocsátotta őket. Hely- és emberismerete, valamint találékonysága emelte erre a posztura, ahol már helyette is dolgoztak, az ő részét is kihordták.

¹⁸ A tanulmányban a települések nevei rejtve maradnak. Ennek egyik oka az adatközlők személyiségének védelme, másrészt az a kétségtelen tény, hogy elsősorban a jelenség szignifikáns vonásainak lejegyzésére vállalkoztam.

¹⁹ A vizsgálat ideje alatt viszonylag kis területen két betéti társaság munkásai is dolgoztak, gyakorlatilag azonos településekről toborozva munkásaikat.

A vizsgált csoport nem választott vezetőt (mégma ilyen mindig is létezik *primus inter pares* elv alapján), ezt a szerepet a Bt. képviselője töltötte be: a munkások a betéti társaság képviselőinek részét is *kihordták*, tehát a szerepet a közvetítő foglalja el munkaszervezői jogánál fogva.

A személyes motivációk sorában a pénz vezetett – első megközelítésben –, amiből aztán látványos fogyasztás lett, ami élesen szembehelyezhető a tartalékoló és befektető felhasználással, hisz csak rövid ideig tűnhet bölcs befektetésnek az, hogy *szép nagy motrot* vásároljon a tizennyolc éves legény, de végső soron ez a motiváció is a presztízst biztosító látványos fogyasztás csoportjába sorolható. A földdel, családdal nem rendelkezők inkább a látványos fogyasztás különböző módjait választották, ellentétben a föld megműveléséért, a család fenntartásáért vendégmunkát vállalókkal. Ez utóbbiak hasonlítottak leginkább a hatvanas években külföldi vendégmunkát vállalók csoportjára: ők azok, akik, ha kellett, házi koszon élve is a megtakarított és hazavitt pénz otthoni befektetésére törekedtek.

Ebédnél, szünetben az A. helységről jöttek tüntetőleg külön ültek, nem szándékozván maguk közé engedni más (főképpen nem a B. helységről érkezők bármelyikét). A szállásukon kizárólag ők hatan laktak. Így kompakt, megbonthatatlan egész benyomását keltették. Munka során is törekedtek a csoportban maradásra. Ennek függvényében jöttek létre a különálló, egy településről származó csoportok-klikkek, amit a *szivacsok* és *filléresek* megnevezések jeleztek. Ezek bizonyos tulajdonságok sarkításával létrejött elnevezések, míg az előzőek az esti italozásaikról, az utóbbiak a túlzott takarékoságuk okán kapták csúfnevüket a másik csoport tagjaitól.

A vizsgált húszas csoportban négy személy tartózkodott egész évben Magyarországon, ők előzőleg menekültekként voltak nyilvántartva, visszatérésük ezért akadályokba ütközhetett. Családot nem alapítottak, vagy az időközben felbomlott.

A tavasztól őszig dolgozók csoportját olyan személyek alkották (nyolcan), akiknek téli aktivitása az erdőkivágásból, a nyári orvhalászatból állt. A tevékenységek a gyári munka mellett is végezhetőek voltak, miután kényszerszabadságra küldték a csoport tagjait. Otthon helyettesíthetőek voltak, a családtagok elvégezték az egyébként rájuk eső részt.

Többször léptek ki azok a fiatalok, akik önálló gazdasággal még nem rendelkeztek (hatan), és akiknek erejét a szülők még nélkülözni tudták, míg a betéti társaság alkalmazottain kívül angazsált diákok ketten voltak, erősen behatárolt idővel. Csak a vakációjukat tölthették itt.

A Tisza menti modern kubikosság helye a migrációs tendenciák idősíkjában

A K. környékén munkát vállalók szervezett keretek között – szerződéses jogviszonyban állva a megbízóval – dolgoztak. Miután a munkájuk nehéz fizikai munkának minősült – a kubikosmunka korszerű változatáról beszélhetünk – így ezt a *bírós* férfiemberek vállalták, akiknek munkaerejére sem otthon (a családi gazdaság kis mérete okán), sem pedig a közösség szintjén (hivatalosan munkanélküliek voltak) nem volt szükség, vagy nélkülözhetőnek bizonyultak.

A vizsgált csoport két, a Vajdaságot kettészélő Tiszához és egymáshoz is közel fekvő, nagyjából azonos, ezeröttszáz–kétezer lélekszámú észak-bácskai településről jött dolgozni a Bács-Kiskun megyei K.-ra. A kibocsátó területre jellemző, hogy a települések határai nem nagy kiterjedésűek, a korábban szabadfoglalással szerzett földek elaprózódása következtében a lakosság zömét kis- és törpebirtokosok, de még nagyobb részben földnélküliek – korábban zsellérek, cselédek – adták. A szülőfalun kívül vállalt munka jelensége már

a 19. század közepén is tapasztalható volt, a későbbiek során pedig még hangsúlyosabbá vált.²⁰ A korábbi évek birtok-aránytalanságait a Tisza szabályozása sem változtatta meg számottevően, hiszen a folyó partján fekvő A. településtől néhány kilométerre nyugatra, az ártér peremén magasodó oromparton települést alapítanak, óhatatlanul megteremtve a két település közti, lassan egy évszázada tartó rivalizálás lehetőségét: a képzeletbeli határt a települések között fekvő földek közepén futó, két regionális központot összekötő műút jelentette.

A birtok-elaprózódás és birtoknagyság okán helyben keresetet és munkát nem találó személyek megélhetését már a 19. század folyamán másutt, például a virágkorát élő Szabadkán vagy a közelebb fekvő mezővárosokban, Magyarkanizsán vagy Zentán nyújtott munkák biztosították. Ez a nők számára a cselédséget, a férfiak számára a szolgálást jelentette. A szájhagyomány a két település specifikus kereseti forrásait is rögzítette. Eszerint A. kis parcellákat birtokló parasztjai a két világháború között dohányt termesztettek, ami állami monopólium volt, így ennek kijátszása anyagi előnnyel járt. Értékesítése nem a településen történt, ami mobilitásra adott módot. B. helység lakosai állattartással foglalkoztak, és a tanyai gazdaságok munkaerejét adva boldogultak.

Még távolabbra, a 19. század közepére nyúlik vissza a másik, akkor jövedelmezőbb kereseti lehetőség, amit az akkori folyószabályozás során alkalmazott kubikosmunka nyújtott.

A második világháború utáni földosztás (mely tovább mélyítette a fennálló rendszer iránti bizalmatlanságot) újból csak legföljebb 4 holdas földdarabokhoz juttatta az igénylőket. A határ kiterjedése, ennek függvényében a felosztható parcellák száma és a viszonylagos túlnépesedettségek azonban továbbra is fenntartott vagy újraélesztett bizonyos vándormunkatípusokat.

A kubikoság újbóli virágzása az 1945 utáni időszakra tehető: az állami építkezéseken a gépesítés szerény volta miatt nemcsak a Tisza menti kőművesek, ácsok voltak nélkülözhetetlenek, hanem a gyalog- és kordés-kubikosok is, akik a földmunkákban és a szállításban vettek részt. Az ötvenes-hatvanas évek a munkalehetőségek további bővülését és egyúttal differenciálódását is eredményezték. Az állami vállalatok részéről újjáépítendő városok a lakóhelyüktől távolabbra (Skopje, Belgrád, Niš) estek, ahova az időközben már szakmát tanult kis földű, de tanult személyek (a már említett kőművesek vagy ácsok) kerültek, míg hagyományos módszerrel (kordé és talicska) legfeljebb a tartomány egyes részein folyó munkálatoknál található Tisza mentiek.²¹ Ez az életforma, akárcsak a hatvanas évek végén a Német Szövetségi Köztársaságban történő munkavállalás, tartós távollétet jelentett az otthonról.

A hatvanas-hetvenes években tapasztalt politikai közhangulat-változás eredményezte a nyugati államokba irányuló vendégmunka jelenségét, aminek méreteire jellemző, hogy: „a fogyás másik alapvető oka a nyugati munkavállalás és végleges megtelepedés lehetősége. Újabb adatok hiányában csak azt mondhatjuk, hogy a hatvanas évek végén a Vajdaság lakosságának 1/5-ét kitevő magyarság adta a kivándorlók 2/3-át (évente 2 000 fő), s ez megegyezik a természetes szaporulattal.“ (Arday 1988: 269.) Az említett időszakra jellemző a Tisza mente egyes településein élő személyek viszonylag gyors és látványos fellendülése, amit nem követett állami beruházás, így gazdasági fellendülés sem. A vendégmunkán megkeresett és hazahozott pénzt az otthoni munkavégzés (műhelyek) korszerűsítésére és presztízs értékű, látványos fogyasztásra fordították (méretükben és stílusukban a nyugati munkaadók házához hasonló épületek emelése, korszerű gépek vásárlása a remélhetően akadálytalan, nyugati típusú termelés reményében). A nyugati vendégmunkán már szakmailag képzett személyek vettek részt (kőművesek, asztalosok, ácsok stb.). A kapcsolatháló kiala-

²⁰ Ezt a bő évszázaddal később rögzített statisztikák elemzései is mutatják: „1976-ban a Vajdaság lakosságának 37,8%-a, az aktív népesség 44,2%-a a mezőgazdasági termelésből élt. [...] A Tisza-menti településeken a mezőgazdasági háztartások 26%-a föld nélküli (Kishegyesen 35,3 %), s 4 holdnál kevesebb földje van a mezőgazdasági foglalkozásúak 51%-ának. A gazdaságok kétharmadában átlagosan 1,3 hektárt művelnek, minden második földműves idősebb 50 évesnél, minden harmadik 60 évesnél. [...] A magyarok lakta Észak-Bácskában ezeknek a törpebirtokoknak a száma egyre emelkedik [...] a nagy magyar-lakta mezővárosok – a két Kanizsa, a két Becse, Zenta, Topolya – fejlődése megállt, ipari létesítmények híján nem tudják felszívni a munkát kereső helyi és környékbeli fiatalokat.“ Arday 1988: 272.

²¹ Jellemző az időszakra, hogy állami beruházások a tartomány északi részén a hatvanas évekig nem vagy csak elvétve történtek. A jövedelmező bérmunkaformák ezért másutt voltak fellelhetőek.

kulását illetően csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, bár nem kellően hangsúlyozott – de nyilvánvalóan kulcsfontosságú – a rokonok és szomszédok, munkatársak hatása.

A legutóbbi vendégmunkáshullámot az 1991-ben kitört polgárháború közvetett eredményeként fellépő gazdasági leépülés ösztönözte. Az esetek többségében a célország Magyarország volt és maradt is. Abban reménykedve, hogy csak rövid ideig tartó konfliktusról van szó, nem szándékoztak *messzebb* menni. Ez a szándék az idő múlásával – legalábbis az esettanulmányban leírt csoportok esetében – nem változott. A másik okot vélhetően abban kereshetjük, hogy a polgárháborús állapotok korántsem teremtettek olyan típusú *nyugodt* vendégmunka-hangulatot, amelyek a hosszabb ideig tartó külföldön való tartózkodást és az abból származó jövedelem megnyugtató befektetését tették volna lehetővé, sokkal inkább a közelben történő munka vállalása és az otthonos nyelvi közeg előnyei mutatkoztak kecsegtetőnek és elfogadhatónak. A nyugati (pl. németországi) munkavállalás folyamatos megléte ellenére a vizsgált csoport egy új, még be nem töltött területen próbált meg boldogulni.

A határhasználati technikák

Összefoglalva a három időszakot a következőket emelném ki:

a) A folyószabályozások és más nagyszabású állami vállalkozások (földmunkák) a földet nem vagy minimális mennyiségben bíró személyek mozgását indították el. Lokális szinten a kisebb mozgás is elképzelhető (cselédek, szolgálók). Periodikus, de tartós távollét jellemzi. Ide sorolhatók a napjainkban is építkezésen dolgozó, kéthetente-havonta hazautazó *terénesek* (teren 'terep' szerbül, innen a terepmunkások megnevezés) is.²²

b) A nyugatra irányuló munkavállalás államilag szervezett résztvevői már szakképzett és félszakképzett egyének, egész évben külföldön dolgoznak, csak ünnepekre és az évi szabadság idejére térnek haza.

c) A polgárháború ideje alatt már az állami vállalatok *technológiai feleslege* is külföldi munkavállalóvá válik. Képzettsége gyakorlatilag azonos a lakosság képzettségével. Mellettük jelentkezik még a mezőgazdaságban nélkülözhető személyek nagy hányada.

A migráció bizonyos formáiban részt vevő személyek, ha feltételezhetően huzamosabb ideig szándékoztak a választott országban tartózkodni, ennek érdekében adaptálódtak is. A vendégmunkás ezzel szemben nem szándékozott a munkaadó társadalmával azonosulni, integrálódni. A vendégmunkás inkább kívülálló volt, mert tudta, hogy jelenléte időszakos.

Az esettanulmányban leírt csoport olyan egyénekből állt össze, akik a korábbi külföldi vendégmunka helyett – annak törvényeit követve, de kisebb távolságot megtéve – érvényesítették a külföldön megkeresett pénz otthoni elköltésének elvét, aminek különbsége a státusz és presztízs növelését szolgálta. Eközben minden olyan eszközt megragadtak, ami az úttal járó veszteségeket mérsékelni tudta (üzemanyag-csempészés és bevásárló-turizmus). Munkájuk során minden lehetőséggel éltek, hogy a heti százhusz órát számláló turnus alatt a lehető legtöbbet megtakarítsák, hogy a megkeresett összeget otthon költhessék el, eleget téve az otthoni közösség elvárásainak. Mindeközben nem jelentett akadályt a számukra, hogy ez a stratégia a másfél hét alatt a saját és a szomszédos (rivális) településről toborzott személyek megvetésének a tárgyát képezhette. Vélhetően egy cél lebegett a szemük előtt: hazaérkezve minél több pénzzel vagy hozott áruval igazolni a távollétet a saját, otthoni közössége szemében.

²² Újabb, külön vizsgálatra érdemes jelenség lehetne az építőipari munkások világa. Jóllehet az állami beruházások száma és mértéke drasztikusan lecsökkent, a korábbi vizsgálatok hiányát talán utólag is pótolhatnánk az oral history módszerével.

Szakirodalom

ARDAY Lajos

- 1988 *A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981)*. Medvetánc könyvek. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia. 265–296. Budapest: ELTE.

BREZNIK, Dušan

- 1991 *Stanovništvo Jugoslavije*. Zagreb: Chronos.

EINWACHTER János

- 1993 Menekültek a táborban. In SIK Endre – TÓTH Judit (szerk.): *Jönnék? Mennek? Maradnak?* Nemzetközi Migrációs Kutatócsoport Évkönyve. 139–148. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

Etnički mozaik Srbije

- 2004 Prema podacima Popisa stanovništva 2002. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore.

GÁBRITYNÉ MOLNÁR Irén

- 1996 A jugoszláv lakosság külföldre távozásának szociológiai vetülete. *Szociológiai Szemle* 2. 95–106. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9602gabrity.htm> (letöltés: 2015.10.07.)
- 2001 A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei. In uő. – MIRNICS Zsuzsa (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak*. 115–163. Szabadka: MTT Könyvtár 4.
- 2002 A vajdasági magyarok migrációjának motívumai és hatása a magyarság társadalmi szerkezetére. *Kisebbségkutatás* 2. http://www.hhrf.org/kisebbssegkutas/kk_2002_02/cikk.php?id=1106 (letöltés: 2015.10.07.)

GÁBRITYNÉ MOLNÁR Irén – MIRNICS Zsuzsa (szerk.)

- 2001 *Fészekhagyó vajdaságiak*. Szabadka: MTT Könyvtár 4.

GYUROK János

- 1994 Jugoszláviai menekültek Magyarországon. *Regio* 5. 4. 55–66.

HÁRS Ágnes

- 1992 Migráció és munkaerőpiac. In SIK Endre (szerk.): *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók*. Nemzetközi Migrációs Kutatócsoport Évkönyve. 9–23. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

V. HUSEBY-DARVAS Éva

- 1993 Nincs hová mennünk... A Balkánról menekült nők Magyarországon. In SIK Endre – TÓTH Judit (szerk.): *Jönnék? Mennek? Maradnak?* Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve. 130–138. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

Izbeglički Korpus u Srbiji

- 2004 Prema podacima Popisa stanovništva 2002. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore.

MIRNICS Károly

- 2001 Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak. In GÁBRITYNÉ MOLNÁR Irén – MIRNICS Zsuzsa (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak*. 9–76. Szabadka: MTT Könyvtár 4.

OLÁH Sándor

- 1994 Egy székely falu vendégmunkás potenciálja (1990–1993). In SIK Endre – TÓTH Judit (szerk.): *Jönnék? Mennek? Maradnak?* Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve. 9–19. Budapest: MTA Politikai tudományok Intézete.

PAPP Árpád

1998 *Vajdasági mi-tudat. Vajdasági útkereső*. Szabadka: MTT.

1999 Vendégmunkások vagy menekültek? In Juhász Antal (szerk.): *Migráció és anyagi kultúra a Duna–Tisza közén*. Táj és Népi Kultúra 2. 145–155. Szeged: József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.

2001 A vajdasági magyar áttelepülők sorsa az anyaországban. In GÁBRITYNÉ MOLNÁR Irén – MIRNICS Zsuzsa (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak*. 271–332. Szabadka: MTT Könyvtár 4.

PUSKÁS Julianna

1991 Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és a 20. században. *Regio* 2. 4. 22–48.

ÁRPÁD PAPP

Ditch-Diggers on the Moon

The study examined the job-seeking practices of two groups of guest workers from municipalities along the Tisza River, describing the techniques used by each in defining themselves in relation to both home, and destination environments: specifically, these groups had chosen – in lieu of working abroad as they had before or possibly spending a prolonged period of time in a domestic location – to perform seasonal work in their parent country, which stood in close linguistic proximity to their home environments. Having become surplus labour in their own communities, a factor typically associated with the decision to seek work in other countries, group members were found to have spent the money they had earned as guest workers at home, thus restoring lost status and conferring upon them a new measure of prestige. The organisational, motivational, and theoretical roots of such groups reach deep into the past, to the time of the massive earthworks associated with the flood control projects of the 19th century, making them practitioners of a modern form of ditch-digging, or *kubikosság*, a Hungarian term derived from the word *cubic* in reference to the many cubic metres of earth such flood control projects entailed. The geographic and historical dimensions of the economic migrations currently underway in former Yugoslavian territories place this single example into a broader temporal-spatial context, underscoring both the general nature, and the permanence of the factors that drive the phenomenon: namely, the shortage of cultivatable land, a commodity that plays a central role in the values system of the group in question, but whose scarcity prompts them to seek remedy through guest work, and the reaction of the state, which seeks to prolong the deficit situation.

Határ? Tudat? Határtudat? – a *határmentiség* kérdése Makón

Bevezetés

2014 tavaszán csatlakoztam ahhoz az OTKA-kutatáshoz, amely a hármashatárok mentén elterülő településeknek a határhoz való viszonyát vizsgálta. Makóiként, a makói József Attila Múzeumban tevékenykedő néprajzusként lettem tagja a délkeleti hármashatárnál dolgozó kutatócsoportnak. A kutatás keretében a legnagyobb délkeleti kutatópont, Makó felmérését vállaltam, amely 40 kérdőív lekérdezését jelentette a város lakossági viszonyait figyelembe véve, korosztálynak, iskolázottságnak és nemnek megfelelő reprezentativitással.

Írásomban a makói kutatóponton szerzett eredményeimet mutatom be, az alábbi témákat emelve a vizsgálat fókuszába: Mennyire él a makóiak tudatában a határ menti lét? A turizmus föllendülésének, egyre több külföldi polgár megjelenésének milyen a hatása a városban élőkre? Mennyire vannak tudatában a makóiak annak, hogy milyen kapcsolatok fűzik a települést a határhoz? Tanulmányomban ezeket a kérdéseket járom körül inkább néprajzi, semmint szociológiai módszerekkel. Bár a kérdőívezés és az adatfelvétel egy félig néprajzi, félig szociológiai jellegű adatlap segítségével zajlott, az adatok kielemezésétől most – a pontos elemzési módszerek tudatának hiányában – eltekintek. Írásomban inkább így a kérdőívezés és az azt követő interjúzás során felmerülő társadalmi-kulturális kérdések felvázolását és kontextusba helyezését teszem meg.¹

A kutatás módszerei és körülményei

2014 márciusában és áprilisában 40 kérdőívet vettem föl Makón. Az informátorokat ismertségek révén, hólabda-módszerrel² választottam ki, illetve a makói Idősek Otthona lakóitól is kaptam segítséget. A kérdőív jellegéből fakadóan a kutatás első fázisa így inkább adatfelvétel, kötetlen beszélgetés formájában valósult meg. Már a kérdőívek felvétele során volt lehetőségem tájékozódni, hiszen a megkérdezettek egy-egy témakör kapcsán reflektáltak az elhangzottakra, méltatták a kérdéssort, és megjegyzéseket fűztek hozzá. Ily módon már az első alkalmakkor körvonalazódni látszott egy központi probléma, amely a további gyűjtést megalapozta.

Így az adatgyűjtés második fázisában online felület segítségével pilot-felmérést készítettem, amelynek köszönhetően részletesebben vizsgálhattam egy, a kérdőívezés során felmerült új problémát: Makó határ menti városnak számít-e? Az online adatlap kiértékelése során látható volt, hogy ellentmondásos a kép Makó *határmentiségével* kapcsolatosan: bár a megkérdezettek³ kétharmada tartja a várost határ mentinek, csupán egyötöde van tisztában azzal, hogy Makó közelében milyen határátkelőhelyek találhatóak, és azok milyen messze vannak a várostól.

Ez vitt tehát tovább a félig strukturált interjúk felé, amelyek során azt vizsgáltam, hogy a makóiak tudatában élő határfogalom hogyan kapcsolódik össze azzal a ténnyel, hogy Makót határ menti településnek tekint-e a megkérdezett vagy sem, és ez áll-e valamilyen korrelációban a válaszadó életkorával. Így beszélgetéseket folytattam a kérdőívezés során megismert adatközlőkkel, főként a 20–65 év közöttiekkel.⁴

¹ A kutatást nem tekintem lezártnak, e tanulmányt pedig inkább egy *kutatásközi* írásnak tekintem, amely további adatfelvételeket és elemzéseket igényel. Így a jelen írásban közöltek nem vonatkoztathatók az egész település viszonyaira, csupán egy szűkebb körre, akik munkám tárgyát képezték.

² <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/marketingkutasas/ch04s03.html> (letöltés: 2015.05.30.)

³ A kérdőívet a kerdoivem.hu oldal segítségével szerkesztettem, 55-en töltötték ki.

⁴ Az idősebbekkel nem interjúztam, mivel életmódjukból kifolyólag kevésbé érintettek a határon átnyúló mobilitásban.

8 alannyal volt lehetőségem néprajzi mélyinterjút készíteni.⁵ Adatközlőimmal több alkalommal is találkoztunk, így alkalmam nyílt, hogy ne csak a határhoz, de a városhoz, saját környezetükhöz és saját magukhoz való viszonyukat is lássam.

Makó történeti kapcsolata a határral

Hogy látható legyen a település gazdaságföldrajzi, illetve a *határhoz* való mai viszonya, szükséges arról is szót ejteniünk, hogy a történelem során az milyen szerepet töltött be a város életében.

A 18. században a belső migráció (az egész hódoltsági területre jellemzően) Makó városát is érintette, s a népességnövekedés egyúttal új, prosperáló gazdasági konjunktúrákat hozott létre. Az 1770-es évektől kibontakozó gyapjú- és dohánykonjunktúra nem maradt a város határain belül, a szomszédos megyékben, de még a Temesi Bánságban is makói mintára alakultak dohánykertész községek.⁶ Makó város a Maros folyó menti pozíciójának köszönhetően Szeged, Szentés és Hódmezővásárhely mellett a dinamikusan fejlődő városok közé tartozott.⁷ A bővülő városi funkciókat a legjobban fejlődő szabad királyi városok már nem tudták ellátni, így felzárkóztak mögéjük a mezővárosok; a mezőgazdasági árutermelésbe és forgalmazásba bekapcsolódó városok pedig mint piacközpontok játszottak jelentős szerepet a magyarországi városhálózatban.⁸

Ezt követte a 19. században a kereskedelem föllendülése, köszönhetően a vasútnak és a Maros folyón zajló vízi áruszállításnak. Ez mutatja Makó történeti kereskedelmi kapcsolatainak fontosságát a Délvidékel, annál is inkább, mivel a város a történelmi Magyarország déli részének egyik kereskedelmi csomópontja volt (főként a hagymatermesztésből adódóan).⁹ A föllendülést azonban megtörte előbb az őszirózsás forradalom,¹⁰ majd romokba döntötte a trianoni békeszerződés, amelynek a város közvetlen elszenvédője lett.¹¹ Ezért tehát 1920 után Makónak az új országhatárokhoz kellett igazítania társadalomgazdasági berendezkedését, amely nem volt zavartalan, hiszen hagyományos piacaitól elvágták, a forradalmak és a román megszállás pedig kivették tartalékait. Bár a válság szanálása után a második világháború vetette vissza ismét a város fejlődését, érdekes, hogy e negyedszázad alatt Makó gazdaságilag mégis prosperált. A mezővárosi alapvonás mellé járultak az új gazdasági eszközök, módozatok és a modern ágazatok, amelyek egyúttal a népesség növekedését is magukkal hozták. Ez egyrészt a trianoni diktátum után a magas számú menekült betelepülésének, másrészt pedig a gazdaság¹² stabilizálódásának volt köszönhető.

Ám párhuzamosan egy ellentétes jelenség is megfigyelhető volt: a kezdeti lendületes és nagyszámú betelepülések után a menekültek lassan visszacsordogáltak otthonaikba, így a város népessége a 20. század második felében csökkenni kezdett, a rendszerváltásra pedig mintegy 7 000 fővel lett kevesebb, mint

⁵ A kutatáshoz nagyobb mintavételű, komplexebb interjúzásra vagy egy több emberből álló kutatócsoportra lenne szükség, amire jelen munka időkeretei miatt nem vállalkozhattam. Úgy vélem, ez a felmérés egy helyzetállapotot rögzít, ami annak ellenére, hogy nem tekinthető reprezentatívnak, szolgál számunkra hasznos információkkal.

⁶ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_4.htm (letöltés: 2015.05.10.)

⁷ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_4.htm (letöltés: 2015.05.10.)

⁸ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_4.htm (letöltés: 2015.05.13.)

⁹ „A közlekedés, a kereskedelem és az ipar fejlődése részben követte, részben előmozdította a mezőgazdasági fejlődést. A közlekedésben a vasút megépítése volt az a döntően új mozzanat, amely a város egész életére serkentően hatott. 1883-ban nyitották meg az Arad–Szeged közötti vasútvonalat. Makón az új közlekedési eszköz a hagymakereskedelem és a hagymatermelés nagyarányú fellendülését eredményezte. Szekeres hagymakereskedelem korábban is volt Szegedtől Temesvárig és Aradig. Közel hasonló szerepe volt a vasútnak az egyéb mezőgazdasági termékek forgalmának növelésében is, különösen a búza-, a sertés- és a baromfiértékesítésben, illetőleg a mezőgazdasági termelési eszközök szállításában. Makó, földrajzi helyzetéből adódóan a Maros folyó vízi útját is használhatta kereskedelmi célokra.” http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_5.htm (letöltés: 2015.05.20.)

¹⁰ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_5.htm (letöltés: 2015.05.20.)

¹¹ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_6.htm (letöltés: 2015.05.22.)

¹² Mezőgazdaság és ipar egyaránt.

az 1920-as években. Az elvándorlás lélekszámát tekintve Makó városa az országban a harmadik helyen állt, tömeges szinten jelent meg az egykezés, a fiatalok egyre nagyobb számban vándoroltak el, s az egyik legelőregedettebb településsé vált Magyarországon. Az országrészek elcsatolása következtében a város Magyarország perifériájára szorult, s 1950-ben, mintegy 220 év után Makót megfosztották megyeszékhelyi státuszától. Határon túli kapcsolatrendszer az 1970-es évekig nem tudott kiépíteni.¹³

A hatvanas évek hoztak némi változást: a termálfürdő 1963-ban épült fel, akkor még köztisztasági célokkal. 1970-ben árvíz sújtotta a települést, amely szinte az egész várost elpusztította, ám ezt követően indult meg Makó az infrastrukturális és gazdasági fejlődés útján.¹⁴ A városkép gyökeresen átalakult, ekkor épült föl a könyvtár, a múzeum, a rendelőintézet is; bővültek az iskolák, a kórház; és a rendszerváltozásig számos ipari vállalat is működött Makón (TAURUS, FÉG, MEDICOR).¹⁵

A rendszerváltozás után a szocialista éra cégei felszámolták üzeimeiket, ezzel ismét jelentőssé téve a munkanélküliséget. Az iparból kiszorult emberek többsége kényszerűségből a mezőgazdaságban helyezkedett el, s hogy ezt az áldatlan állapotot megszüntessék, az állam 1998-ban Makót és térségét vállalkozási övezetté nyilvánította.¹⁶

A mai városkép kialakulásában elvülhetetlen érdemeket szerzett Makovecz Imre építész, akinek első makói épülete a Hagymaház (művelődési ház) volt. Ezt követte a 2000-es években többek között a Városi Sportcsarnok, az autóbusz-pályaudvar és a városi turizmus fellendítése érdekében épült Hagymatikum is.¹⁷ A Makovecz-épületek városképi jelentőséggel bírnak, a Hagymatikum pedig országos, sőt nemzetközi hírnévre is szert tett.¹⁸ Az a kíváncsi, hogy Makót vonzó turisztikai célponttá tegyék, nagymértékben alapozik a Hagymatikum fürdő népszerűségén, mely szándék megfogalmazódott a város előző polgármestere, Dr. Buzás Péter terveiben is, aki szintén a turizmusban látta a település jövőjét.¹⁹

Makó történetében jelentős szereppel bírt és bír ma is az M43-as autópálya elkészülése, ami mentesíti a várost a 43-as főút átmenő forgalmától.²⁰ Az elkerülő út megléte előtt ugyanis (Bulgária és Románia 2007-es európai uniós csatlakozásának köszönhetően) a balkáni tranzitforgalom nagymértékű zajszenyezést, illetve fizikai károkat is okozott az út közelében élőknek: ezzel kapcsolatosan a *43-as Egyesület* nevet viselő civil szervezet közérdekű pert is indított a károsultak nevében.²¹ A folyamatos kamionforgalom megszűnése pedig nemcsak a zajsint, de a közúti balesetek számának csökkenésében is megnyilvánult.

Makó több formában is központi szerepkörrel bírt a történelem során. 1950-ig a központi járás, 1950–1983 között a makói járás székhelye, 1988-tól 1990-ig a makói városkörnyék, 1994-től a makói kistérség, 2013-tól pedig a makói járás központja.²² Ebben a szerepkörében 50 000 embert lát el szociálisan, „az ország délkeleti kapujaként európai uniós és nemzetközi kapcsolatok közvetítőjeként érvényesül.”²³

Magyarország határai Schengen előtt, Schengen után

Az államszocializmus kezdeti évtizedeire jellemző elzártság után az 1960-as évektől kezdve valamelyes enyhülés kezdődött az állampolgárok utazáshoz fűződő jogai tekintetében. A szocialista érában csak a kivált-

¹³ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako/pages/magyar/mframe.html (letöltés: 2015.06.12.)

¹⁴ http://www.delmagyar.hu/mako_hirek/a_nagy_arvizre_emlekeztek/2163944/ (letöltés: 2015.05.23.)

¹⁵ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako/pages/magyar/mframe.html (letöltés: 2015.06.12.)

¹⁶ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako/pages/magyar/mframe.html (letöltés: 2015.06.12.)

¹⁷ <http://new.mako.hu/makovecz-imre-makoi-epuletei/> (letöltés: 2015.05.24.)

¹⁸ <http://turizmus.mako.hu/web/guest/furdo> (letöltés: 2015.05.30.)

¹⁹ http://www.delmagyar.hu/mako_hirek/buzas_peter_a_turizmus_mako_jovoje/2313599/ (letöltés: 2015.05.30.)

²⁰ http://dunaaszfalt.hu/tartalom/m43as_autopalya/ (letöltés: 2015.05.29.)

²¹ http://www.delmagyar.hu/mako_hirek/a_per_all_a_haz_reped_tovabb/2411993/ (letöltés: 2015.05.29.)

²² <http://www.jaras.info.hu/lap/makoi-jaras> (letöltés: 2015.05.30.)

²³ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako/pages/mako_adatokban.htm (letöltés: 2015.05.24.)

ságosok, sportolók, művészek, politikusok, kereskedők, fuvarozók utazhattak külföldre, s akkor is csak szigorúan megszabott keretek között. Szigorú megkötések szabályozták a kivihető valuta mennyiségét és az utazások számát is. Ehhez képest némi fellazulást hozott az 1978-as rendelet, mely törvényileg szabályozta az utazáshoz való jogot Magyarországon, 1988-ban pedig – a korábbiakkal ellentétben – már nemcsak keltre lehetett szabadon utazni, hanem világútlevél birtokában máshova is (a valutáris korlátozások mellett).²⁴

A szigorúan megkötött utazások feloldását egy még szabadabb rendszer követte, amelyet Magyarországon 2007-ben vezettek be: ekkor csatlakozott országunk az úgynevezett schengeni térséghez. „A schengeni térség és együttműködés alapját az 1985-ös schengeni megállapodás jelenti. A schengeni térség olyan terület, amelyen belül garantálva van a személyek szabad mozgása. A megállapodást aláíró államok eltörölték az összes belső határt, helyette egy közös külső határunk van.”²⁵ A csoport eredeti öt tagja közötti első megállapodást 1985. június 14-én írták alá, majd a schengeni térséget fokozatosan kibővítették: Olaszország a megállapodásokhoz 1990-ben, Spanyolország és Portugália 1991-ben csatlakozott, majd Görögország következett 1992-ben, utána Ausztria 1995-ben, valamint Dánia, Finnország és Svédország 1996 decemberében. Magyarország 2007. december 21-én lett része a schengeni térségnek Csehország, Észtország, Lettország, Litvánia, Málta, Lengyelország, Szlovénia és Szlovákia társaságában. Svájc társult országgént lépett be 2008. december 12-én. Bulgária, Ciprus és Románia egyelőre nem teljes jogú tagjai a schengeni térségnek, így ezen országok határain még fennmaradtak az ellenőrzések.

A makóiak *határtudata*

Kamionok, románok,²⁶ fürdőturizmus – a kérdőíves felmérés tapasztalatai

A 2014 tavaszán végzett kérdőíves kutatás eredményei alapvetően egységes képet mutattak a makói lakosok határral kapcsolatos meglátásairól. Feltűnt, hogy korosztályonként eltérő a külföldre utazás mértéke, egyáltalán az utazásra való igény is. „*Nem utaztunk, nem volt idő, mindig csak dolgoztunk.*” – hallottam szinte minden 60 év feletti adatközlőtől. A korosztályra jellemző általános attitűdöt a makói hagyományok és a település mezővárosi, majd mezőgazdasági jellege magyarázza, ugyanis ebből fakadóan még a magasabban kvalifikáltak, vagy értelmiségiek és más középosztálybeliek is többnyire rendelkeztek valamennyi földterülettel, amelyen bizonyos mértékű mezőgazdasági munkát folytattak.²⁷ Így az utazások is kimerültek a közeli piacok látogatásával (pl. Szabadka, Arad), vagy esetleg Erdélybe jutottak el, ám a legtöbb adatközlő még egyáltalán nem járt külföldön.

A következőkben azokat az alappilléreket emelem ki, amelyek a kérdőívesítés során leggyakrabban merültek föl, és amely jelenségekre a megkérdezettek a legrészletesebben reagáltak.

A fiatalok és az idősebbek is egyaránt a zajsint csökkenésére és a tranzitforgalomból következő balesetek számának csökkenésére utaltak, amikor a határ menti lét előnyeiről és hátrányairól volt szó. Az M43-as autópálya elkészültével valóban megszűnt a kamionforgalom,²⁸ ami talán a legnagyobb problémát okozta a makóiaknak.²⁹

²⁴ <http://allamszocializmus.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=726115> (letöltés: 2015.05.29.)

²⁵ http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/free_movement_of_persons_asylum_immigration/l33020_hu.htm (letöltés: 2015.05.30.)

²⁶ Fontos kiemelni, hogy ez esetben egy általánosító, sztereotipizáló terminussal van dolgunk. A makóiak egyaránt értik a *román* kifejezés alatt a romániai románt és a határon túli, romániai magyart is. A keretet itt a határon átlépés és többnyire a román rendszámú autó adja meg – ez alapján ítélik meg a városon átutazó, az ott vásárló és fürdőző, Romániából érkező embereket.

²⁷ Volt, aki csak saját maga és családja ellátására, más pedig megélhetési célból is.

²⁸ <http://vs.hu/kozelet/osszes/autopalya-van-aradig-de-a-magyar-roman-hataron-meg-nincs-kesz-1220> (letöltés: 2015.06.12.)

²⁹ <http://rtl.hu/rtlklub/hirek/belfold/cikkek/62108> (letöltés: 2015.06.12.)

„Örülök, hogy végre eltűntek innen a kamionok. Tisztára hullámosak lettek az utak, iszonyú volt a zaj, és sok volt a baleset. Egyszer még egy lakóházba is beleszállt egy [kamion] a Szegedi utcán. Az nagyon szörnyű volt.” (B. M., 63 éves)

„A 43-ason [a főúton] van biciklis sáv, de nem nagyon mertem ott menni. Sokan mentek inkább a járdán, pedig azt elvileg nem szabad. De olyan eszeveszett módon száguldottak [a kamionok], hogy inkább bementem [a járdára]. A románokról meg ne is beszéljünk, mindegy, hogy kamionos vagy nem.” (Gy. K., 21 éves)

A közlekedési gondok mellett (azzal átfedésben) a külföldiekkel, főleg románokkal (vendégmunkások, turisták, átutazók) szembeni averziók is megnyilvánultak a kérdőívek lekérdezése során.

„Sokszor álltak meg román vendégmunkások a benzinkutakon, kocsmákban. Nagyon visszataszítóak, ápolatlanok, zavaró, amikor látom őket a városban.” (P. A., 49 éves)

„Eleinte csak a vendégmunkások jöttek, hol továbbmentek, hol napszámba. Aztán megnyitott a Lidl, és akkor állandóan jöttek. Családok, vagy csak a felnőttek, de ellepték a boltot. Rengeteg mindent összevásároltak, de a pénztárnál meg csak a bajt csinálták, nem értették meg egymást az eladóval, állandóan várni kellett a sorban, mert olyan lassan haladt miattuk. Még most is ez megy, folyton itt vásárolgatnak.” (B. B., 62 éves)

„Nem értem, mért kell ide átjönni. Tele van a parkoló állandóan román autókkal. Náluk nincsenek áruházak?! Nekik építettük a Lidl-t is, mint a fürdőt...” (V. L., 23 éves)

A románok Makóra áramlása egyértelműen a Hagymatikum fürdő vendégkörében nyilvánul meg a leginkább, ami nagymértékű ellenérzést vált ki a helyi lakosokból.³⁰ Az 1963-ban megépült első gyógyfürdő a kétezres évekre elavulttá vált, a makóiaknak is igényük volt a változásra, újításra. A gyógyhatású marosi gyógyiszap és a termásvíz lehetőségeit kihasználva az előző polgármester, Dr. Buzás Péter a fürdőfejlesztést szorgalmazta, abban látta a település jövőjét, amelynek hosszú távú célja a turizmus meghonosítása és kiépítése lett volna: „Régóta nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaság, ha aranyhagymák teremnének is, nem képes eltartani a várost. A termálkincs és a gyógyiszap az a kitörési pont, ami megadatott nekünk.”³¹ Mivel a fürdő részben az önkormányzat öneréből, tehát a makói polgárok adóforintjaiból épülhetett fel, a településen élők magukénak is érezték a létesítményt, ám a veszteségeség és a magasnak tartott belépődíjak³² ellenszenvet váltottak ki azzal szemben.³³ Ehhez járult hozzá, hogy a Hagymatikum a déli nyitást, tehát a határon túli látogatók fürdőbe áramlását szorgalmazta, amely a román turisták nagyszámú bejövetelét eredményezte, és eredményezi napjainkban is. Ennek köszönhetően pedig a makóiak már kevésbé érzik magukénak a Hagymatikumot, ami visszatartja a települést abban, hogy turistavárossá fejlődhessen ki.

„A románoknak építettük a fürdőt. Én meg be nem megyek abba a vízbe, amiben azok áztatják magukat. Nincs semmi kultúrájuk, nem tudja tőlük jól érezni magát az ember. Én ezért nem szívesen járok a fürdőbe, sőt.” (B. M., 63 éves)

Mindezek alapján az a következtetés vonható le, hogy a Hagymatikum makóiak általi támogatottsága nem biztosított, sőt ellentábor is kialakult a fürdővel szemben; miközben a romániai oldalon a fürdőhöz való viszonyulás pozitív előjellel alakul, a román lakosság körében és a honlapokon is nagy népszerűségnek

³⁰ A makói lakosok hétköznapi diskurzusában, valamint *Makón élek* facebook-csoportban is számos ellenérzés fogalmazódik meg a román látogatók fürdőhasználatával kapcsolatban.

³¹ http://www.atv.hu/egyeb/20121126_furdok_es_befurdok_sokmilliard_kozpenz_a-veszteseges_intezmenyeknek (letöltés: 2015.06.12.)

³² Ami egyébként Makó Kártyával kedvezményes is.

³³ „Az ülésen résztvevő Mágori Józsefné országgyűlési képviselő, aki támogatta a Hagymatikum építését, azt mondta, a helybeliek pénzúrcájának bizony drága a fürdő. Úgy számolta, hogy 2 gyermek és 2 felnőtt belépője összesen 15-16 ezer forintba kerül, s akkor a család még egy fagyit vagy lángost sem evett.” <http://makohirado.hu/varos-es-videk/kong-az-uressegtol-a-makovecz-furdo> (letöltés: 2015.06.12.)

örvend a makói fürdőkomplexum.³⁴ Ez a kettősség jellemzi tehát a makói fürdő- és bevásárlóturizmust: az idegenforgalom egyelőre még csak az *idegenek* számára értelmezhető, a helyiek inkább a hátrányait látják, úgy tetszik, még nem épült be a településen élők tudatába a makói idegenforgalom fogalma.

„Miért, Makó az határ menti városnak számít?”

Az alcímbe emelt mondat jelenti azt a központi problémát, amelyre a félig strukturált interjúk épültek, illetve szinte az összes kérdőív lekérdezése során felmerült. Az az evidenciának számító tény – amelyből a kutatási projekt maga kiindult, s Makó mint kutatópont is kiválasztásra kerülhetett –, hogy Makó határ menti város, éppen csak az ott lakók számára nem volt ennyire egyértelmű. A „*Mi a véleménye a határ menti lét előnyeiről és hátrányairól?*” kérdéscsoport megvitatása közben majdnem minden megkérdezett meglepetten kérdezett vissza: „*Miért, Makó az határ menti városnak számít?*” Ez elgondolkodtatott, s egyben további kérdéseket vetett föl számomra. A turizmus mértéke és kézzel fogható jegyei, a városszerte elhelyezett külföldi (főként angol és román) feliratok, irányító táblák, a fürdő és a Lidl áruház közönségének összetétele, a temérdek román rendszámú autó mind bosszantják a településen élőket, negatív jelentéseket társítanak a jelenséghez, és a beszélgetések alkalmával többször is kitértek ennek részletes ecsetelésére. Miért nem egyértelmű hát Makó geopolitikai helye és az idegenforgalomban betöltött szerepe a helyiek számára? Milyen a makóiak *határtudata*? A következőkben erre kísérlek meg válaszokat adni.

Makó, bár a magyar-román-szerb hármasság határ közelében fekszik, kapcsolatot inkább a román oldallal tart fent. Ennek főként földrajzi okai vannak: a város a román határtól Nagylaknál 23 kilométerre,³⁵ Kiszombornál 6-7 kilométerre;³⁶ míg a szerb határtól Tiszaszigetnél 31 kilométerre,³⁷ a Röszei határátkelőhelytől pedig 45-50 kilométer³⁸ távolságban fekszik. Fontos körülmény az is, hogy Tiszasziget és Röszeke felől Szeged könnyebben megközelíthető, amely – mivel fürdőkulturával rendelkező nagyváros, a közelében a szintén fürdőjéről híres Mórahalommal³⁹ – miatt Makó már kívül esik a szerb határon túlról érkező turisták látószögén. Makó egyébként földrajzilag is periférikus helyzetére vegyes hatással van Szeged mint idegenforgalmilag jelentős város közelsége: a hosszabb időtartamot Szegeden töltő látogatók szívesen lépnek túl a nagyváros határain, és látogatnak el a környező településekre, előszeretettel Makóra, a Hagymatikumba. Másfelől azonban az „átruccanó” turistákat elszívja Szerbia felől, ezért alakulhatott ki időt állóbb kapcsolat inkább a román oldallal – még ha ugyan egyoldalú is. A belvárosban, de a külvárosi területeken a főút mentén is láthatóak román nyelvű feliratok, amelyek a bútorvásárlástól az egészségügyi szolgáltatások igénybevitelén át a fürdőzésig számos területen kínálják a román átutazók és/vagy turisták számára a különféle szolgáltatásokat. Ennek ellenére azonban az adatközlők számára nem evidens a határ menti elhelyezkedés.

„*Szerintem mi nem vagyunk határ menti város. Igen, Románia közel van, de a kultúránkban nincs benne a román kultúra. Nem beszéljük egymás nyelvét, és így nem érzem, hogy lenne közünk egymáshoz, azon kívül, hogy ide jönnek szórakozni.*” (P. A., 49 éves)

„*Mitől határ menti egy város? Ha az egymás mellett élésnek van látszatja. Itt maximum annyi van, hogy ők átjönnek ide, fürdenek, vásárolnak, és kész. Nem ismerjük egymást, mi nem megyünk hozzájuk.*” (Gy. K., 21 éves)

³⁴ http://www.delmagyar.hu/mako_hirek/a_hagymatikum_nepszeru_a_roman_internetes_portalokon/2272881/ (letöltés: 2015.06.12.)

³⁵ http://hu.utvonaltervezo.himmera.com/tavolsag-nagylak-mako-terkep_utvonaltervezo_km-27463.html (letöltés: 2015.05.12.)

³⁶ http://hu.utvonaltervezo.himmera.com/tavolsag-mako-kiszombor-terkep_utvonaltervezo_km-26379.html (letöltés: 2015.06.12.)

³⁷ http://hu.utvonaltervezo.himmera.com/tavolsag-tiszasziget-mako-terkep_utvonaltervezo_km-24806.html (letöltés: 2015.06.12.)

³⁸ http://hu.utvonaltervezo.himmera.com/tavolsag-roszke-mako-terkep_utvonaltervezo_km-116579.html (letöltés: 2015.06.12.)

³⁹ <http://www.termalfurdo.hu/furdo/szent-erzsebet-morahalmi-gyogyfurdo-59> (letöltés: 2015.06.14.)

A *határtudatban* itt tehát elválnak a szimbolikus és a fizikai/földrajzi határ. Határ mentinek ugyanis ez esetben azt a települést tekintik adatközlőim, amely nemcsak fizikailag van közel a határhoz, de a határ két oldalán élők valamilyen – inkább kétoldalú – kapcsolatban is állnak egymással. A határ tehát a határ menti települések esetében összekötő, nem pedig elválasztó funkciót tölt be – ez azt jelenti, hogy a határ mint puszta fizikai tér, nem pedig társadalmi térként jelenik meg. „[...] a teret használó emberek cselekvései aktívan formálják érzékelését, alakítják a rá vonatkozó diskurzusokat és gondolkodásmódokat.” (Mester 2007: 296.)

Előzetes hipotézisnek tekinthető, hogy az adatközlők kora (és a hozzá kapcsolódó megélt történelem) összefüggésben áll azzal, hogy mi a viszonyuk a határhoz mint jelenséghez, ami viszont hatással van arra, hogy Makót határ menti városnak tekintik-e. E hipotézis interjúmban részben beigazolódott.

„A rendszerváltás előtt nem utazhattunk, nem volt ilyen nagy átjárhatóság az országok között. Ezért nekem a határ egy éles elválasztóvonal, ami országokat és kultúrákat választ el egymástól. Szerintem a mi korosztályunkba bele lett nevelve, hogy nem fontos utazni, más világot látni, csak itthon maradni és dolgozni.” (B. J., 64 éves)

„A határ számomra egy olyan hely, ahol véget ér egy valami, és elkezdődik egy másik. Egy vonal, ami valaminek a végét jelenti a mi szempontunkból. Az előző rendszerben erősebb volt ez a vonal, tényleg volt ereje a határnak, ma már inkább csak jelképes. Persze annyira sokáig tartott ez az elzártság egymástól, hogy még nem tudott közelíteni igazán egymáshoz a két oldal, legalábbis itt, délkeleten nem. Így, ebben az értelemben nem vagyunk határ mentiek.” (A. I., 48 éves)

„Nekem a határ csak egy épület, és én egész életemben úgy utaztam, ahogy szerettem volna. A családdal sokat jártunk külföldre, nyaralni, de még a fogszabályzómat is Magyarokanizsán csináltattam, Szerbiában. Ma annyira egyszerű utazni, és én szeretek is. De azt látom, hogy itt Makón nem annyira nyilvánul meg a határ menti lét: szerintem akkor mondhatjuk egy településre, hogy »határ menti«, ha beszélnek egymás nyelvét, kölcsönös a kapcsolat, részt vesznek egymás életében. Itt ez nincsen meg.” (S. K., 23 éves)

Megmutatkozik tehát, amit Mester Tibornál is olvashatunk: „Egy hely jelentése e tapasztalatok egy-másra rakódásán kívül magában foglalja a hozzá kapcsolódó egyéni és kollektív emlékezet témáit, a térben kirajzolódó mindennapi rutinokat és szerepeket [...]” (Mester 2007: 297.) Fontos tehát megemlítenünk az országhatár szimbolikus volta mellett azt a jelenséget, ahogyan a makói magyarok és a határon túli románok használják a város tereit, ezzel szimbolikus határt húzva a két nemzetiség közé. Úgy vélem ugyanis, hogy ez a szimbolikus határ is az oka annak, hogy a várost a kulturális különbségek ilyen élessége miatt nem tekintik határ mentinek. „A kortárs térelméletek tehát azt hangsúlyozzák, hogy a tér szerkezetét a társadalmak és az egyes közösségek formálják, kialakítják a társas élet kereteit, az egyes társadalmi csoportoknak a térben zajló interakciója pedig különböző térhasználati gyakorlatokat hoz létre. Ennek kapcsán fontos annak vizsgálata, hogy kik és hogyan használnak bizonyos tereket, miként veszik birtokba, és mennyiben érzik sajátjuknak őket, valamint hogyan létesítenek sajátos viszonyt egyes darabjaival.” (Mester 2007: 297.)

Konklúzió

Jelen írás célja az volt, hogy rávilágítson egy a Makó és a határ viszonyával kapcsolatos jelenségre, melynek interpretálása sajátos módon manifesztálódik a helyiek körében. Az nyilvánvaló, hogy ebből a kis mintából nem vonhatók le általános következtetések, de írásomban nem is ez volt a célom – azt tartottam elsődlegesnek, hogy egy formálódó és folyamatosan változó jelenség aspektusaira ráirányítsam a figyelmet.

A makóiak *határtudatában* ugyanis több okból kifolyólag is elválnak egymástól a geopolitikai helyzetük és a mentális térképük alapján kijelölt pozíciójuk, és ez nem csupán a jelenkori jelenség. A mai lakosok életére közvetlenül nem, de közvetetten mégis hatást gyakorolt a trianoni döntés, aminek következtében a város korábbi, jelentős piacait s ezzel együtt központi szerepét is elvesztette, ezzel az ország periferiájára taszítva a várost mind földrajzi, mind gazdasági értelemben. Ez azért jelentett hatalmas veszteséget a településnek, mert

a mintegy 200 éven át kiépített kapcsolatrendszert 1920-ban az alapoktól kellett újra felépíteni, s így nem volt lehetőség a határon túli és a nemzetközi kapcsolatoknak a korábbiakhoz hasonló fenntartására. Ez azt eredményezte, hogy Makó az 1970-es évekig nem tudott nemzetközi kapcsolatot létrehozni, és délkeleti elhelyezkedése sem segítette elő a gazdasági és infrastrukturális fejlődést. Ehhez járult hozzá a szocialista és kommunista rendszereknek az utazáshoz való korlátozó hozzáállása, amely szintén gátolta a makóiak határhoz való pozitív viszonyulásának a kialakulását. Így azok, akik a rendszerváltás előtt szocializálódtak, egészen másképp látják a mai, a schengeni egyezménynek köszönhetően szinte teljesen szabad utazás jelentőségét és lehetőségeit.

Makón Magyarországnak a schengeni térséghez való csatlakozása volt az, ami egyértelművé és kezelhetővé tette, tudatosíthatta a helyiekben a határ közelségét a tranzitforgalom és az abból fakadó zajszennyezés következtében. Ezt oldotta fel az M43-as autópálya elkészülése, mely a négy éven át tartó (2007–2011) átmenő forgalmat enyhítette, ezzel ismét kissé eltávolítva a határon túliakat és a külföldieket a várostól. Ezt a helyzetet változtatta meg 2012-ben a Hagymatikum fürdő átadása, s egyben a városnak a turizmus kiépítését és fejlesztését megcélzó politikája, amelynek következtében egyrészt Románia polgárai, másrészt pedig az idegen nyelvű, főként román feliratok megjelentek a településen. A negatív tapasztalatok és ellenérzések, valamint a fürdőtől való elidegenedés és a létesítmény üzemeltetésének veszteségesége egyúttal azt is eredményezte, hogy a makóiak és a turisták között éles határvonal alakult ki – erősebb, mint ami országaink között húzódik. Ebben az is közrejátszik, hogy a turizmus, úgy tűnik, még nem volt képes beépülni a makói emberek mindennapjaiba, még kevésbé identitásukba, és nem olyan brand még a fürdő, mint például a hagyma. Jövőbeni kérdés, hogy a kívánt makói turizmus lesz-e olyan erejű, be tud-e annyira épülni a makóiak életébe, mint a hagyma, és olyan márkává válni, amely még a virágkora után is szerves része a makóiak önképének.

Szakirodalom

BENCSIK Péter

é.n. *A magyar úti okmányok története 1867–1989. Kutatási eredmények összegzése.* <http://allamszocializmus.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=726115> (letöltés: 2015.05.29.)

LEHOTA József

é.n. *Marketingkutató az agrárgazdaságban.* <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/marketingkutatas/ch04s03.html> (letöltés: 2015.05.30.)

MAJOR Zsuzsanna

2012 *A Hagymatikum népszerű a román internetes portálokon.* http://www.delmagyar.hu/mako_hirek/a_hagymatikum_nepszeru_a_roman_internetes_portalokon/2272881/ (letöltés: 2015.06.12.)

MESTER Tibor

2007 „Mentális térképezés.” In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* 296–316. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikációs Tanszék.

TÓTH Ferenc

é.n. *Makó építészeti emlékei.* http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako/pages/magyar/mframe.html (letöltés: 2015.06.12.)

Border? What Border? – The Issue of Border Awareness in Makó

The purpose of the project was to examine the relationship of border zone communities to the national borders in their vicinity by focusing on the town of Makó, the largest such municipality in south-east Hungary. The work resulted in 40 completed questionnaires that, based on city demographics, can be considered representative of the population in terms of age, sex, and level of education, along with a number of in-depth interviews.

Analysis of the results of the questionnaires – the work for which was conducted in the Spring of 2014 – reveals Makó residents to be relatively united in their opinions regarding the nearby national border. That Makó constitutes a *border town* – the seemingly evident fact that served as both the point of departure for the study, and the criterion for which Makó was selected for inclusion – was, it turns out, not entirely apparent to the residents of Makó themselves. Thus, it was decided that the following topics be made the focus of subsequent analysis: To what extent does the municipality's position as a border town feature in residents' overall awareness? How are the people of Makó affected by the tourism boom and growing number of foreign citizens? To what extent do inhabitants grasp what specific connections link their municipality to the border? Why is neither the geopolitical situation of the town, nor its role in tourism clear to those who live there? What characterises the population's awareness of the nearby national border? The study considers these questions from multiple vantage points, outlining the socio-cultural issues raised by responses to the questionnaires and interviews, and putting those issues into context.

MAGYARORSZÁG

TÜR

**MAGYAR-ROMÁN-UKRÁN
HÁRMAS HATÁR**

Informális gazdasági stratégiák a magyar-ukrán határvidéken¹

A rendszerváltás utáni vidéki, falusi társadalmak átalakulását elemző kutatók jelentős része (A. Gergely et al. 1990., Bíró et al. 1994., Boros et al. 1999., Gagyí 2007., Kotics 2006., Kovách 2002., Lovas 2006., Oláh 2004., Peti – Szabó Á. 2006., Schwarcz et al. 2005., Szabó Á. 2004., Szilágyi 2002.) egyetért abban, hogy a kortárs gazdasági, társadalmi viselkedés- és magatartásmintázatokban – a termelés, a munkaszervezés, a fogyasztás régi és új elveinek egyidejű jelenléte, a vegyített tulajdoni és gazdaságszerkezeti viszonyok stb. következtében – rendszerint keverednek az új elemek az 1945 előtti, tradicionális, valamint az államszocializmus idején kialakult modern szerkezeti jellemzőkkel.

Erre az általános összefüggésre, azaz a gazdasági stratégiák mai formáinak és intézményeinek történeti komplexitására, az informális gazdaság kortárs jelenségeit (feketefoglalkoztatás és munkavégzés, illegális kereskedelem, csempészet, korrupció stb.) vizsgáló kutatók közül is többen reflektáltak az elmúlt két évtizedben (Böröcz 1995., 2000., Czakó 1997., Ékes 1993., Horváth – Kovách 1999., Kovács et al. 2013., Sik 2006., 2010., Sik – Surányi 2015., Simonyi 1996., Szabó Á. 2003.). A történeti szempontok jelentőségének felismerése ellenére azonban – tudomásom szerint – az elmúlt években nem születtek olyan mikroszintű, kvalitatív antropológiai, szociológiai vizsgálatok, amelyek kifejezetten az egymástól eltérő politikai, gazdasági, társadalmi keretfeltételek között kialakult informális tevékenységek és magatartásformák egymáshoz való viszonyát, azok mentalitás- és társadalomtörténeti összefüggéseit, vagy akár egyedi, lokális körülmények szerint változó sajátosságait részletesen megvilágították volna.

Az alábbi tanulmány – ennek tükrében – egyetlen kárpátaljai, határvidéki település informális gazdasági praxisainak összehasonlító-történeti elemzésére tesz kísérletet. A vizsgálat célja, hogy az állam (formális) szervezeti keretein kívül, vagyis a nyilvántartás, az ellenőrzés, az adózás kötelezettségén túli térben kialakuló mindennapi gazdasági stratégiákat az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra, valamint az 1990 utáni rendszerváltás első két évtizedének kontextusában értelmezze.

A kutatás empirikus (kvalitatív) interjúk, valamint különböző levéltári források (kolhoz- és pártvezetőségi jegyzőkönyvek, periratanyagok stb.) elemzésével az alábbi három kérdésre keresi a választ:

1. A vizsgált határvidéki településen – történeti és szinkron dimenzióban – melyek a legjellemzőbb típusai, illetve legfontosabb formai és tartalmi jegyei az informális gazdaság jelenségekörébe tartozó mindennapi cselekvéseknek?

2. Van-e valamilyen kapcsolat az adott térség falvaiban megfigyelhető jelenkori (*posztmodern*) informális technikák – ember- és cigarettacsempészet, határvidéki kereskedelem –, továbbá az államszocializmusban kialakult gazdasági praxisok (lopás, fusizás, munkalassítás, munkaerő-visszafogás stb.) között?

3. Az informális tevékenységek és az azok keretétől szolgáló személyközi, implicit hálózatok a vizsgált két korszakban milyen funkcionális, strukturális változáson mentek keresztül?

A feltett kérdések vizsgálatának különös jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy Ukrajnában – s ennek megfelelően az általunk vizsgált kárpátaljai régióban is –, az elmúlt két évtizedben az informális gazdasághoz kapcsolódó különféle aktivitási formák a társadalmi élet valamennyi szintjén egyre általánosabb és társadalmilag elfogadott magatartásformává váltak, amire több felmérés és empirikus kutatás adatai is felhívták a figyelmet.

A makroszintű gazdasági folyamatokat elemezve Friedrich Schneider például arra a következtetésre jutott, hogy 2012-ben az Ukrajnában megtermelt összjövedelem (GDP) hozzávetőlegesen 44%-a – az

¹ A kéziratához fűzött szakmai megjegyzésekért és kritikai észrevételekért Bárdi Nándornak és Sik Endrének szeretnék köszönetet mondani.

Ukrán Gazdaságfejlesztési és Kereskedelmi Minisztérium mértéktartóbb adatai alapján 34%-a – a feketegazdaságból származott (Vynnychuk – Ziukov 2013.). A képet tovább árnyalja a *Transparency International* nevű nemzetközi korrupció-ellenes szervezet felmérése is. Eszerint 2013-ban Ukrajna Korrupció Érzékelési Indexe, vagyis a közszférában és politikai-üzleti közösségek körében érzékelt törvénytelenések mértéke 26 pontot ért el, amely alapján 175 ország közül Ukrajna a sor végén, a 144. helyen helyezkedett el (*Transparency International* 2013.).

Az informális gazdasági gyakorlatok térségi, regionális szintű popularizálódását mutatja J. Round, C. Williams és P. Rodgers 2006-os vizsgálata is. A kutatók három különböző ukrán nagyvárosban (Kijevben, Harkovban, Ungváron) készítettek kvalitatív és kérdőíves vizsgálatot. A felvett adatok szerint a megkérdezett 700 ukrán háztartásban a családtagoknak csupán 3,5%-a élt kizárólag állami fizetéséből. Ugyanakkor a válaszadóknak mintegy 92%-a a megélhetéshez szükséges jövedelem megteremtése érdekében – primer vagy szekunder jelleggel – valamilyen informális gazdasági stratégiát (feketemunkát, kényszergazdálkodást, megélhetési kereskedést, külföldi munkavállalást stb.) alkalmazott (Round et al. 2008.).

A migrációs statisztikák szintén az informális jövedelmek és gazdasági tevékenységek megnövekedett szerepére utalnak. A hivatalos adatok alapján csak 2013-ban az ukrán állampolgárok közül több mint másfél millióan (1 589 963 fő) igényeltek schengeni vízumot, többségük feltehetően munkavállalási céllal (*Visa Statistics* 2013.). Ugyanebben az évben, a Magyarországon tartózkodó ukrán külföldi állampolgárok (10 849 fő) csupán 10,4%-a (1 131 fő) rendelkezett érvényes munkavállalási engedéllyel (*NFSZ* 2013: 34.). Az adatokból vélelmezhető tehát, hogy a külföldön munkát vállaló ukrán állampolgárok nagyobb része illegálisan (*feketén*) volt foglalkoztatott.

A témával foglalkozó kutatók szerint Ukrajnából és a környező posztoszocialista országokból érkező migránsok számára a közép-kelet-európai térség – s ezen belül különösen Magyarország – azért válhatott igazán vonzó célterületté, mivel az adott régióban jelenleg is viszonylag magas az informális piacok iránti tolerancia, illetve bizonyos biztonság és stabilitás jellemzi ezeknek a piacoknak a működését (Stola 2001., Sik – Wallace 1999.).

A kárpátaljai határvidéki magyar településeken végzett saját kutatásaim szintén arra engednek következtetni, hogy a reguláris migráció – vagy általánosabb értelemben: a *határra* épülő gazdasági tevékenységek – általában szükségszerűen összekapcsolódik olyan informális gyakorlatokkal, amelyek a fekete- és a legális (állami) gazdasági szférák között egyfajta átmeneti, összekötő szerepű magatartásformákat képeznek (Borbély 2015.). Ilyennek tekinthető például azoknak az ukrán-magyar határvidéken elterjedt falusi *pénzváltó-házaknak* a működése, ahol rendszerint a külföldi vendégmunkából, valamint a feketepiaci kereskedelemről (üzemanyag-, cigaretta- és szeszcsempészet) származó jövedelmek átváltása, konverziója, azaz a formális gazdaságba történő visszaszivárogtatása zajlik. További kiragadott példaként említhető ezen kívül azoknak az üzemanyagtöltő udvaroknak és árulerakatoknak az elterjedése is, ahol az ukrainai kereskedőktől törvényesen beszerzett termékek (gázolaj, benzin, cigaretta, szeszital stb.) illegális eladása, informális cseréje zajlik.² De funkcionális működését tekintve talán szintén ide sorolható a migránsok hivatalos be- és kilépését lehetővé tevő útlevél, vízumok beszerzésére szakosodott falusi kereskedők szerepe is, akik a hivatalos okmányokhoz, valamint az ebből származó pluszjövedelmekhez az állami (formális) intézményeken belüli korrupció segítségével jutnak hozzá.

Az elmúlt évtizedekben ezek az informális hálózatok és szolgáltatások az ukrán határ közelében fekvő településeken újszerű megélhetési formákat és meghatározó szerepű foglalkozási csoportokat alakítottak ki, és fontos szerepet tölthettek be a tiszaháti falvak belső átalakulásában. Ezzel összefüggésben elég csupán arra utalnunk, hogy a vizsgált térségben ebből a társadalmi rétegből, azaz a pénzváltók, az útlevél-kereskedők, a fuvarosok, a csempészek, az üzemanyagárúsok stb. csoportjából rekrutálódott az az új gazdasági-vállalkozói elit, amely az elmúlt években leváltotta az államszocializmusban kialakult falusi eliteket (az állami

² Ezek működéséről lásd: Horváth – Kovách 1999.

tisztviselőket, az egykori kollektív gazdaságok közép- és felsővezetőit). Lényeges továbbá, hogy az említett foglalkozási csoportok tagjai aktív szerepet játszottak a kollektív vagyon privatizációjának folyamatában is. A kilencvenes évek második felében – az egykori párt- és gazdasági elit mellett – ez az újtőkés réteg alkotta azt a társadalmi csoportot, amely megfelelő anyagi forrásokkal rendelkezett a határvidéki falusi településeken elérhető föld-, jószág-, gép- és ingatlantulajdon kisajátításához. („Ezek a maffiózók vótak, akik felvásárolták a falut.” 60 éves férfi, Tiszapéterfalva.³) Ily módon az államhatár fizikai közelsége, illetve az erre építő informális gazdasági tevékenységek ma is meghatározzák az érintett lokális közösségek gazdasági arculatát, illetve a rendszerváltás óta eltelt két és fél évtizedben – más alföldi települések gazdasági lehetőségeihez képest – az adott térségben található települések számára alternatív fejlődési pályákat jelöltek ki.

A vizsgált település

A kutatás helyszíne, Tiszapéterfalva a Nagyszőlősi járás délalföldi részén, a Tisza és a Batár folyó által körülhatárolt területsávban helyezkedik el, közel azonos (10–12 km) távolságra az ukrán-magyar, valamint az ukrán-román hivatalos közúti határátkelőhelyektől.

A falu a 19. századig a tiszaháti, kismemesi alapítású települések (Bökény, Farkasfalva, Tivadar és Forgolány) legnagyobb tömbjéhez tartozott, amely eredetileg 12 településből állt.⁴ A 20. században kibontakozó összetett történeti, demográfiai, gazdasági, politikai stb. változások hatására azonban a szomszédos falvak fokozatosan veszítettek korábbi jelentőségükből. Az 1945 utáni szovjet hatalomváltást követően – főként a településen zajló egyoldalú infrastrukturális fejlesztések miatt – Tiszapéterfalva az egymással szervesen összeépült, szoros társadalomtörténeti kapcsolatban lévő tiszaháti magyar települések mikroregionális központjává vált.

A második világháború előtt a falu társadalmának döntő hányadát az agrárnépesség alkotta. Az 1938-as hivatalos statisztika szerint az összlakosságon (811 fő) belül a felnőtt korú, kereső családtagok (382 fő) mintegy 84,5%-a östermelésből élt; az iparban, a kereskedelemben, a közlekedésben és a közszolgáltatásban foglalkoztatottak aránya együttesen sem érte el a 13%-ot.⁵ A településen készített korabeli etnográfiai adatfelvétel szerint: „a lakosság zöme 5 holdon aluli törpebirtokos és nincstelen napszámos. Életszínvonalban mit sem különböznek ezektől az iparosok (kovács, gépész, kerékgyártó, cipész, borbély stb.). Az egész lakosság 70%-ának (a reformátusok 71,1%, a görög katolikusok 83,7%-ának) nincs még 5 holdja sem. Mi sem világít rá jobban a falu szegénységére ennél az adatnál!” (Kresz 1944: 28.)

A faluban a paraszti magángazdaságok felszámolására 1948 és 1950 ősze között került sor.⁶ Az egymással szomszédos tiszaháti (Bökény, Farkasfalva, Tivadar, Forgolány) településeken szinte egy időben szervezték meg az első úgynevezett mezőgazdasági arteleket (*bázákat, a kolhozok elődjait*). Ezeket a szovjet

³ A téma speciális, érzékeny mivolta és az adatközlők védelme érdekében az interjúalanyok személyes adatait (nevét, foglalkozását, végzettségét stb.) nem közlöm, illetve a továbbiakban csupán életkorukat és nemüket tüntetem fel.

⁴ Szabó István szerint a 13. század második felében keletkezett, 11 faluból álló településcsoporthoz az alábbi falvak tartoztak: Bökény, Farkasfalva, Péterfalva, Csatóháza (elpusztult), Andrásfalva (elpusztult), Tivadar, Forgolány, Csoma, Öszödfalva (elpusztult), Sásvár és Szirma. Péterfalva első írásos említése egy 1300-ban keletkezett oklevélből származik. Szabó 1994: 77–78.

⁵ Tiszapéterfalván, a kereső családtagok foglalkozáscsoportok szerinti rétegződését a következő adatok mutatják: östermelésben 323 fő, iparban 25 fő, kereskedelemben 9 fő, közlekedésben 5 fő, közszolgáltatásban 8 fő, véderónél 1 fő dolgozott. További 2 fő napszámból, 6 fő házi cselédkedésből, 1 fő nyugdíjból, 3 fő pedig egyéb foglalkozásból élt. Magyar Statisztikai Közlemények 1939: 86–87.

⁶ A rendelkezésünkre álló legkorábbi *kérvény*, azaz belépési nyilatkozat a Tiszapéterfalván létrehozott Vorosilov kolhozba 1948. október 27.-ről származik. Ennek szövege, betűhív átiratban a következő: „A petrovói zemromáda elnökségének. Kérvény! Alulírott kérem a péterfalvai zemromáda elnökségét, hogy fogadjanak engem be az inica csoportba, azaz kolhozba. Ígérem, hogy az alapszabály értelmébe és ennek alapján dolgozni fogok a mezőgazdasági artlbe. Ígérem, hogy becsületesen és odaadással fogok dolgozni úgy a haza mint a saját érdekemben. Én kollektivizálni akarok úgy a földbe a mezőgazdasági felszerelésben, szíveskedjék leltárba venni. Mezőgazdasági felszerelésem: 2 ökör, 1 szekér, 3.14 h. föld. Petrova 1948. október 27. Rénei István.” (TTI 1948.)

mintára létrehozott mezőgazdasági arteleket – a termeléshez szükséges technikai-gépi eszközök hiánya, kezdeti gazdasági sikertelenségük, valamint a nagyüzemi agrártermelést előtérbe állító országos agrárpolitika miatt – az ötvenes évek végéig több ízben szervezték újjá.

Az első integrációra 1950-ben került sor, amikor egyfelől Farkasfalva és Bökény, másrészt Tivadar, Forgolány és Tiszapéterfalva mezőgazdasági üzeimeiből hoztak létre két nagyobb kollektív gazdaságot. A második intézményi-szervezeti centralizációt 1960 januárjában hajtották végre. Ekkor a korábbi termelési egységekből – Tiszapéterfalva központtal – egyetlen nagyobb gazdaságot szerveztek. Az így létrehozott Határőr Kolhoz a hatvanas években mintegy 3 192,8 hektár mezőgazdaságilag hasznosítható területen végzett szántóföldi növénytermesztést és nagyüzemi állattartást (szarvasmarha-, juh- és sertésenyésztést).⁷ A kolhozban ez utóbbi két ágazatban 1967-ben összesen 2 065 fő dolgozott; családtagjaikkal együtt az egyesített kolhoz tehát mintegy 3 989 ember számára biztosított munkát és megélhetést (NKHLR 1967: 2.).

A hatvanas évek végétől a munkaerő-foglalkoztatásban egyre hangsúlyosabb szerepet kapott az ipari tevékenység. Erre utal, hogy 1964 és 1980 között a szekunder szektorban (az élelmiszer, az építőanyag- és gépiparban, valamint a könnyűiparban) dolgozók aránya több mint tízszeresére növekedett.⁸ A gazdaság tevékenység szerkezete alig két évtized alatt alapvetően megváltozott: a kezdetben mezőgazdasági profilú termelőszövetkezet összevételének 60%-át 1980-ban már az ipari termelésből állította elő (NKHLR 1980. 25.). Mindez természetesen együtt járt a korábbi, tradicionálisabb életforma és paraszti gazdálkodás teljes felszámolásával is.

A település dinamikus fejlődése, modernizációja, az új agrártechnológiák és munkaszervezeti formák bevezetése,⁹ a lakosság átlagon felüli életszínvonala stb. következtében az 1980-as években a falu és az ott működő kolhoz országos hírnévre tett szert. A kollektív gazdaság bevételeiből az 1970–1980-as években többek között hét ipari üzemet, öt iskolát, négy óvodát, négy kultúrházat, egy zeneiskolát, egy képtárat és vidámparkot építettek fel. Ezeknek a gazdasági, társadalmi változásoknak köszönhetően a szovjet politikai propaganda a települést egyfajta *kirakatfaluként* exponálta, azaz a fejlett ipari termelés, a szocialista életforma, az általános jólét, összefoglalóan a megvalósult utópia tereként jelenítette meg.

Az állammal való szembenállás népi kultúrája: hétköznapi szabálysértő magatartások

A továbbiakban azokat a hétköznapi informális technikákat kívánom áttekinteni, amelyek az állam és a helyi társadalom között feszülő érdekkonfliktusok hatására alakultak ki a szovjet politikai diktatúra 1960-as és 1970-es éveiben.¹⁰ Az adott témát a mindennapi szintér egyik fontos dimenziója, a munka világának rendszerszerű elemzése segítségével kívánom bemutatni. Ennek kapcsán egyetlen lokális intézmény,

⁷ Az 1968. január elsejei állapotok szerint a kolhoz összterülete 3 954 hektárt tett ki, ebből szántóterület 2 339,8 hektár, többéves ültetvény (gyümölcsös, szőlős, szamóca) 124,6 hektár, szénakaszáló, rét 17,6 hektár, legelő 710,8 hektár. A kolhoz állatfarmjain összesen 9 421 darab állat volt, ebből: 2 048 szarvasmarha (hústermelésre), 670 tehén (tejtermelésre), 472 sertés, 2 825 juh, 4 076 baromfi. (NKHLR 1968: 5.)

⁸ A péterfalvi kolhozban 1964-ben az iparban foglalkoztatottak száma 91 fő volt, ami 1980-ra 1 000 főre növekedett. A kollektív gazdaságban dolgozó aktív korú népességén belül az ipari munkások aránya az első időpontban még csupán 4%-ot, a másodikban ellenben már mintegy 30%-ot tett ki.

⁹ A péterfalvi kolhozban a mezőgazdaság olyan munka-intenzív és veszélyesen működő területein, mint például a dohány- és a cukorrépa-termesztés, már az 1960-as évek második felében kísérletet tettek a kollektív tulajdon és az egyéni magángazdálkodás ötvözésére. Ennek eredményeképp a vizsgált településen – nem csupán a megyében, de az országban is – az elsők között vezették be az ún. *feles* dohány- és répa-termesztést. 1967-ben kezdetben csupán hét, 1968-ban tizenkilenc, 1969-ben pedig már több mint kétszáz családdal kötött részesművelési szerződést a kolhoz az említett növénykultúráknak a termelésére. Ezek a családok fizetésüket nem a ledolgozott munkanapok, illetve munkaegységek, hanem a tradicionális, családi üzemszervezet segítségével előállított dohány és cukorrépa mennyisége alapján kapták meg.

¹⁰ Az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra első másfél évtizedének levéltári (párt- és gazdaságtörténeti) iratanyagaihoz – sajnálatos módon – nem fértem hozzá. Így tanulmányomban az államszocializmus intézményesítésének kezdeti periódusával, pontosabban annak a kárpátaljai tiszaháti településein kifejtett komplex gazdasági, társadalmi, politikai hatásával nem foglalkozom.

a kolhoz mint összetett társadalmi – gazdasági – hatalmi organizmus vizsgálatára koncentrálok, melynek működését két egymást átható szint elemzésén keresztül kívánom bemutatni.

Elsőként az adott intézmény szervezeti struktúrájában magasabb pozíciókat betöltő bürokratikus-gazdasági elitnek¹¹ (a *főnökök*, a *fejesek*, a *vezetők*) a jellemzőbb gazdasági stratégiáit ismertetem. Ezzel összefüggésben elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a hatalom gyakorlati működtetése során az államszocialista rendszernek milyen specifikus vonásai alakultak ki, azaz a helyi elitek és különféle érdekcsoportok magatartása milyen módon befolyásolta a központi utasítások megvalósítását, valamint az államhatalom és a lokális intézmények működését?

Ezt követően a helyi társadalom kiszolgáltatottabb szereplői, a mezőgazdasági és az ipari munkások (a *kolhozparasztok*, a *munkások*, a *nép*, az *egyszerű kolhozisták*) korabeli informális technikáinak legfontosabb típusait ismertetem.¹² Itt főként azoknak a stratégiai-adaptív viselkedésmódoknak az elemzésére törekszem, amelyek segítségével a mindennapi élet szereplői a strukturálisan alávetett helyzetükből eredő hátrányokat próbálták meg mérsékelni.

A két vázlatpont célja annak érzékeltetése, hogy a vizsgált falu társadalmi a mindennapi életvilág keretei között a szociális struktúra több szintjén reflektált a tervutasításos gazdasági rendszerre, valamint a politikai diktatúra által létrehozott új társadalmi valóságra. Az államszocializmusban kialakuló különféle hétköznapi alternatív gazdasági tevékenységeket – lopás, szándékos károkozás, a munkaerő-visszatartás stb. – ezért nem kizárólag egyetlen társadalmi osztály, valamely deviáns csoport vagy egyének szubkulturális viselkedéseként, hanem sokkal inkább olyan fokozatosan standardizálódó, egyre általánosabbá váló társadalmi magatartásformáknak tekintem, amelyek az új gazdasági rendszer kiépülésével maguk is intézményesültek.

A bürokratikus-gazdasági elit gazdasági stratégiái az 1960-as években

Az 1953–1964 közötti időszak, amelyet – politikai, gazdasági, társadalmi irányelveinek ellentmondásosságára utalva – Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics nagyon kifejezően „a zűrzavar és a remény évtizedének” nevezett (Heller – Nyekrics 2003: 471.), a szovjet politikai diktatúra történetének egy olyan periódusát jelöli, amelyben a totalitárius rezsim lényegét tekintve már túljutott korábbi csúcspontján (Standeisky 2008: 12.). A társadalmi, gazdasági struktúra teljes átalakítását célzó tömeges terror – a kuláktalanítás,¹³ a volt uralkodó osztályok megsemmisítése, az értelmiség felszámolása, a kollektivizálás, a tömeggyilkosságok – kampányai az 1950-es évek elejére lezajlottak. Az új, szocialista társadalmi rendet megjelenítő és kikényszerítő bürokratikus-hivatali intézmények javarészt felépültek, működésük pedig lassan stabilizálódott. Ezeknek a változásoknak köszönhetően a desztalinizáció éveiben a hatalomszervezés totalitárius

¹¹ Kiss Dénes megjegyzése szerint a teljes társadalom rétegződése szempontjából a vidéki elitek státusza nem jelent(ett) a középrétegekénél magasabb társadalmi pozíciót. Ennek ellenére – ahogy arra a szerző is rávilágít - tekintetbe kell azonban vennünk, hogy a lokális társadalom felső szintjeinek szereplői – a közigazgatásban, a gazdaság szervezésében és irányításában stb. játszott szerepük alapján – a helyi közösség számára mégiscsak az elitek tartoznak. Kiss 2004: 9–15.

¹² A mindennapi társadalmi praxisoknak ez a formális, *osztályszempontú* szemlélete több tényezőt is – a csoportok és gazdasági magatartások belső heterogenitását, a különböző társadalmi rétegek közötti együttműködést stb. – figyelmen kívül hagy, ezért kétségesnek tűnhet. Ennek ellenére úgy vélem, hogy bizonyos általánosabb szintű differenciális különbségek felfedezhetők az adott társadalmi csoportok között aszerint, hogy a lokális hatalmi, szociális rendszerben milyen helyet, funkciót töltöttek be. Ezek alapján fogalomhasználatomban az *elitek* és *munkások*, vagy *alkalmazottak* kifejezéseket elsősorban olyan csoportok megkülönböztetésére használom, amelyek strukturális pozíciójuk alapján relatíve közös tapasztalattal, egységes szokás- és beszédmóddal rendelkeznek.

¹³ A „kuláktalanítás” kifejezés – ahogy arra többek között J. Arch Getty kutatásai is rámutatnak – összefoglaló terminus, hiszen nem csupán a korábbi rendszer gazdasági elitjeinek, hanem számos más társadalmi csoport (a szovjet ellenes pártok, a nacionalista ellenforradalmi szervezetek, a korábbi rendszer rendvédelmi dolgozói, a rendőrök, csendőrök, köztörvényes bűnözők, egyházi értelmiségi, papok stb.) megsemmisítésének politikai programját is magába foglalja. Getty 2003: 256.

modellje egyre inkább autoriter diktatórikus politikai rendszerre alakult át, ami fokozatosan indította el a mindennapi életvilág és a hatalom közötti viszony bizonyos mértékű liberalizálódását is (Szizov 2001.).

Az államhatalom és lokális társadalom kapcsolattörténetének változása szempontjából további lényeges szempont, hogy a szovjet gazdaságpolitika 1953 után, az úgynevezett malenkovi reformok keretében szakítani igyekezett a sztálini erőltetett iparosítás programjával, és egy fogyasztáselví, agrár- és könnyűipari fejlesztést előtérbe állító politikát indított el. Ezek a reformtörekvések azonban 1955-ben megbuktak, és a szovjet pártvezetés ingadozni kezdett a korábbi sztálini erőltetett iparosítás és növekedési politika, valamint az ezzel szemben álló fogyasztás- és agráralapú konszolidáció programja között. Az ötvenes évek második felétől a hrucsovi politika végül egy középutas változatot képviselt, amelyben a nagyipart is helyreállító, fogyasztást is engedélyező gazdaságpolitika bontakozott ki (Pető – Szakács 1985.).

Az 1950-es évek második felében ez a makroszintű kontextus jelölte ki a regionális társadalom- és gazdaságpolitikai törekvések keretfeltételeit; ezen keresztül pedig jelentősen befolyásolta a városi, vidéki kollektív és állami gazdaságok tevékenységének szerkezetét.

Kárpátalján 1953–1957 között a bruttó ipari termelés évente átlagosan 16,2%-kal, az 1958–1964 közötti években pedig 21,8%-kal növekedett (Gvargyionov 1968: 19.). Ezzel párhuzamosan azonban – az országos tendenciáknak megfelelően – egyre hangsúlyosabb szerepet kapott az agrárszektor fejlesztése is. A térségben 1960-ban a mezőgazdasági termelés mértéke 58%-kal, az állattenyésztése pedig mintegy 16,3%-kal nőtt az öt évvel korábbi állapotokhoz képest (Gvargyionov 1968: 45–102.).

A párt- és állami szervek nyomására fokozni kellett a mezőgazdasági termelés ütemét a falusi kollektív gazdaságokban is. Ezzel összhangban a péterfalvi kolhoz vezetősége 1960 januárjában – a mezőgazdasági élenjárók Nagyszőlősen megtartott kerületi értekezletén – a következő kötelezettségeket vállalta:

„A Határőr Kolhoz kolhozistái, Péterfalva, a Nagyszőlősi járás a hétéves terv második évében azért harcolnak, hogy átlagosan, hektáronként 34 mázsa szemest termesszenek 1 700 hektár területen. [...] A kolhoz felemelt kötelezettségekként vállalt, hogy fejünk 550 mázsa tejet és előállítunk 120 mázsa húst. 11 hónap alatt 491,5 mázsa tejet fejtünk és 82,8 mázsa húst állítottunk elő. Előirányoztuk, hogy az államnak eladunk 9 600 mázsa tejet, tényszerűen a tejből 10 hónap alatt eladtunk 8 687 mázsát, 11 hónap alatt pedig 9 092 mázsát. Előirányoztuk, hogy az államnak eladunk 1 690 mázsa húst, 11 hónap alatt eladtunk 1 353 mázsát.” (NKHLR 1960: 4.)

A magas termés- és húshozamok elérése érdekében – a kerületi pártszervek utasítására – számos gyakorlati intézkedést foganatosítottak a kolhozban. A gabona-, a zöldség- és dohánytermesztésnél például csökkentették a vetésidőt, intenzívebben trágyázták a földeket; az állattenyésztésben pedig a korábbinál nagyobb gondot fordítottak az állomány minőségi szelekciójára és takarmányozására. Ezen kívül jelentős szerepet szántak a kolhozban dolgozó élmunkásoknak is, akik közül a kolhoz elnöke több személy teljesítményét elismerően emelte ki év végi beszámolójában:

„Jól dolgoztak az állattenyésztésben olyan fejnők, mint például Dovha Mária, Kutasi Irén, Egresi és mások. Kiss és Oláh sertésgondozók *minden anyakocától 19 malacot* nyertek. A rangidős, Szilágyi elvtárs juhász, *100 anyajuh után 141 bárányt nyert, és 5,5 kg gyapját nyírt.* A zöldségtermesztő brigádban Veres elvtárs, kommunista lankás *180 mázsa uborkát termesztett, 155 mázsa paradicsomot, 420 mázsa káposztát minden hektárról, és más zöldség kultúrákat 210 mázsát hektáronként.* A kukoricatermés *átlagosan 39 mázsát ért el hektáronként.* Csapóci elvtárs lankás 15 ha területen 28 mázsa dohányt termesztett, mára leadott az államnak 155 mázsát 876,074 kopek értékben.” (NKHLR 1960: 4. – kiemelés a szerzőtől.)

A központilag meghatározott, irreálisan magas tervszámokat és gazdasági mutatókat azonban valójában nem a technológia modernizációjával, a munkaerő-gazdálkodás racionalizálásával vagy az egyéni termelési rekordok segítségével, hanem az állami intézmények kijátszásának különféle hétköznapi technikáival érték el.

A gazdasági terv teljesítésének egyik legtipikusabb stratégiája a termelés-statisztikai adatok meghamisítása, azaz a *hozzájárás* gyakorlata volt. A történeti forrásokból például tudjuk, hogy a Kárpátentúli területi ügyészség 1961. február 2-án bűnvádi eljárást indított a péterfalvi kolhoz több vezetője ellen. A lefolytatott

vizsgálat megállapította, hogy 1960-ban a Határőr Kolhozban „tömeges hozzáírások történtek a tej, a sertéshús termelésére és a gyapjúnyírásra vonatkozólag” (Ruszin 1960: 2.). Az üggyel kapcsolatos dokumentumok szerint a kolhoz vezetői „ahelyett, hogy helyesen megszervezték volna az állattenyésztőket a jószág hízlalására, a takarmány ésszerű felhasználására, az állattenyésztési farmokon a tejhozam nyilvántartásának helyes vezetésére, a sertéshús termelésére, [...] a látszójólét megteremtése, a saját karrierjük megszilárdítása és haszonszerzés céljából, visszaéltek szolgálati helyzetükkel, az állam *felrevezetésével és szemfényvesztéssel*, azaz a sertéshús hozzáírással, valamint a kolhoz fejtőjei által ténylegesen elért tejhez tejhozzáírással *foglalkoztak és ezzel elfecsérelték és eltulajdonították a kolhozi javakat.*” (USZSZK KTBBÜTK 1961: 4. – kiemelés a szerzőtől.)

A hozzáírásokat a kolhoz gyakorlati működését irányító adminisztratív-gazdasági elit meglehetősen bonyolult tranzakciókkal rejtette el (lokális szóhasználat: *takarta be, fedezte*) az állami nyilvántartás előtt. A tejhozzáírásnál például fiktív liszt- és takarmányvásárlásokkal pénztartalékokat hoztak létre a kolhoz számláján, amit a könyvelésben a hozzáírt tej eladásából származó jövedelemként tüntettek fel. Ezeket az áruforgalom nélküli fiktív bevételeket a 2. számú farmon pótfizetés (*prémium*) formájában írták le, azaz – szintén csak papíron – *kifizették* az összeget a fejtőknek és az állattenyésztőknek „a terven felüli tejhozamért”. Az 1. számú farmon ugyanúgy „a pénztárba be nem vételezett pénzt által fedezték a kolhozistáknak a szalmáért, pelyváért, sajtért, és szénakaszálóért a jószág részére. A hozzáírt tej további részét pedig a borjak, bárányok és malacok itatásának számlájára vitték át.” (USZSZK KTBBÜTK 1961: 6.) A tejhozam terven felüli teljesítéséért az állam a kolhoz elnökének, az állattenyésztésben dolgozó farmvezetőknek és brigadérosoknak összesen 45 560 rubel értékű természetbeni prémiumot számolt fel és fizetett ki.

A központilag meghatározott, évről évre növekedő gazdasági terv teljesítésének másik jellemzőbb technikája az állatállomány, valamint a földterületek bizonyos részének eltitkolása volt. A fent említett eset kapcsán például tudható, hogy a péterfalvi kolhozban 1960-ban egy éven keresztül nem jegyezték fel a juhszaporulatot, így a gazdaságban 444 darabból álló juhfelesleg keletkezett. Ezen kívül további 128 juhot, amelyet az adminisztrációs személyzet még 1959-ben kapott jutalomként az államtól, 22 667 rubelért ismét eladták a Határőr Kolhoznak. A perirat anyaga szerint egy év leforgása alatt a kolhoz legelőin és takarmányán nevelt juhokat, valamint a róluk termelt gyapjút legalább háromszor értékesítették. Az *eredményes* juhtenyésztésért tehát mindenféle valós teljesítmény nélkül a kolhoz adminisztratív személyzete összesen 58 393 rubel jövedelemre, a gyapjútermelésben elért terven felüli eredményért az állatfarm dolgozói 35 726 rubel jutalomra tettek szert (USZSZK KTBBÜTK 1961.).

Az állam kijátszására irányuló tevékenységek elterjedtségét, szervezeti kereteinek nagyságát megfelelően szemlélteti az az adat, hogy a kolhozban 1960. január 1. és október 1. között, azaz mindössze 10 hónap leforgása alatt, a megtermelt össztejhozam mintegy 19,8%-a (226 526 liter tej), az előállított sertéshús 54,2%-a (1 410 mázsa) bizonyíthatóan fiktív volt. Ezen kívül a kolhoz vezetősége az állatfarmokon található jószágállomány mintegy 19%-át (572 db) rejtette el az állami nyilvántartás előtt. A lokális adminisztratív-gazdasági elit ezek segítségével 1960-ban az államnak összesen 226 174 rubel kárt okozott, ami az adott évben a kollektív gazdaság növény- és állattenyésztéséből származó teljes bevételének (809 300 rubel) mintegy 27,9%-át tette ki.

Az állam eredményes kijátszásához a gazdasági-politikai elitek regionális szintű összefogására, valamint a lokális társadalom különböző rétegeinek széleskörű társadalmi együttműködésére volt szükség. A péterfalvi kolhozban a fiktív takarmányvásárlások lebonyolításában például a feketeadói fogyasztási szövetkezet, a sertéshozzáírásoknál a komjáti Vatutyin Kolhoz, a fancsikai Iszkra Kolhoz, valamint a verbőci Barátság Kolhoz vezetői vettek részt. A nyilvántartás előtt eltitkolt juhok többszöri cseréjéhez és eladásához a técsői kolhoz nyújtott segítséget. Az 1960-as gazdasági terv *túlteljesítésében* azonban közreműködtek a farm vezetői, állatorvosa, nyilvántartója, könyvelői, de – a jegyzőkönyvek szerint – a gazdaságban alkalmazott fizikai munkások (pásztorok, állatgondozók, fejtők stb.) jelentős része is.

A bemutatott informális technikáknak köszönhetően, a kollektív gazdaságot irányító adminisztratív-gazdasági elit teljesíteni tudta a szocialista állam által előírt irreálisan magas tej, hús és gyapjú előállítására vonatkozó kötelezettségeket. Ezen kívül – a gazdaság központosított irányítása, az államilag szabályozott

újraelosztás, valamint a hiánygazdaság ellenére – időről időre, jelentősebb mértékű kiegészítő jövedelmekhez és magasabb presztízsű fogyasztási cikkekhez jutott hozzá.¹⁴

A fent bemutatott gazdasági stratégiák legjellemzőbb típusai (a földbirtok és állatállomány eltitkolása, a *hozzáírás* gyakorlata) az államszocializmus későbbi évtizedeiben is fennmaradtak. A kolhoz egyik alkalmazottja szerint az 1970-es években annak érdekében, hogy a kollektív gazdaság „teljesíteni tudja a tervet, a kolhozelnök minden vápát, árterületet, zónát bevettetett a falu határban, aminek nem volt nyoma a papírokon, amit titkoltak.” (58 éves férfi, Tiszapéterfalva.) Az 1981-es adatok alapján a kolhozban összesen 5 033 db szarvasmarhát tartottak. A nyilvántartás szerint ennek az állománynak mintegy háromnegyede (3 633 db) növendék és hízóállat, kisebb hányada (1 200 db) fejőstehén volt (NKHLR 1980: 17.). Az állatfarmokon dolgozó munkásokkal készített interjúk alapján azonban úgy tűnik, hogy a húsjószágokként nyilvántartott állatoknak egy jelentős része szintén tehén volt, amit eltitkoltak az állami nyilvántartás elől. Ennek segítségével az adott évben összesen 37 407 mázsa, azaz tehenenként 31,17 mázsa tejet termelt a kolhoz, ami 39,7%-kal haladta meg a másfél évtizeddel korábbi jószágonkénti éves tejhozamot.¹⁵ A kolhoz főközgazdája szerint az állattenyésztés területén, ahol – az alacsony állami felvásárlási árak, a gépesítés hiánya, a magas ráfordítási költségek stb. miatt – a termelés évtizedeken keresztül veszteséges volt, az adatok meghamisítása, kijavítása, kozmetikázása egészen a rendszerváltás időpontjáig következetesen alkalmazott módszer maradt.¹⁶

Az egyre komplexebb termelési, adminisztratív, pénzügyi, szakmai tevékenységet folytató kollektív gazdaságokban az 1970-es évek első felére a faluban kialakult egy olyan szűk vezetői réteg, amelynek jövedelme, életszínvonala, társadalmi presztízse, cselekvési lehetősége egyre inkább elkülönült más foglalkozási csoportok életformájától. A kolhoz munkaszervezeti hierarchiáján belül ezeket az egyenlőtlenségi viszonyokat – egyéb faktikus adatok hiányában – jól érzékeltetik az egyes foglalkozási csoportok közötti jövedelmi különbségek is.

A péterfalvi kolhoz elnökének 1970-ben például 312 ledolgozott munkanap után összesen 5 100 rubelt, azaz napi 16 rubelt fizettek ki. Ugyanebben az évben a vezetői-szakértelmiségi munkaköröket – elnökhelyettes, farm- és brigádvezető, könyvelő, agármérnök, közgazdász, nyilvántartó stb. – betöltő személyzet évente 3 910–2 440 rubelt keresett; jövedelmük naponta tehát 12,5 és 7,8 rubel közötti összeget tett ki. Ezzel szemben a mezőgazdaságban és az állattenyésztésben dolgozó kolhozparasztok egy munkanapért járó bérezése 1961-ben 1,82 rubel, 1963-ban 3,2 rubel, 1965-ben 3,24 rubel, 1967-ben 3,42 rubel, 1970-ben pedig 4,35 rubel volt, ami nagyságrendekkel maradt el a magasabb pozíciókat betöltő hivatali, szakértelmiségi réteg fizetésétől. Az agrártermelés alacsony eltartóképességét és bérszínvonalát megfelelően jelzi az a tény, hogy a kolhozparasztok a kötelező munkanapminimumot (a nők esetében évente 100, a férfiaknál 120 napot) sem akarták teljesíteni. A jegyzőkönyvek adatai szerint 1962-ben például az aktív korú (16–60 év közötti), munkaképes lakosság (1 741 fő) mintegy 26,7%-a (465 fő) egyetlen napot sem dolgozott a kolhozban. Az 1970-es adatok alapján egy munkás éves bére a traktorbrigádban 1 196 rubel, az építőbri-

¹⁴ Ezeknek az informális gazdasági stratégiáknak a hatására a vezető pozíciókat betöltő káderosztály körében elindult egy rendies jellegű, dzsentifikációs folyamat. Az adott réteg átlagon felüli életmódját, fogyasztási szokásait a településen készített interjúk is jól illusztrálják: „Apám, aki a kolhoz pénztárosa volt, elment a vajgyárba a tejjelért, a húskombinátnba a kolbászért, amit ott letettek neki meg a kolhozelnöknek. A kolhozbul oda vitt mindig valamiket, és cserébe hozott is, nagy cserebere volt. Ezen kívül a cipőgyárba volt nagy kapcsolata, ahonnan mindig jó cipői voltak apámnak, de onnan hoztak öltönyre való anyagot is neki, mert mindig elegánsan járt... Nagy urak voltak, és nagyon dorbézoltak. A kolhozelnök, a párttitkár, az agronómus – ezek vagy tizenhaton, húszan jöttek a disznótoros vacsorára. A pálinkát apám ládászámra hozta, mert ezek ott reggelig ittak, amikor levágtuk itthon a disznót. Kártyáztak együtt, vagy elmentek kocsmázni együtt. Munkácson, a Csillaghotelben például mindenki ismerte apámat. Szőlősen is elvitt engem mindig ebédelni a legelegánsabb helyre, azt nem mindenki tehetta meg, hogy valaki elment ebédelni Péterfalváról.” 63 éves nő, Tiszapéterfalva.

¹⁵ A kolhozban 1965-ben összesen 2 132 szarvasmarha volt. Az állományból 610 fejős tehén volt, amely az adott évben 13 610 mázsa, azaz tehenenként 22,3 mázsa tejet állított elő. NKHLR 1967: 18–20.

¹⁶ „Az állattenyésztésben csak a juhtenyésztés hozta be a pénzt, de a többi ráfizetéses volt. Csak azt nem mutatták ki. Mert úgy csináltuk, hogy mikor a zárunk lefele az évet, a költségeket ráraktuk a konzervgyárra, az bírta, érted... És a farmokerul is levettük a kiadásokat, akkor úgy jött ki, úgy tudtuk kihozni jövedelmezőnek. Egyszerűen a költségeket, amik rámentek a farmra, azt ráraktuk a konzervgyárra. Nem volt veszteséges semmi, minden jövedelmező volt. Papíron.” 71 éves férfi, Tiszapéterfalva.

gádban 1 021 rubel volt; az állattenyésztésben egy fejőnő 1 323 rubelt, a növénytermesztésben egy mezei munkás 892 rubelt, egy fogatos 713 rubelt keresett, ami kevesebb mint fele/negyede volt az adminisztratív-gazdasági elithez tartozó személyek fizetéseinek (NKHLR 1970: 22–23.).

A legfontosabb pozíciókat betöltő káderek – a kolhozelnök, az elnökhelyettes, a párttitkár, az ipari meléküzemek vezetői – magas fizetésük mellett különféle kiváltságokban is részesültek. A falu kolhozelnöke például, aki korlátlan hatalmi, politikai autoritása révén nem csak a kolhoz tulajdonában lévő munkaeszközök, de a lokális munkaerőpiac egésze felett is befolyást gyakorolt, számos alkalommal használta a gazdaság erőforrásait saját céljaira; annak számlájára vett igénybe szolgáltatásokat vagy jutott (ingyen) munkaerőhöz. Az építőbrigád vezetője munkásokat küldött például az elnök háza körüli munkák, felújítások elvégzésére, a traktor- és autópark brigadérosai – munkaidőben vagy azon kívül – gépjárműveket utaltak ki neki különféle fuvarozási, szállítási feladatokhoz. Arra is volt azonban példa, hogy a „*tőtött káposztát, a befőtött a konzervgyárban rakták be neki. Olyankor leállt a gépsor, és csak neki csinálták. Amíg fel nem dógoztak három-négy disznót, addig nem kezdődött el a munka a kolhozban.*” (63 éves nő, Tiszapéterfalva.) A nagyobb profitot termelő ipari és agrárüzemek – téglagyár, konzervgyár, műszergyár, kertészet – vezetői az adott ágazat bevételeiből minden hónapban egy meghatározott összeget, *járadékot* fizettek a gazdaságot irányító vezetőknek („*Be vót osztva: a konzervgyár az elnöknek dógozott; a bókényi kertészet, a paládi kertészet, a műszergyár az elnökhelyettesnek. Beosztották egymás között, kapartak úk eleget.*” (75 éves férfi, Tiszapéterfalva.) Ezekért a szolgáltatásokért, illegális bevételekért cserébe a szűkebb érdekcsoport tagjai (a *bennfenteseknek, az elnök jobbkezéi, a csicskák*) különféle engedményekben részesültek („*ódaraneztek, ha loptak*”, „*megvót nekik engedve több minden*”, „*szabad kezet kaptak*”), illetve szintén bizonyos privilégiumokhoz (mobilitási lehetőség, magasabb jövedelem, gazdaságivá konvertálható társadalmi tőke stb.) jutottak hozzá.

Ezeknek az alkufolyamatoknak a hatására a nomenklátúra tagjai között olyan szövevényes kliens-patrons viszonyok és informális kapcsolatok alakultak ki, amelyek egyfelől folyamatosan akadályozták az állami tulajdon monopóliumára épülő gazdasági rendszer működését, azaz ellentmondtak az uralkodó ideológiának, az informalitás intézményein keresztül folyamatosan aláásták a központi államhatalom legitimitását és eredményességét. Másfelől azonban a nem piaci feltételek között bizonyos javakat és szolgáltatásokat tettek elérhetővé, ekképpen pedig konstitutív módon járultak hozzá a tervgazdaság mindennapi működéséhez és stabilitásának fenntartásához.¹⁷

A kolhoz munkások informális gazdasági stratégiái

A bürokratikus-gazdasági elit viszonylag kis létszámú, különféle mini-monopóliumokkal rendelkező csoportja mellett, a kolhoz szervezeti struktúrájában a növény- és az állattenyésztésben, valamint az ipari szektorban dolgozó munkások alkották a kolhozi alkalmazottak legnépesebb rétegét. E szintér szereplőinek korabeli túlélési technikáiról a kolhoz vezetőségi jegyzőkönyvei, valamint a korszakról szóló narratív elbeszélések segítségével alkothatunk hozzávetőleges képet.

A kolhoz vezetőségi gyűléseinek 1961 és 1971 között keletkezett iratanyaga alapján a vizsgált településen a kollektív gazdaság munkásai összesen 235 alkalommal követtek el valamilyen szabálysértést, amely során a gazdaságot irányító elnökségi tagok összesen 521 személyt büntettek meg.¹⁸

¹⁷ Az érvelés alapjául Ledeneva munkája szolgál, amelyben a protekcionizmus egyik formáját, az ún. blat-rendszert, és annak ambivalens funkcióit elemezte. Lásd Ledeneva 1998.

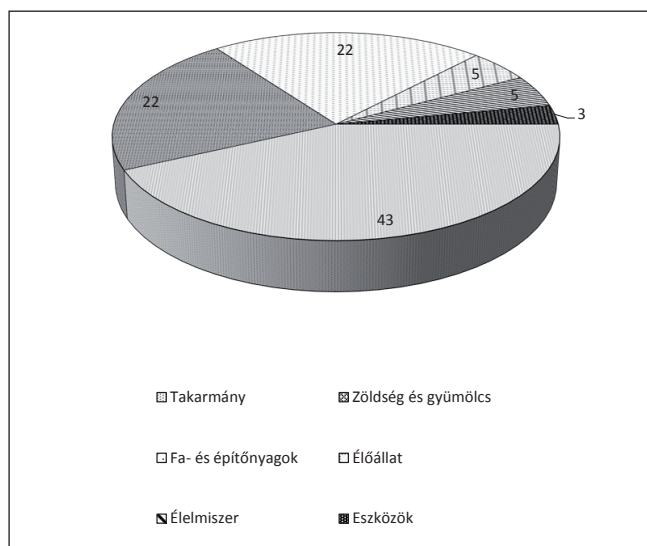
¹⁸ Az 1960-as években kiállított jegyzőkönyvekben nagyon gyakran előfordul, hogy egyfelől a normasértést elkövető személy(ek) kiléte nem tisztázott, másrészt az elkövetők száma, adatai sok esetben nem kerültek rögzítésre, ami lehetetlenné tette a szabálysértő gyakorlatok pontos számszerűsítését. A kérdéses esetekben a megbüntetett személyek számához az esetszámot adtam hozzá, vagyis az elkövető személyek számát mindig eggyel növeltem. Ezért nyilvánvaló, hogy az elemzésben használt faktikus adatok pontatlanok, vagyis csupán a szabálysértő magatartásokban lejártszódo változások általánosabb tendenciáinak ábrázolására alkalmasak.

A korabeli szabálysértő magatartásformákat az adminisztratív-gazdasági elit hivatalos diskurzusa négy nagyobb típusba, a *lopás*, a *munkafegyelem megsértése*, a *minőségtelen munka* és a *hanyagosság* kategóriájába sorolta. A történeti adatok elemzésének megkönnyítése végett azonban be kellett vezetnünk még egy további, összefoglaló értelmű (egyéb) kategóriát is, ahová a kisebb léptékű, de meglehetősen gyakori cselekvéstípusokat soroltuk. Ilyennek tekintjük a szándékos vagy önkéntelen *károkozás*, a *mulasztás*, valamint a *figyelmetlen munkavégzés* eseti megnyilvánulásait.

Az adatok azt mutatják, hogy a kolhoz alkalmazottai körében 1961 és 1971 között az állami vagyon eltulajdonítása, vagyis a munkahelyi lopások gyakorlata volt a legelterjedtebb gazdasági stratégia. Ez a cselekvésforma az összes törvénytelen tevékenység mintegy 50%-át tette ki. Ezt követte népszerűségben a károkozás (25%) és a munkafegyelem megsértése (16%); a további kategóriába tartozó szabálysértések (mulasztás, figyelmetlen munkavégzés stb.) együttes aránya nem érte el a 10%-ot.¹⁹

A lopások legnagyobb része – több mint kétharmada – az állattartáshoz szükséges takarmányfélék (zöldtakarmány, széna, szalma, kukorica, gabona), továbbá fűtő- és építőanyagok (fa, deszka, homok, kő, mész, cement, üveg, pala stb.) beszerzésére irányult. Jelentősnek (22%) tűnik ezen kívül a zöldség- és gyümölcskertészetek termékeinek (paprika, paradicsom, káposzta, burgonya; alma, szilva stb.) megdézsmálása is. Az esetek kisebb hányadában azonban előfordult, hogy a kolhoz dolgozói kisebb élőállatot, élelmiszer-alapanyagot (baromfi, sertés; tej, tejföl, tojás), vagy különféle tárgyi- és technikai eszközöket (hordó, bicikli, villanymotor stb.) tulajdonítottak el.

1. ábra. Az eltulajdonított gazdasági javak legfontosabb típusai 1961–1971 között (%).

A takarmány- és zöldséglopások magas aránya kétségtelenül az állattartáshoz és növénytermesztéshez szükséges föld (legelő, szántó, kert) állami kisajátításával hozható összefüggésbe. A vizsgált településen a kolhoz vezetősége 1961-ben fogadta el azt az új működési alapszabályt, amelyben ismételtelen rögzítették, hogy a „háztáji föld mérete, mely az egyes kolhozudvarok használatában áll, nem lehet nagyobb 0,25 ha-

¹⁹ Ez utóbbi, kisebb léptékű informális technikákkal – a tanulmány terjedelmi korlátai miatt – a továbbiakban nem foglalkozom.

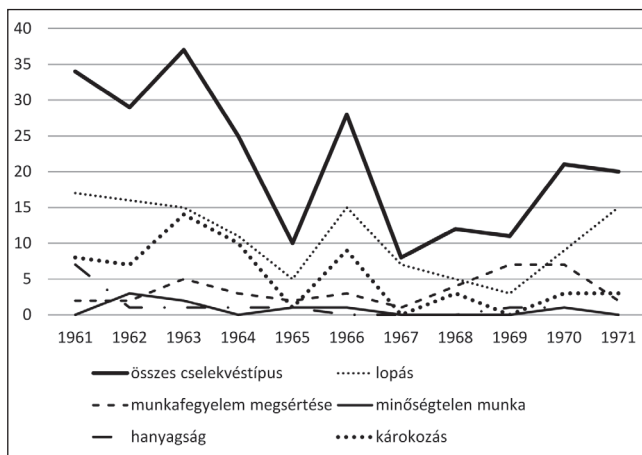
nál (leszámítva az épületek által elfoglalt földet)” (NKHLR 1961: 4.). A dokumentum leszögezte, hogy a termelést irányító vezetői testületnek „jogot kell adni arra, hogy kisebbsíték a háztáji részlegeket, ha ezt az általános közgyűlése jóváhagyja, 0,05 ha-ra, azoknál a kolhozudvaroknál, ahol a tagok nem dolgozzák le a munkanap minimumot minden komolyabb ok nélkül vagy húzódoznak a kolhozban való munkától. Azokat a kolhozistákat, akik komoly ok nélkül nem vesznek részt a kolhozi termelésben, a kolhozgyűlés megfosztja a háztáji részlegektől, sőt ki is zárhatja a szövetkezetből” (NKHLR 1961: 4.). A földtulajdonlásra és a háztáji kertgazdaságok ellehetetlenítésére irányuló törekvések egyet jelentettek a paraszti életforma és a korábbi gazdasági stratégiák teljes felszámolásával

Az állam és ennek képviselőiben a kollektív gazdaság által végrehajtott telekátvételeknek és földelkobzásoknak köszönhetően a vizsgált településen 1968-ban a mezőgazdasági termelésre hasznosított összterület (3 192,8 ha) csupán 8,9%-a (269 ha) volt a kolhozisták magántulajdonában, ami magába foglalta a kisegítő gazdaságok területeit is. Így a határvidéki településeken lényegében az 1970-es évek közepéig – az erdélyi falvakhoz hasonlóan (Oláh 2004: 131.) – nem fejlődött ki az állami szférán kívüli magántermelői szektor, az úgynevezett második gazdaság. E feltételek között a falusi családok gazdasági szükségletei kielégítésének egyetlen módja a kollektív vagyon egyéni visszaszerzése, eltulajdonítása, kisajátítása (a közös tulajdon *szétlopása*) volt.

A történeti források alaposabb elemzéséből ugyanakkor az is láthatóvá válik, hogy a deviánsnak minősített esetek jelentős része mögött nagyon sok esetben tradicionális szokásgyakorlatok álltak (pl. a kolhoz-munkás gazt szedett a gazdaság kukoricájában, lekaszált vagy begyűjtötte a fűvet a *kolhozmezőről*, vagy a betakarított területen *tallóztak*). Ebből az következik, hogy a kolhoztagok által alkalmazott informális technikák döntő többsége csupán azért vált törvénysértő cselekedetté, mert megváltoztak a helyi társadalmon belüli tulajdonjogi viszonyok. Az állam újra definiálta a lokális szintér keretei között fennálló korábbi társadalmi rendet, és ezzel együtt hatályon kívül helyezte a föld-, legelő- és birtokhasználati jog korábbi regulatív alapelveit (C. Scott 1996: 113.).

A vizsgált korszakban az egyes normasértő cselekvések funkcionális szerepe, társadalmi jelentősége dinamikusan változott. A kolhoz dolgozói által elkövetett törvényszegések két időpontban mutatnak nagyobb visszaesést. Ezek közül az első 1965-re, a második ellenben az 1967 és 1969 közötti rövidebb periódusra esik. A vizsgált településen ezekben az években két jelentősebb változás, a munkaegység-alapú bérrendszer megszüntetése, valamint a lokális munkaerőpiac fejlesztése, szerkezeti átalakulása bontakozott ki, ami a törvénysértő magatartások átmeneti visszaszorulását idézte elő.

2. ábra. A péterfalvi kolhozban elkövetett szabálysértő cselekvések dinamikus változása (abszolút számokban).

A vidéki kollektív gazdaságokban – az úgynevezett koszigini reformok keretében²⁰ – 1965-től számos olyan reformintézkedést hajtottak végre, amelynek köszönhetően javultak az alkalmazottak életfeltételei és megélhetési lehetőségei. A péterfalvi kolhozban például 1969-ig a gazdasági termelés valamennyi ágazatában bevezették a rendszeres, havi pénzfizetést, a mezőgazdasági alkalmazottak számára biztosították az öregségi nyugdíjat, valamint a fizetett szabadsághoz való jogot. A kolhoztagok munkajövedelméről korábban az 1948-ban kiadott, központilag kidolgozott alapszabályzat rendelkezett. Ez kimondta, hogy „az artel tagjainak pénzbeli előleget az év folyamán legfeljebb az öt munkája után megillető összeg 50%-ig lehet folyósítani. Természetbeli előleget a vezetőség az artel tagjai részére a szemesztermények cséplésének kezdetétől folyósíthat, a kicséplelt szemesztermények a kolhoz belső szükségleteire elkülönített 10–15%-os mennyiségből.” (*Alapszabályzat* 1948: 23–24.) A mezőgazdasági termelésből származó rendszertelen és alacsony jövedelmeket – a munkaegység-alapú bérezési rendszer eltörléséig – a gazdaság dolgozói a kollektív vagyonból egészítették ki. („*Lehetett lopni, ki mit akart. A kolhozrendszerbe mindig lehetett. Na de fizetés is csak egy évbe egyszer vót.*” 72 éves nő, Tiszapéterfalva.)

A törvénytörő magatartások visszaszorulásában azonban annak is jelentős szerepe lehetett, hogy a településen a hatvanas évek végétől – a korábbinál jóval nagyobb – iparosítási hullám kezdődött el. A faluban 1969-ben indította be termelését a téglagyár, egy évvel később a láda- és drótkötő üzem, 1971-ben a konzervgyár, 1978-ban a műszergyár, 1980-ban pedig az optikai üzem. A fejlesztések hatására fokozatosan kibővült a helyi munkaerőpiac; a magasabb jövedelmek, a jobb munkafeltételek, a megnövekedett munkaalkalmak hatására a korábbi túlélési technikák (lopás, munkaerő-visszafogás, károkozás stb.) átmenetileg veszítettek korábbi jelentőségükből.

Az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az állam mint külső hatalom – egyre differenciáltabb és átfogóbb intézményi működése révén – az 1950-es évek elejétől a falusi társadalom belső szerkezeti viszonyaira (a gazdálkodási, életvezetési szokásokra, a családi gazdaságok birtok- és tulajdonviszonyaira stb.) fokozatosan növekvő befolyást gyakorolt (Verdery 1993: 339–340.). A diktatórikus állam expanzív hatalmi törekvéseinek társadalmi korlátozására (social limits) a helyi faluközösség különféle informális cselekvéstípusokat dolgozott ki, amelyek kifejezetten produktívan ellensúlyozták a politikai-ideológiai transzformációs programok – tervezgazdálkodás, a paraszti életforma felszámolása, urbanizáció – lokális hatásait.

A lokális társadalom – ahogyan azt a 3. ábra is szemlélteti – az állami intézmények különböző szintű behatolására, a társadalmi nyilvánosság fölött gyakorolt hatalmi mechanizmusok folyamatos növekedésére különböző dimenziókban reflektált:

a) A termelési adatok meghamisítása, a földterületek kisebbitése, az állatállomány elrejtése a falusi nomenklatúra számára lehetővé tette, hogy az állami ellenőrzés szervezeti keretein kívül kialakítsa a gazdaságirányítás relatíve autonóm intézményes megoldásait. Ezek a technikák a hiány, a zárt elosztás és az államilag szabályozott privilégiumok rendszerében a vezető pozícióban lévő személyeket pluszjövedelmekhez juttatták, ezen kívül lehetővé tették bizonyos presztízsjavak időszakos felhalmozását és fogyasztását is.

b) A lopás, a károkozás stratégiai a mindennapi cselekvők számára biztosították a javak informális redisztribúcióját, ezáltal pedig hozzájárultak ahhoz, hogy a közösség tagjai a hatalom által kialakított új tulajdoni- és birtokviszonyokat hatályon kívül helyezték, lerombolják vagy legalábbis megkérdőjelezzék.

c) A munkafegyelem megsértése és a rosszul, hanyagul elvégzett munka többek között az új termelési rendszer, ezen belül is különösen a mezőgazdasági és ipari bémunka kezdeti elutasításának kifejezésére volt alkalmas.

Ezeknek a technikáknak a popularizálódása az államszocializmusban arra utal, hogy a vizsgált korszak végére intézményesült az állam kijátszásának népi kultúrája és a mindennapok szintjén is reflektálttá vált az a tapasztalat, hogy a hétköznapi emberek érdekei szemben állnak a hatalom és az azt megjelenítő intéz-

²⁰ 1965 szeptemberében Koszigin új gazdaságpolitikai reformkísérletet indított el, amely a gazdaság központilag tervezett rendszerétől a decentralizáció, vagy ha úgy tetszik, a *piacszocializmus* irányába történő elmozdulásként értékelhető. Krausz 2008: 152.

mények érdekeivel (vö. Rittersporn 2003: 213.). Az állami tulajdon monopóliumára építő, túlszabályozó hatalom megfékezését szolgáló hétköznapi technikák és informális intézmények azonban nem veszítették el jelentőségüket a rendszerváltás után sem. A kilencvenes évek elején, a diktatórikus, központosított állam formális intézményrendszerének felszámolása ellenére a fekete- és rejtett gazdaság szerveződésének olyan új színterei és formái (nemzetközi munkaerő-migráció, határvidéki kereskedelem, csempészet stb.) alakultak ki, amelyek hatékonyan építettek az államszocialista korszakban megszilárdult alternatív (civil) intézményekre, azaz a helyi közösségek által működtetett informális megoldásokra és hálózatokra.²¹

3. ábra. Informális gazdasági stratégiák a péterfalvi kolhozban 1960–1970 között.

I. A bürokratikus-gazdasági elit szabálysértő gyakorlatai		
Az állam kijátszásának		A hétköznapi szabálysértő magatartások társadalmi funkciója
módja	célja	
termelési adatok meghamisítás, vesztésesesen működő termelési ágazatok <i>átírása</i>	a tervirányításos gazdasági rendszer kijátszása	a gazdaságirányítás autonóm intézményének létrehozása
a földterület kisebbitése, állatállomány eltitkolása		tőkefelhalmozás, presztízsjavak előállítása és fogyasztása
II. A kolhoz alkalmazottainak, munkásainak szabálysértő gyakorlatai		
Az állam kijátszásának		A hétköznapi szabálysértő magatartások társadalmi funkciója
módja	célja	
lopás, károkozás	az új tulajdon- és birtokviszonyok megkérdőjelezése	a magántulajdonhoz való jog gyakorlása
munkafegyelem megsértése	az új nagyüzemi mezőgazdasági termelés és munkaszervezeti rendszer elleni lázadás	a tradicionális (paraszti) gazdaság és munkaszervezeti formák, azaz a rokoni, családi együttműködésen alapuló gazdasági stratégiák alkalmazása
minőségtelen munka		
hanyagosság		

²¹ Sik Endre szerint a szocializmusban kialakult kapcsolati tőkét és az azokat gyakorlati módon működtető informális hálózatokat az önfenntartó, azaz autonóm működés és újratermelő szervezeti felépítés jellemzi. Ezzel magyarázható, hogy funkcionális jelentőségük nemcsak a szocializmus klasszikus- és reformszakaszaiban, hanem a rendszerváltás után is alapvető fontosságú maradt. „A háló személyi összetétele változhat, de a háló kultúrája és szerkezeti önreprodukciója újra- és továbbépíti a hálót. A rendszerváltás után kialakuló kapcsolati tőke ennyiben folyamán a szocializmus hálójának, amit felértékel a rendszerváltás számos folyamata”. Sik 2012: 96. Értelmezése szerint az informális hálózati tőke elsősorban a redisztributív gazdaság működési zavarainak csökkentését szolgálja, ilyen értelemben az nem más, mint egyfajta társadalmilag szervezett kompenzációs mechanizmus: „A háló ott, ahol az állam és/vagy a piac sikeres, pusztán kiegészítő intézménye a hatékonyan működő rendszernek, illetve védekezési eszköz ezek negatív mellékhatásai ellen. Ahol azonban az állam túl erős vagy túl gyenge, és a piaci viszonyok torzultak, ott a háló szerepe szükségszerűen felértékelődik, hiszen mind az állam, mind a piac szereplői rá vannak erre utalva.” Sik 2012: 97.

Informális gazdasági stratégiák az 1990-es években

A politikai rendszerváltás keretei között kibontakozó „transzformációs krízist” (Kornai 1993.) Ukrajnában – a közép-kelet-európai posztszocialista országok többségére jellemző – gazdasági, foglalkoztatási és szociális recesszió jelensége kísérte. Az ország gazdasági teljesítménye (GDP) 1990 és 1994 között évi 10-20%-kal csökkent, az infláció mértéke 1993-ban elérte a 4 835%-ot (Dövényi – Karácsonyi 2008: 160.), míg az import a nyolcvanas évek 4-5 milliárd dolláros szintjéről 1,5 milliárdra esett vissza (Csizé et al. 1999: 216.).

A tiszaháti településeken az 1990-es évek elején az aktív korú népesség több mint 90%-a állami foglalkoztatott, azaz bérből és fizetésből élő kolhozparaszt, gyári munkás volt. Az átalakulás következtében ezek aránya egy évtized alatt negyedére csökkent (2002-ben 27,3%), ami a helyi népesség nagyarányú elszegényedésével, gazdasági, társadalmi deprivációjával járt együtt. Az állami foglalkoztatásból kiszorult, jelentősebb vagyon vagy mobilizálható pénztőke nélküli lakosság az átmenet éveiben olyan túlélési technikák – Böröcz József kifejezésével „tőkehelyettesítő intézményi megoldások” (Böröcz 1995: 33.) – alkalmazására kényszerült, amelyekben ismét előtérbe kerültek az informális elemek. A háztartások bevételi forrásaiban az államszocializmusban kialakult lopásgyakorlatok újra tipikus jövedelemszerzési technikákká váltak:

„Itt akkor mindent loptak széjjelfele és már nem lehetett az embereknek parancsolni. Loptak a mezőn is, mindent, leszedték a termést, pricepekkel [utánfutókkal] mentek a málétáblákba, szedték a málét, senki nem tudott semmit se csinálni. Semmit. A gyümöcsösbe mentek, leszedték a gyümöcsöt, a gyárakbul a lopták a zongoraszéket, a faanyagot, a kertészetből a vegyszereket stb. Hát itt már nem vót megállj, ki-mit tudott mozdítani, azt vitte.” (71 éves férfi, Tiszapéterfalva.)

A kolhoz dolgozói által eltulajdonított javak és áruk – szemben az államszocializmus időszakával – azonban már nem az önellátás részeként, az egyes háztartásgazdaságokban kerültek felhasználásra, hanem elsősorban a feketepiacon lettek értékesítve (Csizé et al. 1999: 216.). A helyi társadalomban így egyre fontosabbá váltak azok az államhatárra, mint gazdasági erőforrásra épülő különféle technikák (határvidéki csempészet, kereskedelem, külföldi munkavállalás). Ezek a transzlokális gyakorlatok lehetővé tették, hogy az államhatár közelében fekvő települések az államtól viszonylag függetlenül szervezzék meg saját munkaerőpiacaikat, a határvidéki népesség pedig többé-kevésbé eredményesen védekezzen a gazdasági marginalizálódás folyamata ellen. Az 1990-es évek elején a tiszaháti településeken ennek eredményeképp új foglalkozási csoportok és alternatív gazdasági tevékenységek alakultak ki. (4. ábra)

A táblázatban feltüntetett kategóriák – külön hangsúlyozni szeretném – csupán ideáltípusok; a valóságban az egyes foglalkozási csoportok és informális gazdasági tevékenységek szorosan összefonódnak, vagy legalábbis nem különülnek el élesen egymástól. Az üzemanyagcsempészek például egyidejűleg részt vesznek a cigarettakereskedelemben, az illegális fuvarozásban és áruszállításban is. A gazdasági kényszer-migránsok pedig nagyon gyakran különféle kereskedelmi tevékenységekkel (az ukrán oldalon megvásárolt és átcsempésztett kisebb mennyiségű cigaretta, alkohol, csokoládé, ruhanemű stb. értékesítésével) egészítik ki jövedelmüket. Ezek alapján tehát az egyes partikuláris tevékenységek egy komplexebb gazdasági stratégia kisebb elemét, jelentőségteljes részét képezik.

A különböző informális jövedelemszerzési technikák elkülönítését tovább nehezíti az a körülmény is, hogy az egyes cselekvéstípusok – akár egyetlen személy élettörténetén belül is – dinamikus változást mutatnak. Az egyik interjúpartner például a rendszerváltás idején piaci árusként kezdte pályafutását, majd – az 1990-es évek végén – különféle jövedelmi termékekkel (cigaretta, szeszes ital) kereskedett. Ezt követően több éven keresztül mezőgazdasági idénymunkákból élt, jelenleg pedig Budapesten és környékén háztartási alkalmazottként dolgozik. Az ehhez hasonló munkahely- és státuszváltások változékony, sokszínű, egymást keresztező, átfedő cselekvésformákat hoznak létre valamennyi kategória esetében, amelyek problematikussá teszik az egyes informális technikák kategóriális megkülönböztetését.

Jelen írásnak nem célja az ukrán-magyar határvidéken megfigyelhető valamennyi informális gazdasági stratégia, valamint az államhatárt gazdasági erőforrásként használó különböző társadalmi csoportok szo-

ciológiai (etnikai, nyelvi, társadalmi) jellemzőinek részletekbe menő leírása. A tanulmány szűk terjedelmi keretei miatt a továbbiakban csupán a táblázatban szereplő két nagyobb cselekvéstípus néhány jellemzőbb vonásának összefoglalására szorítokozom.

4. ábra. Informális gazdasági stratégiák és foglalkozási csoportok az ukrán-magyar határ menti régióban, 2012.

<i>MAFFIÓZÓK</i>	<i>HATÁRRA JÁRÓK</i>
<i>feketézők</i> – ember- és cigarettacsempészek	1. üzemanyagosok – benzin- és gázolaj-kereskedők
	a) <i>piacosok</i> – piaci kereskedők napi rendszerességgel
	b) <i>tocskások</i> – falusi árusok heti, havi rendszerességgel
	2. fuvarosok – eltérő, de meghatározott útvonalakon: Tiszabecs-Mátészalka, Tiszabecs-Nyíregyháza között, továbbá az államhatártól Budapestig és vissza közlekedő <i>taxisok</i> csoportja
	3. árusok – az államhatár mindkét oldalán csencselők csoportja
	a) <i>nagyobb kereskedők</i> – élelmiszer, ruhanemű vétele-eladása kifejezetten kereskedelmi mennyiségben
	b) <i>táskások</i> – olyan kiskereskedők, akik kifejezetten kis mennyiségben és gépjármű nélkül hordják falura vagy a közeli piacközpontokba az áruikat
	c) <i>cigisek</i> – olyan személyek, akik a testükön csempészik át dobozonként vagy szálanként a cigarettát a határ magyarországi oldalára
	d) <i>futárok</i> – a nagykereskedők <i>alkalmazottai</i> , akik kerékpáron, gyalogosan szállítják (<i>táskázzák át</i>), és osztják el az ukrán-magyar határ két oldalán az árut
	4. magyarországi nyugdíjasok – azok a jóléti migránsok tartoznak ide, akik életvitelszerűen Magyarországon élnek, vagy formálisan áttelepedtek, és ingázó életmódot folytatnak átmeneti lakhelyük és származási településük között
	5. munkások – gazdasági kényszermigránsok
	a) <i>kőművesek</i> – építőipari munkások
	b) <i>idősgondozók, cselédek</i> – háztartási alkalmazottak
c) <i>idénymunkások</i> – mezőgazdasági szezonmunkákat végzők	

1. A *maffiózók* kategóriáját a helyi társadalom olyan személyek megkülönböztetésére használja, akiknek tevékenységét az országhatárok illegális átlépéséhez kötődő ember- és cigarettacsempészet (lokális szóhasználat szerint: *feketetés* és *cigizés*, vagy *nem rendes munka*, *görbe út*, *zsiványkodás* stb.) alkotja. A legális (formális) határhasználathoz kapcsolódó gazdasági stratégiákhoz képest az ide sorolt cselekvések jóval rejtettebb akció típusokat foglalnak magukba.

Az 1990-es évek elején, a csoport tagsága elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegekből rekrutálódott. A helyi társadalomban olyan személyek vettek részt ebben a tevékenységben – akiknek a lokális szóhasználat szerint – „*nem volt mit veszteniük, nem volt semmije*”, azaz „*nagyon alulról jöttek*”.

Az ukrán-magyar határszakaszon tevékenykedő csempészbandák megkülönböztető vonása a nagyon erősen militarizált jelleg. A csoport kifejezetten hierarchikus felépítésű, amit jól kifejeznek az adott közösségen belül használatos különböző státuszfogalmak is (*nagyfőnökök, főnökök, munkások; hordók, szállítók, akik felhátolják a cigit, figyelők, sofőrök, pali emberek*).

Az egyes határszakaszokat egymás között felosztó csempészközösségek hálózatosan szerveződnek. Ennek ellenére hétköznapi kapcsolataikra elsősorban a kölcsönös érdekellentét, és nem az együttműködés a jellemző. Nagyon gyakran előfordul például, hogy az általuk felügyelt határszakaszok ismételt kijelölése, illetve a rivális csempészbandák gazdasági erejének csökkentése érdekében az egyes csoportok megtámadják egymást (*rárabolnak a másikra*). A határvidéki települések belső szerkezeti viszonyainak átalakításában azonban – mivel a lokalitás keretei között az egyetlen tőkeképes társadalmi réteget képviselik – az egyik legfontosabb szerepet mindmáig a csempészbandákat irányító új gazdasági elitek töltik be.

Az elmúlt tíz évben a csoport tagjai szoros kapcsolatokat alakítottak ki a regionális kisebbségi identitás-politika termelését végző kárpátaljai magyar elitekkel, ez utóbbiak ugyanis – a magyarországi támogatási- és identitáspolitikai törekvések folyamatos változása miatt – fokozatosan veszítették el az infrastrukturális hálózatuk fenntartását lehetővé tevő anyagi erőforrásaikat.²² Az elmúlt években a kölcsönös függés, egymásrautaltság következtében a kisebbségi elitek meglévő politikai tőkéjük egy részét gazdasági tőkévé, míg a határvidéki feketekereskedelemről megvagyonosodott új vállalkozó elit gazdasági tőkéjük jelentős részét politikai tőkévé konvertálta.

2. A *határra járók* kifejezés ezzel szemben olyan személyeket, kis- és nagyobb társadalmi szerveződések tagjait jelöli, akikre a legális határátlépés, ugyanakkor a fogadó országban különféle illegális vagy féllegális gazdasági cselekvés- és magatartásformák kialakítása a jellemző. A rendszerváltás első évtizedében – a részletek figyelembe vétele nélkül – az ide sorolható tevékenységek egy kezdetben stigmatizált és átmenetinek szánt gyakorlatból fokozatosan alakultak át hosszú távú, társadalmi konszenzussal övezett, vagyis a határ menti térségekben mintaadónak számító életformává. Ez a standardizálódási folyamat az érintett társadalmak szerveződésére döntő hatást gyakorolt, hiszen a helyi társadalomba új státuszkritériumokat vezetett be (a származás, a vallás, a szakképzettség stb. helyett például, a bátorság, a vakmerőség, az egyéni siker kompetenciáit helyezte előtérbe), ami nagymértékben átalakította a falu korábbi társadalom-szerkezeti hierarchiáját. Az illegális gazdasági stratégiák népszerűvé válásával a falusi társadalom alapvetően zárt rendszerre fokozatosan nyílt meg a periférikus helyzetű, korábban marginalizált társadalmi csoportok tagjai előtt. Ennek köszönhetően a faluban élő szegényebb családok egy része is hozzájutott a társadalmi mobilitáshoz szükséges gazdasági erőforrásokhoz.

Az ukrán-magyar határvidéken megfigyelhető szerteágazó és meglehetősen komplex informális határhatalmalkodási technikák és cselekvéstípusok közül a továbbiakban csupán egyetlen mikroközösség, a mátészalkai piacon kereskedő üzemanyagcsempészek határ-gyakorlatait mutatom be részletesebben.

Egy empirikus példa: a mátészalkai üzemanyagcsempészek szubkultúrája

A vizsgált közösségben 2012. január 15. és február 20-a között végeztem résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunkát; a csoport tagjaival pedig 2012 őszén készítettem több kvalitatív interjút.

²² A 2000-es évek második felétől a kisebbségi identitáspolitika intézményrendszere – a folyamatosan átalakuló pályázati- és támogatási rendszer, a magyarországi politikai elit megosztottsága és ciklusonként változó nemzetpolitikai céljai miatt – egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe került. A kisebbségi intézményeknek a magyarországi külpolitikához fűzőfő függési viszonyát és az ebből eredő válsághelyzetet a kárpátaljai magyar politikai elit csupán az illegális-féllegális helyi és regionális gazdasági elitekhez való strukturális közeledés révén tudta mérsékelni. Ez nem jelentett mást, minthogy egyre nagyobb súllyal támaszkodott – a magyar és az ukrán államtól egyaránt független – hálózati szereplőkre, vagyis a feketegazdaságból (az állami korrupció, fekete-kereskedelem stb.) megvagyonosodott társadalmi rétegekre.

A mátészalkai városi piac az 1990-es évek kezdetétől a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei gázolaj és árucsempészet egyik legjelentősebb felvevő- és exportpiaca volt. Bár az elmúlt másfél évtizedben ennek a piachelynek a népszerűsége – a különféle jogszabályi szigorítások, hatósági ellenőrzések stb. következtében – jelentősen csökkent, a benzin és gázolaj feketekereskedelme jelenleg még mindig legalább 25 család számára biztosítja a mindennapi megélhetést.²³

A mátészalkai üzemanyagcsempészek döntő többsége 35 és 45 év közötti férfi; a csoport két férfi tagja azonban – külön gépkocsikkal – feleségével együtt kereskedik. Életkoruk alapján a csempészek nagy része ahhoz a középgenerációhoz tartozik, amelynek aktív, felnőtt korúvá válása és munkaerőpiacra történő belépése egybeesett az államszocializmus összeomlásával. A piacon kereskedők közül csupán egyetlen személynek van felsőfokú (főiskolai) végzettsége; többségük közép- vagy szakközépiskolai, vagy annál alacsonyabb képesítéssel rendelkezik.

A csempészek bevételeinek legnagyobb részét a személygépkocsi tartályában áthozott benzin és gázolaj értékesítése jelenti. Ezen kívül azonban keresetüket különféle jövedéki termékek (cigaretta, szeszesital) eladásával, továbbá bizonyos szolgáltatásokkal (pl. megrendelésre nagyobb értékű háztartási- és használati cikkeket – televíziót, mosógépet, tűzhelyet stb. – szállítanak illegális taxizással) egészítik ki. Ennek eredményeképp keresetük az ukrainai legális vállalkozásoknál jóval nyereségesebb, 2012-ben elérte a havi 100-130 ezer forintot.

A kereskedők informális gazdasági tranzakcióik során csoporttársulásokat (*kompaniákat, klánokat*) hoznak létre. A mátészalkai csempész közösség két ilyen kisebb létszámú szerveződésből áll. Az egyik az úgynevezett *tiszántúliak* csoportja, amely az ukrán-magyar határvidék közvetlen közelében fekvő magyar települések (Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tiszapéterfalva, Tivadar, Nagypalád, Fertősalmás) árusait fogja össze. A másik a *mátyfalviak* érdekközössége, melyhez nagyobb részt a vegyes etnikai-nyelvi környezetből (Mátyfalva, Dolina, Komját, Nagyszőlős) származó csempészek tartoznak. Ez utóbbiban tehát – szemben a *tiszahátiak* csoportjával – több ukrán anyanyelvű, illetve városi származású kereskedő is található.

A két részközösség tagjainak viszonyára általában a kölcsönös lojalitás és familiáris kapcsolatok a jellemzőek. Szükség esetén például kiegészítik (*kipótolják*) egymás árukészleteit, a határon feltorlódott kocsi-sorban helyet biztosítanak a másik csoport tagjainak, egységesen lépnek fel más kereskedőkkel, árusokkal szemben, megosztják egymással az aktuális információkat stb., összefoglalóan tehát bizonyos közös célok és érdekek mentén, szituatív módon egyesülnek.

A rendszeres gazdasági együttműködés, a szoros társadalmi kötelékek ellenére azonban, a piaci kereskedés során általában több szinten is elkülönülnek egymástól: ugyanannak a fizikai térnek például – a városi piac parkolójának – eltérő szegmenseit (*ódalait*) veszik használatba, illetve önálló vásárlói hálózatokat alakítanak ki:

„A piacon mindenkinek megvan a saját kis helye. Aki énhozzám jár tankolni tiszántúli, az nem fog elmenni a mátyfalvihoz. De fordítva is így van. Van jobb ódal, meg egyenes – így mondjuk. Mert ahogy jön befele a piacra, el lehet térni jobbra, az a mátyfalvi ódal, egyenesen az a tiszántúli. Tehát addig keressük az autót, míg eldönti, ha egyenesen jön, akkor vszja [vége], a miénk a préda, ha jobbra tért, akkor már nem megyünk utána, az övék a préda, akkor ők tárgyalnak. Van köztünk egy kis demarkációs vonal, mi azt nem lépjük át, ők nem lépik át a mi ódalunkot.” (40 éves férfi, Tiszapéterfalva.)

A kisebb tételekben átszállított üzemanyagot a csempészek két napszakban – szóhasználatuk szerint *zminában* vagy *váltásban* – értékesítik. Az első műszakban 15 fő, reggel 6-tól 11 óráig kereskedik. A másik, 10 fős csoport 11 órától kezdi el tevékenységét és 16 óráig tartózkodik a parkoló területén. Ezt az időbeosztást az árusok rendszerint pontosan követik. A műszakok kezdetén és végén ugyanis taxizással egészítik ki keresetüket, vagyis *menetrend szerint* szállítanak utasokat a határtól a mátészalkai vasútállomásra és

²³ Ez a létszám – a csoporttagok becslése szerint – csupán negyede a másfél évtizeddel korábbinak, ami megfelelően illusztrálja az adott gazdasági stratégia jelentőségének csökkenését, illetve az annak keretétől szolgáló csempészetletforma fokozatos marginalizálódását.

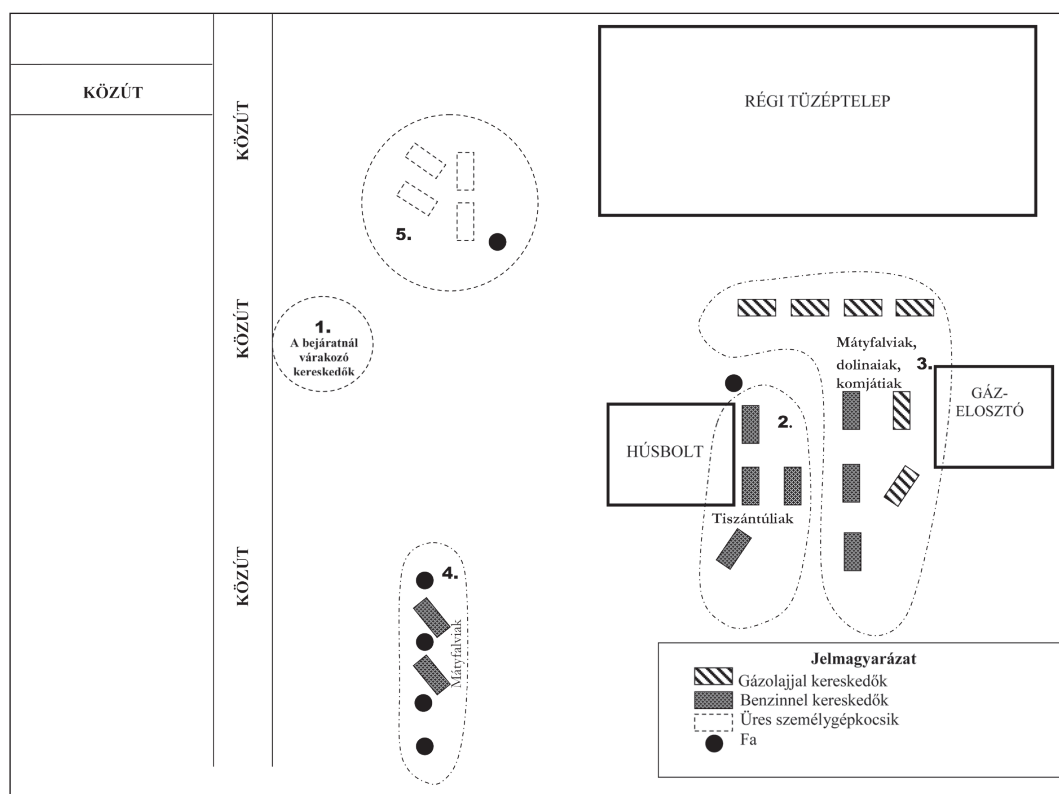
vissza. A két különböző napszakban dolgozó árusok hetente hozzávetőleg 17 000–20 000 liter üzemanyagot szállítanak át a határon, és értékesítik a célállomáson.

Az ukrainai kereskedők és a magyarországi vásárlók közötti gazdasági interakciók társadalmilag szervezett, hierarchikusan felépített fizikai térben bontakoznak ki. Ennek központi helyszíne a városi piac közvetlen szomszédságában található illegális parkoló (lásd 7. ábra), ahol a gazdasági-kereskedelmi cserék legnagyobb része zajlik. A nagyobb tranzakcióknál – pl. 30-35 litert meghaladó üzemanyag vagy több karton cigaretta eladása esetén – a felmerülő kockázatok (hatósági ellenőrzés, bírságolás, kiutasítás) csökkentése érdekében a nyilvánosság elől elzárt, kifejezetten alacsony presztízsű vagy periférikus tereket használnak. Ilyenkor elhagyják a piac helyszínét és a városi szeméttelenen vagy a társadalmi nyilvánosság elől elzártabb ipari övezetekben kerül sor a felek közötti üzletkötésre.

Az illegális parkoló területe fölött az ukrainai csempészek kizárólagos felügyeletet gyakorolnak: ők határozzák meg az adott térben előforduló áru, pénz és különféle szolgáltatások mennyiségét, árfolyamát, az eladók és vásárlók körét stb. Az egyik interjúalany megfogalmazása szerint: „*Ez egy kis ukrán föld. Ott az van, amit mondunk, mások ide, látod, nem mernek jönni.*” (39 éves férfi, Tiszapéterfalva.)

E hatalmi, gazdasági, társadalmi monopóliumok alapján a piaci üzemanyag-kereskedők megkülönböztetik magukat más csempészcsoportok tagjaitól. A hétköznapi beszédhelyzetekben például következetesen elhatárolódnak az úgynevezett *tocskásoktól*,²⁴ vagyis azoktól az árusoktól, akik a magyarországi vásárlókkal

5. ábra. Az ukrainai üzemanyagcsempészek területi elhelyezkedése.

²⁴ A kifejezés eredetileg az orosz точка ('pont' jelentésű) szóból származik. A fogalom jelentése a csempészek által használt szubkulturális nyelvben azonban olyan – személyes kapcsolatokon alapuló – *biztos helyet* jelöl, ahol az üzemanyag értékesítése garantáltan alacsonyabb kockázattal és magasabb haszonnal jár együtt.

nem szervezett keretek között, hanem egyénileg kereskednek, valamint nem napi rendszerességgel szállítják az üzemanyagot. A piaci csempészek szerint a falusi árusok és vásárlók közötti gazdasági csere aszimmetrikus jellegű, amelyben általában nem az eladó, hanem a vevő dominálja a folyamatot, ami visszaélésekre adhat okot. Ilyen negatívumnak tekintik például azt, hogy a *tocskások* esetében a *gazda* határozza meg az üzemanyag árát, aki nagyon gyakran nem fizeti ki azonnal a megvásárolt árut, vagy nem hiteles kannát használ a gázolaj vagy benzin mérésekor stb. Ezeket az előnytelen alkukat a piacon kereskedő csempészek a falusi árusok gyenge érdekérvényesítő képességével magyarázzák. Ennek megfelelően alacsonyabb presztízsűnek tartják őket, és a mindennapi diskurzusokban általában elítélő kontextusban beszélnek róluk.²⁵

A piachely társadalmilag szabályozott belső terében kialakuló gazdasági cserekapcsolatok komplex rendszert alkotnak. Ebben a rendszerben az egyes tranzakciók eredményességét általában több komponens (pl. a kereslet-kínálat kiegyenlített aránya, az üzemanyag és a valuta napi árfolyama, a hatósági ellenőrzések intenzitása stb.) egyidejű jelenléte határozza meg. E tényezők között azonban kiemelkedő szerepe van az üzemanyag értékesítését lehetővé tevő informális kereskedelmi hálózatoknak és az abban megjelenő aktoroknak is.

Az informális hálózaton belül az ukrainai csempészek megkülönböztetik az esetlegesen felbukkanó vásárlókat (az *idegeneket*) az állandó, visszatérő vevőktől (az *ismerősöktől*, *klientektől*). Ez utóbbiak, azaz a törzsvásárlók számára az üzemanyag értékesítése szabályos ciklusokban történik: ugyanaz a vevő és kereskedő egymással általában 3-4 naponta köt újabb üzletet. Ezek alapján egy árusnak átlagosan 7-15 állandó kuncaftra van szüksége ahhoz, hogy gazdasági tevékenységének rentabilitása fennmaradjon, vagyis a naponta átcsempészett olajmennyiséget (80-90 liter) a hét minden napján értékesíteni tudja.

A rendszer zavartalan működése azonban nagyon ritka, mivel az árukínálat rendszerint nagyobb a keresletnél, amit a csempészek nagyon gyakran a vevőkör bővítésével, illetve az alkalmi kuncafajok, az *idegen* vevők szabálytalan kisajátításával és a csoporthoz tartozó üzlettársak kijátszásával próbálnak ellensúlyozni:

„Itt mindenki hazudik mindenkinek, érted? Így megyen, nem lehet hinni senkinek. Amikor jön befele egy vevő... »Hagyjátok, ez hozzám jött, Pista bácsi, Pista bácsi! Nem ismeritek?« – közbe sohse láttad. Akkor elmentek ódalra: »Benzin kell? Benzin!« Ilyen kibaszások mennek egymás között is. Üzletbe nincs barátság.» (42 éves férfi, Tiszabökény.)

A kereskedők csoportjába való bekerülés szintén társadalmilag szabályozott. Egy újabb kereskedő felbukkanása, befogadása vagy éppen elűzése a csoporttagok számára lehetővé teszi, hogy kontrollálják a területükön kialakuló üzleti tranzakciók számát, és ezáltal megvédjék gazdasági stratégiáik eltartóképességét.

Az új árusok kizárásának legegyszerűbb módja a csoport hálózati tőkéjéhez való hozzáférés társadalmi korlátozása:

„Idegen ide nem jön be, mert nem engedjük, hogy eladja a benzint. Annyi vevőt úgyse tud fogni, hogy eladja, ha nincs ismerőse. A gyengébb az otthagya előbb-utóbb a piacot, mert aki kétszer-háromszor nem adja el, az negyedszer már nem fog jönni.» (38 éves férfi, Tiszapéterfalva.)

Ezzel szemben az új, csatlakozni kívánó tag befogadását rendszerint azzal segítik elő, hogy a csoport egyik aktív résztvevője személyes garanciát vállal az adott egyénért (*pártfogolja, mellé áll, „a többiek előtt kiáll érte, mert egyedül semmi”). Így a csoporttagság megszerzése rendszerint együtt jár a pártfogó felé tanúsított elköteleződéssel is, ami összetett kliens-patronus viszonyokat alakít ki az üzemanyag-kereskedők között.*

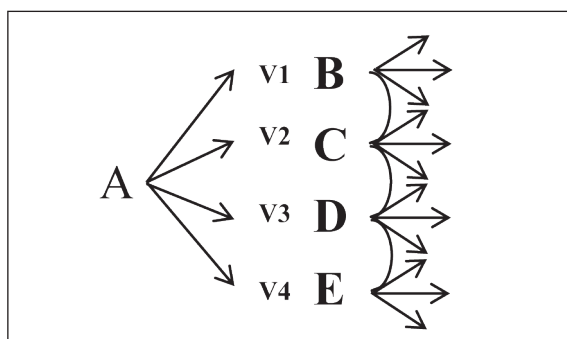
²⁵ „Ezek a tocskások mind ezt csinálják: ingyen adják az üzemanyagot. Meg a hülyéknek azt mondják még, na még, még egy decit. Hozzák nekik a jeska kannát, szűz mária, úristen, 240-ért! Az anyád istenit, mondom. Hát mit akar már? Egy rossz püpos, hogy-ishívják kannát kitesznek nekik, itt a jel, eddig van húsz liter! Mondom az egyiknek, te Laci ebbe a kannába 23 liter fér bele, ne hagyd, hogy átverjenek. A vevő azt mondja neki, hát ez 20 literes. Mondom, tudja mit papa? Inkább hagyjuk eztet, ne vitatkozzon, mondom, mert bazdmeg elmegy a kutra, és ezt csak félig adják húsz literbe. Azt gondolja, én nem tudom mi az a 20 liter? Ez a hülye nem tudja, mondom. Én magának nem hoznák, még ha 500-at fizetne is egy literér, akkor se. Ez a hülye tocskás Laci, meg még itten vesz három litert, mert nincs mivel hazamenni. És higgyétek el, minden tocskás így van. Minden tocskás így van pontosan. Mert oda elmész, házhoz, ott nem tudsz variálni. Jobbra-balra. Meg kell engedni és piszyc. Ha nem, akkor mensz a piczába. Nem látod, mind jön két literet vesznek, három literet... oszt elviszi még 10 forinttal ócsóbban adja, mint mi adjuk. Azért jött 30 griveny nekik egy kanyaron...” 40 éves férfi, Tiszapéterfalva.

Ezeknek a társadalmi kapcsolatoknak különösen nagy a jelentősége azokban a szituációkban, amikor a kereslet nagyobb a kínálatnál:

„Ha nekem nincs üzemenyagom, akkor szólok Pistinek, ha Pistinek nincs, akkor szólok Lacikának, megvan közöttünk a sorrend. Ha én nem vagyok ott, az én klientemnek csak Pisti adhatja, ha ő nincs ott, akkor az ü klientjének adom én, és így tovább – ezt a kliensek is tudják. Ritka az olyan vevő, aki most épp arra vetődött, oszt neki mindegy, ki tankolja, nagyon ritka.” (43 éves férfi, Tiszapéterfalva.)

A gazdasági tranzakció során a csempészek – ahogyan azt a fenti idézet is jól illusztrálja – olyan zárt kereskedelmi láncokat hoznak létre, amelyben a gazdasági csere kimenetelét az egyes aktorok közötti kapcsolati viszonyok minősége határozza meg. Ezek alapján például az „A” kereskedő vevőihez (V1, V2, V3, V4 stb.) mint gazdasági erőforrásokhoz elsőként a vele legközelebbi társadalmi, gazdasági kölcsönviszonyt fenntartó „B” kliens férhet hozzá, akit sorrendben a „C”, „D”, „E” patronált követ, és fordítva. Ez a kötött szerkezetű, hierarchikusan felépített interperszonális hálózat a vásárlók számára biztosítja, hogy a szükséges árucikkek, javak és szolgáltatások folyamatosan elérhetőek legyenek az informális piac keretein belül. Másrészt lehetővé teszi, hogy a csempész szubkultúra tagjai – akár a gazdasági tranzakciókat meghatározó külső feltételek változása ellenére is – rendszeres jövedelmekhez jussanak anélkül, hogy a csoporton belül aránytalanul nagy gazdasági egyenlőtlenségek alakulnának ki.

6. ábra. Az ukrainai üzemenyagcsempészek kereskedelmi láncainak szerkezeti felépítése.

A csoport tagjaira a kockázatvállaló, profitorientált szemléletmód a jellemző: gazdasági tevékenységük minden egyes mozzanatának – az útlevelbe betett bélyegzőtől, a határon feltorlódott kocsisorban elfoglalt helyen át, a piacon forgalmazott árucikkek eladásáig – pénzben kifejezhető csereértéke van (*„Itt a határon csak a pénz számít, csak a pénz.”* 45 éves férfi, Tivadarfalva.)

E jövedelem-centrikus szemléletmód kialakulásában kétségtelenül az 1960-as évek második felétől kibontakozó életformaváltás – a falusi társadalom „parasztlanítása” (Kovács 2003a, 2003b.), az agrárnépesség hagyományos gazdasági stratégiáinak felszámolása, s nem utolsó sorban az ipari bér munka bevezetése – játszotta a legfontosabb szerepet. A folyamat részeként az államszocializmusban például jelentősen átalakult a korábbi, tradicionális munkamentális is:

„Az idősebb Csatlós Daniné, Juci néni, mindég morgolódott, hogy hát Margit miért nem jössz már be könnyebb munkára, hát a gyárba jönnél már be, hát ez [a mezei munka], csak fizikai munka. A gyárba csak könnyebben megkeresed. Na hát tudod, az olyan tiszta munka vót, olyan fehér köpenyesen dőgoztunk. Olyan, na... Na most kint a napon, vagy egy-egy hűvös helyen bent dőgozni, már a gép azt megadja azt a kényelmet.” (63 éves nő, Tiszapéterfalva.)

A termelési folyamatok modernizálása, gépesítése, valamint az ipari foglalkoztatottság jelentős növekedése a falusi társadalomban – ahogyan azt a fenti idézet is mutatja – egy differenciált munka- és pénzfogalom kialakulásával járt együtt. A mindennapok keretei között létrejött a nehéz vs. könnyű munka, a tiszta vs. koszos munka, a benti vs. kinti munka megkülönböztetése, továbbá a kevés vs. sok pénz, a jó vs. rossz pénz distinkciója. E fogalmi elhatárolások a mátészalkai üzemanyagcsempészek beszédgyakorlataiban is fontos szerepet játszanak. Az egyik csempész például saját élettörténetének egyik válságperiódusát – a fenti idézethez nagyon hasonló módon – a különböző státuszú foglalkozások és jövedelemszerzési lehetőségek összehasonlítása segítségével mesélte el:

„Amikor nem ment a határ vótam én építész-segédmunkás is. A két kezemmel kerestem a kenyere szó szerint. Na csak tudod, az nem olyan könnyű munka vót, mit tudom én. Az nem olyan pénz vót, nehezebb jött... Azért is az ember járt akkor a határra minden nap, mert rászabadult, tudod, ahogy megérezte azt a sok pénzt. Amikor megérezte az ember. Amikor egy nap keresel 100 dollárt itt, oszt otthon meg dógoztál érte kemény, fizikai munkával két hónapot.” (40 éves férfi, Tiszapéterfalva)

Az ukrán-magyar határon átcsempésztett áru és olaj mennyisége, pontosabban az azzal kereskedők forgalma dinamikusan változik, ami hatással van a csoporton belüli viszonyokra is. A hónap végén vagy a téli időszakokban – amikor kisebb a fizetőképes kereslet – a két részcsoport közötti ellentétek felerősödnek, a gazdasági dominanciáért folytatott közdelem szerepe megnő. *(„Ilyenkor farkastörvények vannak, megy az ökölharc. Ha szar a helyzet, nem megy a benzin, akkor egymás kezéből tépjük kifele a kuncsaftot.”* 38 éves férfi, Tiszapéterfalva.)

A két csempészközösség a saját kereskedelmi láncukhoz tartozó erőforrásokat, vagyis a kialakult vásárlói kört különféle technikákkal védelmezi. Az egyik produktív stratégia a *helyfoglalás* gyakorlata, amelyet a csempészek a gazdasági tranzakciók befejezése végén alkalmaznak. Ez lényege szerint abból az egyszerű mozzanatból áll, hogy a sikeres üzletmenet után a kereskedők nem hagyják el a piac területét, illetve nem indulnak azonnal haza. Az üres gépkocsikkal kihajtanak a parkolóból az út szélére *(„ez azt jelenti, hogy befejeztük az áruelést”)*, ahol csoporttagságukat és a gazdasági hálózatban elfoglalt pozícióikat – a *műszak* végéig – aktív jelenlétükkel demonstrálják:

„Ha itt befejeztük, nem megyünk ki innen. Mert ha jön ismerős, akkor nem akarjuk elizélni... érted? Lássák, hogy itt vagyunk, lássák, hogy vagyunk. Itt kell lenni. Ha nincs benzined, akkor odaviszed más-hoz, de lássa, hogy itt vagy, lássa, hogy te vagy. Kétszer-háromszor nem vagy itt, betankolja egy, aki később jön, akkor legközelebb, már űhözzá fog menni, hát te nem vagy itt, megmondja – ezért muszáj itt lenni, muszáj.” (38 éves férfi, Tiszapéterfalva.)

A csoport által végzett társadalmi, gazdasági cselekvések feszes időstruktúrára épülnek, amelyek jelentősen befolyásolják a kialakult stratégiák eredményességét. Ezeknek a napi tevékenységeknek a szekvenciális felépítését, dinamikáját a 7. ábra szemlélteti.

A kibocsátó és céltelepülések közötti mozgás során a csempészek különbséget tesznek az ukrán-magyar államhatár két egymással szemben lévő oldala között aszerint, hogy az egyes ellenőrzési pontokon milyen mértékű az állami kontroll és az illegális gazdasági stratégiákkal szemben tanúsított tolerancia. Ebből a szempontból az ukrán határszakasz – főként a hivatali korrupció társadalmi elfogadottsága miatt – a csoport tagjai számára inkább egyfajta nyitott, átjárható, alacsony kockázatokat rejtő térként percipiálódik. Az államhatár ukrán oldala ennek megfelelően a mindennapi beszédben általában a társadalmi stabilitás, az *otthonosság*, a kiszámíthatóság, a magabiztosság, a nyugodtság képzetét idézi fel. Ezzel szemben a magyar határátkelőt kifejezetten zárt, elválasztó térként reprezentálják. A csempészek olyan veszélyzőneként érzékelik, ahol az áthaladás, az átkelés mozzanatát elsősorban a félelem, a szorongás, a szegény, a fenyegetettség érzése kíséri. *(„Az ukrántul, tudod, nem kell félni, mert az nem tud semmit se csinálni veled. Meg az pénzért dógozik, csak vigyed a tarifáját neki, fizetel és mehetsz. Ott a magyartul kell félni, a magyar vámosoktul.”* 42 éves férfi, Tivadarfalva.)

A különféle határhelyzetek (születés–halál, egészség–betegség, gyerekkor–felnőttkor stb.) elemzésénél Victor Turner a liminalitás fogalmát az egyén társadalmi státuszváltásának olyan közbülső, átmeneti fázisaként írta le, amelyben a morális törvények – vagy egyáltalán: a megszokott értékhierarchia és a szilárd társadalmi státuszok – érvényüket veszítik, megkérdőjeleződnek, esetenként akár visszájukra is fordulnak (Turner 2002.). Erre a jelenségre, vagyis a kibocsátó társadalom normáinak transzmutációjára jellemző példa lehet a csempészek határdiskurzusa is. A csoport mindennapi beszédgyakorlataiban a *jó határ* fogalma olyan térként tételeződik, amelyben az állam jogi normái, szabályai és hatalmi intézményei nem érvényesülnek. A *rossz határ* kategóriája ezzel szemben az állam által felügyelt, törvényileg kontrollált, formálisan szervezett hatalmi mezőt jelenti.

7. ábra. Az ukrainai csempészek tevékenységszerkezetének idődiagramja.

TEVÉKENYSÉGEK	IDŐPONT
1. Indulás a kibocsátó településről	03.15
2. Megérkezés az ukrán-magyar határra	03.30
3. Tájékozódás az aktuális helyzetről (vámokok, áruk, árfolyamok stb.)	03.30–03.45
4. Behajtás az ukrán vámra	03.50
5. Behajtás a magyar vámra („korábban nem szabad felkelteni a vámokat”)	04.00
6. Megérkezés a magyarországi oldalra	04.30–05.00
7. Várakozás az utasokra	05.00–05.15
8. Utasok elszállítása a mátészalkai vasútállomásra, megérkezés a városi piac parkolójába	06.00
9. Az átcsempészett üzemanyag és árucikkek értékesítése	06.00–11.00
10. Várakozás az utasokra a mátészalkai vasútállomáson	11.00
11. Indulás az ukrán-magyar határra	11.10
12. Behajtás a magyar vámra	12.10
13. Behajtás az ukrán vámra	12.40
14. Felkészülés a következő napra: üzemanyag-feltöltés, árubeszerzés az ukrán oldalon	13.15
15. Megérkezés a kibocsátó településre	13.30–14.00

Az államhatár által elválasztott területek, vagyis az *otthon* és a *céltelepülés* világa közötti szakadatlan mozgással a csempészek olyan szimbolikus helyeket és társadalmi intézményeket hoznak létre, amelyek nem támaszkodnak állami erőforrásokra. A transzlokális életforma lehetővé teszi számukra, hogy a diszfunkcionális intézmények világából – ilyen értelemben egy állam nélküli állapotból – eljussanak abba a célirányos

cselekvésekkel konstituált társadalmi térbe, ahol a gazdasági, termelési és elosztási problémákat jól kiépített és szervezett informális rendszerek működtetik. A *mátészalkai piac* társadalmi szerepét tekintve nem más, mint egy olyan új – *idegen* országban felépített – lokalitás, ahol az egymással kereskedő, csencselő külföldi közösség tagjai eredményesen gyakorolják azokat a funkciókat, amelyeket az ukrán nemzetállam jelenleg nem képes ellátni.²⁶

8. ábra. Az ukrainai üzemanycsempészek térreprezentációja.

		2. Államhatár	
1. Az otthon világa (kibocsátó település)		UA nyitott tér	HU zárt tér
		<i>jó határ</i>	<i>rossz határ</i>
		magabiztosság nyugodtság kiszámíthatóság	félelem szorongás szégyen fenyegetettség
			3. <i>Kis ukrán föld</i> (céltelepülés)

Összefoglalás

A vizsgálat tapasztalatai alapján azt mondhatjuk, hogy az informális tevékenységformák társadalmi szerepe az államszocialista, valamint az ezt követő piacgazdaság keretei között fontos változásokon ment keresztül.

Az 1960-tól 1980-ig terjedő időszakban – nagyon sematikus szemlélve a folyamatokat – a hétköznapi informális gazdasági technikáknak az volt az elsődleges funkciója, hogy a centralizált, diktatórikus állam által létrehozott új társadalmi rendet élhetővé tegyék. Vagyis a mindennapi ellenállás különféle formáival ellensúlyozzák a totális társadalmi kontrollt, és létrehozzák azokat az alternatív helyeket, cselekvési lehetőségeket, szituációkat, amelyekben a magánszféra és a túléléshez szükséges minimális szabadságjogok érvényesülhetnek. Ezzel szemben az 1990-es évektől, amikor a korábbi átfogó hatalmi ellenőrzés ideológiai és politikai keretei megsemmisültek, a szóban forgó gyakorlatoknak már nem a túlműködő állam politikai, gazdasági, társadalmi befolyásának korlátozása, hanem sokkal inkább a diszfunkcionálisan működő, demokratikus nemzetállam intézményes zavarainak ellensúlyozása volt az elsődleges célja.

A szabálysértő gyakorlatok – a mindennapi emberek nézőpontjából – az első korszakban tehát inkább a funkcionális dekonstruktív, míg a rendszerváltás után elsősorban a diszfunkcionális konstruktív mechanizmusok érvényesülését jelentette.

A két korszak közös vonásának tekinthető, hogy az állam és a helyi társadalom közötti egyensúlyi viszonyt a falusi közösség tagjai különféle informális intézmények, cselekvések és társadalmi hálózatok segítségével teremtették meg. Ezek az intézmények ugyanakkor a lokális társadalom működésére és belső viszonyaira az államszocializmus és az azt követő piaci kapitalizmus éveiben nagyon eltérő hatást gyakoroltak.

Az első korszakban az állam kijátszását szolgáló különféle informális technikák (hozzáírás, földterület-kisebbités, állatok elrejtése, munkahelyi lopások, károkozás stb.) a csoporton belüli kölcsönös bizalom és

²⁶ Hasonlóan érvel egy másik kárpátaljai falu, Borzsova informális gazdasága kapcsán: Csité et al. 1999: 218.

szolidaritás érzésén alapultak. Ezek a stratégiák intenzív belső (közösségi) kapcsolatokat, azaz homofilikus és többnyire lokális interakciókat hoztak létre, ami magasabb fokú társadalmi stabilitással és kohézióval jár együtt. Az informális társadalmi kapcsolatoknak ezt a típusát – az interakció résztvevői közötti sűrű, zárt és intenzív kapcsolatok alapján – Putnam „megkötő” (bonding) jellegű társadalmi tőkének nevezte (Putman 2000: 22–24., Putnam – Goss, 2002: 9–12.). Az ilyen, tehát hasonló erőforráskészlettel és közvetlen, személyes hálózati kapcsolatokkal rendelkező lokális társadalmakra inkább az expresszív cselekvés, azaz a már meglévő erőforrások megőrzése, védelme és mozgósítása a jellemző (Lin 2001: 17–19.).

Ezzel szemben a rendszerváltás utáni időszakban a vizsgált településen elsősorban a lokális közösségből kifelé irányuló, heterofilikus kapcsolatok (migráció, határon átvéelő kereskedelem, csempészet stb.) dominanciája és az úgynevezett áthidaló (bridging) társadalmi tőke (Putman 2000: 22–24., Putnam – Goss 2002: 9–12.) szerepének felértékelődése figyelhető meg. A társadalmi kapcsolatoknak ehhez a típusához – az államszocialista korszaktól eltérően – azok az instrumentális cselekvések tartoznak, amelyek a nem birtokolt, közvetlenül nem elérhető, tehát a lokális társadalmi struktúrán kívüli, új erőforrások megszerzésére irányultak (Lin 2001: 17–19.). Ezeknek a technikáknak az elterjedése és intézményesülése a helyi társadalom intenzív polarizálódásával, ennek következtében pedig a korábbi faluközösség teljes erodálódásával és megszűnésével járt együtt.

Szakirodalom

A. GERGELY András – CSÉFALVAY Zoltán – LICHTENSTEIN József

1990 *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradícióban*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Alapszabályzat

1948 A mezőgazdasági artel alapszabályzatmintája. Elfogadta a rohammunkás- kolhozisták második össz-szövetségi kongresszusa, jóváhagyta 1935. évi február hó 17.-én az SzSzKSz Népbiztosainak tanácsa és a SzK(b)P Központi Bizottsága. Uzshorod: Területi könyv- és újságkiadó.

BIRÓ A. Zoltán – GAGYI József – OLÁH Sándor

1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdasági átalakulásban. *Antropológiai Műhely* 4. 1. 7–41.

BORBÉLY Sándor

2015 „Az ukrán, utolsó cigány” – a külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki településen, Kispaládon. *Tér és Társadalom* 29. 3. 3–32.

BOROS Endre – CSITE András – HELLA Ferenc

1999 *Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete – SZÁMALK.

BÖRÖCZ József

1995 Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle* 4. 3. 19–41.

2000 Kistársadalom – kiskapuk. *2000* 12. 7–8. 3–15.

C. SCOTT, James

1996 Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* 23–24. 109–130.

CZAKÓ Ágnes

1997 Négy város négy piacán. In KÁRPÁTI Zoltán (szerk.): *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországnán*. 190–224. Budapest: MTA.

- CSITE András – IVASKIN Attila – LETENYEI László – ORBÁN Sándor
 1999 Recesszió és alkalmazkodás Borzsován. In BORSOS Endre – CSITE András – LETENYEI László (szerk.): *Kárpátalja. A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai*. 213–229. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola.
- DÖVÉNYI Zoltán – KARÁCSONYI Dávid
 2008 A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában. *Tér és Társadalom* 22. 4. 159–219.
- ÉKES Ildikó
 1993 *Rejtett gazdaság – láthatatlan jövedelmek tegnap és ma*. Budapest: Eastimplex Kft.
- GAGYI József
 2007 *Földosztók, önellátók, gyarapodók. A dekollektivizáció emberei*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- GETTY, J. Arch
 2003 A magasztos eszme és a bolsevik gyakorlat: nagy remények és megcsúfolt lojalitás a háború előtti Szovjetúnióban. In KRAUSZ Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. 233–265. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- GVARGYIONOV, BORISZ O. (szerk.)
 1968 *A szovjet Kárpátontúl népgazdasága. Statisztikai összesítő. KSH USzSzK Kárpátontúli terület Statisztikai Hivatal*. (Народне господарство Радянського Закарпаття. Статистичний збірник. ЦСУ УРСР Статистична Управління Закарпатської області.) Ungvár: Kárpáti Kiadó.
- HELLER Mihail – NYEKRICHS Alekszandr
 2003 *Orosz történelem II. – A Szovjetunió története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- HORVÁTH Gergely Krisztián – KOVÁCH Imre
 1999 A feketegazdaság /olajkereskedelem és KGST-piac/ és vállalkozói Kelet-Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 3. 28–53.
- KISS Dénes István
 2004 A falusi elit átalakulása Erdélyben. *WEB* 12. 9–15.
- KORNAI János
 1993 Transformational Recession: A General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development. *Economie Appliquée* 46. 2. 181–227.
- KOTICS József
 2006 *Gazdasági stratégiák és magatartások. A tradicionális gazdálkodói magatartás továbbélése mai gazdálkodási formákban*. Debrecen: Ethnica.
- KOVÁCS Éva – VIDRA Zsuzsanna – VIRÁG Tünde
 2013 *Kint és bent – Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- KOVÁCH Imre (szerk.)
 2002 *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- KOVÁCH Imre
 2003a A magyar társadalom „parasztatlanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 2. 44–66.
 2003b Parasztatlanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég* 4. 105–108.
- KRAUSZ Tamás
 2008 *A Szovjetunió története. 1914–1991*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- KRESZ Mária
 1944 *Tiszapéterfalva társadalma*. Néprajzi Múzeum Adattára (EA4581). Kézirat.

- LAKI László
2003 Törés és folyamatosság. *Századvég* 3. 87–92.
- LEDENEVA, Alena V.
1998 *Russia's Economy of Favours Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LIN, Nan
2001 *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LOVAS KISS Antal
2006 *A rendszerváltozás utáni gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezetek néprajzi vizsgálata*. Debrecen: Bölcsész Konzorcium.
- Magyar Statisztikai Közlemények*
1939 Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok és állatösszeírás. 108. kötet. Budapest: NFSZ (Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat)
- 2013 A külföldi állampolgárok magyarországi munkavállalásának főbb sajátosságai file:///C:/Users/admin/Downloads/stat_kulf_mvall_mo_adatok_2013%20(1).pdf (letöltés: 2015.09.11.)
- NKHLR* (Nagyszőlősi járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlege)
1960 A kolhoz elnökének beszámolója a pénzügyi-gazdasági tevékenységéről a Határőr Kolhozban az 1960-as évben.
1961 USZSZK Kárpátontúli terület vinohrádovói körzet Petrovo község „Határőr kolhoz”. A mezőgazdasági artel alapszabályzata. Petrovo.
1967 Beszámoló jelentés a kolhoz vezetőségének munkájáról az 1967-es évben és a kolhozisták közös állásfoglalása. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.
1968 Beszámoló jelentés a kolhoz vezetőségének munkájáról az 1968-as évben a „Határőr” mezőgazdasági artelben (kolhozban), Péterfalva, Nagyszőlősi járás, Kárpátontúli terület.
1970 A kolhoz éves mérlege 1970. évben. „Határőr” kolhoz, Péterfalva, Nagyszőlősi járás, Kárpátontúli terület.
1976 A kolhoz éves mérlege 1976. évben. „Határőr” kolhoz, Péterfalva, Nagyszőlősi járás, Kárpátontúli terület.
1980 Összefoglaló beszámoló a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1980. évi munkájáról.
- OLÁH Sándor
2004 A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. In uő. *Falusi Látletek 1991–2003*. 128–138. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.
- PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.)
2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Kolozsvár: Nis Kiadó.
- PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor
1985 *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- PUTNAM, Robert D.
2000 *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- PUTNAM, Robert D. – GOSS, Kristin A.
2002 Introduction. In PUTNAM, Robert D. (szerk.): *Democracies in Flux*. 3–19. Oxford: Oxford University Press.
- RITTERSPORN T. Gábor
2003 A magasztos eszme és a bolsevik gyakorlat: nagy remények és megcsúfolt lojalitás a háború előtti Szovjetunióban. In KRAUSZ Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. 212–232. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- ROUND, John – WILLIAMS, Colin C. – RODGERS Peter
2008 *Everyday Tactics and Spaces of Power: The Role of Informal Economies in Post-Soviet Ukraine. Social and Cultural Geography* 9. 2. 171–185.
- RUSZIN László Pavlovics
1960 *Vádirat a 14. számú nyomozási ügyben*. Ungvár: Családi archívum. Kézirat.
- SCHWARCZ Györgyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.)
2005 *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- SIK Endre
2006 Emberpiac a Moszkva téren – szűkülő változatlanóság 1995 és 2004 között. *Közgazdasági Szemle* LIII. 253–270.
2010 A kgst-piac „előképei“ (a vásár és a piac) és az informális kereskedelem egyéb intézményei 147 – 163. In CZAKÓ Ágnes – GICZI Johanna – SIK Endre (szerk.): *Piachely, kgst-piac, emberpiac*. Budapest: TáTK.
2012 *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- SIK Endre – SURÁNYI Ráchel
2015 *Határhatások*. E-könyv. Budapest: ELTE TáTK – TÁRKI.
- SIK, Endre – WALLACE, Claire
1999 The Development of Open-air Markets in East-Central Europe. *International Journal of Urban and Regional Research* 23. 4. 697–714.
- SIMONYI Ágnes
1996 A munka, változó értékek, régi és új formák. In TAUSZ Katalin – VÁRNAI Györgyi (szerk.): *Rejtőzködő jelen. Tanulmányok Ferge Zsuzsának*. 294–314. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpol. Egyes.
- STANDEISKY Éva
2008 Újabb történeti irodalom a Szovjetunió 1950–1970-es évekbeli történetéről. In GERMUSKA Pál – RAINER M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz*. Évkönyv XIV. 11–40. Budapest: 1956-os Intézet.
- STOLA, Dariusz
2001 Two Kinds of Quasi-Migration in the Middle Zone: Central Europe as a Space for Transit Migration and Mobility for Profit. In WALLACE, Claire – STOLA, Dariusz (szerk.): *Patterns of Migration in Central Europe*. 84–104. London – New York: Palgrave Macmillan.
- SZABÓ Á. Töhötöm
2003 Informális technikák a hagyományos gazdálkodásban. In uő. (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. 2. Kriza Könyvek 19. 105–126. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
2004 Kizárás vagy befogadás? Magyarok és cigányok az informális gazdaságban. In VERES Valér (szerk.): *RODOSZ tanulmányok. Társadalomtudományok*. Kolozsvár: Kriterion.
- SZABÓ István
1994 *Ugocsa megye*. Budapest – Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány.
- SZILÁGYI Miklós (szerk.)
2002 *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- SZIZOV Szergej Grigorjevics
2001 *Értelmiségiek és hatalom a szovjet társadalomban az 1946–1964-es években. (Nyugat-szibériai anyagok alapján) 2. kötet. „Olvadás” (1953 márciusa – 1964. év)* (Интеллигенция и власть в советском обществе в 1946–1964 гг. (На материалах Западной Сибири). В 2-х ч. Ч. 2. «Оттепель» (март 1953–1964 гг.). OMSZK: Szibágyi Kiadó.

Transparency International

2013 Corruption Perception Index. <http://www.transparency.org/cpi2013/results> (letöltés: 2014.06.13.)

TTI (Tiszaháti Tájélmúzeum Irattára)

1948 Rénei István tagfelvételi kérvénye a Vorosilov Kolhozba. Kézirat.

TURNER, Victor

2002 *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris.

USZSZK KTBÜTK (Az USZSZK Kárpátontúli területi bíróság büntető ügyeket tárgyaló kollégiuma)

1961 Ítélet. Ügysz.: 2-22/1961. Ungvár: Családi archívum. Kézirat.

VERDERY, Katherin

1993 *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*. Berkeley: Berkeley University of California Press.

VINNYCHUK, Igor – ZIUKOV, Serhii

2013 Shadow Economy in Ukraine: Modelling and Analysis. *Business Systems and Economics* 3. 2. 141–152.

Visa statistics for consulates

2013 Complete statistics on short-stay visas issued by the Schengen States. http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy/index_en.htm#stats (letöltés: 2014.06.13.)

SÁNDOR BORBÉLY

Informal Economic Strategies in the Hungarian-Ukrainian Border Zone

The study uses a comparative historical approach to examine the informal economy of a Subcarpathian border community and to place the day-to-day economic strategies observable in the Hungarian-Ukrainian border region (smuggling, black-market commerce, migratory labour, etc.) within the context of the processes of change experienced during the post-1945 Soviet dictatorship, and the twenty-year period following the change of political systems in 1990.

Using on-site empirical (qualitative) interviews and various archive sources (collective and party reports, trial documentation, etc.), the project seeks to answer two questions: first, is there any relationship, whether of form or content, between the contemporary (*postmodern*) informal techniques observable in the villages of the region (people smuggling, cigarette smuggling, trans-border commerce) and the practices that developed under state socialism (theft, illegal second jobs, obstruction of work, labour control, etc.); and second, what functional changes affected these activities and/or the implicit interpersonal networks in which they operated?

The study concludes that from the 1960s until the 1980s, the primary goal of various informal techniques used to evade the state (false reporting, land parcel reduction, livestock concealment, workplace theft, intentional damage, etc.) was to render the social order imposed by the centralised, dictatorial state liveable. Indeed, through interpersonal, informal connections, local society created a range of institutions, locations, spheres of action, and situations falling outside of state control in which traditional patterns of economic redistribution could persist and the liberties and opportunities for privacy required for survival were retained. Thus, within state socialism, the informal economy represented a relatively effective means for imposing limits on an expansive, hyper-functioning, dictatorial state. By contrast, the informal economic strategies that prevailed during the 1990s (people, fuel, and cigarette smuggling, international migration, black-market labour, survival commerce, etc.) were important in counterbalancing the institutional disorders of a dysfunctional democratic nation-state.

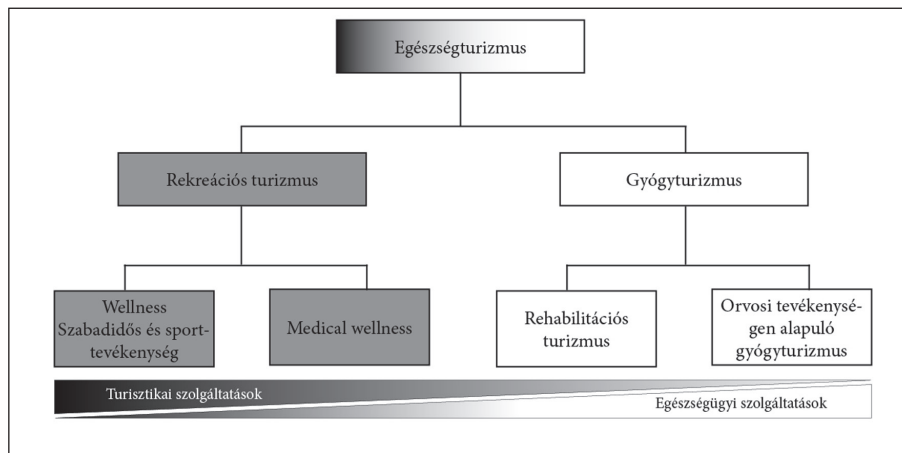
In summary, therefore, it may be said that, from the standpoint of various conflicts of interest between the state and local society, the informal techniques favoured by members of the municipality under scrutiny consisted of behavioural strategies classifiable as functionally destructive *vis-à-vis* state institutions, while those experienced after the change in political systems were supplemented primarily by mechanisms that were dysfunctionally constructive in nature.

Egészségturizmus a magyar-román-ukrán hármashatár-térségben

A határon átívelő rövid távú migrációs folyamatok egyik legfontosabb formája a magyar-román-ukrán hármashatár-térségben az egészségturizmus a résztvevők száma, valamint a folyamat lokális, sőt országos ismertsége okán. Jelentősége ellenére tudományos feldolgozására nem igazán került mindeddig sor. Tanulmányomban a határon átívelő egészségturizmus egyik ágazatát, a szülés- és kismamaturizmust/mobilitást vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy milyen irányú és mértékű ez a migráció. Előfeltevésem az volt, hogy az egészségügyi szolgáltatások minősége a három ország közül Magyarországon a legmagasabb, így a migráció is döntően ebbe az irányba halad. Ezt egyrészt a kutatás során lekérdezett kérdőív vonatkozó kérdésére adott egyértelmű válaszok, másrészt a terepmunka és az interjúk is megerősítették.

Az egészségturizmus egy rendkívül tág jelenséghalmaz, minden olyan mobilitási gyakorlatot ide sorolnak, amelynek célja a gyógyulás, rehabilitáció vagy egészségfejlesztés. Ide tartozik a rekreációs és gyógyturizmus, előbbi főként a wellness-turizmust, de bármilyen más egészségmegőrzéssel kapcsolatos szabadidős tevékenységet is magában foglalja, utóbbi sokkal szorosabban kapcsolódik az orvosi ellátásokhoz, és itt szükséges kiemelni, hogy a nyugati biomedicina mellett ide sorolják az alternatív gyógyítási technikákat is (Connell 2011: 2., Juhász 2014: 266.). A gyógyturizmus az egészségügyi szolgáltatások és a turisztikai utazások határmezsgyéjén mozog, motivációs bázisát mindkét területről meríti. Ezek közül az egyik legfontosabb a kielégítő mennyiségű és minőségű információ a szolgáltató tevékenységéről, az ellátás minőségéről és biztonságáról (Kincses et al. 2009: 33.).

1. ábra. Turizmus és gyógyászat közötti összefüggések.

Forrás: Kincses et al. 2009: 10.

Az egészségügyi turizmus nem új jelenség, a terminus viszont igen. Gyökereit az ókorig vezetik vissza a tudományág történetével foglalkozó kutatók. A római és görög gyógyfürdők voltak az első ilyen jellegű célpontok. A fürdők a későbbiekben is kiemelt szerepet játszottak nemcsak az európai, hanem a globális egészségügyi turizmusban is. A kora középkori Kínában és Japánban is népszerűek voltak a gyógyító tulajdonságú vizes helyek. Európában a középkor folyamán is fennmaradt néhány az ókori fürdőhelyek közül,

leginkább azok, amelyek kötődtek valamely búcsújáró helyhez, vagy valamely zarándokútvonal mentén helyezkedtek el (Smith – Puczkó 2009: 23.). Magát a zarándoklatot is az egészségügyi migráció egyik formájának tekintik (Mahony 2003: 52.). A mai gyakorlathoz legközelebb álló előzményt a 18–19. században megjelenő német gyógyfürdők jelentették. Itt létesült az első modern, szolgáltatás-központú gyógyfürdő is. A gyógyfürdők látogatása ekkortól már egyértelműen összefonódott az utazásnak mint turisztikai tevékenységnek a gyakorlataival (Smith – Puczkó 2009: 23.). A gyógyfürdők népszerűsége számos további helyszínre is áttért, és már a 19. században megjelentek a tengerparti és hegyvidéki sóterápiás központok. A 20. század második felében a különböző politikai berendezkedésű Kelet- és Nyugat-Európában a gyógyfürdőknek is eltérő fejlődésútja volt. Míg a keleti blokk országaiban gyógyászati közellátási központokként üzemeltek elsősorban, addig nyugaton gyógyászati jellegük sokkal kevésbé kapott hangsúlyt, inkább rekreációs pihenő- és szabadidős helyként működtek (Connell 2011: 15.).

A transznacionális egészségügyi turizmus mértékéről a helyi, országos és nemzetközi médiafigyelem miatt általában túlzó elképzelések alakultak ki. Az egészségturizmusra mint nemzetközi jelenségre a különböző hírességek külföldi, főként plasztikai műtétei miatt terelődött a figyelem. A már korábban is létező ágazat általuk kiemelt figyelmet kapott, a továbbiakban pedig az egészségügyi szolgáltatások piacosodásával és globalizálódásával a jelenség térben is kiterjedt, illetve a benne résztvevők száma rohamosan megnövekedett. Egészségügyi turistáknak elsőként a nyugati országokból érkezőket tekintették, akik a fejlődő országokban olcsóbb egészségügyi szolgáltatásokat vesznek igénybe. Később a fogalmat kiterjesztették, és ma már általános érvénnyel vonatkozik mindenkire, aki gyógyulási, gyógykezelési szándékkal utazik külföldre. Jelenleg leggyakrabban öt kategóriára osztják a kutatók az egészségügyi turizmusban résztvevőket (Cohen 2008: 227.). A főként gazdasági-társadalmi alapokon nyugvó kategóriák egyfajta hierarchikus rend szerint különböznek el, amelyek azonban részint egymásra is tevődnek, így nem lehet éles határvonalat húzni a kategóriák között. Az első és a többitől élesen elkülönülő csoportba azok tartoznak, akik nagyon gazdagok, és rendkívül költséges, exkluzív egészségügyi ellátásért utaznak különleges szolgáltatásokat nyújtó specializálódott intézményekbe. A második kategóriát a gazdag országok azon középosztálya jelenti, akik jellemzően esztétikai beavatkozásokért utaznak, de ugyancsak ide sorolhatók azok is, akik biztosításuk fedezeti hiánya miatt kénytelenek olcsóbb megoldást keresni egészségügyi problémájukra. A harmadik csoportot az ideiglenes vagy állandó transznacionális migránsok jelentik. A gazdasági, politikai vagy kulturális célból elvándoroltak kibocsátó országukban vesznek igénybe egészségügyi szolgáltatást. Mindhárom csoportra jellemző, hogy elégséges anyagi forrással rendelkeznek ahhoz, hogy a kívánt beavatkozás/ellátás költségeit a célszországban fedezni tudják. A negyedik csoportba a határ menti övezetek egészségügyi migránsai tartoznak, akik olcsóbb, gyorsabb vagy megbízhatóbb szolgáltatást szeretnének annál, ami saját hazájukban hozzáférhető. Ez egy jellemzően európai kategória, csak itt adottak a politikai keretek ehhez a fajta mobilitáshoz. Az ellátás költségeit részben vagy egészében a társadalombiztosítás fedezi. Az ötödik csoportba azok tartoznak, akikről a kívánt külföldi egészségügyi szolgáltatás hatalmas anyagi áldozatot követel, és azért kényszerülnek mégis igénybevételére, mert saját hazájukban nem áll rendelkezésre a szükséges technológiai vagy professzionális háttér. Ugyancsak ebbe a kategóriába sorolják a külföldi utazás során balesetet szenvedő vagy megbetegedő turistákat is (Connell 2010: 59.). A vizsgált térségben a negyedik kategóriába tartozók száma a legnagyobb.

A kutatás módszerei

A kutatás alapját a kutatásban lekérdezett kérdőívből származó adatok, a terepmunka során készített interjúk, a vizsgált jelenségben aktív résztvevőként tett megfigyelések,¹ valamint levéltári források és különböző statisztikák képezték.

¹ Mivel családommal Szatmárnémetiben éltünk fiaim születésekor, mi is a fehérgyarmati kórház szolgáltatásait vettük igénybe.

tikák² jelentették. Interjúkat készítettem az egészségturizmusban résztvevő romániaiakkal és kárpátaljaiakkal, a munkamigrációban résztvevő kárpátaljai és romániai orvosokkal, valamint a befogadó intézményekben dolgozó egészségügyi személyzethez tartozókkal. Kitűnő forrásnak bizonyultak a közösségi internetes fórumok, ezekből a szülések anyagi vonzatától kezdve a működési struktúrák bemutatásáig sok mindenről értesülhettem. Számos motivációs és motiváló szándékkal megírt narratívum olvasható ezeken a fórumokon. A virtuális térben folyó vitákban egyrészt a magyar adófizetők pénzén élőködő határon túliak tematizálódnak ellenségként, másrészt az ellátókkal és az ellátással kapcsolatos szubjektív élmények kerülnek elbeszélésre.

Az OTKA-kutatás során használt kérdőívben a határon túlról tett látogatások céljaira is rákérdeztünk, az egészségügyi szolgáltatások igénybevétele egyike volt a lehetséges válaszoknak. A kérdőíves felmérésből nem derülhetett ki, hogy mekkora népesség érintett ebben a gyakorlatban, mivel csak három-három települést választottunk ki országonként, melyek a hármashatár-pont közvetlen közelében találhatóak, és ezek egyike sem rendelkezik határátkelővel. Az anyakönyves vizsgálat és a kérdőívből származó adatok összevetése segít annak megértésében, hogy az egészségügyi migráció miért nem jelenik meg a kérdőíves adatokban. Erre az anyakönyves vizsgálat eredményeinek bemutatásakor külön kitérek majd. A következőkben előbb röviden ismertetem a hármashatár menti térség rekreációs turizmusának főbb jellegzetességeit, majd pedig a gyógyturizmus különböző formáit.

Rekreációs turizmus a magyar-román-ukrán hármashatár-térségben

A vizsgált hármashatár térségében a határforgalom jelentős részét a Magyarországot célzó rekreációs turizmus adja. Magyarország határ menti térségében található gyógy- és termálfürdői, illetve strandjai tömegével vonzzák a romániai és kárpátaljai vendégeket, akik nem csupán a határ közeléből, hanem jóval távolabb eső területekről is érkeznek. Míg Kárpátaljáról – közelsége miatt – inkább Vásárosnaményt, addig Romániából inkább Mátészalkát, Nyírbátort és ritkábban Nyíregyházát célozzák meg a fürdőzni vágyók. A hármashatártól ugyan távolabb található, de fontos célpont Hajdúszoboszló is.

A jól kiépített magyarországi gyógyfürdő-hálózattal a romániai Szatmár szolgáltatói hosszú ideig nem tudtak versenyezni. Szatmárnémetinek 2012-ig sem strandja, sem városi uszodája nem volt.³ A Szamos vize fürdőzésre kevésbé alkalmas, rendezett és gondozott strandja nincs is a folyó mentén a város-

1. kép. A vásárosnaményi Szilva Fürdő. Fotó: Szilágyi Levente.

2. kép. Az Atlantika Vízvidámpark Vásárosnaményban. Fotó: Szilágyi Levente.

² A fehérgyarmati anyakönyvi hivatalban őrzött születési anyakönyveket (1994. január 1-től 2014. június 30-ig), a Szatmár Megyei Statisztikai Hivatal, a Szatmárnémeti Lakosságnylvántartó Igazgatóság, illetve a Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal különböző kimutatásait használtam fel.

³ Csak néhány szálloda saját úszómedencéjét használhatták a szatmáriak.

nak. Így a határok egyre könnyebb átjárhatóságának köszönhetően természetes folyamatként indult meg a magyarországi fürdőket célba vevő turizmus. Saját felmérésük szerint a téli időszakban a Mátészalkai Városi Uszoda vendégeinek mintegy kétharmada a határon túlról, jellemzően Szatmárnémetiből és vonzáskörzetéből érkezik. A nyírbátori Sárkány-fürdő – hasonló mértékben – Nagykárolyt és körzetét látja el. A vásárosnaményi Szilva fürdőbe és az Atlantika Víziudvarparkba Felsőbányáról és Nagybányáról is jönnek vendégek. Az innen érkező rendszeres járatokkal többnyire román anyanyelvűek utaznak, az őket szállító sofőr a kirándulás során a tolmács szerepét is betölti. Ehhez hasonló módon működik a kárpátaljai ukránok csoportos látogatása is. A forgalom nagyobb részét azonban az egyéni utazók teszik ki, akiknek az igényeit a fürdők angol, román és ukrán nyelvű feliratokkal igyekeznek kiszolgálni. A többnyelvűség megjelenik a fürdők környezetében is, hiszen begyűrik a különféle szolgáltatók – éttermek, szállodák, üzletek, stb. – hétköznapi kommunikációs gyakorlatába is. A szomszédos országokban használatos nyelveken kiadott reklámanyagok, szórólapok, valamint a külföldi rádióadókban elhangzó magyar, román és ukrán nyelvű hirdetések mind azt a célt szolgálják, hogy megszólítsák és mobilizálják a potenciális turistákat.

Az utóbbi néhány évben az európai uniós támogatások, illetve a helyi befektetők megjelenésével a határ román oldalán is erőteljes fejlesztések valósultak meg ebben az ágazatban. 2011-ben újra megnyitották Szatmárnémeti strandját, bővítették és modernizálták a nagykárolyi és ákosi strandokat, s ez versenyhelyzetet teremtett, egyelőre még csak a nyári időszakban. 2013-ban aquaparkot avattak Szatmárnémetiben, amely immár télen-nyáron egyszerre jelent konkurenciát a magyarországi szolgáltatóknak.

Gyógyturizmus a magyar-román-ukrán hármashatár-térségben

Máriapócs – egy speciális célpont

A máriapócsi búcsújárásnak is figyelmet szükséges szentelnem e tanulmány keretei között, mivelhogy a zarándoklatot is a gyógyturizmus egyik fajtájaként tartja számon a szakirodalom. Máriapócs szakrális tájszervező jelentősége kiemelkedőnek számít nemcsak lokális, hanem regionális és nemzetközi szinten is. Az augusztusi Nagybaldogasszony napi központi ünnepség mellett számos más búcsú- és zarándoklati alkalom van a kegytemplomban. Sőt külön zarándoklata van a kárpátaljai görög katolikus közösségeknek, a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegyének és a romániai magyar görög katolikus esperesi kerületnek. A nevesített búcsúalkalmak mellett az egyéni és csoportos zarándokok folyamatosan, az év minden napján érkeznek ide. A különböző nemzetiségű és vallású zarándokokat (Ausztriából, Lengyelországból, Romániából, Szlovákiából, Ukrajnából vagy akár Olaszországból) többnyelvű információs táblák és szórólapok

3. kép. A máriapócsi kegytemplom. Fotó: Szilágyi Levente.

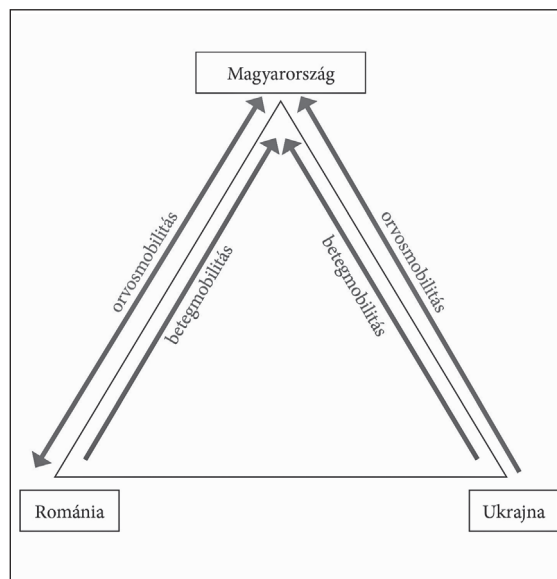
segítik a tájékozódásban. A kegyhelyek *sikeressége* egyik fokmérőjének tekinthetők a nagy számban megjelenő, márványból készült hálaadótáblák vagy hálatáblák, melyek egyszerre tanúskodnak a zarándokok és az eredményes gyógyulások nagy számáról, valamint a kegyhely kiterjedt vonzáskörzetéről. A Máriapócsra járók között ma már sokan vannak, akiket szülei vagy nagyszülei kisgyerekként, a gyógyulás reményével hoztak el, s mostanra maguk is hálaadó vagy gyógyulást kérő zarándokká váltak.

Az egészségügyi mobilitás biomedicinális formái

Az egészségügyi mobilitásnak két gyakorlatát már itt előljáróban meg kell különböztetnünk, ugyanis a beteg- és az orvosmobilitás a jelenség eltérő vonatkozásait tárja fel.

Az egészségügyi mobilitás mára már többirányú folyamatá vált a magyar-román-ukrán hármas határ térségében. Egyrészt megfigyelhető a jobb minőségű ellátásban reménykedő, Magyarországot megcélzó romániai és kárpátaljai betegek mobilitása, ám ezzel párhuzamosan kibontakozott az a folyamat is, ami az orvosokat mobilizálja a határ menti régióban. Kárpátaljai és romániai orvosok dolgoznak magyarországi intézményekben, magyarországi orvosok pedig romániai magán klinikákon rendelnek heti rendszerességgel. A fehérgyarmati kórházban dolgozó határon túli orvosok nyelvi kompetenciájuk következtében a lehetséges ellátottak körét kiterjesztik a magyarul egyáltalán nem beszélő ukrán és román anyanyelvűekre is, akik szintén nagy számban érkeznek, mint azt a későbbiekben látni fogjuk.

2. ábra. Beteg- és orvosmobilitás a magyar-román-ukrán hármas határ térségében.

A magyar ellátórendszer által nyújtott biztonságon túlmenően nagy a jelentősége annak, hogy a magyarországi kórházakban igénybe vehető egészségügyi eszközök és kezelésmódok Romániában és Ukrajnában nem léteznek. Ezen felül szubjektív tényezők is fontos szerepet játszanak, ugyanis mind az erdélyi, mind a kárpátaljai magyar pácienseknek rendkívül sokat jelent, hogy anyanyelvükön kommunikálhatnak kezelőorvosukkal. A leggyakrabban igénybe vett szolgáltatások a sebészeti (kardiológiai, ortopédiai, szemészeti), belgyógyászati, fül-orr-gégészeti és hematológiai beavatkozások, valamint szülészeti és nőgyógyászati ellátások.

Rendelkezésünkre áll néhány 2007-es adat a Magyarországon ellátott külföldi betegek számáról. Ez az adatforrás az ellátás finanszírozásának formája szerint különbözteti meg a pácienseket, vagyis aszerint, hogy mire hárultak az ellátás költségei. Finanszírozott ellátásban (aktív, krónikus és járóbeteg együtt) részesültek összesen 67 112-en, melyből 9 765 (14,5%) romániai volt. Magánbetegként érkezett (aktív, krónikus, járóbeteg együtt) összesen 165 950-en, melyből 66 139 (39,9%) volt román állampolgár. A vizsgált terület szempontjából különösen érdekes adat, hogy a járóbeteg-ellátásban részesült külföldiek 7,65 százalékát Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében regisztrálták, ez a szám pedig alig marad el a Csongrád megyei adatoktól (11,5%) (Kincses et al. 2009: 55.). Ez kiugróan magasnak számít, ha figyelembe vesszük, hogy a külföldieknek több mint a felét Budapesten látták el. A romániai betegek nagyobb része tehát fizetőbetegként veszi igénybe a magyarországi egészségügyi szolgáltatásokat.

A gyógyturizmus törvényi szabályozása

Az egészségügyi turizmus jelenségét egy paradoxon is meghatározza: a betegek többsége a lakóhelyéhez minél közelebb szeretne ellátásban részesülni, mely igény a szülő nőkre fokozottan érvényes. A turizmusnak tehát egy, a szokásostól lényegesen eltérő formájával állunk szemben, melyet a mindenkori politikai és szakpolitikai keretek döntően befolyásolnak (Lunt et al. 2015: 3.).

A határon átnyúló egészségügyi ellátás nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi szinten is szabályozott, ugyanis az Európai Unió rendeleti szinten, valamennyi tagállam számára kötelező módon meghatározza a külföldi munkavállalás és a külföldön egészségügyi szolgáltatás igénybevételének kereteit és feltételeit az Unió területén belül.⁴ Ennek alapján több formában is lehetséges más országok egészségügyi ellátásában részesülni: a biztosítással rendelkező külföldi tartózkodása során sürgősségi ellátást kaphat, illetve igénybe vehet azért is szolgáltatást egy másik uniós országban, mert saját hazájában erre nincs lehetőség gyógyászati technológiai hiányosságok miatt, vagy pedig a várólisták miatt a beavatkozásra túl későn kerülne sor. Mindkét esetben a saját ország nemzeti hatáskörű biztosítójának előzetes engedélyére – aminek megtestesítője az Európai Betegbiztosítási Kártya – van szükség, az ellátás költségeit pedig a kibocsátó állam fizeti (Kincses et al. 2009: 33.). Ez természetesen a szomszédos országok között konfliktusos helyzeteket teremthet az egészségügyi és társadalombiztosítási rendszerek túlterhelése miatt, ami a kibocsátó ország számára anyagi, a befogadó ország részére viszont kapacitásbeli plusz igénybevételt jelent. Ennek kiküszöbölése érdekében készül egy sokkal egyértelműbb szabályozást ígérő uniós visszatérítési feltételrendszer, amely egyrésztől megadja a biztosítottak számára azt a jogot, hogy megválaszthassák a kezelés helyét, másrésztől viszont rendezi a költségek különbözőségéből fakadó feszültségeket. Ez utóbbi értelmében a felmerülő költségekből a saját állam biztosítója csak annyit térít meg, amennyibe az adott kezelés a származási országban kerül, a különbözetet a betegnek kell állnia (Kincses et al. 2009: 43.).

A magyarországi egészségügyi ellátórendszerbe kétféleképpen kerülhetnek külföldi betegek: magánbetegként, amikor is a beteg maga állja kezelésének teljes költségét, illetve az előbb ismertetett európai uniós jogszabályt és nemzetközi egyezményeket használó páciensként. Utóbbi esetben a betegnek hivatalosan nem kell fizetnie az ellátásért, de mint a későbbiekben látni fogjuk, ez nem jelent ingyenességet.

Magyarország speciális szabályozás alapján kezeli a szomszédos országokban élő nem magyar állampolgárságú, magyar nemzetiségű (illetve elsőfokú nem magyar nemzetiségű rokonaik) személyek egészségügyi ellátását.⁵ E támogatási rendszer keretében jellemzően olyan ellátások, beavatkozások elvégzésére lehet pályázni, amelyek a kibocsátó ország egészségügyi ellátórendszerében nem vehetők igénybe, a magyar rendszerben pedig a biztosított beavatkozások közé tartoznak. Bár e támogatási forma a jelen tanulmányban vizsgált

⁴ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32011L0024> (letöltés: 2015. 07. 21.)

⁵ A határon túli magyarok egészségügyi ellátásának támogatását az 59/2007. (XII. 29.) számú EÜM rendelet szabályozza.

jelenségben nem játszik aktív szerepet, a folyamat megindulásakor döntő tényező lehetett. A nőgyógyászati és szülészeti turizmusban résztvevő orvosok közül többen is említették a határon túli magyaroknak való segítségnyújtást motivációs tényezőként.

Ellátásszervezők

A gyógyturizmus folyamatában kulcsszerepük van az ellátásszervezőknek. Ezek olyan szervezetek, amelyek betegek közvetítésére szakosodnak, és információt nyújtanak az általuk ajánlott szolgáltatóról (Kincses et al. 2009: 33.). 2013-ban közvetítő iroda nyílt Szatmárnémetiben, ami magyarországi orvosi ellátásokat kínál a határ romániai oldalán. A cég a Debreceni Egyetem Klinikai Központ partnereként hirdeti magát és szolgáltatásait. Tevékenységi körébe tartozik, hogy a regisztrált ügyfeleknek az igényelt szakrendelésre időpontot szerez, Debrecenben kontaktszemélyt biztosít, aki az ügyfeleket a kórházban kalauzolja, és szükség esetén tolmácsolást is biztosít. Igénylés esetén a háztól házig történő szállítást is megoldják. Sürgősségi esetekben mentőautót biztosítanak az Érmihályfalva–Nyírábrány határátkelő magyar oldalától. Ezen felül az ellátás költségeinek visszatérítési lehetőségeiről is informálják a klienseket.

A nőgyógyászati, kismama- és szülésturizmus

A határon átnyúló nőgyógyászati turizmusban vesznek részt a legtöbben, a kismama- és szülésturizmus számosságát tekintve kisebb mértékű. A tanulmány további részében ez utóbbival foglalkozom részletesebben, mivel ebben a kategóriában valósul meg együttesen mindhárom gyakorlat. Azok, akik Fehérgyarmaton szülnék, az esetek túlnyomó többségében oda járnak terhesgondozásra, azt megelőzően vagy követően pedig nőgyógyászati rendelésre is.

A kismama- vagy szülésturizmusról legtöbbször az alábbi három témakör kapcsán írnak a kutatók: abortuszturizmus,⁶ reprodukív turizmus (mesterséges megtermékenyítést célzó utazások)⁷ és állampolgársági turizmus (terhes kismamák olyan országba utaznak megszülni gyerekeiket, ahol a születési hely jogán állampolgárságot adnak a gyereknek, mint például az Egyesült Államokban)⁸. Ezek fényében a vizsgált térségben működő szülésturizmus gyakorlata inkább csak a határ menti övezetek egészségügyi migrációs jelenségeinek halmazába illeszkedik, hiszen a legerősebb motivációs tényezőként a jobb feltételeket, felszereltséget és az ellátások magasabb színvonalát nevezik meg egyöntetűen az érintettek.

Az európai uniós tagságig a Romániából érkező szülő nők ellátása az 1997. évi CLIV. törvény és ennek későbbi kiegészítései, sürgősségi ellátásra vonatkozó rendelkezései szerint történt. A törvény kiemeli, hogy a Magyar Köztársaság területén a sürgősségi ellátásra szoruló nem magyar állampolgárt haladéktalanul el kell látni. A szülések így jellemzően a sürgősségi ellátás törvényi keretei közé estek, bár volt példa, főként az első években (1994–1996), hogy magánbetegként érkeztek a határon túlról, és a költségeket teljes egészében maguk állták.

Az Ukrajnából érkezők ellátását az 1963. évi 16. törvényerejű rendelet szabályozza: 8. cikke értelmében a kibocsátó ország állampolgárai, ha a másik ország területén tartózkodnak, a saját állampolgárokkal megegyező feltételek mellett vehetik igénybe a gyógyellátást.⁹ Útlevelük felmutatásával sürgősségi ellátásban részesülhetnek.

⁶ Magyar nők bécsi klinikákat keresnek fel, ahol törvényesen lehetőségük nyílik a nem kívánt terhesség gyógyszeres megszakítására. Magyarországon abortuszt csak művi módon végeznek. Az abortuszturizmusról bővebben lásd Gilmartin – White 2011.

⁷ Lásd még Bergmann 2011., Pennings 2002.

⁸ Vö. Bookman – Bookman 2007: 42.

⁹ 1963. évi 16. törvényerejű rendelet a Magyar Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között a szociális ellátás területén való együttműködés tárgyában Budapesten, az 1962. december 20-án kötött egyezmény kihirdetéséről.

Miért szülnék a romániai és kárpátaljai nők Magyarországon?

A romániai román sajtóban rendszeresen visszatérő téma, hogy a magyarországi kórházakban egyre több román állampolgárságú (és többnyire magyar nemzetiségű) beteg kezelteti magát.¹⁰ A vezető magyar médi-umokban is – RTL Klub, origo.hu, index.hu – több alkalommal jelentek meg tudósítások a kelet-magyarországi szülésturizmusról. Ezeket követően mindig fellángolt a jogosultságra vonatkozó társadalmi vita, de érdemben nem befolyásolta a gyakorlatot.

Ahogy azt már említettem, az Európán belüli, határok menti egészségügyi turizmus egyik legfontosabb motivációs tényezője a jobb minőségű ellátás iránti vágy, ami érvényes a szülészeti szolgáltatások igénybe vételének esetében is. Azonban nem ez az egyetlen motivációs tényező. Az interjúk során említésre kerültek az alábbi szempontok is:

1. szakszerűbb, jobb minőségű ellátás (a kifizetett összegek és a kapott szolgáltatások ár/érték aránya),
2. elérhető távolság és megfizethetőség,
3. magyar nyelv használatának lehetősége, nem magyar anyanyelvűek esetében az ott dolgozó ukránul és románul tudó orvosoknak köszönhetően szintén használható a saját nyelv,
4. sznobizmus (ezt leginkább a korai években Magyarországon szülő nők mondták a később szülőkről).

Az elsőként említett szempont részletesebb kifejtést igényel, hiszen komplex problémát takar. A kórházak jobb felszereltsége csak egyike azoknak az előnyöknek, amelyeket a romániai és kárpátaljai nők felsorolnak. A nagyobb biztonságérzetet főként a magyarországi kórházi személyzet magasabb képzettsége és az emberibb viszonyulás nyújtja számukra. Nagyon sokan említették a szülészeti, nőgyógyászati protokollok fontosságát, amelyek hatékonyabbá és biztonságosabbá teszik a kritikus helyzetek kezelését.

„T. gyereke itthon biztosan meghalt volna. Gyarmatról, amint látták, hogy gond van, azonnal szállították Nyíregyházára a koraszülött osztályra. Nálunk még ha meg is tudták volna állapítani azt, hogy baj van, mire döntés született volna arról, hogy mi legyen, a gyerek biztosan meghalt volna. És hová is vitték volna, Kolozsvárra? És ki? A család? Magyarországon ez nem volt kérdés, a koraszülött mentővel egy órán belül Nyíregyházán voltak. És igaz, hogy több hónapig benn voltak a kórházban, de a gyerek ma már 10 éves.”
(H. A., Szatmárnémeti)

A magyarországi szülésnek köszönhetően tehát nemcsak a választott intézményhez, hanem a teljes magyarországi egészségügyi rendszerhez kapnak hozzáférést a kismamák.

Sok esetben, főként a szülésturizmus megindulásakor, a magyarországi szülés többet jelentett a jobb ellátás igényénél, ugyanis szükségszerűség volt. Sok olyan nő ment Magyarországra szülni, aki korábban már rossz tapasztalatokat szerzett a romániai vagy ukrániai szülész-nőgyógyászati intézményekben uralkodó szakmai és emberi viszonyokról, az ottani orvosok szakmai képzettségéről.

„Barátaink tanácsára mentünk Fehérgyarmatra Nagy¹¹ doktorhoz, a terhességem utolsó harmadában. [...] A szülés előtti héten már naponta kellett menni NST¹²-re. Második nap gondok voltak a szívhangokkal. Szóltak Nagynak, aki azonnal megvizsgált, és be is indította a szülést, az utolsó pillanatban. Biztos vagyok benne, hogy otthon meghalt volna, nem használnak NST-t sem.” (K. A., Szatmárnémeti)

„Az első gyerekem meghalt a szatmári kórházban, koraszülött volt, öt napot élt. Ma már tudom, hogy már a terhességem alatt is félrekezeltek. Két napig feküdtem a kórházban miután elfolyt a magzatvizem úgy, hogy nem csináltak velem semmit. Úgy születtem meg a lányom, hogy teljesen egyedül voltam a kórház folyosóján, senki nem volt velem, a lányommal a kezemben mentem el a nővérszobáig. A fogadott orvosom egyszer sem jött be hozzám annak ellenére, hogy végig a terhesség ideje alatt fizettünk neki, nem is keveset. A csecsemőorvos már első nap anyatejet adott neki, amit ő visszahányt, ettől annyira legyengült az

¹⁰ Részletek: <http://www.webbeteg.hu/cikkek/egeszseges/7528/romania-egeszsegugyi-rendszer>. (letöltés: 2015.06.22.)

¹¹ A tanulmányban előforduló neveket az érintett személyek védelmében megváltoztattam.

¹² A non-stress test rövidítése. Olyan vizsgálat melynek során a magzat mozgásait, szívritmusát és a méh reakcióit mérik.

amúgy is gyenge szervezete, hogy a szervei sorra feladták. Barátaink hasonló időre hasonló súllyal születő babáját Nyíregyházán egy hónapon át csak mesterségesen táplálták, míg kellően megerősödött. Ő most megy 5-ik osztályba. Hiába volt a legmodernebb inkubátor, ha a szakértelem nem volt hozzá. És ez csak a szakmai oldal. A lányom halála után alig néhány órával alá akartak íratni velem egy nyilatkozatot, hogy tudomásul veszem a vetélést, és hozzájárulok a magzat elhamvasztásához. Így nyilván nem rontottuk volna a kórház statisztikáját. Ki kellett harcolnunk, hogy születésként regisztrálják, csak így nyílt lehetőségünk arra, hogy eltemethessük. [...] Megfogadtam, hogy soha többé be nem teszem oda a lábam.” (K. G., Szatmárnémeti)

Kárpátalján ezekhez nagyon hasonló történetekkel találkozhatunk, ezekből arról is értesülünk, hogy a magyarországi többségi társadalom egy része miként tekint a határon túlról érkező egészségügyi turistákra. A narratíva fő motívuma a magyar társadalombiztosítási rendszeren keresztül a magyar adófizetőkön való élőködés. Szülésturizmus Magyarország nyugati határánál is van. Nyugat-magyarországi kismamák Ausztriába járnak át szülni, igaz szinte kivétel nélkül Ausztriában dolgoznak (esetleg a férjük), így osztrák társadalombiztosítással rendelkeznek. A kismartoni (Eisenstadt) kórházban 15-20 százalék között van a magyarországi szülő nők aránya, ami nagyon hasonló a Fehérgyarmaton szülő romániaiak és ukrainaiak arányához, az esetek száma viszont messze elmarad ettől.

„Igen, kérheted, hogy ukrán állampolgárként anyakönyvezzék a gyerekedet a nyíregyházi ukrán konzulátuson. Én is ott szültem a 2. gyerekemet, de Isten látja lelkemet nem a magyar állam kizsákmányolása miatt, hanem mert itthon Ukrajnában tényleg csak hentesek vannak. A tápos b*zi magyarok meg mind elmehetnek a busba. Nem tudja egyikőtök sem, h nálunk milyen siralmas a helyzet minden téren, de főleg egészségügyben ezért járnak nálatok szülni még szín ukrán nők is, mert féltik a saját és a gyerekük életét. Természetesen azt busásán megfizetjük az államnak és az orvosnak is. Nem értem miért gondoljátok, h a kérdező a ti mocskos államotok pénzét akarja elvenni??? Eleve úgy tette fel a kérdést, h kérheti-e, h ukránként anyakönyvezzék, mivel Ukrajnában szeretné igényelni a gyedet.”¹³

„Félreértés ne essék, nem azért akarok Magyarországon szülni, mert a pénzetek, vagy anyagi támogatás kell. Én minden egyes vizsgálatért fizetek. Csak mivel 43 éves vagyok és az első gyermekem, szeretném biztonságban megszülni, mert nálunk nincsenek orvosok, csak hentesek. Amúgy nagyon köszönöm a kedves hozzászólásokat!!!!”¹⁴

A magyarországi orvosokkal készített interjúk egyik visszatérő motívuma az ukrán és román kollégáik által félrekezelte nők gyógyítása. Igaz, a kritikákban főként az elmaradott, több évtizedes lemaradásban lévő nőgyógyászati protokollt tették felelőssé. A romániai és kárpátaljai orvosok közül többen is kemény szavakkal, ennél élesebb hangvételben bírálták magyarországi kollégáikat az utógondozásban végzett tevékenységük kapcsán. Azzal vádolják őket, hogy „csak felmarkolják a pénzt”, de a Magyarországon elszenvedett malpraxis következményeivel és szövődményeivel már nekik kell megküzdeniük.

Sem az ukrán, sem a román hivatalos statisztikák nem erősítik meg a narratívumokban elhangzottakat. A Szatmár megyei születési statisztikák nem térnek el az európai átlagadatoktól. A 2000-es években az élve születések, a halva születések és a csecsemőhalál az alábbiak szerint alakult:

2000:	4240,	48 (1,13%),	69 (1,62%)
2005:	4133,	33 (0,8%),	77 (1,87%)
2010:	3618,	23 (0,63%),	38 (1%)
2011:	3428,	31 (0,9%),	36 (1,05%) ¹⁵

¹³ http://www.gyakorikerdesek.hu/politika__torvenyek-jog__4921974-ukran-magyar-allampolgar-vagyok-ukrajnaban-elek-viszont-magyarorszagon-szeretn__oldal-5 (letöltés: 2015.06.07.)

¹⁴ http://www.gyakorikerdesek.hu/politika__torvenyek-jog__4921974-ukran-magyar-allampolgar-vagyok-ukrajnaban-elek-viszont-magyarorszagon-szeretn__oldal-1 (letöltés: 2015.06.07.)

¹⁵ Országos Statisztikai Hivatal Szatmár Megyei Igazgatósága.

Kárpátalján a csecsemőhalandóság 2001 és 2007 között a hivatalos adatok szerint átlagosan 1%-os volt. A kutatásom alapján ezt az adatot megkérdőjelezhetőnek gondolom, még akkor is, ha főként azokat a narratívumokat gyűjtöttem, amelyek valamilyen negatív tapasztalatról számolnak be.

A Magyarországon való szülés lehetséges módjai

Szükségszerű megkülönböztetni a terhesség gondozást és a szülést határon túl igénybe vevő nőket. Sokan magyarországi orvoshoz járnak ugyan a terhesség ideje alatt, szülésre viszont a lakóhelyük szerinti kórházban jelentkeznek. Kutatásom alapján az alábbi típuseseteket figyelhettem meg:

1. A teljes szolgáltatáscsomagért fizetnek – ez a korai időszakban volt jellemző forma.

2. A szülészeti szolgáltatást igénybe venni szándékozó nőnek nincs magyarországi kezelőorvosa, kizárólag a kötelező sürgősségi ellátásban bízva utazik a szülés megindulásakor Magyarországra. A szülést az ügyeletet teljesítő orvos vezeti le. Hálapénz fizetése nem jellemző, sőt inkább ennek elkerülése a cél. Ezzel az esettel találkoztam legritkábban.

3. A terhesség teljes ideje alatt magyarországi orvoshoz jár ellenőrzésekre annak magánrendelőjébe (2009-től Szatmárnémetiben is lehetőség nyílt erre, a fehérgyarmati kórházban működő orvosok közül ekortól többen is magánpraxist folytatnak a városban). Ilyenkor regisztrál a kórházban, és bekerül hivatalosan is a rendszerbe. Befizeti a kötelező laborvizsgálatok díját, és részt vesz a terhesség idején kötelező minimális számú szakrendelésen a kórházban. A szülés megindulásakor értesíti a fogadott orvost, aki a nap bármely órájában rendelkezésre áll, és fogadja a hívásokat, a kórházban személyesen fogadja és levezeti szülést.¹⁶ A kórházi tartózkodás idején figyelemmel kíséri a mama és a baba állapotát, illetve segíti a hazautazáshoz szükséges iratok megszerzésében.

A szülés anyagi vonzatai

Elméletileg mindhárom országban az állami egészségügyi intézményekben ingyenes a szülés valameny-nyi társadalombiztosítással rendelkező nő számára. A gyakorlat viszont eltér ettől, ugyanis fizetniük kell érte mindhárom országban. A különbség a szolgáltatás mibenlétében és minőségében nyilvánul meg. Míg Magyarországon *csak* az orvosnak szánt hálapénzzel kell számolni, addig Romániában és Ukrajnában gyakorlatilag mindenért fizetni kellett,¹⁷ vagy maguknak kell beszerezniük mindent a gyógyszerektől a tápszerekig. Miként mindféle szolgáltatásnak, a magyarországi szülésnek is változtak a költségei, de mindenkor többbe került, mint az ukrainai és romániai állami intézményekben. Kárpátalján és Szatmár megyében a beregszászi, nagyszőlősi, munkácsi és ungvári, illetőleg a szatmárnémeti, nagykárolyi és avasfelsőfalusi kórházakban van szülész- nőgyógyászati osztály. 2009-ben a romániai trendeket¹⁸ követve Szatmárnémetiben megnyílt a megye első és eddigi egyetlen szülészeti magánklinikája. Itt a természetes szülés díja 220 000, a császármetszésé 300 000 forintnak megfelelő lej. Ráadásul, amennyiben komplikáció merül fel a szülés során, a beteget átszállítják a Szatmár Megyei Kórházba, ezzel pedig épp azokról a minőségi garanciákról kénytelen lemondani, amelyekért fizetett.

¹⁶ Azok az orvosok, akik nem vezetnek magánpraxist leggyakrabban az állandó készenlét nehézségeire hivatkozva mondanak le róla.

¹⁷ Romániában az európai uniós tagság valamelyest javított a kórházak ellátottságán.

¹⁸ A szülészeti magánklinikák egy másik szüléssel kapcsolatos romániai trendet szolgálnak ki. A Romániában történő szülések mintegy negyede császármetszéssel történik, amelyek 60 százalékára a magánklinikákon kerül sor. A nyugati körülményeket és professzionalizmust hirdető és nyújtó klinikáknak ez az egyik legkeresettebb szolgáltatása. Magyarországon császármetszést csak orvosilag indokolt esetben végeznek, kérésre nem.

A fehérgyarmati szülések ára folyamatosan emelkedett az elmúlt években. Mivel többszereplős gyakorlatról van szó, ezért orvosonként is eltérnek a díjak, itt ráadásul a szülészen kívül fizetni kell még a szülésnél jelen lévő nővérnek, műtéti beavatkozás esetén az altatóorvosnak,¹⁹ szülés után pedig a csecsemőgondozóknak is, illetőleg a kismama körül szolgálatot teljesítő nővéreknek is. A határon túliak által a fogadott orvosoknak adott maximális pénzüsszeg a kezdetektől, az 1990-es évek első felétől napjainkig 30 000-tól 150 000 Ft-ig nőtt, és elérték a budapesti árak szintjét. Mint említettem, ezek az összegek a felső plafont jelentik, a betegek orvosonkénti megoszlása egyenlőtlen, vannak népszerűbb és kevésbé népszerű orvosok, ami a díjszabásukban is visszaköszön.

A Fehérgyarmaton történő szülés összköltsége napjainkban 175 000 és 350 000 Ft között változhat.²⁰ S ez az ár még mindig versenyképes a magánklinikák áraival.²¹ Az anyagiak mellett számolni kell néhány kockázati tényezővel is, mint például a távolság (a messzebb élők ezt úgy próbálják meg áthidalni, hogy az utolsó időszakot már Magyarországon, a kórházhoz minél közelebbi helyszínen töltik, ami persze újabb anyagi áldozatokat követel), a határátkelés jelentette bizonytalansági faktor vagy a hazaérkezést követő első hónap állampolgárság nélkülsége. Mindezek dacára a szülésturizmusban részt vevők száma – miként látni fogjuk – évről évre nőtt az elmúlt húsz esztendőben.

A születési anyakönyvek

A magyar-román-ukrán hármas határ térségében zajló szülésturizmus teljes hálózatának feltérképezésére több tényező miatt sem vállalkozhattam. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy nem egy helyszínhez kötődik, hanem több klinikán és magánrendelőben kerül sor kismamák ellátására, és ezek egy jelentős részéről semmilyen kimutatás nem áll rendelkezésre. A vizsgálat helyszíneinek kiválasztása számos problémát felvetett. A hármashatár-térség betegmobilitását vizsgálva kijelenthető, hogy a szülésturizmusnak egyetlen célpontja van: Magyarország. Amennyiben regionális szinten vizsgáljuk meg a kérdést, további részletekre nyílik rálátásunk, és azt észlelhetjük, hogy az országhatártól nagyobb távolságra található területek is érintettek. A legfontosabb célintézmények – csak a szülésturizmusra vonatkoztatva²² – a következő városokban található: Fehérgyarmat, Mátészalka, Nyíregyháza, Debrecen, Budapest. A hármashatár-térségnek csak az

¹⁹ Az ő kifizetésüket a fogadott orvos saját juttatásából rendezi, igaz császármetszés esetén nagyobb összeget kell fizetni.

²⁰ Az orvosok díján kívül további költségek is felmerülnek. A terhesgondozás ideje alatt az utazások és a konzultációs díj is duzzasztják a végső számlát. Előbbi távolságfüggő, utóbbi 5 000 és 10 000 Ft között változik. A szatmárnémeti rendelések konzultációs díja ugyanannál az orvostól általában nagyobb, mint magyarországi rendelésében, nagyjából az utazási költségek árával magasabb. A terhesség második felében havonta, utolsó hónapjában pedig hetente fel kell keresni az orvost, és minden alkalommal fizetni kell a konzultációs díjat. A kórházi rendszerbe való bekerülésnek előfeltétele a laborvizsgálatok elvégzése, amely további kb. 15 000 Ft-ot jelent. Apás szülés igénylése esetén a képzési díj eléri az 5 000 Ft-ot. További költségekkel jár a gyermek anyakönyvezése és hazaszállítása. Az anyakönyvi hivatalok csak az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda által készített okmányfordításokat fogadhatják el, ennek összege 13 000 Ft körül mozog. Azoknak az ukrán állampolgárságú szülőknek, akik nem rendelkeznek magyar állampolgársággal, a Fehérgyarmaton kiállított születési anyakönyvi kivonattal a nyíregyházi ukrán konzulátusra kell menniük, ahol a magyar okmány alapján egyszeri utazásra jogosító útlevelet és ukrán születési bizonyítványt kapnak, ennek díja 50 000 Ft. Ugyanennek az okmányoknak a költsége Romániába történő hazautazás esetén 15 000 Ft, de csak a 2000-es évek közepéig volt rá szükség. Ekkortól már az európai uniós csatlakozást megelőzően is teljesen rutinszerűen működött a határon át való hazajutás, a magyar születési anyakönyvi kivonatot határátkelésre alkalmas okmányként fogadták el a határőrok. A magyar állampolgársággal rendelkező szülők gyereke már magyar állampolgárként jön a világra. Ebben az esetben a magyar útlevelet kell igényelniük a gyerekeknek, amelynek ára 2 500 Ft. Az ukrán és román születési anyakönyvi kivonatoknak szintén vannak költségei a fordítások miatt, és ráadásul körülbelül egy hónapba telik, mire ezek elkészülnek. Ebben az időszakban a gyerekeknek a saját maguk jogán nincs társadalombiztosításuk, hiszen nincs érvényes születési anyakönyvi kivonatuk. Ha nem magyar állampolgár, akkor probléma esetén Magyarországra sem utazhatnak, mivel határátlépésre jogosító úti okmányt csak az anyakönyvi kivonat alapján lehet igényelni.

²¹ Nagybányai és kolozsvári magánklinikákra is járnak szülni Szatmárnémetiből. Ezek a szatmárnémetihez hasonló árral dolgoznak.

²² A kismamaturizmusnak további helyszínei vannak: Vásárosnamény és Csenger. Nőgyógyászati vizsgálatokat és terhesség gondozást ezeken a településeken is végeznek.

első kettő része. Mátészalkánál Nyíregyháza viszont sokkal fontosabb célpont, a koraszülöttek és a problémás esetek mind ide kerülnek.²³ Debrecen főként a romániai területeken élők számára jelent célpontot, Budapestet pedig inkább a tehetősebbek választják. Illetve említésre érdemes, hogy a vizsgált területről nagyon sokan nem Magyarországot választják. Mivel sokan dolgoznak vendégmunkásként nyugat-európai országokban – Olaszországban, Németországban, Franciaországban, Portugáliában, Spanyolországban, Angliában –, sok nő ott szüli meg gyermekét.

Azt, hogy pontosan hányan vesznek részt a szülésturizmusban, a korábban ismertetett okok miatt nem lehet pontosan megmondani, közvetett forrásokat használva megbecsülhetjük számukat. 2007-ben például Szatmárnémetiben összesen 2 422 születési anyakönyvi kivonatot állítottak ki, ebből 715 honosított volt,²⁴ Fehérgyarmaton születetteké ebből 93. A külföldön született gyerekek eredeti, külföldön kiállított születési anyakönyvi kivonata Romániában nem érvényes okirat, csak a román Lakossági Nyilvántartó Hivatal által kiállított kivonatot fogadják el. Az eredeti okirat honosítása körülbelül egy hónapot vesz igénybe, kézbevételeig a gyerek nem kerül be a társadalombiztosítási rendszerbe, így szükség esetén ellátást sem kaphat. Ez is egy azon kockázati tényezők közül, mely a külföldön, esetünkben Magyarországon lezajlott szüléssel jár. Beregszász járásban, a beregszászi kórházban 2000-ben 784 gyerek született, ugyanebben az évben 107 kárpátaljai szülést regisztráltak Fehérgyarmaton, amelynek mintegy fele a Beregszász járáshoz tartozó településekről származik.

Fehérgyarmati születési anyakönyvek²⁵

Célszerűnek tűnt egyetlen intézményt kiválasztani, és annak látogatottságát vizsgálni. A választás a fehérgyarmati kórházra esett, ebben a hármashatár-ponthoz való közelsége és előzetes ismereteim játszották a döntő szerepet. A fehérgyarmati kórház, miként az a nevében is benne van (Fehérgyarmati Kórház és Gyógyfürdő), nagyon is aktív szereplője kíván lenni az egészségügyi turizmusnak a régióban. Hogy mennyire fontos az egészségügyi és turisztikai szolgáltatások összekapcsolása és együttes fejlesztése, az igen jól megmutatkozik

4. kép. A fehérgyarmati kórház épülete. Parkolójában magyar, román és ukrán rendszámú autók. Fotó: Szilágyi Levente.

²³ A problémás eseteket, miként az ikerterhesség, veszélyeztetett terhesség stb. a kárpátaljai és romániai magyar, illetve magyarországi nőgyógyász orvosok a nyíregyházi kórházba irányítják. A koraszüléssel eseteket pedig az ott található koraszülött osztályra szállítják át, amennyiben magyarországi intézményben történik a szülés.

²⁴ A Szatmár Megyei Lakossági Nyilvántartó Hivatal statisztikája alapján.

²⁵ Az anyakönyveket az 1994. január 1. és 2014. június 30. közötti időszakban vizsgáltam.

példánkban. Annak ellenére, hogy a térségben egyedülként a fehérgyarmati víz rendelkezik gyógyvízminősítéssel, a vásárosnaményi, nyírbátori és mátészalkai wellness központokkal és termálfürdőkkkel a turisztikai vonzerőt jelentő szolgáltatások hiányában nem tud versenyezni. Így jelenleg a határon átívelő rekreációs turizmusban nem, csak a gyógyturizmusban tölt be fontos szerepet.

A kutatás egyik fő kérdése az volt, hogy mekkora a kórház ellátó területe. Ennek megválaszolásában az anyakönyvek elemzése volt leginkább a segítségemre. Összegezve az eddigieket elmondható, hogy a hármashatár térségében élők egyrésztől távolabbi intézményeket is látogatnak, másrésztől az itt található intézmények távoli területekről érkezőket is ellátnak. Az anyakönyves vizsgálat egyik eredményét a határon túli ellátási terület térképének megrajzolásában látom. Az elemzés szempontjából fontos, hogy minden gyereket, aki a fehérgyarmati kórházban születik, a helyi anyakönyvi hivatalban vesznek nyilvántartásba, akár magyar, akár külföldi állampolgár. Ez nem a szülők választási joga. Az egészségügyi intézményben történt szülést az illetékes szülész-nőgyógyász szakorvos igazolja, és az intézet vezetője jelenti be.²⁶ A fehérgyarmati születési anyakönyvek tehát az itt született összes gyerek adatait tartalmazzák, mégpedig a született gyermek család- és utónevét, nemét, születési helyét, születési idejét, személyi azonosítóját és származási helyét,²⁷ valamint a szülők születési és családnévét, születési utónevüket, születési helyüket és idejüket, valamint lakóhelyüket.

A fehérgyarmati kórház szülészeti és nőgyógyászati osztályának hivatalos, belföldi ellátási területéhez 78 település tartozik, melyek a fehérgyarmati és vásárosnaményi kistérségben találhatók. Ezek összlakossága megközelítőleg 81 000 fő. A külföldiek ellátása a magyarországi betegekkel szembeni ellátási kötelezettség miatt csak a szabad kapacitás terhére történhet a jogszabályok alapján. A gyakorlatban viszont a szabad kapacitást a hálapénz képlékennyé teszi, hiszen egy nagyon is jövedelmező jelenségről van szó, a szolgáltatásban résztvevő valamennyi szereplő anyagi haszonhoz jut, orvosok, ápolók és közvetett módon a kórházban további szolgáltatást nyújtó személyek és cégek is. A 78 magyarországi településhez 116 ukrainai és 80 romániai település adódik hozzá, legalábbis ennyi romániai és ukrainai helység jelenik meg az anyakönyvekben. Ezen esetekben az ukrainai és romániai megnevezés megkülönböztető jelentéssel bír, hiszen Kárpátalján és Erdélyen kívüli településekről is érkeztek nők, igaz elhanyagolható számban.²⁸ A 196 külföldi település természetesen nem ugyanúgy része az ellátó területnek, mint a magyarországiak, ennek ellenére ez a nagy szám fokmérőként jelzi e migrációs gyakorlat jelentőségét.

²⁶ A kórház és az anyakönyvi hivatal közötti kommunikáció a szülő nő családtagjain, az esetek többségében a férjen keresztül valósul meg, aki a kórházi igazolással és az anyakönyvezéshez szükséges iratokkal megjelenik az anyakönyvi hivatalban, ahol anyakönyvezik a született gyereket.

²⁷ A magyar anyakönyvi eljárásban az állampolgárságot kötelező módon vizsgálni kell. A született gyerek származási helyét az anya lakóhelye alapján vezetik be. Külföldi állampolgárságú szülők esetén a megjegyzésekben az szerepel, hogy a gyerek állampolgársága ismeretlen, tehát nem román, nem ukrán, hanem ismeretlen. Az anyakönyvezetőknek lehetősége van ezt a megoldást választani, arra hivatkozva, hogy nem kompetensek az állampolgárság eldöntésének kérdésében.

²⁸ Kijevi és bukaresti lakcímmel rendelkező nők is szültek itt.

1 táblázat. Ukrajnai települések listája.

Akli	Fakóbükk	Kiev	Szeklence
Aklihegy	Fancsika	Kígyós	Szerednye
Alsókaraszló	Feketeardó	Királyháza	Szőlősegres
Aknaszlatina	Feketepatak	Kisbégány	Szőlősgyula
Asztély	Felsősárad	Macsola	Szőlősvégardó
Badaló	Felsőveresmart	Mátyfalva	Taracköz
Balazsér	Fertősalmás	Mezőgecse	Técső
Barkaszó	Forgolány	Mezőkaszony	Tekeháza
Batár	Gát	Mezővári	Tiszabökény
Bátfa	Gödényháza	Munkács	Tiszacsoma
Bátyu	Gút	Nagybakos	Tiszahetény
Bene	Halábor	Nagybakta	Tiszakeresztúr
Beregédéda	Harangláb	Nagybégány	Tiszapéterfalva
Beregkislalmás	Hetyen	Nagybereg	Tiszasásvár
Beregsurány	Hmelnickij	Nagyborzsova	Tiszaszászfalu
Beregszász	Hömlóc	Nagydobrony	Tiszaszirma
Beregújfalu	Huszt	Nagykomját	Tiszaújhely
Botfalva	Husztbaranya	Nagylucska	Tiszaújlak
Bótrágy	Husztköz	Nagymuzsaly	Újakli
Bustyaháza	Ilonca	Nagypalád	Újdávidháza
Csap	Ilonokújfalu	Nagyszőlős	Ungvár
Csarnató	Ilosva	Nevetlenfalva	Veléte
Csarondahát	Iza	Oroszvölgy	Verbóc
Csepe	Izsnýéte	Ötvösfalva	Veréce
Csetfalva	Jánosi	Puskino	Vinnicja
Csomafalva	Karácshalva	Rákos	Visk
Csonkapapi	Kereknyé	Salánk	Zápszony
Dercen	Keselymező	Sárosoroszi	

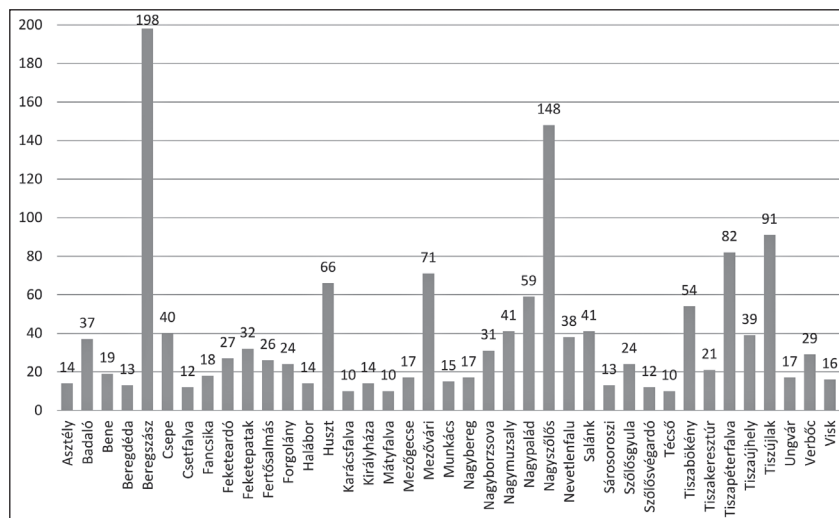
2. táblázat. Romániai települések listája.

Ákos	Kaplony	Pusztadaróc
Alsószopor	Királydaróc	Sándorhomok
Amac	Kolozsvár	Sárközújlak
Apa	Konstanca	Szamosdara
Apahegy	Kökényesd	Szamosdob
Avasfelsőfalu	Kőszegremete	Szamoskóród
Avasújváros	Krasznabéltek	Szamoskrassó
Barót	Krizba	Szaniszló
Batiz	Lázári	Szárazberek
Börvely	Magyarcsaholy	Szatmárhegy
Brassó	Máramarossziget	Szatmárnémeti
Bukarest	Mezőfény	Szatmárpálfalva
Buság	Mezőpetri	Szatmárudvari
Csanáros	Mikola	Székelykocsárd
Decebal	Miszmogyorós	Szelestyehuta
Drăgușeni	Nagybánya	Szér
Egri	Nagyenyed	Szilágypér
Erdőd	Nagykároly	Szilágysomlyó
Erdőszentgyörgy	Nagymadarász	Szinérváralja
Érmindszent	Nagymajtény	Tamás
Érsemjén	Nagypeleske	Tasnád
Gelu	Nagyvárad	Tasnádszántó
Hadad	Oláhcsaholy	Tomány
Halmi	Ombod	Turc
Józsefháza	Óvári	Túrterebes
Kakszentmárton	Pete	Vetés
Kálmánd	Pettyén	

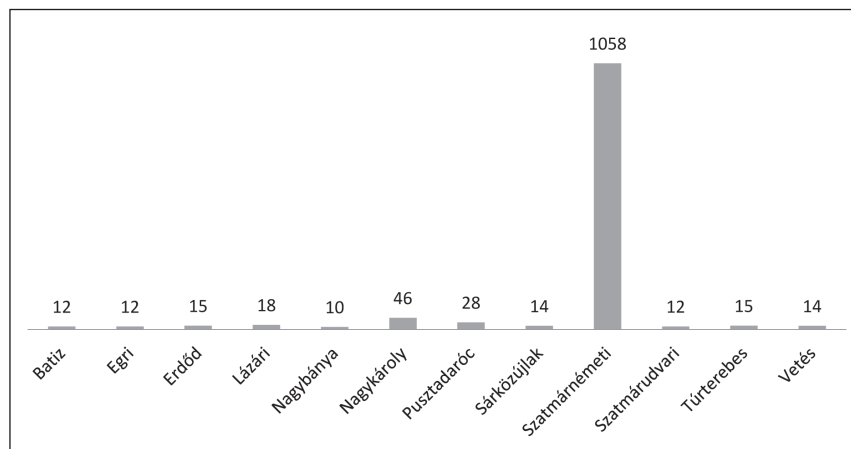
A szülésturizmusban résztvevő települések hálózatának vizsgálata néhány egyszerű megállapítással kezdhető: a városlakók a falusiaknál nagyobb számban vesznek részt a jelenségben, illetve a határátkelők közelsége ugyancsak fontos szempont.

A két településlista méretének hasonlósága lényeges eltérést is rejt magában, ami akkor tárul fel, ha megvizsgáljuk a születések számának településenként való megoszlását. A kárpátaljai települések valódi hálózatként működnek, amelyben a városok ugyan jelentősen kiemelkednek, de a határ közelében található Beregszászon, Nagyszőlősen és Tiszaújlakon kívül további 36 olyan település van, ahonnan legkevesebb 10 esetet regisztráltak (az összes kárpátaljai eset 86%-a). Ezzel szemben a romániai terület egyértelműen egypólusú. Összesen 12 olyan település van, amelyekből legkevesebb 10 gyerek született, ezekben történt az összes szülések 88%-a (1 424-ből 1 254). Szatmárnémeti pedig fölényesen kiemelkedik ezek közül, a nők háromnegyede (74%) innen érkezett.

3. ábra. Kárpátaljai kibocsátó települések legkevesebb 10 esettel.

4. ábra. Romániai kibocsátó települések legkevesebb 10 esettel.

1. térkép. A fehérgyarmati kórház kárpátaljai ellátó területének települései (legkevesebb 10 esettel).

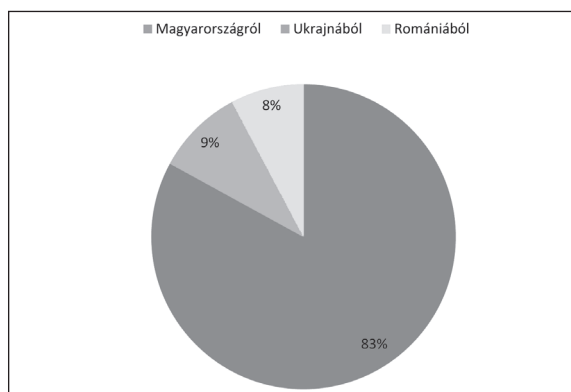

2. térkép. A fehérgyarmati kórház romániai ellátó területének települései (legkevesebb 10 esettel).²⁹

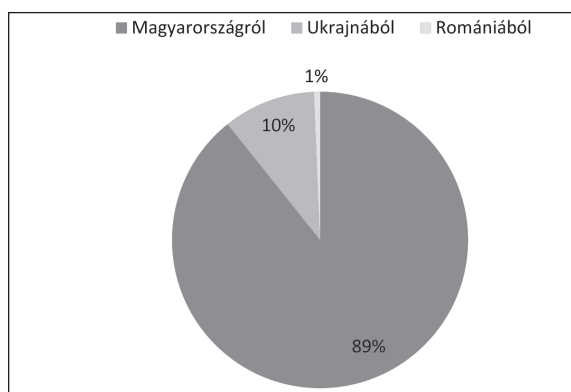
²⁹ Térképek elkészítéséért köszönettel tartozom Vasziljev Pétyának.

A belföldi/külföldi szülések arányáról sokkal pontosabb képet kapunk, ha az esetek számát hasonlítjuk össze. A születési anyakönyveket az 1994. január 1. és 2014. június 30. közötti időszakban vizsgáltam.³⁰ Ez alatt a 20 év alatt összesen 18 324 gyermeket anyakönyveztek Fehérgyarmaton. A belföldi szülések³¹ száma 15 213 (83%) volt, Ukrajnából 1 696 (9%), Romániából 1 425 (8%) gyermeket anyakönyveztek Fehérgyarmaton.³² Ezek az adatok a teljes vizsgálati időszakra vonatkoznak, és nem egyenletesen oszlottak el a szülések a teljes periódusban, az első években jelentősen alacsonyabb volt a tendencia. Ha csak a második tíz évet nézzük, azt láthatjuk, hogy a külföldi szülések aránya 23%-ra emelkedett, ami azt jelenti, hogy minden negyedik születő gyerek a határon túlról származik. Az alábbi ábrákon a teljes időszak adatait láthatjuk, valamint az első és második tíz év adatait külön bontásban.

5. ábra. Szülések Fehérgyarmaton 1994 és 2014 között.

6. ábra. Szülések Fehérgyarmaton 1994 és 2003 között.

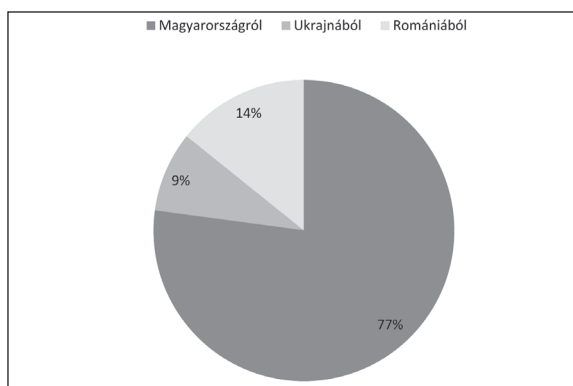

³⁰ 2014. július 1-jén vezették be az elektronikus anyakönyvezést Magyarországon. Az új rendszerben az adatok nyilvántartása nem anyakönyvi események alapján történik, hanem személyhez kötötten, így az adatok is csak eszerint kérhetők le. Az elemzésből ezért 2014 második felének adatait olykor mellőzöm.

³¹ A belföldi szülések között nem elhanyagolható számban találunk a határon túlról áttelepült családokba született gyerekeket is. Az anyakönyvek, a szülők születési és lakóhelyére vonatkozó adatokkal korlátozott jelleggel ugyan, de a határ menti, azon átvélő tartós migrációs folyamatokról is árulkodnak.

³² Csak azokat az eseteket soroltam a külföldi kategóriába, ahol mindkét szülő lakcíme külföldi cím volt.

7. ábra. Születések Fehérgyarmaton 2004 és 2014 között.

Egyértelműen kitűnik az ábrából, hogy jelentős eltérést mutat a romániai és ukrain esetek időbeni megoszlása. Míg a Romániából érkezők száma a 2000-es évek közepéig gyakorlatilag elhanyagolható volt, addig az Ukrajnából érkezők aránya végig állandó maradt a teljes periódusban. A magyarországi és kárpátaljai lakossági kapcsolatok vizsgálatakor Dancs László azt állapította meg, hogy a kárpátaljai magyarországi kapcsolatainak 62,8%-a csak a rendszerváltást követően jött létre Szovjetunió elzárkózási politikájának köszönhetően (Dancs 2004.). A Romániával való kapcsolatokról nincsenek ilyen kimutatások, az viszont megállapítható, hogy a három ország viszonylatában Magyarország polgárai számára volt a legegyszerűbb a határokon való átjutás (Baranyi 2005:159.). Az ukrainai és romániai lakosok számára hasonlóak voltak a kezdeti feltételek az egészségügyi turizmus megindításához. Ha megnézzük a következő grafikont, amely a romániai és ukrainai szülések teljes periódusra vetített összehasonlító görbéjét mutatja be, még jobban láthatjuk, hogy mennyire eltér egymástól a két országból érkezők szülésturizmus-gyakorlata.

Az eltérést legfőképpen az orvoscobilitás különbözősége magyarázza. Az első kárpátaljai szülész-nőgyógyász orvos alkalmazására a fehérgyarmati kórházban éppen 1994-ben került sor, míg az első romániai orvos csupán 2010-től dolgozik itt. Ráadásul míg Kárpátaljáról csak már több éves vagy évtizedes szakmai tapasztalattal – és főként már kialakult pacientúrával – rendelkező orvosok, addig Romániából minimális szakmai tapasztalattal rendelkezők vagy frissen végzettek érkeztek. Amennyiben a határon túli orvosok mobilitási stratégiáját is tüzetesebben megfigyeljük, azt láthatjuk, hogy ebben is eltérő gyakorlatot követnek a Romániából, illetve Ukrajnából érkezők. Előbbiek naponta ingáznak szatmári lakhelyükről, utóbbiak pedig áttelepülnek Magyarországra.

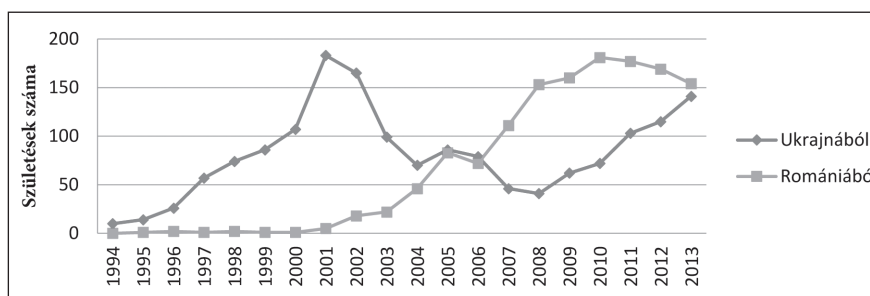
Az anyakönyvekből kiolvasható információk alapján azt is meg lehet vizsgálni, hogy a születésturizmusban résztvevők között milyen arányban vannak a nem magyar nemzetiségűek.³³ Erre a szülők és a gyermek neve alapján lehet következtetni. A személynevek ukrainai és romániai anyakönyvezési gyakorlata azonban megnehezítette ezt a feladatot. A tulajdonnevek megváltoztatása mindkét országban bevett gyakorlat volt a kommunista időszakban, Ukrajnában pedig a függetlenedés után is. A kárpátaljai magyarok személynevei az anyakönyvekben a hivatalos ukrán iratokban szereplő, ukrán névváltozat szerinti cirill betűs változatok transliteráltak (Beregzászi – Cserniczkó 2011: 415.) formájában szerepelnek. Ez alapján pedig szinte lehetetlen megállapítani az adott személy nemzetiségét, tehát nem is vállalkoztam az ukránok számának vizsgálatára. A románok számarányának megállapítása már nagyobb sikerrel kecsegtetett, habár itt sem volt mindig egyértelmű a kapcsolat a név és az etnikai hovatartozás között. Az anyakönyvek áttekintése során külön adatként kezeltem azokat az eseteket, amikor mindkét szülő, amikor csak az apa, és amikor csak az anya

³³ Ez a vizsgálat természetesen a szülőkre vonatkozik, nem a gyermekekre.

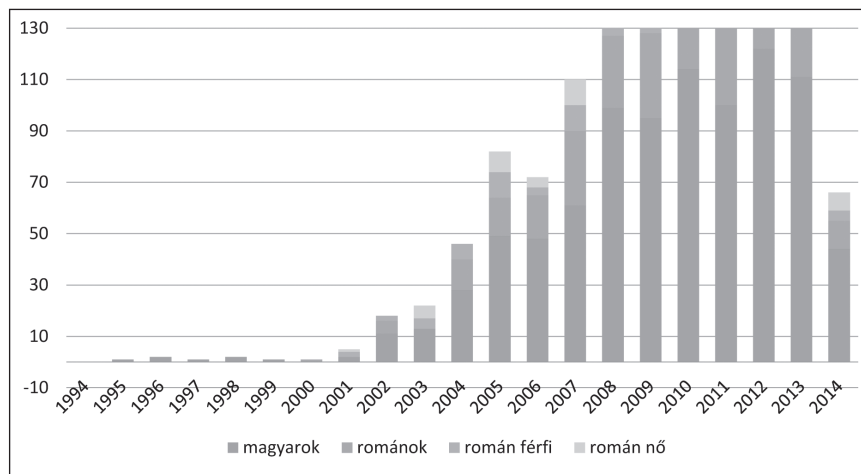
volt román. Így természetesen a határ mentén létrejött vegyes házasságokról is szereztem adatokat, még ha ezek nem is tekinthetők reprezentatívnak. Az alábbi grafikon a fehérgyarmati szülésturizmusban résztvevő romániai magyarok és románok számának összefüggéseit mutatja.

Az itt szereplő románok többsége tud magyarul kommunikálni, ha nem is feltétlenül jól, de olyan mértékben mindenképpen, hogy a nyelv számukra sem jelent határt vagy akadályt. Azok, akik magyarul egyáltalán nem beszélnek, romániai orvosok, fizetett tolmácsok vagy magyar ismerősök segítségét vették igénybe a kórházban töltött napok idejére. A kórtermek betöltésekor a kórházi személyzet igyekszik a magyarul nem tudó nők mellé ukránul/románul beszélő határon túli magyar nőket helyezni.

8. ábra. Az ukrainai és romániai születések 1994. január 1. és 2013. december 12. között.

9. ábra. Románok és magyarok a fehérgyarmati szülésturizmusban.

A szülésturizmus következményei

A szülés- és kismamaturizmusnak mikro-, mezo- és makroszinten is mérhető következményei vannak. Mikroszinten az tapasztalható, hogy a látogatott orvosi intézmények plusz bevételhez jutnak, jelentős jövedelmet könyvelhetnek el a mobilitásban szerepet vállaló egészségügyi dolgozók. Igaz, ez konfliktusok forrása is egyben, mivel csak a szülész-nőgyógyászat generál ekkora forgalmat, ezért a többi osztályon dolgozók ne-

hezményezik a hivatali és a magánpraxis ilyen mértékű egybefonását. A nagyszámú egészségügyi turistából közvetve más gazdasági szereplők is profitálnak, mint például a kórházakban vagy azokon kívül található gyógyszertárak, vendéglők, szállodák, boltok, stb. Mezoszinten az látható, hogy a Szatmár Megyei Tanács vezetősége éppen a szülésturizmus méretei miatt döntött úgy, hogy európai uniós projektből a Szatmár Megyei Kórház szülész-nőgyógyászati osztályát újíttatja fel az elsők között. A 2014-es átadáskor elhangzott politikai nyilatkozatokból egyértelműen kiderült, hogy a befektetés célja a magyarországi szülésturizmus visszaszorítása volt.³⁴ (A fehérgyarmati születek 2014-es év első félévének adatai azt jelzik, hogy ezt nem sikerült elérni.) Makroszinten pedig az országos megjelenés ráirányította a figyelmet az ukrainai és romániai szülészeti osztályok általánosan rossz állapotára.

Összegzés

A kilencvenes évek első felében a Magyarországot, és ezen belül főként Fehérgyarmatot érintő betegmobilitás az intézményesülés hatására – közvetítő irodák, tolmácsok, szervezett utak által – egyre inkább átkerült az egészségturizmus térfelére. Az igénybe vett szolgáltatások szélesedő skálája, az európai uniós tagsággal járó folyamatosan szélesedő lehetőségek miatt egyre nagyobb számban és egyre több ágazatban jelentek meg az egészségügyi turizmus határon túli szereplői.

A magyar-román-ukrán hármastérségében a kezdetben kizárólag egyirányú és jellemzően klientúra jellegű, Magyarországot megcélzó egészségügyi migráció a 2000-es évek második felében többszörösen is módosult. Elsőként megjelentek a kárpátaljai, majd később a romániai magyar orvosok a határ menti kórházakban. 2009-től intézményesült a harmadik szakasz, ekkor nyílt meg Szatmárnémetiben az első olyan magánklinika, amely magyarországi orvosgárdára épít. Szatmárnémetiben ma legkevesebb három járóbeteg-ellátással foglalkozó magánklinika alkalmaz Magyarországról átjáró szakembereket.

A szolgáltatások igénybevételének feltételei az országok közötti viszonyoknak, valamint a szolgáltatásokat igénybevevők számának drasztikus emelkedésének megfelelően időszakonként változtak, de mindig az egyszerűsödés irányába. Ennek ellenére a külföldi állampolgárok ellátásának gyakorlata még a kettős állampolgárságú személyek esetében is inkább a szürkegazdasághoz tartozik. A kezelések hivatalos költségeit csak a legkritikább esetben fizetik meg egészében a határon túliak, a legjellemzőbb a legális és illegális fizetés-módok kombinációja. A Romániából érkezők például az Európai Egészségbiztosítási Kártya felhasználásával szereznek többé-kevésbé legális jogot a kórházi ellátásra. A szülésturizmus az 1990-es évek elején indult meg. A kezdetekkor csak a tehetősebbek engedhették meg maguknak a külföldi kórházi ellátás költségeit, ők magánbetegként érkeztek. Ekkor még főként Debrecen és Nyíregyháza voltak az elsődleges célpontok. Trendszerűvé eltérő periódusban vált Ukrajnában és Romániában, előbbi esetében már az 1990-es évek második felétől, utóbbiban csak a 2000-es évek közepétől. A szülésturizmus kiteljesedését követően a romániai és kárpátaljai magyar (de románok és ukránok is)³⁵ nők tömegesen jelentek meg a magyarországi és köztük a fehérgyarmati kórházban. Az írott és elektronikus sajtó mindhárom országban túldimenzionálva tudósított erről a gyakorlatról, a tudósítások és a jelenségben résztvevők becsléséhez képest lényegesen kisebb léptékben zajlik (Connell 2013: 34.).

A fehérgyarmati születési anyakönyvi kivonatok adatainak elemzése során bizonyosságot nyert, hogy az itteni kórház vonzáskörzete túlmutat az ország határain, klientúráját a szomszédos országok lakói mára már nem csak kiegészítik, hanem annak jelentős részét jelentik. Ugyanakkor vonzáskörzetébe nem csupán

³⁴ <http://www.frissujzag.ro/komfortos-szobak-a-szuleszeten> (letöltés: 2015.07.20.)

³⁵ A románok és ukránok hasonló okok miatt választják Magyarországot, mint a magyarok. A nyelvismeret hiánya azonban nagymértékben korlátozza a nem magyar anyanyelvű határon túliak jelenlétét a magyarországi egészségügyi rendszerben. Ennek áthidalását magyarul tudó ismerősök segítségével vagy ezt szolgáltatásként űző személyek igénybevételével oldják meg.

a hármashatár-térség közvetlen közelében fekvő területek tartoznak, ha kisebb számban is, de Erdély egész területéről, továbbá Munkácsról, Ungvárról, illetőleg Kárpátalja távolabb eső részeiről is érkeznek nők.

Szakirodalom

- BARANYI, Béla
2005 Új kihívások a magyar-ukrán határ menti együttműködésben. In HAUZINGER Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a „Határország a minőség útján” című tudományos konferenciáról*. Pécsi Határőr Tudományos Közlemények, 4. 153–165. Pécs: Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja.
- BEREGSZÁSZI, Anikó – CSERNICSKÓ István
2011 A kárpátaljai magyar személynevek átírásának és használatának kérdésköréről. *Magyar Nyelvőr* 135. 4. 414–422.
- BERGMANN, Sven
2011 Fertility Tourism: Circumventive Routes That Enable Access to Reproductive Technologies and Substances. *Signs* 36. 2. 280–289.
- BOOKMAN, Milica Z – BOOKMAN, Karla M.
2007 *Medical Tourism in Developing Countries*. New York: Palgrave Macmillan.
- COHEN, Erik
2008 Medical Tourism in Thailand. In COHEN, Erik (ed.): *Explorations in Thai Tourism*. 225–255. West Yorkshire: Emerald, Bingley.
- CONNELL, John
2011 *Medical tourism*. Wallingford: CABI Publishing.
2013 Contemporary Medical Tourism: Conceptualisation, Culture and Commodification. *Tourism Management* 34. 1–13.
- DANCS László
2004 A határforgalom és a határ menti lakossági kapcsolatok jellegzetességei a magyar–ukrán határ mentén a rendszerváltástól az uniós csatlakozásig. In *A határmenti együttműködések lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között*. 74–83. Nyíregyháza – Ungvár: Ukrán Tudományos Akadémia Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Kutatóintézete – MTA Debreceni Akadémiai Bizottság – Nyíregyházi Főiskola Európai Tanulmányok Központja.
- GILMARTIN, Mary – WHITE, Allen
2011 Interrogating Medical Tourism: Ireland, Abortion, and Mobility Rights. *Signs* 36. 2. 275–280.
- JUHÁSZ Katalin
2014 Termál- és ökoturizmus-koncepciók Gyomaendrődön. *Ethno-lore* XXXI. 261–309.
- KINCSES Gyula – BORBÁS Ilona – MIHALICZA Péter – UDVARDY Enikő – VARGA Eszter
2009 *Az orvosi szolgáltatásokra alapuló egészségturizmus tendenciái*. Budapest: Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet.
- LUNT, Neil – HORSEFALL, Daniel – HANEFELD, Johanna
2015 The Shaping of Contemporary Medical Tourism and Patient Mobility. In LUNT, Neil – HORSEFALL, Daniel – HANEFELD, Johanna (eds.): *Handbook on Medical Tourism and Patient Mobility*. 3–15. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- MAHONY, Rosmary
2003 *The Singular Pilgrim. Travels on Sacred Ground*. New York: Houghton Mifflin.

Országos Egészségturizmus

2007 Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégia 2007–2011. Budapest: Aquaprofit Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Rt.

PENNINGS, Guido

2002 Reproductive Tourism as Moral Pluralism in Motion. *Journal of Medical Ethics* 28. 6. 337–341.

SMITH, Melanie – PUCZKÓ László (szerk.)

2009 *Health and wellness tourism*. Oxford: Elsevier.

LEVENTE SZILÁGYI

Health Tourism in the Region of the Hungarian-Romanian-Ukrainian Tri-Border

Between 2005 and 2010, the wave of healthcare migration in the region of the Hungarian-Romanian-Ukrainian tri-border changed character several times. Though at first the flow was composed almost exclusively of clientele seeking services in Hungary, in the second stage, Subcarpathian Hungarian doctors (that is, ethnic Hungarian doctors from the territory of the Ukraine), followed later by Romanian Hungarian doctors (ethnic Hungarians residing in Romania), began making an appearance in border zone hospitals. In the third stage, which began in 2009, a private clinic built around a staff of Hungarian nationals – the first of its kind – was opened in Satu Mare, where today, at least three private outpatient clinics employ professionals who commute from Hungary.

Childbirth tourism, on the other hand, began in the 1990s. At first, only the relatively wealthy could afford the cost of foreign hospital services, which they accessed as private patients, primarily at facilities in Debrecen and Nyíregyháza. The trend was observed in the Ukraine and Romania during different periods, the former having first experienced migration of this sort during the late 1990s, and the latter some years later, in the mid-2000s. With the rise of childbirth tourism as a permanent phenomenon, Romanian and Subcarpathian Hungarian (and even some Romanian and Ukrainian) women began appearing *en masse* in Hungarian hospitals. An analysis of birth records from Fehérgyarmat demonstrates that the clientele of that particular hospital come from an area that extends beyond the national borders, and that foreign patients form not a marginal group, but a significant proportion of the hospital's total patient base. At the same time, the hospital was found to serve not only territories in the immediate vicinity of the tri-border zone, but also women – if only a few – from communities across Transylvania, as well as from Mukačeve, Užhorod, and some of the more distant corners of Subcarpathia.

Migráns élethelyzetek a transznacionális térben

Az Európai Unió egyik meghatározó jellemzője a belső határok átjárhatósága, amely újrafogalmazza a tagállamok közötti viszonyt. A határon átnyúló kapcsolatok jellegének és gyakoriságának megváltozásával átalakul a határmentiség szerepe és ezzel együtt az ott élők gazdasági és életvezetési stratégiái, a lokális társadalmak kapcsolati hálója is. A határörizet megszűnése révén megélniük a lakóhelyi mobilitás az Európai Unióban. Ezek a társadalmi mozgások a kutatói érdeklődést is felkeltették. Nyugat-Európában a határon átívelő lakóhelyi mobilitás tárgy körében több tanulmány jelent meg az elmúlt években, amelyek a holland-német (Strüver 2005.), a holland-belga (Van Houtum – Gielis 2006.), a német-francia (Terlouw 2008.), a spanyol-portugál (Sidaway 2001.) határon végbement változásokat igyekeznek feltárni.¹ A határon átívelő mobilitás értelmezése és értékelése megosztja a kutatókat. Egyes vélemények arra hívják fel a figyelmet, hogy a kinyíló határok ellenére a népesség határközi mozgását visszafogja a tagországok eltérő bérszínvonal, adórendszere, a megélhetési különbségek. Mások viszont abból indulnak ki, hogy az uniós harmonizáció hatással van a különbségek kiegyenlítésére.

Magának a határon átívelő migrációnak is többféle értelmezése követhető nyomon. Alapvetően a jelenleg olvasatai nem mondanak egymásnak ellent, sokkal inkább különböző tudományterületek értelmezési keretéből kiindulva eltérő nézőpontokból járják körül a témát.

Talán a legkézenfekvőbb a szuburbanizáció egy formájaként kezelni ezt a sajátos határ menti migrációt, amely lényegében megegyezik a nagyvárosok korábban leírt növekedési tendenciáival, amikor vidéki települések fokozatosan a nagyváros lakóövezeteivé, elővárosaivá válnak. Mindössze abban új ez a helyzet, hogy a határ menti sűrűn lakott városokban fellépő lakásínségre a határ túloldalán kínálkozik megoldás, olcsóbb és nagyobb lakóházak megvásárlása révén (Hardi 2010: 11–26.).

A korábbi határok két oldalán zajló migrációs jelenséget máshogyan értelmezi Henk Van Houtum és Ruben Gielis (Van Houtum – Gielis 2006.). Ők *rugalmas migrációnak* nevezik, és két ellenkező irányú erő folyamatos interakciójaként jellemezik azt a népességmozgást, amelynek egyik iránya a kiáramló jellegű (centrifugális) szomszéd országba költözés, a másik irány pedig (centripetális) a saját országban maradó munkahelyi, családi, baráti kapcsolatrendszer. A bevándorlók *rugalmas* életformájának súlypontja az anyaországban van, ezért az új lakóhelyükön nem törekednek integrációra (Strüver 2005.).

Az antropológiában az 1990-es években elterjedtek a transznacionális – a homogén nemzetállam koncepcióján túlmutató – olvasatok is. Linda Basch, Nina Glick Schiller és Cristina Santon Blanc 1992-es tanulmányukban a transzmigráns fogalmának meghatározása során arra a kettősségre tették a hangsúlyt, hogy a nemzethatárok két oldalán lakók egy időben élő kapcsolatokat tartanak fent a kibocsájtó és a befogadó társadalmukban is, és ezzel határon átívelő társadalmi hálókat működtetnek (Schiller et al. 1992.). Ebben a megközelítésben az integráció fontos jellemzője az alulról szerveződő határon átívelő integráció. Eredménye a határ menti övezetekben kialakuló *transznacionális tér*, amely egyenlő esélyt teremt a különböző népcsoportok, kultúrák és életformák találkozásának, és így valamiféle *transznacionális életforma* létrejöttét segíti (Jagodič 2010: 34–35.). A transznacionális tér ideológiája a kulturális jelenségeket nem territoriális megközelítésből szemléli, és elveti azt az elgondolást, hogy egy térhez egy kultúra tartozik. Egy időben többféle kulturális áramlat és jelenség létezését feltételezi és a kultúrák egymásmellettségére teszi a hangsúlyt (Niedermüller 2005: 54.).

Ebben a tanulmányban a román-magyar határon átívelő migráció egy sajátos aspektusát mint a transznacionális tér kialakulásának kezdő lépését értelmezem. Bár a címben a transznacionális tér megnevezés

¹ A főbb megközelítéseket öt európai esettanulmány kapcsán Devan Jagodič ismerteti (Jagodič 2010: 40–41.).

szerepel, amikor ennek a nézőpontnak a fontossága mellett érvelek, hangsúlyoznom kell, hogy a transznacionális jelenségek értelmezésébe beletartozik a transznacionális migráció tere, folyamata és a migrációban résztvevő individuumok vizsgálata is.

Terepmunkámat Románia európai uniós csatlakozását követően végeztem, 2008 és 2011 között, valamint 2014-ben. A Berettyóújfalui járás két települését Biharkereszttest és egy román nemzetiségi falut, Bedőt vizsgáltam. Írásom ezeknek a kutatásoknak a tapasztalataira épül. A vizsgálatba vont települések kiválasztásánál fontos szempont volt az a térségi státusz, amelyet a települések mérete, elhelyezkedése és az ott élő lakosság összetétele is meghatároz. Ezek a települések azért kínálnak releváns kutatási terepnek, mert az országhatár szimbolikussá válásával rövid távú migráció célpontjaivá lettek, és a betelepülő lakosság ügyesen használta ki a román-magyar államhatár hosszú fennállása miatt kialakult aszimmetriákat, valamint a két tagállam közötti kulturális és gazdasági különbségeket. A 2014-es kutatásom alkalmával kvalitatív módszerrel, félig strukturált interjúkat készítve, a hólabdamódszer alkalmazásával gyűjtöttem információkat. Érdeklődésem fókuszában a Romániából Magyarországra irányuló határ közeli migráció vizsgálata és értelmezése állt. Elsősorban a határ két oldalához kötődő adatközlőket igyekeztem megszólaltatni. Kíváncsi voltam arra, hogy az átköltözésük óta eltelt évek tapasztalatai alapján hogyan határozzák meg az élethelyzetüket. Arra kerestem a választ, hogy milyen nehézségeket és előnyöket hordoz az életformájuk, sikerült-e *integrálódniuk* a befogadó ország viszonyaiba, az új otthonaikat jelentő lokális társadalmakba, és milyen kapcsolatokat tartanak fenn régi lakóhelyükkel, szülőföldjükkel. A vizsgálat során a reprezentativitás igénye nélkül, migráns élethelyzetek és életvezetési modellek megismerésére törekedtem. Szűkítve a kutatás fókuszát, azokra a határ két oldalán megvalósuló egyidejű kötődésekre koncentráltam, amelyekben fontos szerepet kap a mindennapos határközi kapcsolattartás a származási hely és a lakóhely között. Vizsgálatom alanyai Magyarországon laknak, szomszédsági szinten teremtenek kontaktust, esetleg helyi civil szerveződésekben vesznek részt, de Romániában dolgoznak, ott iskoláztatják gyermekeiket, és ápolják rokoni, baráti kapcsolataikat. Bár ebben a tanulmányban a plurilokális térben (Várad et al. 2013:12.) jelenlévő, mindennapi mobilitásra koncentrálok, azonban hangsúlyoznom kell, hogy a mobilitásnak ez a formája csupán a Romániából migrálók kisebbségét jellemzi (Dahinden 2005.). A transzmigráció fogalma szélesebb körű társadalmi mozgásokat is magába foglal, léteznek távolabbi transznacionális kapcsolatok (például továbbtanulás céljából), amelyek bemutatása egy későbbi tanulmány tárgya lehet.

A transznacionális folyamatok előzményei

A magyar-román határ menti térség lakóinak életében jelentős változást hozott Magyarország 2004-es csatlakozása az Európa Unióhoz, melyet 2007-ben Románia integrációja követett. Azóta fokozatosan, a lehetőségeket keresve alakul át a határ két oldalán élők egymáshoz fűződő viszonya.

Az ezredforduló után a földrajzi tér kötöttségeinek oldódásával, a merev nemzetállami térstruktúrák megszűnésével, lehetőség nyílt a lokalitások közötti folytonos oda-vissza mozgásra. A jelképesse váló román-magyar határ kedvezett a két ország közötti mobilitás megélénkülésének. Különösen a Romániából Magyarország felé történő mozgás vált jellemzővé. Bár a folyamat egyoldalúnak tűnik, ám ennek a mobilitásnak előnyeit élvezték a magyarországi lokális társadalmak is, mert közel egy évszázados nehézségek enyhítésére kínáltak megoldást. A trianoni határmegvonást követően Bihar vármegye Magyarországon maradt része vonzásközpont nélkül maradtak, forráshiányos leszakadó területekké váltak. A 20. század során több kísérlet is történt a térség marginális helyzetének rendezésére, de Berettyóújfalu térségi központtá fejlesztése, illetve Biharkereszttes határőrvárossá válása sem orvosolta hosszútávon a problémát, az 1989-es rendszerváltozást követően a magyarországi Bihar térsége végképp a periféria perifériájává vált (Baranyi 1999.). Az itt élők csapdahelyzetbe kerültek. Nem találtak munkát, de elköltözni sem tudtak, mert házaikat nem tudták értékesíteni. Ezalatt a határ túloldalán munkalehetőséget biztosító ipari övezet épült ki,

amely nagyszámú munkavállalót vonzott. A Nagyvárad térségében élő lakosság megnövekedett számából és a megváltozó igényeiből fakadó ingatlankereslet lakásínség kialakulásához vezetett, amely abban nyilvánult meg, hogy az ezredfordulót követően jelentősen emelkedtek a romániai ingatlan- és albérletárak. Ebből a helyzetből Magyarország és Románia európai uniós taggá válása egyfajta kiutat jelenthetett. Mivel Románia nem vált a schengeni övezet részévé, ezért a román-magyar határszakasz jellemzője, hogy nem teljesen akadálytalan az átjárás a két ország között. Ennek ellenére, szinte már a román csatlakozás pillanatában, 2007-ben intenzív folyamatok indultak meg. A nagyvárad lakosság házfelvásárlásba kezdett Magyarországon az ártándi határátkelőhelyéhez kapcsolódó forgalmi folyosó által érintett településeken. A vásárlói érdeklődés fókuszába elsősorban Ártánd, Bedő, Nagykereki, Bojt, Mezőpeterd, Biharkeresztes, Told, Berekböszörmény, Körösszegapáti, Körösszakál került. A vevők egy része csak jó befektetési lehetőséget látott a magyarországi ingatlanokban. Voltak, akik idős korukra, nyugdíjas éveikre kívánnak letelepedési lehetőséget biztosítani maguknak, és akadt olyan vevő is, aki gyermeke lakásgondjait oldotta így meg. Sokan be is költöztek magyarországi ingatlanjaikba, miközben továbbra is Romániába járnak vissza dolgozni.²

Elérhetőség

A transzmigráció egyik leglényegesebb eleme az elérhetőség feltételének teljesülése, ami nem merül ki a földrajzi közelségben, beletartozik az anyagi és informatikai kapcsolatok minősége is (Portes 2003.). A határ létezésének egy évszázada alatt a politikai viszonyok, az infrastruktúra és a technológia fejlődése révén a határ túlololdalának elérhetősége hol nehezebbé, hol pedig könnyebbé vált.

A térbeli viszonyok tekintetében az államhatár átjárhatóvá válása meghatározó. Nagyváradon és a vonzáskörzetéhez tartozó területeken élők a trianoni államhatár létrejötte előtt napi kapcsolatban voltak. Még a Nagyváradtól ötven kilométerre fekvő újírásziak is a nagyvárad piacra vitték értékesíteni a fölösleget képező portékáikat. A trianoni határmegvonás előtt a vasúthálózat által érintett települések ápolitak szoros kapcsolatot Nagyváraddal, 1920 után pedig a közúthálózat jelölte ki a térbeli mozgás irányvonalait. A 20. század második felében kiépített és nagy forgalomra tervezett ártándi közlekedési folyosó, – Románia európai uniós csatlakozását követően – lehetőséget biztosított arra, hogy a határ 20 km-es körzetében a napi ingázás is reális életvezetési modell lehessen. A Magyarországon letelepedők olyan távolságba költöznek, ahonnan még *koherens társadalmi mezőt* tudnak fenn tartani (Hannerz 1998: 240.). A transznacionális migráció plurilokális szintjén nagy jelentősége van a mobilitásnak. Fontos szerepet tölt be az utazás és a közlekedés. Nagyvárad és Biharkeresztes között Románia európai uniós csatlakozása óta folyamatosak a tömegközlekedés kiépítésére irányuló törekvések. Ennek ellenére továbbra is az autóhasználat a meghatározó. Egy adatközlőm elmondása szerint személyautóval huszonöt perc alatt be lehet érni Biharkeresztesről Nagyváradra, de az ingázók létszámának megszorodása lassítja a határátkelést. Az utak minősége mellett az üzemanyagárak alakulása is meghatározza azt a távolságot, ahonnan még érdemes napi szinten bejárni. A határ két oldala között ingázók számára 2010-ben még előnyt jelentett az, hogy a romániai üzemanyagárak kedvezőbbben alakultak, mint a magyarországiak. Akkor a megkérdezettek mindegyike Romániában intézte a tankolást. Mára kiegyenlítődtek az üzemanyagárak.

Az átköltözők jelentős részénél az online és offline kapcsolattartás egyforma jelentősége figyelhető meg (Hallett – Barber 2014: 307–308.). A magyarországi lakóhely megválasztásánál sokak számára szempont volt a romániai telefonszolgáltatók elérhetősége is. Arra törekedtek, hogy az átköltözés ellenére a romániai telefonszolgálatok és internetszolgáltatók jeladóinak körzetében maradjanak, hogy ne kelljen drágább, magyarországi szolgáltatást igénybe venniük. A telefon- és az internethasználat erősíti a tér transznacionális jellegét, mert lehetőséget biztosít a felhasználók számára a határ túlololdalán élő rokonokkal és barátokkal

² A jelenség részletesebb bemutatását lásd Lovas Kiss 2011: 13–58.

történő intenzív és folyamatos kapcsolattartásra. Például a Románia és Magyarország között ingázó családok általános és középiskolás gyermekei legfőképp Nagyváradra járnak tanulni. A szülők hozzák-viszik őket minden nap. Ezek a gyerekek osztálytársaikkal és barátaikkal iskolaidő után leginkább online tartanak kapcsolatot, így gyakorlatilag jelen vannak a romániai barátaik kommunikációjában is, miközben magyarországi otthonukban tartózkodnak.

„Magyarban minden van, de minden drága”

A transzmigránsok olyan közel maradnak a kibocsájtó közegükhöz, hogy az a mindennapi tevékenységük legkisebb változtatásával járjon. Megtartják munkahelyüket, és részesei maradnak az átköltözésük előtti társadalmi kapcsolatrendszerüknek is. Ennek a migrációs jelenségnek nem a kibocsájtó társadalom elhagyása a célja, hanem két egymás melletti kulturális miliőben az oda-vissza történő szabad mozgás megélése azért, hogy mindkét terület előnyeit kihasználhassák (Hannerz 1998: 240.). Ezek elsődlegesen gazdasági előnyök. A plurilokális transzmigráns létformát nem a leggazdagabbak választják, inkább arról van szó, hogy sokak számára csak ez az ingázó életforma teszi lehetővé életszínvonaluk javítását. Többen kölcsönöket vettek fel, hogy ingatlant vásárolhassanak Magyarországon. Az átköltözők közül sokan értelmiségiek, alkalmazottak, többnyire a középosztályból kerülnek ki, számukra meghatározó, hogy az átköltözés *megérje*, azaz kisebb anyagi ráfordítás mellett jobb életkörülmények közé kerüljenek. A migrációjuk célja a magasabb presztízsű életkörülmények megteremtése: bérházból kertes házba, városi nyüzsgésből falusi nyugalomba költözés.

A transzmigránsok az átköltözésük előtt kalkulációt végeztek, amelyben figyelembe vették a ház árát és a közlekedés költségeit. 2007-ben Magyarországon a házak voltak olcsók, Romániában pedig az életfeltételek megfizethetőbbek (olcsóbb üzemanyagárak, megélhetési lehetőségek), és ezeket oly módon igyekeztek összehangolni, hogy a magyarországinál alacsonyabb átlagfizetés ellenére is gazdaságosan tudják működtetni új életformájukat. A megvásárolt házaik felújításához Romániában a magyarországinál olcsóbban szereztek be az építőanyagot, és kedvezőbb áron tudtak munkásokat alkalmazni. Magyarországon igyekeztek a kiadásokat visszafogni, olcsó vagy ingyenes programokat szervezni (biciklikirándulást vagy olyan környékbeli autós kirándulásokat, amelyek egy tank benzinnel bejárhatók). Kezdetben az átköltöző lakosság előnyére használta ki, hogy az Eurorégió aszimmetrikus regionális szerkezetéből adódóan eltérőek a piaci árak a határ két oldalán. Azonban a gazdaságosnak tűnő előretervezés ellenére is sokaknál akadtak előre nem tervezett, váratlan tényezők. „*Megdöbbsentünk, amikor az első gázzámlát megkaptuk.*” – emlékezett egy adatközlőm. Mára az árak nagyrészt kiegyenlítődték, ennek ellenére a betelepülők a helyi kereskedelem forgalmát továbbra sem növelik érdemben. Elsősorban a Nagyvárad által kínált szélesebb szolgáltatási palettáról választanak, vagy az autós életformájukból adódóan a berettyóújfalui, debreceni nagyáruházak kínálatára számítanak. Csak alkalomszerűen fordul elő, hogy néhány szolgáltatást a befogadó településükön vesznek igénybe. Többnyire csak a kisebb vásárlásokat végzik lakóhelyükön.

A rendszeresen ingázó családoknak a térben szétvált lakóhely, munkahely és szolgáltatások miatt nagyobb a közlekedési szükségletük, ezért előbb kerülhetnek anyagilag krízishelyzetbe, és érzékenyebben reagálnak a válságokra. Amikor a pénzügyi világválság következtében az anyagi feltételek változtak, sokan kénytelenek voltak felszámolni transzmigráns életformájukat. A 2007-ben Amerikában kirobbant válság hatásai 2009-re mutatkoztak meg Bedőn és Biharkeresztesen. Ekkor sokak anyagi helyzete annyit romlott rövid idő alatt, hogy az utazási és rezsiköltségeket már nem tudták fizetni, ezért változtatni kényszerültek életmódjukon. A krízishelyzet legkézenfekvőbb megoldásának a magyarországi házaik értékesítése és a romániai visszaköltözés mutatkozott. Ugyanakkor akadtak, akik átmeneti megoldásokkal igyekeztek átvészelni a pénzügyi válság okozta helyzetet. Átköltöztek Nagyváradra, többnyire a szülőkhöz, ritkábban albérletbe kényszerültek (a nagyváradai albérletárak elég magasak), miközben a magyarországi házukat igyekeztek bérbe adni.

A közvetlenül a határ két oldalára irányuló transzmigráció legbiztonságosabban a kétkeresős családmodell keretei között működtethető. A családi viszonyok átalakulásával, a családtagok igényeinek és életformájának változásával a két ország között egyensúlyozók gyakran valamelyik irányba elbillennek. Szinte biztos, hogy a transzmigráns életforma feladásával jár a válás, az egyik házastárs elhalálása vagy a munkahely elvesztése. Vannak, akik nyugdíjassá válva szembesülnek azzal, hogy a romániai nyugdíjuk kevés a magyarországi megélhetéshez.

A magyar kormány által 2010-ben elfogadott, az állampolgárság megszerzéséről szóló XLIV. törvény a kedvezményes honosításról rendelkezett. Ennek értelmében a korábban Romániában született magyar etnikumhoz tartozó román állampolgárok tartós magyarországi letelepedés nélkül is kaphatnak magyar állampolgárságot.³ Így már nem kellett magyarországi címre bejelentkezniük a romániai magyaroknak ahhoz, hogy magyar állampolgársághoz jussanak. Ugyanakkor a törvénymódosítás nem terjedt ki a személyazonosító dokumentumokra, ezek megszerzéséhez továbbra is magyarországi állandó lakcím szükséges. A magyar okmányok gyakran a Nyugat-Európába migrálók számára jelentenek előnyt, mert használatuk a román stigma elkerülését segítheti (Feischmidt 2004.).

A transznacionális migráció plurilokális szintjén – ha nem kényszerhelyzet, hanem életformaként megélt – a magyar állampolgárság megszerzése nem okoz törést, azonban ha a két kultúra közötti egyensúlyi állapot felborul, nagy előnyt jelent. A kettős állampolgárok között nem ritka, hogy Magyarországon igyekeznek munkát találni, ha elvesztik a munkahelyüket Romániában. Az átköltözők azonban továbbra is tartják a kapcsolatot a határ túloldalán élő barátaikkal és rokonaikkal, ezért ez a forma nem tekinthető a transzmigráns élethelyzet felszámolásának. Ugyanakkor a kisgyerekes családok esetében ekkor már nem éri meg naponta átvinni a gyereket az iskolába vagy az óvodába, így magyarországi oktatási intézménybe íratják őket. Ez azzal az előnnyel is együtt jár, hogy a magyarországi óvodába vagy iskolába járó gyermek után a szülők Magyarországon vehetik fel az állami támogatást, amelynek összege közel ötezer forinttal magasabb, mint Romániában.

Kapcsolattartás a helyiek és a betelepülők között

Az egy térben élés, a földrajzi összetartozás önmagában még nem képes megteremteni azt a *laza szövedékű interperszonális viszonyt*, amelytől a helyi társadalom részeseivé válhatnak a betelepülők (A. Gergely 1993: 41–42.). Biharkeresztesen és Bedőn a Romániából átköltözők térbeli elkülönüléséről nem beszélhetünk, mert az éppen aktuálisan eladóvá váló házak megvásárlása jelöli ki helyüket a települések terében. A betelepülés arányaiból adódóan többnyire helyiek szomszédságába kerülnek. A házvásárlók közül többen számoltak be arról, hogy nincs kapcsolatuk helybeliekkel, legfeljebb a szomszédjaik közül ismernek néhányat. A Biharkezesen időszakosan élők közül is többeknek a közvetlenül mellettük lakókkal ápolt jó kapcsolat az egyetlen helyi kötődésük. Azok esetében, akik nem laknak Biharkeresztesen, nem ritka, hogy telefonszámot cserélnek, és a szomszéd *ránéz* az ingatlanra, esetleg értesíti őket, ha szükséges. A beköltözők számára a *szomszédságokban* mint ténylegesen létező társadalmi formákban nyilvánul meg a lokalitás (Appadurai 2001: 30.).

A megkérdezett biharkeresztesiek arról számoltak be, hogy alig ismerik a betelepülőket, mert azok kapcsolatrendszerüket nem a befogadó település terében, hanem a korábban otthont adó városi miliőben, Nagyváradon működtetik. Így a helyiek csak közvetett információk alapján tudnak véleményt formálni a beköltözőkről. A leginkább látható külsőség maga a megvásárolt ház, illetve az életvitelt tükröző presztízs elemek, mint például egy vagy több autó használata. Egyrészt a helyiek közül sokan a piaci folyamatok kontrollálását, a kínálókozó lehetőségek kihasználását látják a házvásárlásokban, ezért pozitívan értékelik a

³ A törvényi feltételekről bővebben: <https://ugyintezes.magyarorszag.hu/ugyek/410006/420011/Allampolgarsag20091202.html?ugy=kettosallampolg.html#topicissue> (letöltés: 2015.10.24.)

transzmigránsok érkezését. Jó üzleti érzéket, talpraesettséget feltételez, hogy a betelepülők igyekeznek a kedvező lehetőséget megragadva olcsóbban házhoz jutni. Másrészt a különböző kulturális jelentések mobilitása révén és a globalizálódás okán közösen birtokolt ízlésvilágból merítenek mind a helyiek, mind a betelepülők. Az utóbbiak többnyire felújítják, magasabb komfortfokozatúvá teszik és a média által is közvetített globális polgári presztízselemekkel látják el a megvásárolt házaikat (Kapitány – Kapitány 2000.). Így mintegy vizuálisan deklarálják, hogy birtokában vannak bizonyos transznacionálisan meghatározott kulturális értékeknek. A házak felújítása gyakran magasabb igényszintet, polgári értékrendet sejtet, és a helyiekben a fejlődés, a gyarapodás, a városiasodás képzetét kelti. Azzal, hogy a betelepülők megbecsülik és gyarapítják vagyontárgyaikat, preferálható értékrendjükéről nyújtanak képet a helyiek számára. Lakókörnyezetük kialakításával egyben a lokális közösségen belül is értéket képviselő presztízsnövelő tevékenységet végeznek, amellyel a helyiek értékrendjéhez hasonló normarendszert deklarálnak és elvárásaihoz illeszkednek. Ebben a kommunikációban nincsenek hátrányban a román anyanyelvű betelepülők sem. Itt a nyelvtudásnál fontosabb, hogy alkalmazni tudják azt a kulturális tudást, ami elengedhetetlen az együttéléshez. Mindennapi viselkedésükkel, nonverbális eszközökkel bizonyítják, hogy ismerik, és nem sértik meg az ott élők viselkedési mintáit, társadalmi normáit és értékeit (Niedermüller 2005: 59–60.). Ugyanakkor az elfogadás aktusában intenzíven vesznek részt a helyiek is azzal, hogy a változásokhoz pozitívan viszonyulnak. A Romániából érkező házvásárlók a településből megszerzett térben olyasmit valósítanak meg, amit a közösség nem tekint idegennek. Az ingatlanokat nem bontják le, hanem újjáépítik, mintegy megőrzik a lokalitás korábbi formáit és – úgy tűnik – ez megfelel egyfajta beavatásnak (Appadurai 2001: 30.). A helyi lakosság voltaképpen hozzájárul ahhoz, hogy a betelepülők fokozatosan a saját képükre formálják az életterületet és ezzel részint magát a települést is. Ez az attitűd és beilleszkedési modell a többség-kisebbség viszonyában az elfogadó érzelmi viszony dominanciáját jelzi (Bindorffer 2006: 19.).

Betelepülők és helyiek viszonyát döntően befolyásolja az előbbieket létszáma és csoportjellege. Az európai tapasztalatok arra hívják fel a figyelmet, hogy a határon átívelő lakóhelyi mobilitás ott okoz gondot, ahol a migránsok elkülönülnek a helyi lakosságtól, és nem mutatnak érdeklődést a társadalmi beilleszkedésre. Ez az állítás a Bedőre és Biharkeresztesre települők közül sokakra igaz. Ugyanakkor meghatározó kérdés az is, hogy a lokális társadalom életvilágában szervezeten tűnnek-e fel. Többnyire nem váltanak ki ellenreakciót, amíg nem alakítanak kompakt közösséget. A házat vásárlók egyéni kapcsolatokat építenek, nem csoportként lépnek fel, bár kétség kívül az eltelt néhány évben történtek kísérletek a csoporttá szerveződésre. Például Biharkeresztesen 2010-ben a migránsok közül néhány értelmiségi civil mozgalom keretében összejövetelek szervezésébe kezdett. Azonban a településeken belül nincs akkora súlyuk, hogy a helyiek korábbi életvilágukra veszélyesnek ítéeljék meg a jelenlétüket.

Az átköltözőkről alkotott képhez hozzájárul a betelepülés intenzitása is. Az ártándi forgalmi folyosó mentén zajló betelepülés hivatalosan akkor indulhatott meg, amikor Románia 2007-ben felvételt nyert az Európai Unióba. A folyamat csak rövid ideig volt intenzív, a 2008-as pénzügyi világválság miatt 2009 körül megtorpant. Bár napjainkig jellemzőek az átköltözések, de nem váltak tömegessé és szervezetté.

A migráns perspektívából pedig – különösen a négyezer fős Biharkeresztes esetében – nem nyílik rálátás a befogadó települések lakossági összetételére. Többen arról számoltak be, hogy csak akkor szembesültek azzal, mennyien költöztek át, amikor maguk is letelepedtek.⁴ Az új lakosok a korábbi tulajdonosoktól vásárolt házakba költözve térben nem szegregálódnak. A magyar nemzetiségű betelepültek magyarul és románul egyaránt kommunikálnak, és ez a zökkenőmentes kapcsolattartásban jelentős előny. Kétségkívül a magyarul nem beszélő átköltözők erősebb kötődést mutatnak Nagyvárad felé. Az autós életforma minimálisra csökkenti a kapcsolatépítés alkalmait a helyi lakossággal. Az autóhasználat növeli a betelepülők elszigeteltségét, valamint lehetőséget nyújt azoknak az interakcióknak az elkerülésére, amelyből kirajzolódhatnának a helyiek és a betelepülők közötti hasonlóságok, illetve különbözőségek.

⁴ 2014-ben a 4 000 lakosú Biharkeresztesen megközelítőleg 600 betelepülő élt.

A helyiek olyan eltávolító célzatú, negatív töltetű véleményeket is megfogalmaztak, amelyek – még ha csekély jelentőségű dolgokra vonatkoznak is – alapvetően a distanciatereemtés eszközei. Jelzik, hogy a betelepülők elfogadása nem jelenti egyben a beolvadásukat is. Mivel a migránsok jelentős részének életvezetési gyakorlatára az ingázás a jellemző, a nap jelentős részében távol vannak lakhelyüktől és egyben a normabertartást ellenőrző lokális kontrolltól is, a helyiek leginkább csak a kifelé kötődő kapcsolati hálójukból következő jelenségeket illethetik kritikával. Például azt, hogy a felújításokhoz Romániából hívnak munkásokat, vagy nem beszélgetnek a helyiekkel, esetleg nem keresik velük a kapcsolatot. Biharkeresztesen például azért figyelmeztettek betelepült családokat, mert nem takarították a házuk előtt a havat. Ugyanakkor a jelenséget a kertes házas és a lakótelepi életmód különbségével magyarázták.

Az eltérő mértékben átjárható tér

A 20. század végére a posztmodern értelmezésében meghatározóvá vált a térbeliség (Foucault 2000: 147.). A tér nemcsak fizikai jellemzőin keresztül határozható meg, hanem az alapján is, hogy a teret használó emberek hogyan interpretálják azt. Ez az értelmezés a térhasználók gyakorlatában komplex egységet alkot. A cselekvéseikben, az érzékelésükben, a gondolkodásukban, valamint a térről szóló diskurzusaikban is egy folyamatosan változó társadalmi tér jelenik meg (Mester 2007: 296.). A térről alkotott kép sohasem homogén, hiszen használói nézőpontjából sem egységes. A térbeli folyamatok több mellérendelő olvasat mentén értelmezhetők (Szijártó 2008: 234.).

A transznacionális folyamatok nem választhatók le arról a társadalmilag megalkotott térről, amelyben végbemennek. Esetünkben egy csaknem virtuális határ két oldalán a transznacionális migráció kapcsán nem beszélhetünk egyik kultúrából a másikba történő, nemzetállamok közötti átjárásról. A határ jelentéktelenné válásával a nemzetállami keretek, amelyek korábban meghatározták a teret, nem tarthatók, és az Európai Unióban a kulturális társadalmi hovatartozásnak új formái jönnek létre (Niedermüller 2005: 58.). Az egy időben két kultúrához tartozás a transznacionális migráció plurilokális szintjén már másféle, a korábbi nemzetállami térértelmezést elvető megközelítést feltételez. Ennek az egyéni térelképzelésnek a keretei nem esnek egybe sem Románia, sem Magyarország határaival. Az áttelepülők meglehetősen hasonló életformája ugyanakkor feltételezi, hogy az egyéni térkonstrukciók lényegében már megteremtettek egy látni társadalmi teret, amelyet az azt használó emberek cselekvései és a rá vonatkozó diskurzusok formálnak. (Mester 2007: 297.). A térben való otthonosság megéléséhez hivatalos formát nyújt a honosítás lehetősége is, amely biztosítja, hogy a kettős állampolgárrá vált romániai magyar etnikum tagjai a határ mindkét oldalán jogi értelemben is egyenértékű félként alakítsák ki saját térkonstrukciójukat.

Az az elképzelés, hogy a határok átjárhatóvá válásával annak két oldalán élők térhasználata megváltozik, csak elméleti elképzelés. A gyakorlatban egyfajta társadalmi ozmózisnak lehetünk szemtanúi, amelyben az egyes lokalitásokból a másikba történő szabad átlépés ellenére is nagyrészt csak az egyik irányba, leginkább nyugat felé zajlik mobilitás. A hivatalos keretek szerteágazó lehetőséget biztosítanak az elmozdulásra, azonban az egyéneket történelmi, gazdasági és társadalmi háttérük is befolyásolja, gátolja, vagy éppen sarkallja az elmozdulásra. Hangsúlyozni kell, hogy egyéni élethelyzetek és viszonyulások mentén lehet konkrét állításokat tenni, miközben az értelmezés megkívánja bizonyos trendek meghatározását még akkor is, ha ezek valamiféle absztrakt klasszifikációt eredményeznek.

Ha arra keressük a választ, hogy miért nem kiegyensúlyozott a határ két oldala felé a nyitás, azt tapasztaljuk, hogy a Romániából érkezők számára a magyarországi térben több előny is kínálkozik. Számukra Magyarország a *Nyugatot* jelenti földrajzi értelemben, és a közbeszédben máig megőrzött tradíciók szerint is.⁵

⁵ Ennek a képnek a kialakulása a Ceaușescu diktatúra hiánygazdaságáig vezethető vissza.

Sokak számára a modernizáltabb, individualizáltabb, jobb élethelyzet terét jelenti, de a romániai magyar kisebbség számára egyben az anyaországot is (amelyhez a viszony természetesen nagyon sokrétű lehet).

A legmagabiztosabban a román és a magyar nyelvet egyaránt beszélő kettős állampolgárságú romániai születésű magyarok tudják kihasználni a két nemzetállam közötti átjárhatóság, valamint a különböző kulturális és társadalmi közegekben kínálkozó egyidejű jelenlét lehetőségét. A romániai magyar etnikum a belföldi és a nemzetközi migráció jegyeit egyaránt magán viseli, kiemelt jelentősége van a közös történelmi gyökereknek, a nyelvi azonosságnak és a kulturális közelségnek (Gödri 2005: 79.). A kedvezményes honosítás intézménye tovább erősítette a romániai magyarok lehetőségeit, amelyet kihasználva sokan magyar állampolgárként az ország belseje felé költöztek tovább.

Mivel a határ magyar oldalán is élnek román nemzetiségűek, van román nyelvi közeg és intézményi hálózat (román nyelvű általános iskola), ezért a Romániából érkező román anyanyelvű családok sincsenek teljesen elszigetelt kommunikációs helyzetben, ha Bedőre vagy Biharkeresztesre költöznek. Nagyvárad Magyarország felé épülő agglomerációs övezete egyszerre ad teret kétféle etnikai kapcsolatépítésnek. Egyrészt a magyarországi román nemzetiségi települések (Bedő, Körösszakál, Körösszegapáti) fűzik szorosabbra romániai kapcsolataikat a betelepülő románjuk népességen keresztül. Másrészt pedig kirajzolódni látszik a bedői román nemzetiségű lakosság identitásának felértékelődése és új tartalmakkal telítődése is.

A térbeli mozgás alapján úgy tűnik, mintha Magyarországról Romániába nem lenne átjárható a tér. A magyarországi magyarok saját környezetüket továbbra is perifériának tekintik, és a romániai kapcsolatépítés sokak számára leértékelt pozíció. Mivel a romániai bérszínvonal alacsonyabb, mint a magyar, sokan úgy gondolják, hogy nem éri meg Romániában munkát vállalni. Kérdésemre a román nyelvtudás hiányára is többen hivatkoztak, illetve arra, hogy a román és magyar nyelvtudással egyaránt rendelkező romániai magyarokkal szemben hátrányban lennének. Ugyanakkor volt olyan Magyarországra áttelepült adatközlő, aki szerint a magyarországi magyarok fejében még ott a határ: *„Itt nincs munkája és a határ túloldalán ott vannak a gyárak. Lehet, hogy kevesebbet keresne, mint Magyarországon, de az is több a semminél, csak a fejében még ott van a határ.”* Bár kétségtelül kevesebben mennek át Romániába dolgozni Magyarországról, de erre is találhatók példák, elsősorban üzleti célú migrációk formájában (Fleck 2013: 257.).

Összegzés

A transznacionális tér olyan fizikálisan és virtuálisan is értelmezhető entitás, amely a korábban vagylagosan megélt kulturális közeget újfajta egymasmellé rendelő formákkal váltja fel. Azok számára, akik élni tudnak a transznacionális tér kínálta előnyökkel, az egy időben több kulturális miliőbe tartozás lehetőségét teremti meg. Írásomban azokat a hétköznapiakban megjelenő döntési és kapcsolattartási pozíciókat vázoltam fel, amelyek mentén az egyén a mindennapokban a transznacionális tér használata során találkozhat. Nem tudható, hogy a jövőben kiteljesednek-e vagy beszűkülnek ezek a lehetőségek, de az elmúlt évek eseményei arra mutattak rá, hogy a transznacionális kapcsolatok érzékenyen reagálnak a kívülről érkező gazdasági, politikai behatásokra. Ugyanakkor a kutatási terepem eddigi tapasztalatai alapján úgy tűnik, hogy a transznacionális élethelyzeteket nem jellemzi az állandóság. Érzékenyen reagálnak az egyéni, családi vagy társadalmi szinteken végbemenő változásokra. Sokkal inkább felfoghatók egy könnyen kibillenő egyensúlyi helyzetnek, mintsem tartós életformának.

Kitértem arra is, hogy kutatási terepemen a transznacionális kapcsolatok kiépítésének és megélésének lehetősége az ott lakók számára nem egyformán adott. Vannak, akiknek a transznacionális tér megélése könnyebb, vagy helyzetük arra predesztinálja őket, hogy kihasználják a benne rejlő lehetőségeket, illetve maguk is építsék azt. A transznacionális életforma kialakítása leginkább a romániai születésű magyarok számára kínál előnyöket. Nyelvi és kulturális otthonosságuk már a nemzetállami keretek között is nagyobb kulturális mozgásteret biztosított számukra, a határ jelképpé válásával pedig lehetőségük nyílt a két ország

egyenlőtlen fejlődéséből fakadó előnyök kihasználására. Számukra a legkedvezőbb alternatíva a magyarországi ingatlanok megvásárlása. Ennek köszönhetően a romániai nagyvárosi létet, a bejáratott kapcsolati hálót, valamint a magyar identitást és a vidéki romantikát egyidejűleg élhetik meg. A kedvezményes honosítás révén a kettős állampolgárok számára válik a leginkább átjárhatóvá és egyszerre elérhetővé a két ország kínálta kulturális miliő.

Szakirodalom

- A. GERGELY András
1993 *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – Akadémiai Kiadó.
- APPADURAI, Arjun
2001 A lokalitás teremtése. *Régió* 12. 3: 3–31.
- BARANYI Béla
1999 A periféria „perifériáján” a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Észak-kelet Alföldön. *Tér és Társadalom* 13. 4. 17–44.
- BINDORFFER Györgyi
2006 Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In BAKÓ Boglárka – PAPP Richárd – SZARKA László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. 9–35. Budapest: Balassi.
- DAHINDEN, Janine
2005 Contesting Transnationalism? Lessons from the Study of Albanian Migration Networks from Former Yugoslavia. *Global Networks* 2. 191–208.
- FEISCHMIDT Margit
2004 A határ és a román stigma. In KOVÁCS Nóra – OSVÁT Anna – SZARKA László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás köréből III*. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve. 43–58. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FLECK Gábor
2013 Bedő. In KOVÁCS Éva (szerk.): *Kint és bent. Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. 219–261. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó.
- FOUCAULT, Michel
2000 *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk.
- GÖDRI Irén
2005 A bevándorlók migrációs céljai, motivációi és ezek makro- és mikrostrukturális háttere. In uő. – TÓTH Pál Péter (szerk.): *Bevándorlás és beilleszkedés*. KSH NKI Kutatási Jelentések 80. 69–131. Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet.
- HALLETT, Roland E. – BARBER, Kristen
2014 Ethnographic Research in a Cyber Era. *Journal of Contemporary Ethnography* 43. 3. 306–310.
- HANNERZ, Ulf
1998 Transnational Research. In RUSSELL, Bernard (ed.): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. 235–256. Walnut Creek – London – New Delhi: AltaMira.
- HARDI Tamás
2010 A szuburbanizáció jelensége és hatásai – határon innen és túl. In uő. – LADOS Mihály – TÓTH Károly (szerk.): *Magyar szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. 11–26. Győr – Somorja: MTA Regionális Kutatások Központja – Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet – Fórum Kisebbségkutató Intézet.

- JAGODIČ, Devan
 2010 Határon átívelő lakóhelyi mobilitás az Európai Unió belső határai mentén. In HARDI Tamás – LADOS Mihály – TÓTH Károly (szerk.): *Magyar szlovák agglomeráció Pozsony környékén.* 27–42. Győr – Somorja: MTA Regionális Kutatások Központja – Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet – Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor
 2000 *Beszélő házak.* Budapest: Kossuth Kiadó.
- LOVAS KISS Antal
 2011 Cross-border Mobility as the Starting Point of the Emergence of a Transnational Space Along the Traffic Route of Ártánd Border Crossing Point. In LOVAS KISS, Antal (ed.): *The Impacts of the European Union Accession to the Situation and the Economic, Social Structure of Several Settlements of the Region of Bihar.* 13–58. *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 16. Debrecen: Néprajz Tanszék
- MESTER Tibor
 2007 Mentális térképezés. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* 296–316. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- NIEDERMÜLLER Péter
 2005 Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In Kovács Nóra – OSVÁT Anna – SZARKA László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések.* 52–66. Budapest: Balassi Kiadó.
- PORTES, Alejandro
 2003 Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism. *International Migration Review* 3. 874–892.
- SCHILLER, Nina Glick – BASCH, Linda Green – BLANC, Cristina Szanton (eds.)
 1992 Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered. *Annals of the New York Academy of Sciences* 645. 1–25.
- SIDAWAY, James Derrick
 2001 Rebuilding Bridges: A Critical Geopolitics of Iberian Transfrontier Cooperation in a European Context. *Society and Space* 19. 743–778.
- STRÜVER, Anke
 2005 Spheres of Transnationalism within the European Union: On Open Doors, Thresholds and Drawbridges along the Dutch-German Border. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31. 2. 323–344.
- SZIJÁRTÓ Zsolt
 2008 Tér, kultúra, kommunikáció. A kultúrakutatás a „kulturális fordulat” után. In uő. *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok.* 232–246. Budapest: Gondolat Kiadó.
- TERLOUW, Kees
 2008 The Discrepancy in PAMINA between the European Image of a Cross-Border Region and Cross-Border Behaviour. *GeoJournal* 73. 103–116.
- VAN HOUTUM, Henk – GIELIS, Ruben
 2006 Elastic Migration: the Case of the Dutch Short-Distance Transmigrants in Belgian and German Borderlands. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 97. 2. 195–202.
- VÁRADI MONIKA Mária – WASTL-WALTER, Doris – FILEP Béla – GÁBRITY Molnár Irén
 2013 Bevezető: utak és úton lévők. In BARTA Györgyi (főszerk.): *Itthonok-otthonok – új otthonok: migráns élethelyzetek a Vajdaságban és Magyarországon a délszláv háború után.* *Tér és Társadalom* 27. 2. 3–34. Budapest: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete.

The Life Situations of Migrants in Transnational Space

The study introduces the reader to several aspects of the migratory phenomena currently affecting the Ártánd border crossing between Romania and Hungary, arguing that some of the processes underway in the region may be characterised as developments within *transnational space*, a new physical and virtual entity in which the former environment of mutually exclusive cultural alternatives has been replaced by a sphere where multiple social environments run in parallel. Individuals who take advantage of transnational space, it follows, are able to partake of several cultural *milieux* at once.

In the region under scrutiny, it was found, the ability to develop and utilise transnational relationships is not enjoyed equally by all inhabitants. For some, it is a much simpler matter: their situation predestines them both to participate in the construction of this space, and to exploit the opportunities it has to offer. Specifically, the transnational lifestyle offers greater advantages to ethnic Hungarians born in Romania than it does to other groups. With the transformation of the national border between Romania and Hungary from a physical dividing line into one of a more symbolic nature, their natural comfort with the language and culture of Hungary has accorded them greater latitude in exploiting the advantages that have arisen from the two countries' disparate rates of development. Those who have accepted Hungary's offer of streamlined dual citizenship are able to cross the border, and hence to access the cultural environments of both countries, with the greatest facility. For such individuals, the best way to leverage this advantage is to purchase real estate in Hungary, while maintaining jobs and social relationships in Romania, thus adding the enjoyment of Hungarian identity and a romantic rural setting to the continued benefits of Romanian urban life and existing social networks.

The experience gained from researching this paper suggests that transnational life situations are not typically constant, but react sensitively both to external economic and political forces, and to changes in individual and/or family circumstances. Thus, they are better characterised as bodies in unstable equilibrium, than as permanent lifestyles.

Brücke – a szatmári svábok identitásformálásának határon átívelő jelenségei

A német *Brücke* kifejezés magyar nyelvű jelentése 'híd'. Híd, amely nemcsak a simmeli metaforikus határ értelmezésének társadalmi, intézményi logikáját magában foglalva jelentheti a kapcsolódást és az átengedést (Simmel 1909: 1–3),¹ hanem utal egy olyan sajtóorgánum nevére is, amely a szatmári svábok egyik csoportösszekötő és identitásformáló reprezentációs eszköze. Tanulmányomban az ilyen jellegű metaforikus hidakat, áthidaló megoldásokat ismertetem, amelyek a *kapcsolódás akarását*, a társadalmilag konstruált kettészakadtság leküzdésére való törekvést jelentik (Böröcz 2002: 134.). Ennek függvényében kitérek a migráns és helyben maradt csoporttagok kapcsolattartási gyakorlatára (elsősorban német–magyar relációban), így a metaforikus mellett a reális határ átjárhatóságára, annak összefonódására, valamint árnyaltabban a már említett folyóirat szerepköreire és a virtuális tér adta közösségépítési lehetőségekre.²

Mindezek előtt röviden vázolom a szatmári sváb identitásfogalom jelentéstartalmait a történelmi események és a határmegvonások kontextusában. Alapvető fogalmi nézetkülönbség figyelhető meg ugyanis a szatmári svábokat érintő 20. századi szaktudományos diskurzusban, leginkább éppen a csoport periférikus léthelyzetének, vagy ahogy maga Szilágyi Levente is fogalmaz a „svábok határhelyzetbe” kerülésének és ezzel együtt önmaguk kisebbségként történő újradefiniálásának következtében (Szilágyi 2009: 321–336.). Egy ilyen szituációban óhatatlanul felmerül az etnikai, nemzetiségi hovatartozás kérdése, amely önmagában még nem jelentené a csoportnév módosulását, de a határmegvonásoknak köszönhető földrajzi/térbeli *virtuális* értelemben vett áthelyeződésük, a szaktudományos értelmezések és az ezzel párhuzamosan megjelenő ideologikus szemléletmód hatása már több fogalmi variáció megjelenését eredményezte. Az elszármazottak saját szóhasználatukban szatmári svábok, a helyiek öndefiníciója egyszerűen csak *sváb magyarok*, bár a *szatmári svábok* megfogalmazással is azonosulni tudnak. A tudományos megközelítések az esetek többségében a dunai svábok részeként beszélnek róluk, bár kevésbé, de mégis a történelmi vonatkozásokkal egyeztetve magyarországi németekhez tartozva is szóba kerülnek, és ellenpólusként az észak-erdélyi németek csoportnéven is szerepelnek.

Valójában a szatmári svábok a dunai svábok³ azon csoportja, melyek tagjai ténylegesen a mai Baden-Württemberg területéről, Oberschwaben vidékéről származó *echte* svábok utódai. Betelepítésük a történelmi Szatmár megye területére az első dunai sváb hullámmal vette kezdetét a 18. század elején, és egészen a 19. század első harmadáig tartott. A betelepülést követően meginduló templomemelésekkel és az általuk elsődleges célként elérendő szakrális háló kiépítésével nemcsak a saját csoporton belül erősítették meg felekezeti és ezzel együtt etnikai hovatartozásukat, hanem a velük együtt élő nemzetiségek és etnikumok számára is egyértelmű differenciáló jeleket tápláltak az adott térbe. Mindez a 20. század elejére ugyan elmagyarosodó, de mégis sajátos kulturális jegyekkel tarkított települések egységes mikrorégióját alkotta. A trianoni határrendezések következtében 28 település lakossága ebben a mikrorégióban maradt, de idegen államhatalom alá került, három pedig elszakadva ettől a tömbtől, de a magyar államiság keretein belül kényszerült új életstratégiák megalkotására (Szilágyi 2009: 331.). Ekkor realizálódik a határ elválasztó funkciója, amely kapcsán sajátos mobilitás alakult ki a magyar-román államhatár mentén fekvő falvak lakossága körében.

¹ Valamint Simmelt idézi Böröcz 2002: 134–135.

² A tanulmány arra a 2003–2013 között végzett empirikus kutatómunkára alapszik, amely során a Nagykároly környéki sváb településeken végeztem résztvevő megfigyeléseket. A romániai oldalon Mezőpetri (Petrești) Kisdengeleg (Dindeștiu Mic), Mezőfény (Foieni), Mezőterem (Tiream), Kaplony (Căpleni), Kálmánd (Cămin), Nagykároly (Carei), Csanáros (Urziceni), míg a magyarországi települések közül Mérc és Vállaj lokális társadalmát vizsgáltam. Netnográfiai megfigyeléseket folytattam 2009–2014 között több szatmári sváb település vonatkozásában is. (A netnográfiról lásd Dörnyei – Mitev 2010: 55–68.) Kutatásaimat támogatta az MTA – DE Néprajzi Kutatócsoport és a freiburgi IVDE.

³ A dunai sváb terminológiáról lásd: Röder 1998: 184., Bindorffer 2008: 2. Illetve: Eberl 1989., Gehl 2005.

A határátlépések szigorításával nem indult meg nagyobb létszámú mozgás, így azokat lehet csak megemlíteni, amelyeket kereskedelmi céllal indítottak Magyarország felé, illetve a „kettős birtokos forgalomban” történő mobilitást sorolhatjuk még ide (Szilágyi 2009: 332–333.). Mindentől függetlenül Magyarországra és Németországba irányuló kisebb arányú átköltözések, átszivárgások, szökések történtek, amelyek a származástudathoz kapcsolódó vándorlási lehetőségek kiaknázását jelezték a második világháborút követő időszakról. Az 1980-as és 1990-es években intenzívvé váló nemzetközi vándorlást jelentősen meghatározta az adott csoport migrációs burka.⁴ Gyakran egész falvak lakosságának közel fele élt az alkalommal, illetve a már korábban elszármazottakkal kialakított kapcsolatháló adta lehetőségekkel, és Németországban próbált szerencsét. A letelepedés sikere sokszor a már korábban elszármazott rokonok, ismerősök segítségnyújtásán múlt, illetve az új élethelyzetbe való beilleszkedés függvényében zajlott.

Az új *hazában* az elszármazottak saját maguk által kialakított jelentésrendszerrel vontak határt maguk köré. A saját közösségükre jellemző rítusok, a szellemi kulturális javak és a különböző reprezentációk egy részét adaptálni tudták (Bindorffer 2004: 30.), de olykor éppen ezek a magukkal hozott sajátosságok korlátozták az új életterben történő idegenérvet leküzdését. Emiatt hosszú ideig nem is tudtak beilleszkedni új társadalmi környezetükbe, ugyanakkor az internalizált elemek sem jelentettek kellő biztonságot az egyén számára, így újszerű manifesztációk megalkotásával próbálták az elhagyott szülőföld közösségét rekonstruálni. Az új hazában, az egyazon településről elszármazottak külön társadalmi szervezetet (*Landsmannschaft* – rövidített formában LM) hoztak létre.⁵ A közösséggé szerveződés igényét továbbá az is mutatja, hogy az elszármazottak nemcsak egy a csoportot közösen képviselő szervezetet alapítottak, hanem a kibocsátó települések nevét viselő egyesületeket (*Heimatortsgemeinschaft* – rövidített formában HOG) hoztak létre. Az egyesületek elsődleges célja az adott településről elszármazottak összefogása, a kapcsolattartás fenntartása és a kibocsátó településük templombúcsújának (*kirbáj*) megünneplése.

Az egyes településekről elszármazottak külön-külön megszervezett társas összejövetelei mellett 1990-től minden évben központi *sváb találkozót* rendeznek váltakozó helyszíneken: egyik évben valamelyik szatmári sváb településen, másik évben pedig valamely dél-németországi településen az elszármazottak területi koncentrációjának függvényében. A találkozók egyik legfontosabb tematikája az *eredetmítosz* továbbörökítése, így az ekkor elhangzó beszédek és az ünnepi liturgia prédikációi rendre a szatmári svábok településtörténetét és az azóta eltelt időszak történelmi eseményeit vázolják.⁶ Esetükben is látható, hogy az identitás több szempontból értelmezve is határon átvihető jelenség (Tóth – Vékás 2004: 186.), ugyanakkor társadalmi kategorizáció eredménye, amely a *mi* és az *ők* határán keletkezik, és orientálja az egyént abban, hogy meghatározza, megtalálja helyét a társadalomban, annak kisebb vagy nagyobb csoportjaiban (Bindorffer 2004: 33.), adott esetben saját etnikai környezetében.

A történelmi Szatmárban megrendezett találkozók közül ténylegesen 2010-ben valósult meg a reális értelemben vett határon átvívelő összejövetel megszervezése, hiszen a magyar oldalról Vállaj, a romániai oldalról Csanáros vállalta a rendezvény lebonyolítását. A találkozóról és templombúcsúkról szóló közlések szerint a határ megnyitását több ízben próbálták megvalósítani – több-kevesebb sikerrel –, így a 2003-as Vállaj–Csanáros közötti határátkelő hivatalos megnyitása előtti években ritkán, de a vállalji templombúcsú idején lehetőségük nyílt a szabad határátkelésre a Vendel napi kirbáj zarándokainak (Boros 2002.).

⁴ A migrációs burok fogalma alatt a tervezett migráció elősegítését jelentő kapcsolati tőkét értjük. Lásd Sik 1994: 41–49., illetve Bernát 2006: 125.

⁵ 1947 őszén – egy évvel azt követően, hogy Szatmárból körülbelül 800 személy költözött át először Ausztria északi területeire, majd innen Allgäuba – jött létre az a hivatalos egyesületi forma, amelyet *Landsmannschaft* néven ismerhetünk, és amely lehetővé teszi a szatmári sváb elszármazottak csoportközösséggé formálódását. Az egyesület megalakulása, története és tevékenysége jól dokumentált, hiszen működéséről a mindenkor vezetőik rendre beszámoltak, saját kiadású folyóiratuk, a *Sathmarer Heimatbrief* (2010-től *Brücke*) hasábjain.

⁶ A kálmándiak 1976. július 25-én Bad Wurzachban tartott Szent Anna ünnepén például Stefan Schmieđ beszédében a Szatmári Német-Sváb Népközösség – *Deutsch-schwäbische Volksgemeinschaft Sathmar* – működéséről és az első betelepülés óta eltelt 250 év történetéről szólt. Lásd *Tag der Gemeinschaft* 1976: 1–2.

Nemcsak az elvándorlással, hanem a „virtuális migrációval” is marginális élethelyzetbe kerültek, amely az identitás fenntartását veszélyeztette, így természetesen is megkezdődött az informális hidak kialakítása, amely nem a reális határral elválasztott települések lakosságára volt elsődlegesen jellemző, hanem a romániai oldal elszármazottai és a szülőfaluban maradtak között.⁷

Sathmarer Heimatbrief – Brücke: a híd

Az államhatár megvonásával külön kell választanunk a magyarországi és a romániai oldalon élők identitásformálásának, identitásörzésének mikéntjét. A magyar oldalon fekvő települések esetében nem beszélhetünk elvándorlásról és a *kétlakiság* kialakulásáról sem. A Romániához csatolt falvakból már a II. világháborút követően megindult az elvándorlás. Az elvándorlók közül később többen váltak olyan nyugdíjas kétlakivá, akik a telet Németországban, a nyarat pedig szülőfalujukban töltik. Az 1960-as években a 2010-től már *Brücke* néven megjelenő, de akkor még *Sathmarer Heimatbrief* című folyóirat hasábjain már tudósítanak arról, hogy különböző németországi és osztrák utazási irodák, kihasználva ezt a kétlaki életmódot és az elszármazottak akkorra már kialakult „hónvagyturizmusát”,⁸ megkezdték a csoportoknak vagy egyéni utazóknak szóló propagandájukat a Németországból Romániába utazók számára. A járatok két lehetséges útirányba indultak el, Nagyvárad és Nagybánya felé.

A kétlakiak és a hónvagyturisták közvetítésével a kibocsátó területre is eljutó folyóirat megindulásakor (1962-ben) még azzal a céllal jött létre, hogy a németországi elszármazottak és a tőlük Amerikába tovább vándorlók közötti kapcsolattartást megkönnyítse.⁹ Később a szülőföld bekapcsolásával nyerte el valójában az összekötő híd szerepét. Kapcsolattartó és identitásalakító funkciója mellett viszont meg kell említenünk az emlékállítás helyének megteremtését is, amely behatárolja a folyóiratban taglalt témák jellegét. A csoportra és a sváb településekre vonatkozóan a telepítéstörténet, a templomemlékek története, a társas és hitélet alakulása, a deportálás- és száműzetés-történetek (gyakran az élménygenerációval készített interjúrészletekkel), iskolatörténetek, a két világháború közötti időszak magyar-német nemzetiségi kérdéseinek és az elvándorlások leírásait olvashatjuk.

A témakörök kiegészülnek olyan híradásokkal (családegyesítések leírása és az emberi élet három nagy fordulóihoz kötődő hírek), amelyek a folyóirat aktuális számának megjelenése előtti – közelmúltbeli – eseményeiről, társas összejöveteleikről tudósítanak. Ilyen értelemben a folyóirat a múltat rendszeresen visszatükröző leírásain túl jelenorientáltak minősíthető, legjelentősebb témája pedig az említett központi sváb találkozók előzetes meghirdetése, majd az eseményt követően annak részletes leírása, dokumentálása. A rendezvények pontos híradására leginkább azért van szükség, mert az érintettek közül sokan nem tudnak a találkozón részt venni, de a folyóirat kézhez vételével részesei lehetnek, ezzel is erősítvén a közösségbe való *bevonás/bevonódás* szándékát.

⁷ A határzónákban élők több alkalommal végeztek saját akaratukon kívüli nemzetközi „virtuális migrációt” anélkül, hogy szülőfalujukot elhagyták volna (Tóth é. n. 7.). Mivel a vizsgált terület a magyar és román határrégió részét képezi, többnemzetiségű lakosai a két világháború közötti időszakban mozgás nélküli migránsná váltak. Egyszerre egy másik állam polgárai lettek, sokszor számukra ismeretlen, új nemzeti nyelvhasználattal és új személyes okmányokkal.

⁸ A hónvagyturizmus fogalmi kereteiről lásd Fendl 1998: 85–100, illetve Ilyés 2003.

⁹ Az elszármazottak közül többen rövidebb idővel a szülőföld elhagyását követően Németországból tovább vándoroltak Amerikába. Az LM tudósításainak köszönhetően a tengeren túli társas élet szerveződéséről is képet kapunk, amely szerint Cliftonban 1953. március 15-én alakították meg amerikai egyesületüket *Sathmarer Heimatverein* néven. Az egyesület legfőbb célja az anyanyelv és a szokások ápolása, a népdalkincs megtartása, a szellemiség továbbörökítése és a baráti összetartás az új és az elhagyott hazában is. Vö. Schmed 1963: 1.

A sváb találkozók tudósításai kapcsán jelennek meg a csoportidentitás és ezzel együtt az ethnospecifikus kulturális jelenségek tudatos fenntartásának verbális kifejeződései is, nemcsak szövegbe ágyazottan, hanem az egyes tanulmányok és cikkek címében:¹⁰

– „... *stiften wir Zukunft*...“ (HB [Helmut Berner] 2008a: 297–301.) – jelentése a ’jövő megalapozása’, amely utal a különféle társadalmi szervezetek létrehozásának céljára, a kulturális örökségük fenntartására és formálására, valamint a jövőbeni léthez szükséges alapok megeremtésére.

– „*Brücken Bauen!*“ (Brücken Bauen! 2008: 213.) – a 2008-as sváb találkozó szlogenje ’a híd építése’. 1990-ben rendezték meg az első szatmári sváb találkozót ezzel a céllal. A híd építésének szimbolikus megjelenítése a határon átívelő összetartozást és a határok leküzdését is kifejezi. A találkozókra általános jelleggel érvényesnek tartották az összejövétel mindenkori szerepét, tehát a saját kultúra és nyelv ápolását, megőrzését, illetve a hagyományok és szokások fenntartását – *népösszekötő*, határon átívelő funkcióval és az európaiság eszméinek terjesztése, tudatosítása szándékával:

„*Minden eddigi találkozó középpontjában határokat átívelő népösszekötő funkcióval a saját kultúra, nyelv, hagyományok, szokások ápolása és fenntartása állt úgy, mint az európai eszmék terjesztése és tudatosítása.*”¹¹ (ford. M. M.)

A 2008-as találkozóra a hídépítés mellett az emlékezés és a megértés címszavakat is alkalmazták: „*Erinnern und Verstehen*” (HB [Helmut Berner] 2008b: 185.)

– „*Einheit in Vielfalt!*” (H. [Helmut] Berner 2008: 197–198.) – a 2006-os találkozó szlogenje utal a sokféleségben rejtőző egységre, amely egyúttal a többnyelvűséget, a több nemzethez való tartozást és az etnikailag vegyes társadalmi környezetben való hosszú ideje fenntartott egységet jelenti.

– „*Kultur erhalten – Zukunft gestalten*” (H. [Helmut] Berner 2003: 50–52.) – a kultúra fenntartása biztosítja a jövőt, tehát a fennmaradást. Mindezt a 2003-as német kulturális napok megrendezésével kívánták megerősíteni Szatmárnémetiben és Nagykárolyban.

– „*Vergangenheit annehmen – Zukunft gemeinsam finden*” (-r. [Helmut Berner] 2000: 214–217.) – a múlt fenntartása jelenti a közös jövő megtalálását. Az eredetmítosz továbbörökítéséhez szükséges fórumok megalkotásával – legyen az konzerválódott (pl. *kirbáj*) vagy újszerű (pl. *sváb találkozó*) átadó közeg, amely beépül a sváb kulturális örökség hagyományozódásának rendszerébe – biztosítják a kollektív tudat fenntartásához elengedhetetlen gyökereket.

– „*Mit der Landsmannschaft der Sathmarer Schwaben in die Zukunft, EUROPA – UNSERE CHANCE!*”¹² – a 2001-es találkozó mottója egyértelműen jelzi a „honfitársi közösség”, az LM mint szervező intézmény szerepét ebben az egész folyamatban.

E néhány példán keresztül is látható, hogy a *Sathmarer Heimatbrief* nemcsak az identitásfenntartás eszközeként vizsgálódó, hanem az emlékeztettermelés és a múlt–jelen–jövő kontinuumának állandó fenntartójaként. Elsősorban az elszármazottak, és csak részben a helyben maradtak körében beszélhetünk erről az orgánusról mint befolyásoló tényezőről. Összekötő szerepe ugyanakkor hasonló módon manifesztálódik, mint a folyóirat legexponáltabb társadalmi témája, a szatmári svábok társas összejövetele, találkozója.

Az elszármazott, kitelepült svábok, akárcsak a hozzájuk hasonló helyzetben lévő, más csoportokhoz tartozó, diaszpórában élő egyének, a változás folyamatában igyekeznek saját identitásukat újraépíteni, megeremteni, vagy a meglévőt újraformálni leginkább a hagyományok újratermelésével, újszerű elemek

¹⁰ A legtöbb ilyen szlogent, amely többnyire a szövetségi és kulturális találkozók jelmondata is egyben, Helmut Berner is felsorakoztatja az 50. évfordulóját ünneplő *Landsmannschaft*-ról szóló cikkében: „*Gemeinsam die Zukunft gestalten*”, „*Solidarisch in die Zukunft*”, „*Volksgruppenrechte achten – Vertreibung und Verschleppung ächten!*”, „*Verantwortung füreinander, Verbundenheit miteinander!*”, „*Europa unsere Zukunft!*”, „*Gemeinsam Verantwortung tragen: miteinander, füreinander!*” Berner 1997: 232. A szlogenek rendre az egység, a jövő, a csoportos felelősségvállalás és az együtt-egymásért kötelezettségeit fogalmazzák meg.

¹¹ Eredetiben lásd *Brücken Bauen!* 2008: 213.

¹² A 2001-es szatmári sváb találkozó szlogenjének felirata a kulturális programoknak helyet adó színpadon is látható volt. Lásd H. Berner E. 2001: 81.

hagyománnyá formálásával és a múlt felhasználásának segítségével (Siikala 1998: 1.). Egy ilyen jellegű folyóirat a szövegközlések pozitív és negatív befolyásoló erejével hathat olvasóközönségére. A történetmondás (vagy adott esetben írásban való elbeszélés) társadalmi szereprendszert aktivizál, tehát mind a narrátornak (vagy írónak), mind a hallgatónak (vagy olvasónak) szerepei, funkciói, pozíciói, ehhez kapcsolódó jogai és kötelezettségei vannak (Keszeg 2011: 42.). Az emlékezettermelés érdekében közvetített témák kapcsán például hamis emlékkép is interpretálódhat, amely történelmi múltként öröklődhet tovább. A műfaj vonatkozásában eleve felmerül a *média* azon tulajdonsága, miszerint az nem a társadalmat tükrözi vissza, hanem maga is konstruál egy világot. A szerzők, szerkesztők, cikkírók saját másságukat teszik láthatóvá (Keszeg 2011: 230.). Ennek értelmében a folyóirat szerzőire igen nagy felelősség hárul.

A csoporttagok az etnikai identitás kifejezésére többféle eszközt alkalmaznak, amelyek szorosan összefüggnek a felekezeti elkülönülés erősítésével is. A folyóiratban taglalt témákat illetően az eredettudatot erősítő mítosz, az egyes települések történetének rendszeres közzététele ugyan külön tematikai blokkot nem alkot, de rendszeres előfordulásuk a templomok történetének leírásával együtt a felekezeti és egyszerre az etnikai identitás megerősítőiként állandóságot jelentenek.

A leírások többfélék, és élesen elkülönülnek. Az egyes települések történetét külön is bemutató cikkek olykor a templomemlékek kontextusában, gyakran több lapszámon keresztül publikált sorozatokként ismertetik a szatmári svábok, illetve a dunai svábok betelepítésének történetét.

Schwabensiedlung – 'sváb telepítés' címszó alatt több település vonatkozásában találunk a betelepülésre vonatkozó adatokat, amelyek többnyire Vönház István¹³ munkáira alapoznak, és rövid történeti leírás után azoknak a személyeknek a névsorát tartalmazzák, akik az adott településre költöztek az első telepítések idején. Legtöbbször a kibocsátó települést is feltüntetik, így ebből tudhatjuk, hogy egy-egy település nem azokkal a telepésekkel népesült be kizárólagosan, akik egyenesen német területről érkeztek, hanem olyanokkal is, akik már egy ideje valamelyik szatmári falu lakosai voltak, csak bizonyos okoknál fogva költözni kényszerültek.¹⁴

A történelmi múlt tudatépítő elemként való erőteljes kiaknázásában nemcsak a 200–300 évvel ezelőtti eseményeket használják, hanem a közelmúlt és a 20. század történelmi eseményeit is. A kollektív identitást meghatározó témaorientáció ugyanakkor nagymértékben függ a mindenkori politikai helyzettől, így egyes témák akkor válnak e folyamatban eszközzé, ha már az adott rendszer szabta lehetőségek szerint ez előtérbe helyezhető. Ugyanezt láthattuk a felekezeti azonosság kinyilvánításánál és ezzel együtt több, a szocializmus ideje alatt elhalt zárandókat felújításánál is.

Hasonló tapasztalható a deportálás kollektív traumájának nyilvános színrevitelénél. Az évfordulóktól eltekintve leginkább akkor jelenhetett meg tartalomként mind a virtuális, mind a materiális dimenzióban, amikor már félelemérzet nélkül lehetett az eseményekről megemlékezni. A deportálás a rendszerváltást követően egyre több közleménynek vált témájává, majd az 50. évforduló idején megjelent lapszámban a *Heimatkunde* teljes rovatát ennek szentelték. Az akkori képekkel illusztrált cikkek érdekessége, hogy az élménygeneráció több tagjával készített interjúk részleteit is közléteszik, szinte a legtöbb szatmári sváb

¹³ Vönház István mezőpetri származású nyelvész professzor, aki 1931-ben jelentette meg a szatmári svábok telepítéstörténetét *A szatmármegyei német telepítés* címmel (Vönház 1931.). Ezzel a munkával az egyik legjelentősebb személyként írta be magát a szatmári svábok történetébe. Munkája olyan hiánypótló mű volt, amely napjainkban is alapvető szakirodalomnak számít a csoporttal foglalkozó kutatók számára, ugyanakkor a saját csoporton belül is kultikus személyiséggé emelkedett a telepítéstörténet megírása révén. Többen ennek köszönhetően találtak rá saját egyéni élettörténetük alapvető részletére, amellyel a sváb származás igazolását valósíthatták meg. A gyűjtőmunkák során több alkalommal nyert bizonyosságot, hogy a megkérdezett személyek Vönház könyvéből merítik saját családtörténetük adatait.

¹⁴ Mezőpetri betelepítésével kapcsolatban például lásd *Schwabensiedlung von Petrifeld* 1967: 2–3.; más település kontextusában vö. *Schwabensiedlung* 1967: 6.

településről példát hozva mutatják be az adatközléseket.¹⁵ A 20. század végi és 21. század eleji emlékezettermelés egy újszerű formáját, a deportálási emlékművek állításának ünnepeit és a deportáltak találkozóit is jól dokumentált módon adják közzé,¹⁶ így mindez néprajzi forrásértékénél fogva is kiemelendő.

A történelmi tények ábrázolása azonban nemcsak a telepítés idejére vagy a deportálásra korlátozódik, hanem több esetben kitér a 20. század eleji nyelvvesztési és asszimilációs problémakörre is mint az identitásválság kialakulásának alapjaira. A magyarosításért felelős személyek és intézmények megnevezése több lapszámban is megjelenik, legtöbbször a következmények kifejtésével, a nyelvvesztést előidéző események bemutatásával. A cikkekben közvetített vélemények szerint mindez a kulturális és az etnikus elkülönülés ellehetetlenülését eredményezte, így az asszimilációt korántsem természetszerű folyamatként taglalják, hanem erőszakosan kikényszerített módosító faktorként. Ezek a mesterséges elmagyarosítás nézetével egyet értő írások – többséget képeznek a folyóiratban – általában szubjektív, a saját életélménnyel színesített problémajelenségekkel tarkítottak. Látványosan kevesebb azon közléseknek a száma, amelyek az ellenkező nézetet képviselve beszélnek a magyar nyelvnek az interetnikus kapcsolatok révén és az adott társadalmi környezet hatásaként történő elterjedéséről.¹⁷ A helyben maradtak 20. század végi elrománosodásának folyamatáról és a román iskolák hatásáról sem írnak olyan nagy arányban, mint a magyar iskola 20. század eleji befolyásáról.

Az etnikai identitásépítés csoportspecifikus karakterformáit az eddigiek alapján elsősorban társadalmi és történelmi kontextusban értelmeztem, amelyek a múltra építkező létfenntartási stratégiákat láttattak.

A lap elsődleges céljának értelmében az elszármazottak társas élete egy átfogóbb társadalmi dimenzióban jelenik meg, így standardizált tömegkommunikációs eszközként a földrajzilag távoli események közvetítését, tárolását valósítja meg. Ezáltal kihat az egyéni életekre, hiszen az olvasók személyes történéseiket ezekbe a közösségi történésekbe ágyazottan élik meg. Az együvé tartozás kifejezése ennek köszönhetően egy merőben más, új horizontra emelkedik (Horváth 2006: 57.). Már az első kiadványban felhívást adtak közre a szerkesztők, hogy a csoporttagok bizonyos összeg fejében közzétehetik családi híreiket (*Familiennachrichten*), ilyen formában tudósíthatnak a családtagok születéséről, házasságkötéséről, temetéséről, de még elvándorlásukról is (Schmied 1962.). A közösségbe tartozás reprezentációja a lap olvasásán túl a szövegalkotásban is manifesztálódik, így elsősorban az elszármazottak közül többen válnak egyszerű vagy állandó cikkíróvá – sokszor a mindenkorai szerkesztői szemléletmód függvényében.

A folyóirat forrásértéke kiemelendő, hiszen nagymennyiségű néprajzi adatot tartalmaz, amelyek a kutatás szempontjából jelentős információkat hordoznak az olvasóközönség felekezeti, etnikai és kulturális identitása konstruálásának folyamatáról.¹⁸ A kiadványhoz való tényleges hozzáférést a helyiek számára azonban gyakran gátolja az irodalmi német nyelv ismeretének hiánya. Az többségében magyar nyelvű, románul is tudó és a sváb dialektust még értő közösség legidősebb generációjának tagjai közül többen ezért nem olvassák. E probléma megoldásaként Kisdengelegen arra láttam példát a terepmunkám során, hogy az egyes kisközösségek (pl. szomszédságok) tagjai kisebb társas összejöveteleik (vasárnap délutáni beszélgetések, szomszédolásaik) alkalmával vették elő a lapot, majd a nyelvi nehézségek kiküszöbölése végett a német irodalmi nyelvet jól bíró kétlakiak fordították le a folyóirat cikkeit.

Online kapcsolatok

A közösségépítés szempontjából a térbeli elválasztottság leküzdése oldódott meg a nyomtatott sajtóanyaggal, a kibocsátó településeken történő teleházak létesítésével, az internethálózat kiépítésével és a weboldalak

¹⁵ Példaként lásd *Versöhne aller Völker* 1995: 1, 23–57.

¹⁶ Példaként lásd -r [Helmut Berner] 1999: 280–281., 2003: 49–50.

¹⁷ Példaként említendő: Schick-Koch 1979a: 1–3., 1979b: 3–5.

¹⁸ A kutatás ugyan nem terjedt ki részletesen az elszármazottak körére, de jelentős információkat szereztem erre az alcsoportra vonatkozóan a kétlakiak köréből, akiket egyébként is a folyóirat szatmári közvetítőiként említettünk.

megalkotásával. A *Brücke* online elérhetőségének megteremtésével pedig teljesen új dimenzióba helyeződött a közösségalkotás színtere. Benedict Anderson álláspontja szerint a közösségeknek kétféle típusát különböztetjük meg: léteznek közvetlen interakciókon alapuló közösségek és társadalmi reprezentációkon alapuló. Amíg az első esetében a tagok többnyire a személyes interakciókra alapozva építik közösségüket, addig az utóbbinál a tagok egy nagyszámú képzeletbeli társadalmi csoporthoz tartoznak, amelynek tagjai nem ismerik egymást, de ennek ellenére is közösségként gondolják el, illetve reprezentálják magukat.¹⁹ A modernitás alkotta új médiák, a kommunikáció újszerű trendjei lehetővé teszik, hogy ez az egészen más dimenzióban formálódó csoport is *képzelet közösséggé* váljék (vö. Horváth 2006: 57.). Az egészen más dimenzióba helyezkedés szimbolikus értelemben szintén egyfajta határátlépést jelent.

Az elkülönülés, az egészen más dimenzióba lépés a térbeli mellett, az időbeli korlátok beszűkülését is adja. A jelenség kapcsán megjegyzendő, hogy a szatmári idősebb generáció tagjai közül kevesen alkalmazzák a modern vívmányok adta kapcsolattartási lehetőséget, miközben ez a velük egyidős elszármazottak körében bevált eszköz. Az egyén szintjén értelmezett *hídalkotás* az egyes települések vezető elitjétől eredő, és gyakran az elszármazottak közösségi szervezeteinek vezetőiig nyúló összefogássá alakuló stratégia. Az egyes települések hasonló szerkezetben, de mégis külön oldalakon jelenítik meg önmagukat, *reklámozzák* lokális adottságaikat.²⁰

Az internet világában a *szatmári svábok* magyar nyelvű kifejezésre a google.com keresőmotor 6 470, a német nyelvű *Sathmarer Schwaben* kifejezésre 15 900 találatot ad ki.²¹ A közösségi oldalak közül a facebook.com a magyar nyelvű kifejezésre nem tartalmaz adatot, a német nyelvű névjegy a 300 éves telepítési évfordulóra utaló évszámokkal és a sváb címerrel díszített zászló kíséretében látható. 2013. november 25-én hozták létre, és indulásakor az elsők között azokra a weboldalakra utal (pl. <http://www.sathmarerschwaben.de> és <http://www.schwabe.ro/>), amelyeket egyébként a szatmári svábok képviselőinek hivatalos oldalaként datáltak a megfigyelések időpontjában. A hírfolyam további részein felvételeket találunk az erdődi várról, a nagykárolyi Károlyi-kastélyról, térképet a szatmári településekről, illetve bejegyzéseket a szatmári svábokkal kapcsolatos eseményekről és szervezetekről. A hozzászólások száma alacsony, az oldal kedvelőinek száma sem magas, a megfigyelés idején mindössze 203-an fejezték ki tetszésüket. Egyéb témához kapcsolódó címszó alatt további csoportokat találtam: *Nagykároly és környéke kedvelőinek csoportja*, *Mezőpetri, Donauschwaben* – ezek általában kis létszámú és zárt csoportok.²²

Az említettekén túl nagyobb figyelmet szenteltünk a szatmári svábok hivatalos online felületeinek és az egyes települések honlapjainak, amelyek az intézményes háttérrel megvalósított önreprezentációkat és az adott település vezető elitjének tevékenységét mutatják. Az indíttatás mindenhol ugyanaz: a csoportfennmaradás érdekében minden eszközt megragadva nyitnak weboldalakat, és alkalmaznak állandó *reklámfelületeket* azok, akik e folyamatban aktívan ki akarják venni részüket.

A *Nagykároly és környéke weboldal gyűjteménye*²³ Nagykarollyal együtt kilenc sváb és két nem sváb település adatait, eseményeit, híreit, kulturális és történelmi jellegzetességeit összesíti. Ezek regionális és nemzetközi értelemben hivatottak a svábokról tudósítani. A települések honlapjai – mint például a kaplonyi, a mezőfényi vagy a gilvácsi – elsősorban a lokális megnyilvánulásokra és csak másodsorban a térségi eseményekre fókuszálnak.²⁴ Az ilyen eszközök esetében az önreprezentáció mellett megjelenik a marketing és az *etnobiznisz* lehetősége, így például Mezőfény weboldalán a következőt olvashatjuk:

¹⁹ Benedict Andersont idézi Horváth: Horváth 2006: 57. Eredetiben lásd Anderson 2006: 20–21.

²⁰ Elisabeth Fendl ezt a jelenséget a *Heimatmuseum*hoz vagy helytörténeti gyűjteményhez hasonlóan értelmezi. A szülőfalvak weboldalai ugyanúgy működnek, mint a helyi muzeális gyűjtemények: egy szimbolikus hely kialakításának tereként, amely a szülőföldre emlékeztet; egy konstrukcióként, amely az elhagyott teret vetíti az elszármazott elé. Fendl 2010: 267.

²¹ A *google.com* megfigyelésének ideje: 2015.05.15.

²² A megfigyelésen túl a netnográfiai elemzésük a résztvevő módszer alkalmazásával valósulhatott volna meg, a kutatás viszont csak az elérhető oldalak tartalomelemzésére korlátozódott. A zárt csoportokba való beépülésre a netnográfia további kutatási fázisaként későbbi kutatásaim során vállalkozom. A módszerről lásd Dörnyei – Mitev 2010: 55–68.

²³ <https://sites.google.com/site/nagykarolycarei> (letöltés: 2013.08.27.)

²⁴ Lásd bővebben Kaplony weboldala: www.kaplony.ro, Gilvács weboldala: <http://www.johann-mutter.de> (letöltés: 2009.11.02.)

„Hagyomány, hitelesség, üzleti lehetőségek belföldi és külföldi befektetőknek!”²⁵

A települések honlapjai esetében is különbséget kell tennünk a fenntartók között, hiszen egyes típusokat az adott település maga üzemelteti az önmenedzsment online megvalósítása érdekében, más formájuk pedig az elszármazottak által jön létre. Ezek lehetnek akár időszakosan fenntartott oldalak. Ennek egy sajátos példáját láthattuk a *szaniszlói blog* (*HOG Stanislaw* – <http://hog-stanislaw.blogspot.de>) indításával kapcsolatban. A blog tartalmából egyértelműen kiolvasható az elszármazottak és a helyiek kapcsolata, valamint az elszármazottak viszonyulása elhagyott településükhöz. A legáltalánosabb cél, ami a blog indítását adja, az a temető ravatalozójának vagy egy kápolnájának felújítása, esetleges megépíttetése, illetve a deportálás áldozatainak szánt emlékmű felállítása, amihez az elszármazottak adakozó szándéka jelentős anyagi fedezetet nyújt.

„Kedves Honfitársak, örömmel hirdetem, hogy 2013 és 2014-ben a számos adománynak köszönhetően 1 700 eurós összeg gyűlt össze. A teljes összeget 2014 augusztusában az Egyháztanács elnökének, Bálint József úrnak a szaniszlói temetőkápolna felújítására adományozom. Az Egyháztanács elnöksége nevében minden adományozónak szeretnék köszönetet mondani nagyvonalú felajánlásukért. Isten fizesse meg mindnyájuknak.”²⁶ (ford. M. M.)

A blogok és honlapok működtetésének háttere (megalakulásuk, működésük dinamikája, megszűnésük) jelen pillanatban mérhetetlen. Így ezeket az identitásfenntartás és az ehhez szükséges kapcsolattartás folyamatában olyan változóként kell kezelnünk, amelyek a települések és az egyének vonatkozásában bármikor módosulhatnak. A megszűnések hátterében több tényező is szerepet játszhat, így például, ha egy közösen elérendő cél érdekében nyitott blogról van szó, akkor az a cél teljesítésével egyértelműen feleslegessé válik, bezárása értelemszerű. A csoport hivatalos honlapjaként fenntartott oldalainál már a hosszú távú működtetés a kitűzött cél, az adott közösségépítő csoport vezetőjének szorgalmazásával, organizálásával válnak az emlékeztetelmelés és az önreprezentáció eszközévé. Ennek ellenére előfordulhat, hogy a hivatalosan megadott oldalak is átalakulhatnak, módosulhatnak, megszűnhetnek, elérési helyeik és címeik megváltozhatnak.

A *Demokratisches Forum der Deutschen. Kreis Sathmar* (rövidítése németül DFDK; magyarul RND SZ) oldala az identitásformálás egyik legnagyobb intézményesített hátterének virtuális helye, amelyen keresztül politikai képviselőket is megvalósítanak.

A „mit Herz und Verstand” – ’szívvel és lélekkel’ szlogenrel indító webhely háromnyelvű, és többek között híreket, eseményeket, eseménynaptárt, településtörténetet, ifjúsági, politikai és gazdasági rovatot, képgalériát, vendégkönyvet, *Schwabenpost* és a *Brücke* helyeit, az online rádió elérhetőségét, az úgynevezett *Zeitenwechsel. Seitenwechsel*²⁷ projekt bemutatóoldalát, a *Kulturtreff*²⁸ nyitólapját, valamint művelődéssel (kultúrával), oktatással kapcsolatos információkat tartalmaz. Tevékenységükben az oktatás terén elsősorban a német nyelv elsajátítására helyeznek hangsúlyt, ezt az alábbi szlogen is jelzi: „Kultúránk és identitásunk alapja a nyelv”.²⁹

A www.sathmarschwaben.de német nyelvű oldal fenntartója ugyanaz a szövetség, amely a szatmári sváboknak nyomtatott sajtóorgánumát, a *Brücke*-t kiadja. Az oldal elsősorban fontosabb híreket, esemé-

²⁵ Mezőfény weboldala: http://members.tripod.com/foieni_ro/htmls/indexd.htm (letöltés: 2009.11.02.)

²⁶ Részlet a szaniszlói honlapról: *HOG Stanislaw* – <http://hog-stanislaw.blogspot.de> (letöltés: 2014.10.27.). A honlap 2014 októberében 4 641 látogatót számlált.

²⁷ A *Zeitenwechsel. Seitenwechsel* projekt 2009 áprilisában indult, célja minden olyan, Mátészalka és Szatmárnémeti között létesített emlékhely és az emlékezetet meghatározó képződmény dokumentálása, amely az 1990-es politikai fordulatnak állít emléket. A projekt résztvevője tíz 17–19 év közötti fiatal, akiknek az érdeklődési területe történelmi és kulturális irányultságú. Feladatuk minden olyan kommunikációs eszköz felmérése a kijelölt területen, amely a *szemléletmódváltást* kifejezi közelmúltunkból. Lásd *Zeitenwechsel. Seitenwechsel* <http://www.zeitenwechsel-seitenwechsel.com/dasprojekt.html> (letöltés: 2014.02.26.)

²⁸ A *Kulturtreff* kétnyelvű (német, román) oldal fenntartója az ún. *Kulturverband Sathmarensé*, a Szatmári Kulturális Szövetség, amely a szatmári svábok identifikációs problémáján segít, és arra törekszik, hogy a határokon átívelő tevékenységi köröket kiépítve nyújthassanak kulturális, transznacionális segítséget a szatmári sváboknak. Kapcsolatot kívánnak teremteni a *kultúraalkotók* és az egyszerű emberek között korra, nemzetiségre és felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül. Szoros együttműködésben tevékenykednek a DFDK-val. Lásd *Kulturtreff* <http://www.kulturtreff.ro/hauptmenue/ueber-uns.html> (letöltés: 2014.02.26.)

²⁹ <http://www.schwabe.ro/hu/oktatás.html> (letöltés: 2014.02.26.)

nyeket és cikkeket közöl a közelmúltról, illetve kapcsolatteremtési lehetőséget biztosít azoknak, akik a szövetség tagjaként, illetve leendő tagjaként a folyóiratra igényt tartanak, esetleg új belépőként információhoz kívánnak jutni.³⁰ A *magunkról (Über uns)* szóló opció a szatmári svábok eredettörténetét taglalja, amely az etnikai csoport egyik jellegzetes dalszövegével indít:

„Am Samisch und am Krasnastrand
bei Sathmar, Erdeed, Großkarol
grüß ich ein schönes Schwabenland,
von Wäldern, Reben, Saaten voll.”³¹

A szöveg egyértelműen körülírja a svábok által benépesített területet Szatmárban. Utal a Kraszna és a Szamos vidékére (Szatmárnémeti, Erdőd és Nagykároly településekre), arra a területre, amely erdővel, szőlővesszővel és vetésben gazdag, termékeny szántóföldekkel jelenti a szülőföldet.

A térmegjelölésen túl a történelmi múlt megjelenítése és a származástudatot erősítő szófordulatok nemcsak a szatmári svábok jelenlétére, hanem a szatmári területen megjelenő minden német betelepítésre és letelepedésre utalnak, így egészen a 12. századig vezet vissza történelmüket, és a felsővisói cipszerek megemlékezésével együtt egészen napjainkig ad leírást róluk. A szerkesztő kitér az iskolaügyre, a nyelvjárásra és a kulturális sajátosságokra, illetve az identitás tudatos fenntartásának lehetőségeire és jelentőségére. A települések bemutatása alatt nemcsak a szatmári sváb településeket találjuk, hanem egyéb német kisebbséggel vagy éppen többséggel rendelkezőket is. Az oldal pedig a közelmúlt eseményeinek közzététele mellett a közeljövő aktuális programjait is ajánlja.

A Wikipédia nevű online *lexikon* adatállománya magyar nyelvű bejegyzést nem tartalmaz külön a szatmári svábokról, utalásszerűen azonban többféle téma kapcsán olvasható adat: említésre kerülnek a *dunai svábok* vagy a *magyarországi svábok* egyik csoportjaként, de írnak róluk úgy is, mint a *magyarosítást* elszennvedő áldozatokról. Az egyes szatmári települések csak önállóan szerepelnek magyarul, német nyelven viszont már csoportnéven is elérhetők a *Sathmarer Schwaben* névjegy alapján. A bejegyzés tartalmazza a terület leírását (*Sathmarland*); a szatmári svábok történelmén belül az előtörténetüket, a történelmi hátterüket, az 1848-as szabadságharc körülményeit és a második világháború következményeit (*Geschichte: Vorgeschichte, Historischer Hintergrund, Ansiedlung, Revolution von 1848, Nach dem Zweiten Weltkrieg*); az iskolatörténetet (*Schulwesen*); a lakosság számát és összetételét, foglalkoztatottságát és politikai képviseletét (*Bevölkerung: Bevölkerungsentwicklung, Beschäftigung, politische Vertretung*); a nyelvjárást (*Mundart*); a népdalkincset (*Liedgut*); hírességeket (*Persönlichkeiten*) és a felhasznált irodalmat.³²

Hangsúlyoznunk kell, hogy a Wikipédia adatállománya nem kezelhető megfelelő forráskritika nélkül, ugyanakkor mégsem hagyhattam ki a felsoroltakból, hiszen információhordozó eszközként számolnunk kell vele. 2001-től, megindulásától lehetővé teszi a multimedialitást és a transznacionalitást, illetve az emlékezetkultúra alakulása szempontjából is különösen kedvelt vizsgálati terület (Dornik 2010: 238.). A *Sathmarer Schwaben* névjegy adatforgalmát tekintve nem elenyésző az a látogatottsági számadat, amely létrejöttétől számítva 201 504 látogatót számlált a megfigyelés idején. Az akkori adatok szerint az oldal az utolsó egy hónapban 454 megtekintést dokumentált.³³

A vizsgált csoport esetében ugyanazokkal a manifesztációkkal találkozunk, mint amellyel a reális térben, így az online feltüntetett adatok a terepen tapasztalt megerősítései lehetnek. Ugyanakkor a szatmári sváb csoporthoz tartozók köre többféle halmazból áll össze, amelyhez már nemcsak a nyelvhasználaton, esetleg

³⁰ Az LM vezetője mint megadott kontaktszemély szerepel az oldalon. (Lásd *Sathmarerschwabende* <http://www.sathmarerschwabende.de/impressum.php> – letöltés: 2014.02.27.) Az oldal jogelődje a *Sathmarer Schwaben Online Zeitung* (lásd www.ssoz.de – letöltés: 2011.02.10.), amely mint online újság a *Heimatbrief*-hez hasonló funkciót kívánt 2011-ig betölteni. A szatmári svábok online folyóiratáról és a hasonló reprezentációs módokról lásd még Marinka 2013: 34–37.

³¹ *Sathmarerschwabende* <http://www.sathmarerschwabende.de/artikel/entry.php?id=24&w=geschichte#body> (letöltés: 2014.03.04.)

³² *Sathmarer Schwaben* http://de.wikipedia.org/wiki/Sathmarer_Schwaben (letöltés: 2014.03.03.)

³³ *Sathmarer Schwaben* http://stats.grok.se/de/latest30/Sathmarer_Schwaben# (letöltés: 2015.04.17.)

egy-egy adott szokáshoz vagy térhez köthető manifesztációkon keresztül kell meghatározókat társítanunk, hanem az online megjelenítést és megjelenést mint az egészen más dimenziót is figyelembe kell vennünk. Mindez viszont feltételezi az eszközhasználat új technikáinak elsajátítását. Az idősebb és a középső generáció tagjai között kevesen vannak, akik az önkifejezési módok ezen válfajával kapcsolódnak a kollektív identitás kifejezéséhez. A fiatalabbak között viszont nemcsak egyszerű kapcsolattartói felhasználókkal kell számolnunk, hanem tudatos identitásépítőkkal, illetve a gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődés érdekében üzletszerű munkálkodókkal.

Egyéb kapcsolatok

A szatmári svábokra (legyen szó helyiekről vagy elszármazottakról), akárcsak általában az etnikai csoportokra, jellemző hogy helytől és időtől függően átjárható vagy átjárhatatlan határok választják el őket egymástól. Az átjárhatóság engedélyezése gyakran tudatos célzattal valósul meg, amely az etnikai jegyek reprezentálására való törekvés elérése érdekében zajlik. Ennek sajátos példája a fent említettekén túl a néprajzkutató eszköz-szerű alkalmazása, sok esetben felkérése, *felbérése* a csoport etnikai karakterjegyeinek terjesztésére, mintegy *összekötő* idegen, aki átlépheti a kulturális határvonal bizonyos szintjeit, beépülhet, de sohasem lesz teljes értékű tagja az adott közösségnek. Mindettől függetlenül bepillantást kaphat, majd távozásával felhatalmazást nyer az adott csoport kulturális másságának és ezzel együtt létének terjesztésére. Kapocs, vagy ha úgy tetszik híd a másság tudatos reprezentálásában. Amíg a helyiek esetében ez bevált módszer, addig az elszármazottak saját maguk ragadnak tollat, sokszor az emlékéllítés szándékával.

Mindemellett természetszerű a vizsgált csoport részéről a természeti környezetbe táplált jegyek fenntartása, esetlegesen újak konstruálása a csoportidentitás határainak megerősítése és a csoport túlélése érdekében. Ezt példázza a szatmáriak esetében számos emlékmű telepítése és a szakrális háló kiépítése, illetve 21. századi rehabilitációja, az elpusztult *határkövek* felújítása, újak konstruálása az elszármazottak finanszírozásával.

A tudatos identitásformálás a Szatmárban élő sváboknál gyakran meghatározza iskolamigrációjukat is, hiszen többen éppen a német nyelv megtanulása érdekében a romániai német tagozatokon kívül magyarországi két tanítási nyelvű gimnáziumok, majd később az egyetemek német szakjai felé orientálódnak. Munkamigrációjukat szintén meghatározza, ahogyan közösségi partnerkapcsolataik alakulását is, a származástudat erősítése, valamint a létfenntartáshoz és az életminőséghez szükséges kapcsolati háttér kiépítésének igénye.

A közösségi partnerkapcsolatok kialakítása bevált eszköze a nemzetközi szinten történő egymáshoz közelítésnek és az európai integrációs törekvéseknek, így az országhatárral meghúzott vonal alkotta elszigetelődés leküzdésének is. A felek interakciója során azonban nem minden esetben rendelkeznek az interkulturális kommunikáció lefolytatásához szükséges tényezők összességével. A kulturális határ átlépése sokszor a diákcseré-üdülések, illetve a házaknál elszállásolt, testvértelepülésről fogadott vendégek kapcsán manifesztálódik, ez pedig olyan szintű határátlépést jelenthet a befogadott részéről, amely nem várt reakciók sorozatát vonhatja maga után. Az interakciók vonatkozásában felmerül a kultúrák közti kapcsolatok orientációs és határon átívelő funkciója a felek érdekeltségének függvényében (Ronneberger 1989: 22.). A tradicionális lét megismerésének lehetősége adja az orientációt a nyugati ember számára Kelet felé, és sokszor csak kíváncsiságból, a turizmusélmény, valamint az autenticitás megélésének élménye miatt indulnak útnak.³⁴ A vizsgált csoport részéről a német és a magyar nemzeti identitás határozza meg a kapcsolatfelvételek irányát, másrészt a nyugati világ túldimenzionált pozitív víziója, melynek megismerése számukra a modernizálódás egyik további lépcsőfokát jelentheti. Ez a fajta kommunikáció áthidalhat térbeli távolságokat,

³⁴ Peti Lehel R. Bendixre hivatkozva ír minderről a testvérfalvak és a falusi turizmus kontextusában. Lásd Peti 2005.

politikai határokat, mint például a kulturális másság adta feszültséget. Ebben az esetben a kultúraközi kommunikáció eszközként és folyamatként van jelen (Tomka 1989: 106–107.), ellenben előfordulhat, hogy a kulturális határ ilyen jellegű átlépése okán teljes elszigetelődés is kialakulhat.³⁵

Összegzés

Az adott csoport kollektív identitása több rétegből tevődik össze, amely már nem feltételezi kizárólagosan az adott generációk fizikai tapasztalásán alapuló közös élményeket. A közösséggé szerveződés a fizikai tér mellett (vagy éppen helyett) a virtuális, képzeleti síkra is áttevődhet, ahol meghatározó, hogy milyen médium strukturálja az adott korszak és generáció hétköznapjait, identitását reprezentáló stratégiáit, mivel az internet, a mobiltelefon és az újabb technikai eszközök a jelen vezető médiumaiként radikálisan változtatják meg az emlékezés mechanizmusait, ezáltal a reprezentáció generációs különbségeinek síkjait is (vö. Takács 2013: 19–20.).³⁶

Ha az etnikai identitás karakterjegyeit (nyelv, vallás, endogámia, térbeliség) a Kusterer által megfogalmazottak szerint vesszük számba, akkor az alábbi megállapításokat összegezhethetjük a csoportra vonatkozóan (Kusterer 1990: 5–9.). A nyelvvesztés állapotának nem kellene szükségszerűen az etnikai identitás elvesztését is jelentenie, bár tény, hogy ezzel maga az etnikai identitás veszélyeztetetté válhat.³⁷ Egy csoport vallási és etnikai identitásának nem kell feltétlenül egyazon határba esnie, hiszen egy csoporton belül is lehetnek többféle vallásúak, és egy valláson belül is beszélhetünk etnikailag heterogén csoportokról. Esetünkben a hosszú ideig fenntartott etnikai elkülönülés egyben felekezeti is jelentett. Annak ellenére, hogy ma ez az egyik legintenzívebb megtartó erő, nem beszélhetünk a felekezeti hovatartozásról mint kizárólagosan etnikailag is differenciáló tényezőről. Endogámia-exogámia viszonylatában az empirikus kutatásban vizsgált első generáció tagjainál (60–90 év közöttiek) még gyakori az egy településen belüli házasságkötés, illetve az etnikumon és/vagy felekezeten belüli párválasztás. A középső és a fiatal generáció esetében már korántsem szempont, mindig az egyéni életút függvényében alakul. A Kusterer szerint felállított karakterjegyek közül az utolsó, a térbeliség, a térbeli helyfoglalás jelentőségét abban láthatjuk, hogy az elszármazottak kollektív identitásában sem romániai németként vagy erdélyi magyarként jelenik meg a csoport, hanem szatmári svábként.

³⁵ A testvértelépülési kapcsolatokról lásd Marinka 2009: 105–125.

³⁶ Napjaink vezető médiumainak a kulturális emlékezetre gyakorolt hatásáról, illetve az emlékhely és a generációk összefüggéseiről lásd Takács 2013: 10–23.

³⁷ Jelen tanulmány a Romániában élő szatmári svábok és elszármazottaik kapcsolattartására fókuszált, elsősorban német és magyar vonatkozásban. Ennek ellenére a Romániához csatolás következtében a csoport kapcsán a román kulturális jelenségek elterjedéséről is említést kell tennünk. Ezek közül itt csak a nyelvi jegyek sokszínűségére utalok, amely a társadalmi lét szükséges velejárója lett az új élethelyzetben. Amíg a 20. század második felében még csak a nyelvjárási alakulatban háromféle artikulációs bázis, a magyar irodalmi, a magyar nyelvjárási és a sváb dialektus interferenciájával kellett számolnunk (Teiszler 1973: 5.) addig a 20–21. század fordulóján a román nyelvhez köthető elemek átvételét és a német irodalmi nyelv esetleges alkalmazását is megtalálhatjuk. A nyelv használata esetünkben egyébként sokkal inkább a társadalmi interakciók és az egyéni életutak függvényében alakult. Bizonyos élethelyzetben előnyös volt a több nyelv ismerete, mint például a vásárokon zajló árucseré, egyes események függvényében (lásd deportálás) pedig csak akkor használták ki ezeket a nyelvi adottságokat, ha az előnyösnek bizonyult.

Szakirodalom

ANDERSON, Benedict

2006 *Elképzeltek közösségei. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.

BERNÁT Anikó

2006 A kapcsolathálózat jelentősége a migrációban – etnikai metszet. In NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter – SZABARI Vera – SZIKRA Dorottya (szerk.): *Kötő-jelek.* 123–146. Budapest: ELTE Szociológia Doktori Iskola.

BERNER, Edmund

2001 Aufmarsch der Trachtenpaare (Foto). *Sathmarer Heimatbrief* August. 40. 3–4. S. 81.

BERNER, Helmut

1997 50 Jahre Landsmannschaft der Sathmarer Schwaben: Gemeinsam Verantwortung tragen! *Sathmarer Heimatbrief* 36. 226–233.

BINDORFFER Györgyi

2004 Határon innen – határon túl. In KOVÁCS Nóra – OSVÁT Anna – SZARKA László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből.* III. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve. 29–42. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2008 „...mit der Schrammelmusik aufgewachsen” – Volkskultur als Repräsentationsform der ethnischen Identität der Ungarndeutschen. In SCHELL, Csilla – PROSSER, Michael (Hg.): *Fest, Brauch, Identität – Ünnepe, szokás, identitás. Ungarisch-deutsche Kontaktfelder.* Schriftenreihe des Johannes-Künzig-Institutes 9. 1–14. Freiburg: Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde.

BOROS Ernő

2002 *Csanáros és Vállaj között szombaton ismét átjárható volt a határ.* <http://www.hhrf.org/frissujag/02okt/fu21021.htm> (letöltés: 2014.09.14.)

BÖRÖCZ József

2002 A határ: társadalmi tény. *Replika* 47–48. 133–142.

Brücken Bauen!

2008 Brücken Bauen! Schwabentreffen 2008 im Sathmarland. *Sathmarer Heimatbrief* 47. 5. 213.

DORNIK, Wolfram

2010 Internet. In GUDEHUS, Christian – EICHENBERG, Ariane – WELZER, Harald (Hg.): *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Handbuch.* 235–240. Stuttgart–Weimar: Verlag J.B. Metzler.

DÖRNYEI Krisztina – MITEV, Ariel

2010 Netnográfia avagy on-line karosszék-etnográfia a marketingkutatásban. *Vezetéstudomány* XLI. 4. 55–68.

EBERL, Immo (szerk.)

1989 *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlungen in Südosteuropa.* (2. Auflage) Sigmaringen: Thorbecke.

FENDL, Elisabeth

1998 Reisen in die verlorene Vergangenheit – Überlegungen zum „Heimwehtourismus”. In MÜNS, Heike (Hg.): *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde. Im Auftrag der Kommission für deutsche und osteuropäische Volkskunde in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e.v.* Band 41. 85–100. Marburg: N. G. Elwert Verlag.

2010 Das neue Heimatbuch. Neue Medien, neue Perspektiven. In BEER, Mathias (Hg.): *Das Heimatbuch. Geschichte, Methodik, Wirkung.* 257–278. Göttingen: V&R Unipress.

- GEHL, Hans
2005 *Wörterbuch der Donauschwäbischen Lebensformen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- H B[BERNER, Helmut]
2008a Durch den „Kulturverband Sathmarensen“ stiften wir Zukunft. *Sathmarer Heimatbrief* 47. 6. 297–301.
2008b „Erinnern und Verstehen“. *Sathmarer Heimatbrief* 47. 5. 185.
- H. [Helmut] BERNER
2003 „Kultur erhalten – Zukunft gestalten“. Zum zweiten Mal Sathmarer Deutsche Kulturtag. *Sathmarer Heimatbrief* 42. 1–2. 50–52.
2008 Über Grenzen hinweg: „Einheit in Vielfalt!“. 16. Schwabentreffen 2008. in Erdeed, Rumänien. *Sathmarer Heimatbrief* 47. 5. 197–198.
- HORVÁTH István
2006 *Kisebbszociológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó.
- ILYÉS Zoltán
2003 Az emlékezés és az újratanulás terei – a „hónvagyuturizmus” mint tér- és identitás szervezés. In FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. 51–58. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- KESZEG Vilmos
2011 *A történetmondás antropológiája*. Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 7. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
- KUSTERER, Karin
1990 *Ethnische Identität bei den Deutschen in der Sowjetunion. Ergebnisse mit einer Befragungsstudie mit deutschen Spätaussiedlern aus der Sowjetunion*. München: Osteuropa-Institut München.
- MARINKA Melinda
2009 Gemeindeparterschaften als Ausdrucksform der interkulturellen Kommunikation? In RETTERATH, Hans-Werner (Hg.): *Kommunale Partnerschaften zwischen West und Ost. Referate der Tagung des Johannes-Künzig-Instituts für ostdeutsche Volkskunde vom 7. bis 9. November 2007*. Schriftenreihe des Johannes-Künzig-Instituts, Band 11. 105–125. Freiburg: Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde.
2013 Kommunikation und kulturelle Repräsentation der Sathmarer Schwaben in der Diaspora. In MARINKA, Melinda – KEMÉNYFI, Róbert (Hg.): *Die heutige Konnotation des schwäbischen Phänomens*. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 18. 28–39. Debrecen: DE Néprajzi Tanszék – DU Press.
- PETI Lehel
2005 Testvérfalvak és falusi turizmus. *Korunk* 4. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2005&hona p=4&cikk=7844> (letöltés: 2013.09.01.)
- r [Helmut BERNER]
1999 Denkmal für die Russlanddeportierten in Großkarol. *Sathmarer Heimatbrief* 38. 3. 280–281.
2000 Begegnungstreffen 2000 in Sathmar und Großkarol. „Vergangenheit annehmen – Zukunft gemeinsam finden“. *Sathmarer Heimatbrief* 39. 5–6. 214–217.
2003 Gedenktage in Fienen. *Sathmarer Heimatbrief* 42. 1–2. 49–50.
- RONNEBERGER, Franz
1989 Stand der interkulturellen Kommunikationsforschung mit besonderer Berücksichtigung Südosteuropas. In RONNEBERGER, Franz (Hg.): *Interkulturelle Kommunikation in Südosteuropa. Möglichkeiten und Probleme. Ergebnisse einer Fachtagung der Südosteuropa-Gesellschaft in Mainz am 2./3. November 1988*. Südosteuropa aktuell 7. 13–25. München: Südosteuropa Gesellschaft.

- RÖDER, Annemarie
 1998 *Deutsche, Schwaben, Donauschwaben. Ethnisierungsprozesse einer deutschen Minderheit in Südosteuropa*. Schriftenreihe der Kommission für deutsche und osteuropäische Volkskunde 78. Marburg: Elwert.
- SCHICK-KOCH, Trude
 1979a Zur Madjarisierung der Sathmarer Schwaben. *Sathmarer Heimatbrief* 18. 5. 1–3.
 1979b Zur Madjarisierung der Sathmarer Schwaben. (Forts.) *Sathmarer Heimatbrief* 18. 6. 3–5.
- SCHMIED, Stefan
 1962 Sathmarer Heimatbrief. *Sathmarer Heimatbrief* 1. 1. 3–4.
 1963 10 Jahre Sathmarer Heimatverein. *Sathmarer Heimatbrief* 2. 1. 1. *Jahrfeier 1712–1962*. Kempten-Leubas: Selbstverlag.
- Schwabensiedlung*
 1967 Schwabensiedlung. *Sathmarer Heimatbrief* 6. 3–4. 6.
- Schwabensiedlung von Petrifeld*
 1967 Schwabensiedlung von Petrifeld. *Sathmarer Heimatbrief* 6. 1. 2–3.
- СПИКАЛА, Анна-Леена
 1998 Etnikus hagyományok és átalakuló társadalmak. In CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): *EFI Communicationes* 6. Budapest: Európai Folklor Intézet.
- SIK Endre
 1994 (Ki)vándorlási szándékok 1993-ban. In uő. – TÓTH Judit (szerk.): *Jönnek? Mennek? Maradnak?* Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve. 41–49. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- SIMMEL, Georg
 1909 *Brücke und Tür*. Moderne illustrierte Zeitung. Nr. 683, Morgenblatt vom 15. September. Illustrierter Teil Nr. 216, S. 1–3. Berlin. http://socio.ch/sim/verschiedenes/1909/bruecke_tuer.htm (letöltés: 2014.09.10.)
- SZILÁGYI Levente
 2009 Svábok határhelyzetben. In NAGY István – KUTNYÁNSZKYNÉ BACSKAI Eszter (szerk.): *Bonyhádi Evangélikus Füzetek 2. Németek a Kárpát-medencében Konferencia anyaga*. 321–336. Bonyhád: Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium és Kollégium.
- Tag der Gemeinschaft*
 1976 Tag der Gemeinschaft in Bad Wurzach. *Sathmarer Heimatbrief* 15. 4. 1–2.
- TAKÁCS Miklós
 2013 Az emlékhely, a generáció és a kulturális trauma fogalmainak lehetséges találkozási pontjai. *Néprajzi Látóhatár* 1. 10–23.
- TEISZLER Pál
 1973 *A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- TOMKA Miklós
 1989 Die ungarischen Medien – und ihre Funktion in der interkulturellen Kommunikation in Mittel- und Südeuropa. In RONNEBERGER, Franz (Hg.): *Interkulturelle Kommunikation in Südosteuropa. Möglichkeiten und Probleme. Ergebnisse einer Fachtagung der Südosteuropa-Gesellschaft in Mainz am 2./3. November 1988*. Südosteuropa Aktuell 7. 106–117. München: Südosteuropa Gesellschaft.
- TÓTH Ágnes – VÉKÁS János
 2004 Határok és identitás. In KOVÁCS Nóra – OSVÁT Anna – SZARKA László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. III. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve. 135–190. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TÓTH Pál Péter

é. n. *Nemzetközi vándorlás – Magyar sajátosságok*. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2003_4/Toth%20Pal%20Peter_tan.pdf (letöltés: 2007.08.29.)

VONHÁZ István

1931 *A szatmármegyei német telepítés*. Pécs: Dunántúli Pécsi Egyetemi Kiadó.

Versöhne aller Völker

1995 *Versöhne aller Völker und laß' Frieden in der Welt sein. 50 Jahre Rußlanddeportation*. Sathmaren Heimatbrief 34. 1–2. 1. 23–57.

MELINDA MARINKA

***Brücke*: Transnational Elements in the Group Identity of Szatmár County Swabians**

For the Swabians of Szatmár County, the German word *Brücke*, or *bridge*, embodies two different things: on the one hand, it is a term that conveys a sense of connection and passage such as that which pervades the social/institutional logic of Simmel's metaphorical border; on the other, it serves as the name for a special periodical, one that provides them with a sense of belonging and group identity.

This study discusses the metaphorical bridges and bridge-like solutions that stem from humankind's *desire to connect*: to conquer the divisions that society constructs. In light of these concepts, it then touches on how different parts of a group – those who leave, those who live in two places at once, and those who remain after others have left – keep in contact with one another (primarily in relation to Germany and Hungary). Thus, it explores how not only metaphorical, but also real-world borders are crossed, how the two are intertwined, and – in greater depth – what the above-mentioned periodical is called upon to do, and what community-building opportunities virtual space has to offer.

In relation to the Swabians of Szatmár County, the study establishes that the group's collective identity encompasses several strata, which are not necessarily based on the shared physical experiences of various generations. In this specific case, community self-organisation extends not only to physical space, but to virtual or conceptual space, as well (or even exclusively), where its character is largely defined by the medium that gives structure to the lives and identity-conveying strategies of the given period or generation.

